ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

БАШТИНА

СВЕСКА 45

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ 2018

ОВОМ СВЕСКОМ НАУЧНОГ ЧАСОПИСА *БАШТИНА*
ИНСТИТУТ ОБЕЛЕЖАВА 30 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Волфганг Рорбах, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Др Андреј Мохов, Севастопољ
Др Наталија Николаевна Муравјева, Ростов на Дону
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Милисав Савић
Др Александар Мартиновић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Проф. др Обрад Стевановић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Милутин Живковић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектори
Јасмина Ахметагић
Марија Јефтимијевић Михајловић
Мирјана Бечејски
Ана Стишовић Миловановић
Јасмина Кнежевић
Сена Михаиловић Милошевић
Муниба Дрековић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 120

Сви чланци објављени у часопису „Баштина“ су рецензирани.

Виђења на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Todor Galunov, PhD, VelikoTrnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Milisav Savić, PhD
Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Milutin Živković, PhD

Summaries in the English language
Srđan Slović

Lectors
Jasmina Ahmetagić
Marija Jeftimijević Mihajlović
Mirjana Bečejski
Ana Stišović Milovanović
Jasmina Knežević
Sena Mihailović Milošević
Muniba Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 120

All articles published in the journal „Baština“ are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 45

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2018

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ: Идентитети

Jasmina M. Ahmetagić, *Paranoidni narativ Svetislava Basare:* Fama o biciklistima 15

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *О неким специфичностима Сарићеве* Митрове Америке (*Удео фантастике у грађењу лика Митра Глушице*) 31

Мирјана М. Бечејски, Весна С. Зарковић, *Како је Милош убио Мурата. Наративни идентитет у причи „Косово 1389“ Нелета Карајлића* 43

Јелена М. Јевтић, *Мултимедијалност у роману* Дуге ноћи и црне заставе *Дејана Стојиљковића* 59

Данијела З. Петровић, *Из историје у географију. Природни простор као извор идентитета у роману* Светски путник *Давида Албахарија* 71

Сњежана Д. Фурунџић, Милена М. Милинковић, Сања З. Сланкаменац, *Библиотеке у домовима за стара и одрасла лица установе Геронтолошки центар Београд* 89

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

Dragan Lj. Tančić, Petar D. Tančić, *Methodological Problems of International-governmental Organizations Defining* 111

Srđan Ž. Slović, *The Choice of The Best Political Regime – Theoretical Disccussion* 123

Ljubomir A. Miljković, Olja M. Arsenijević, Dragana M. Trnavac, *Political Communication with Population through Social Media* 135

Миодраг Л. Гордић, Дејан Ж. Миленковић, *Војна неутралност Србије и сарадња са Руском федерацијом* 149

Емина М. Лазовић Јовић, Бојан Н. Шево, *Врсте и карактеристике методолошких истраживања у политикологији* 165

Милена В. Јакшић, Милан М. Мацура, *Историјски развој управног спора у правној науци* 181

Марина Д. Мијатовић, Дражена Б. Пејановић, *Злоупотреба службеног положаја у Србији и Босни и Херцеговини* 191

Ненад М. Аврамовић, Марко М. Станковић, *Униполаризам и међународно право* 201

Стефан Љ. Денда, Јасна М. Мицић, Жељко Н. Бјељац, *Актуелности Цвијићевих истраживања у контексту српско-албанских односа на Косову и Метохији* 213

Мирослав Б. Бањак, Бојан Н. Шево, *Међународноправни оквир заштите деце од насиља* 233

Невена Г. Настић, *Савез православних земаља за спас Србије и Косова у глобализацијским изазовима* 247

ИСТОРИЈА

Марко П. Атлагић, Филип М. Обрадовић, *Српски немањићки грбовни симболи – орлово крило у грбу хрватског бана Павла I Брибирског* 265

Ђорђе Н. Ђекић, *Идеја Свете Тројице – „три светила Богом изабрана" у делу Доментијана* 277

Весна С. Зарковић, Александар М. Савић, *Арбанашке побуне у Косовском вилајету 1910. године* 291

Далибор З. Велојић, *Укидање спортског клуба „Победа“ у Ђаковици 1935–1937* 315

Иван М. Бецић, *Врањска кредитна банка А. Д.* 325

Милутин Д. Живковић, *Посета југословенског председника Јосипа Броза Египту (28. 12. 1955 – 06. 01. 1956)* 343

Петар Р. Ристановић, *Платформа за Косово – одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године* 367

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Звездана М. Елезовић, *Трајко Стојановић Косовац: зачетник савремене графике на Косову и Метохији* 387

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Петар Ђ. Рајчевић, *Основна школа „Свети Сава“ у Жеровници* 395

Живорад М. Миленовић, Бошко Љ. Миловановић, *Наставници основних школа Пчињског округа о доприносу наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању ученика за мир и демократију* 411

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Драгана Ј. Цицовић Сарајлић, Биљана М. Павловић, *Историјски развој српске духовне музике и њен васпитни значај у настави музичке културе* 427

Данка Р. Лајић Михајловић, Јелена Љ. Јовановић, *Снимци традиционалне музике из архива Музиколошког института САНУ као извори за историјат фолклорне културе Косова и Метохије* 447

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *„Мавање кумбара“ – паљење покладних ватри у Сиринићкој жупи* 471

ПРИКАЗИ

Александра М. Антић, *О једном типу српске терминолошке лексике у 18. и 19. веку* 489

Милош Г. Чорбић, *О војно-историјским, економским и друштвеним односима у Рашкој области током Другог светског рата* 491

Упутство сарадницима 493

Списак рецензената 501

CONTENT

LITERATURE: Identities

Jasmina M. Ahmetagić, *Paranoid Narrative of Svetislav Basara:* The Fame on Cyclists 15

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *On Some Specifics of Sarić's* Mitar's America *(The Share of Fantasy in the Character Building of Mitar Glušica)* 31

Mirjana M. Bečejski, Vesna S. Zarković, *How Miloš Killed Murat. Narrative Identity in the Story "Kosovo 1389" of Nele Karajlić* 43

Jelena M. Jeftić, *Multimedia in Dejan Stojiljković's Novel* Long Nights and Black Flags 59

Danijela Z. Petrović, *From History into Geography. Natural Space as the Identity Source in the Novel* The World Traveller 71

Snježana D. Furundžić, Milena M. Milinković, Sanja Z. Slankamenac, *Libraries in Nursing Homes of the Belgrade Gerontology Centre* 89

POLITICAL SCIENCES AND SOCIOLOGY

Dragan Lj. Tančić, Petar D. Tančić, *Methodological Problems of International-Governmental Organizations Defining* 111

Srđan Ž. Slović, *The Choice of the Best Political Regime – Theoretic Discussion* 123

Ljubomir A. Miljković, Olja M. Arsenijević, Dragana M. Trnavac, *Political Communication with Population through Social Media* 135

Miodrag L. Gordić, Dejan Ž. Milenković, *Military Neutrality of Serbia and Co-operation with Russian Federaation* 149

Emina M. Lazović Jović, Bojan N. Ševo, *Types and Characteristics of Methodological Researches in Political Sciences* 165

Milena V. Jakšić, Milan M. Macura, *Historical Development of Administrative Dispute in Legal Science* 181

Marina D. Mijatović, Dražena B. Pejanović, *The Abuse of the Authority in Serbia and Bosnia and Herzegovina* 191

Nenad M. Avramović, Marko M. Stanković, *Unipolarism and International Law* 201

Stefan Lj. Denda, Jasna M. Micić, Željko N. Bjeljac, *The Actuality of Cvijić's Research in the Context of Serbian-Albanian Relations in Kosovo and Metohija* 213

Miroslav B. Baljak, Bojan N. Ševo, *International Legal Framework for the Protection of Children from Violence* 233

Nevena G. Nastić, *The Association of Orthodox Countries for Salvation of Serbia and Kosovo in Globalization Challenges* 247

HISTORY

Marko P. Atlagić, Filip M. Obadović, *Serbian Nemanjić's Coat of Arms – Eagle's Wing in the Coat of Arms of the Croatian Ban Pavao Bribirski the First* 265

Đorđe N. Đekić, *The Idea of the Holy Trinity – "Three Saints Chosen by God" in the Work of Domentian* 277

Vesna S. Zarković, Aleksandar M. Savić, *Albanian Rebellions in Kosovo Villayet in 1910* 291

Dalibor Z. Velojić, *The Abolition of Serbian Club "Victory" in Đakovica 1935–1937* 315

Ivan M. Becić, *Vranje's Credit Bank – Joint-Stock Company* 325

Milutin D. Živković, *Visit of Yugoslav President Josip Broz Tito to Egypt (28. 12. 1955 – 06. 01. 1956)* 343

Petar R. Ristanović, *Platform for Kosovo – The Response of the Central Committee of the League of Communist of Yugoslavia to the Demonstration of the Albanians and the Attempt of Rebellion in 1981* 367

HISTORY OF ART

Zvezdana M. Elezović, *Trajko Stojanović Kosovac: The Beginning of Modern Graphics in Kosovo and Metohija* 387

HISTORY OF CULTURE

Petar Đ. Rajčević, *The Primary School "Saint Sava" Žerovnica* 395

Živorad M. Milenović, Boško Lj. Milovanović, *Teachers of the Primary Schools of Pčinjski District on the Contribution to the Lecturing of Orthodox Catechism in the Education of Pupils for Peace and Democracy* 411

ETHNOMUSICOLOGY

Dragana J. Cicović Sarajlić, Biljana M. Pavlović, *Historical Development of Serbian Spiritual Music and Its Educational Importance in Music Culture* 427

Danka R. Lajić Mihajlović, Jelena Lj. Jovanović, *Recordings of Traditional Music from the Archive of the Institute of Musicology SASA as the Sources for History of the Folk Culture of Kosovo and Metohija Region* 447

ETHNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *"Mavanje Kumbara" – Burning the Shrovetide Fire in Sirinićka župa* 471

REVIEWS

Aleksandra M. Antić, *On the One Type of Serbian Terminological Lexicon in the 18th and 19th century* 489

Miloš G. Čorbić, *On the Military-Economic and Social Relationships in Raška District During the WWII* 491

Instructions for Authors 493

List of Reviewers 501

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

UDK 821.163.41.09-31 Басара С.

Originalni naučni rad

*Jasmina M. AHMETAGIĆ**
Institut za srpsku kulturu – Priština, Leposavić

PARANOIDNI NARATIV SVETISLAVA BASARE: *FAMA O BICIKLISTIMA***

Apstrakt: Uvodeći u srpsku književnost paranoidnu naraciju, Basarina *Fama o bicilistima* korespondira američkoj postmodernoj fikciji, ali i na drugi način ostvaruje jedinstven položaj u srpskoj književnosti. O antropološkoj slici savremenosti Basara progovora paranoidnom naracijom postmodernistički strukturirane priče. Ipak, služeći se tematsko-stilskim obeležjima postmodernizma, *Fama* kroz konspiracionu fantaziju razvija *veliku naraciju* o gubitku teološkog poretka sveta: u romanu se razotkriva da je univerzum opsednut konspiracijom upravo stoga što je apsolutna istina iz njega prognana. U tekstu se sagledava priroda narativa koja je obeležila Basarin rani roman, njegova funkcija i semantika.

Ključne reči: Svetislav Basara, *Fama o biciklistima*, postmodernizam, paranoja, paranoidni narativ, interpretacija, ontološka poetika, destabilizovan subjekat, doba sumnje.

„Paranoia is an inescapable interpretative doubling of presence."
Leo Bersani

Fama o biciklistima (1987) Svetislava Basare i danas, nakon više decenija čitanja postmodernih književnih ostvarenja poetički usmerenih na uzdrmavanje tematsko-stilskih književnih konvencija modernizma, narušava čitalački horizont očekivanja. Ovo metaprozno delo, koje se poigrava kategorijama autorstva, vremena i prostora, te mešanjem fikcije i faktografije, smatra se paradigmom postmodernog romana i jednim od najboljih izdanaka postmodernizma u srpskoj književnosti, iako se povremeno ukazuje na njegovu ambivalentnost koja izlazi iz postmodernističkih okvira: u *Fami o biciklistima* postoji velika

* viši naučni saradnik, ahjasmina@yahoo.com

** Rad je napisan u okviru projekta *Materijalna i duhovna kultura Kosova i Metohije* (ev. br. 178028), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

napetost između formalnih, žanrovsko-stilskih obeležja i duhovnosti za koju svojim sadržajem pledira. U tom je smislu Basarin roman jedinstven ne samo u srpskoj književnosti.

Ovde želimo da ukažemo na jedno, dosad neelaborirano, a po našem mišljenju ključno svojstvo za relevantnost Basarinog ranog romana, koji danas ima status klasika. Basarin roman je proročki, kako i sam pisac govori u predgovoru jubilarnom izdanju „Posle dvadeset godina", ali ne samo zato što kroz motiv velike ludnice od 20 miliona stanovnika aludira na Jugoslaviju, čiji raspad tada tek predstoji, već najpre zbog pogleda na epohu u kojoj nastaje, u kojoj su u neposrednoj vezi ontološko tanjenje subjekta (kao velika tema romana i postmodernizma uopšte) i pogled na svet: paranoidni doživljaj stvarnosti.[1] Basara ne samo da stavlja u fokus destabilizovani subjekat, u duhu postmodernizma, već epohu proglašava dobom sumnje u kome narastaju konspirativni narativi: sumnja je sveopši i totalizujući antropološki odgovor na krucijalna pitanja doba i izraz je logičkog, racionalnog, (pseudo)naučnog pogleda na svet koji je prognao Boga. „Jer Fama i jeste roman o ljudskim promašajima i frustracijama na poslu uzaludnog nastojanja da se zaboravi Bog i da se izbegne smrt" (Basara 2007: 8).

Sa *Famom o biciklistima* Basara je u strukturalno središte svoje proze, u kome važan prostor ima interpretacija istorije, postavio paranoidni narativ, koji će u njegovom opusu ostati prepoznatljiv, iako menjan na različite načine, i nikada više tako dosledno prisutan: naime, paranoja je važan motiv Basarine proze, ali njeno strukturalno prisustvo, na način na koji je ostvareno u *Fami*, javiće se još samo u *Usponu i padu Parkinsonove bolesti* (2006).

O paranoji ovde ne govorimo kao o duševnoj bolesti, u kom bismo se slučaju fokusirali na simptomatologiju (u najobuhvatnijem smislu „sve forme deluzija[2] i halucinacija […] u vezi sa gonjenjem, grandioznošću, erotomanijom, hipohondrijom, ljubomorom ili parničenjem" – Kantor 2004: XV), već o narativnom procesu koji „posreduje postmodernu koncepciju istorije" (O'Donell 2000: 15). *Fama o biciklistima*, kao paradigmatičan postmoderni roman, posredstvom destruiranja *velikih naracija*[3] (ideologija, totalizujućih sistema svake vrste), ipak postavlja u svoje središte, kroz konspiracionu fantaziju, *veliku naraciju* o gubitku teološkog poretka sveta.

1 U tom je smislu ovaj roman mnogo bliži američkoj fikciji kakva se razvija nakon Drugog svetskog rata (v. Farell 2006) i posebno u hladnoratovskoj atmosferi sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka. Veza *Fame o biciklistima* i Pinčonove *Objave broja 49* odavno je primećena, a kada je reč o paranoidnoj naraciji, očigledna je srodnost sa Pinčonovim romanom *Gravity Rainbow* (Duga gravitacije). Sigurno da je takve uvide odložila činjenica da ovaj roman, guste i teško prohodne narativne strukture, još nije preveden kod nas.

2 Lažna i nepromenljiva uverenja, koja su izvan pojedinčevog „obrazovnog, kulturnog i društvenog bekgraunda", a u koja veruje sa izvanrednom ubeđenošću i sigurnošću (Sims 1989: 82).

3 Prema Liotaru, postmodernizam je okarakterisan nepoverenjem u *velike naracije* modernizma, te promenom u razumevanju funkcije umetnosti (v. Liotar 1988).

U predgovoru jubilarnom izdanju *Fame o biciklistima* (2007), Basara ističe da je njegov roman svojevrstan odgovor na bujanje narativa o konspiraciji osamdesetih godina, a da je u „kratkotrajnoj iluminaciji" shvatio da se *„o najozbiljnijim stvarima može pisati samo na krajnje neozbiljan način"* (Basara 2007: 8). Odgovarajući, dakle, na narative koji pokazuju, kako kaže njegov junak Vitold Kowalski, „da se u svaku glupost može ugurati logički sistem" (Basara 2007: 291),[4] pisac čini suprotno: o nečemu što je epohalno važno (antropološka slika savremenosti) progovora paranoidnom naracijom postmodernistički strukturirane priče.

Fama o biciklistima, nasuprot epistemologiji postmodernog romana, ne odriče apsolutnu istinu; naprotiv, ona razotkriva da je univerzum opsednut konspiracijom upravo stoga što je apsolutna istina iz njega prognana. Basarina *Fama* je u času nastanka predstavljala novu formu fikcije, ali i danas ona ima unikatan položaj: u postmodernom otklonu od mimeze stvarnosti, sva u destruiranju priče, ona u isti mah podražava opsesivnu interpretativnu aktivnost kojom čovek našega doba ojačava vlastito osećanje identitita u svetu osuđenom na stihiju, fragmentarnost i nedovršenost. Paranoidna naracija se tako u *Fami* pojavljuje kao univerzalni antropološki odgovor na diskontinuitet postojanja i osećanje lične ispražnjenosti. Na mestu duhovne zaokupljenosti, a time i istinskog odnosa sa sobom i drugim, našla se, kao obeležje epohe, paranoidna naracija. Čovek je zarobljen u, koliko brojnim toliko i efemernim, interpretativnim mogućnostima.

Roman ima formu zbornika radova o tajnom društvu/sekti Evanđeoskih biciklista Ružinog krsta. Autori svih tekstova posrednici su u prenošenju tajne, kao njeni posvećenici, protivnici ili oni koji su na neki način bili u dodiru sa sektom. Čitalac je usmeren na to da objedini sve tragove koje nalazi u tom šarolikom zborniku personalnih narativa, sastavljenom od pisama, proglasa, pesama, dokumenata, ideograma, fotografija, i kompletira konačan odgovor na pitanje koje mu je sugerisano na samom početku romana: ko su bili Evanđeoski biciklisti i u čemu je smisao njihove aktivnosti. Da li su biciklisti jeretici koji imaju ugovor sa đavolom, ili su pak oličenje autentične duhovnosti, pitanje je koje pred čitaoca postavlja već tekst majordoma Grosmana „Povest o đavolskim dokolicama". Inkvizitor Rober od Prevoa se tu pojavljuje kao prvi tumač kome je sve jasno, a zbog žestine njegovih uverenja začetnici sekte završavaju na lomači. Traganje za istinom funkcioniše kao motivacija čitanja romana, ali se to traganje konstantno obeshrabruje problematičnim, kontradiktornim, fantastičnim i apsurdnim

4 Iskaz je sadržan u Vitoldovom pismu sinu, Jozefu Kowalskom, i ima u romanu poetički karakter: otac na sledeći način objašnjava razbijanje satova koje je preduzimao sa prijateljem: „Da zaustavimo vreme? Ne, nismo bili toliko glupi. Hteli smo da pokažemo da se u svaku glupost može ugraditi logički sistem, da svaka glupost povlači sobom ogroman teret karme, koji na kraju rezultira oslobođenjem" (Basara 2007: 290–291).

podacima: strukturom romana Basara je usmerio čitaočev napor ka pronicanju u objedinjujuće značenje koje se nalazi u dubini različitih verzija priče o biciklistima. Međutim, u znanju se ne odmiče, samo u umnožavanju verzija istine. Evanđeoski biciklisti su možda, kako se tvrdi u jednoj fusnoti, „sportsko-ezoterično udruženje prefinjenih i dokonih intelektualaca" ili tek „reklamni trik jedne fabrike bicikala" (Basara 2007: 231): istovremenim građenjem i raslojavanjem priče o biciklistima poistovećuju se intepretacija i stvarnost. Basarin roman je načinjen od niza interpretacija u kojima pojedini biciklisti osvetljavaju delovanje sekte, ili to čine njihovi pokrovitelji (kako bismo mogli nazvati Karla Ružnog), odnosno protivnici (Herbert Majer, majordom Grosman); za smislom se stalno traga iza očiglednog, a paronaja, kako ju je definisao Pinčon u svojoj *Dugi gravitacije*, i nije ništa drugo do „refleks traženja drugog poretka iza vidljivog" (Bersani 1990: 181). Paranoičari „konstruišu svoj paralelni univerzum aktom preterane interpretacije" (Trotter 2001: 27), a upravo je od preterane interpretacije sačinjen romaneskni svet *Fame*.

Čitaočeva pažnja je prenapregnuta: on nastoji da razume kauzalnu vezu između niza podataka i da formira vlastito objašnjenje. Naracija romana usmerava čitaočevu pažnju ka otkrivanju tajne, da bi u isti mah drugi njegov narativni impuls poricao postojanje tajne, svodeći sve na mistifikaciju. *Fama* je masom detalja projektovana za ponovljena, pa i opsesivna čitanja: čitalac će se više puta vraćati unazad kroz tekst, sumnjući u vlastitu posvećenost kada se suoči sa kontradiktornim podacima o biciklistima, ili u nastojanju da upamti detalje za koje veruje da će mu pomoći u otkrivanju istine o prirodi njihove aktivnosti. Postmoderna fikcija „opsesivno prenaglašava proces interpretacije" (Bran 1999: 44), a u Basarinom romanu su „mogućnosti za interpretaciju interpretiranog neograničene" (Davis 2005: 14). Stoga je *Fama* pre svega roman o interpretativnom naporu, odnosno „interpretativnoj anksioznosti" (Bersani 1990: 179): svaki čitaočev zaključak tek je kratkotrajni predah pred nužnošću novog tumačenja, u kome će na nov način reorganizovati stečena saznanja. Epoha je, kako pokazuje Basara, obeležena prekomernom interpretacijom, prevlašću teorijskog mišljenja, ali uprkos tome ništa ne može biti ni stabilno ni objašnjeno, jer svaki narativ razotkriva samo vlastite konstrukte. U romanu se parodira i rast nove duhovnosti, i institucionalno hrišćanstvo, i ideološki potencijal filozofsko-religijskog mišljenja. Relikviju Dvotočkaša, njihove glinene tablice, predstavlja „Knjiga Javana sina Nahorovog", koja ima i naziv, i formu, i status svetog teksta, i podražava metaforično-proročki biblijski ton. Najavom apokalipse i spasenja, ona je nešto poput Jovanovog Otkrivenja. Pa ipak, iz te knjige, koja ostaje mutna i ispražnjena i zbog necelovitosti teksta, malo šta saznajemo o duhovnosti Dvotočkaša. Roman formira čitaočev horizont očekivanja, i neprekidno ga izneverava. *Fama o biciklistima* kao postmoderna fikcija koja poziva da postanemo paranoidni čitaoci, funkcioniše na ontološkom nivou – „opominje da nema ništa ispod površine"

(Bran 1999: 60). Ontološka poetika, za razliku od epistemološke poetike modernizma, koja nagrađuje interpretativni napor, frustrira interpretaciju (McHale 1992: 150).

U romanu u kome se govorenje poistovećuje sa zločinjenjem, a ističu se delotvornosti i rečitosti ćutanja, sâmo pripovedanje je emanacija volje za moć: sučeljavanje različitih narativa o biciklistima slika je borbe za prigrabljivanje smisla stvarnosti, a u srcu paranoje je „borba za razumevanje/nametanje značenja" (Bran 1999: 46).

Zaplet Basarinog romana počiva isključivo na interpretaciji – čim se dovrši jedan narativ, on automatski podleže razgradnji i to je sve što se zbiva u tekstu, odnosno u svetu, koji tekst reprezentuje. „Paranoja je vrsta narativne operacije koja artikuliše individualne odnose prema simboličkom poretku. Narativna paranoja po sebi je manija zaplitanja i rasplitanja" (O'Donell 2000: 14). *Fama* donosi anatomiju paranoidnog doba, u kome je odgovor na nesigurnost života proliferacija narativa, a njihova paranoidna priroda posledica je problematičnog identiteta savremenog čoveka. U fokusu romana je „odnos između paranoidnih pretpostavki i realnosti" (O'Donell 2000: 80), a utisak približavanja istini je iluzoran. Uostalom, ako istine i ima, pokazuje autor kroz svoj zbornik radova, to nije put za njeno nalaženje.

Sam autor se, osim kao priređivač, pojavljuje i kao potpisnik pojedinih tekstova, na primer „Kowalsky: jedna biografija", ili za smisao koji želimo da istaknemo posebno značajnog „Pisma Branku Kukiću". Motivacija njegovog pisanja je, kako eksplicira, to što ne veruje u „svrsishodnost govorenja": jer reči „vladaju nama, a ne mi njima":

> „U ovom, verovatno poslednjem dobu, potpuno je nevažno ko šta čini; računa se samo ono šta ko govori, a ta paradoksalna situacija začeta je prilično davno – još u vreme kada se počelo govoriti o Bogu umesto da se čini ono što Božije zapovesti nalažu" (Basara 2007: 311–312).

Autor, dakle, i sam, u delovima romana koje potpisuje, insistira upravo na tome da epohom – to da je verovatno poslednja snažno karakteriše njegovu naraciju kao paranoidno-apokaliptičnu – vlada interpretativna magla, kao što insistira na neophodnosti sučeljavanja reči i dela.

Čitalac prati univerzalne iskaze u *Fami*, kako bi iz njihovog jedinstva iščitao tajnu Evanđeoskih biciklista. Na primer, kada Karlo Ružni, koji ima povlašćen narativni status, jer su njegovi tekstovi okvirni u romanu, a njegovo kraljevstvo azil za jeretike, pripoveda o svom poslu u krčmi, te kaže da se tada zvao Ladislav, ali da je to uistinu svejedno, on tvrdi: „Zato sam i postao kralj. Da bih se uzdigao iznad prosečnosti" (Basara 2007: 21). Čitalac pravi mentalnu zabelešku o krucijalnoj povezanosti praznine identiteta i volje za moć, grabeći dalje kroz narativ u nadi da će tom saznanju pridružiti novo, koje će osvetliti pokret biciklista,

njihovu pravu prirodu, ciljeve i svrhu. Formira se pozitivna slika o Evanđeoskoj družini biciklista, a početak Basarinog romana, čini se, obećava priču o borbi dobra i zla. Preokret, međutim, nastupa vrlo brzo i čitalac otkriva nekoherentnost u preraspodeli dobra i zla i razumeva da je paranoidni smisao narativnog impulsa generisan kulturom: narativi se pojavljuju kao već gotove sheme ispunjene apriornim značenjima.

U ime duhovnih ciljeva – širenje evanđeoskih istina, propovedanje skore propasti sveta, Hristov ponovni dolazak, spasenja, uskrsnuće Vizantije – Evanđeoski biciklisti ubrzavaju propast sveta i izazivaju istorijske katastrofe. Spasenje kome teže podrazumeva destruktivan doprinos istoriji: „degradacija i degeneracija sveta [...] su neizbežne etape koje prethode Spasiteljevom drugom dolasku i obnovi sveta" (Basara 2007: 11). Za bicikliste, iz perspektive njihovih znanja o celini događaja, istorijska zbivanja (istorijsko=činjenično=nestvarno) znače drugo od onog što izgleda da znače. Zato aktivno rade na ubistvu Franca Ferdinanda, čime sprečavaju da postane genijalni vladar i upostavi Zapadno rimsko carstvo, a sa njim racionalnost i pad osećajnosti; na dolasku Hitlera na vlast, koji pak formira jedinice za progon bicilista u snu. Međutim, snažno je doveden u pitanje smisao te akcije, jer je u svakom slučaju ishod isti: epohu već obeležava pad osećajnosti i procvat racionalnosti. Susreti Jozefa Kowalskog, važne ličnosti među biciklistima, sa Staljinom (koji je i sam odmetnuti, odnosno na drugu dužnost preraspodeljeni biciklista), praćeni su slutnjom da je tom prilikom predao Staljinu spisak ljudi za likvidaciju, kako bi se sprečilo osnivanje hiljadugodišnjeg carstva. Evanđeoski biciklisti, koji postavljaju kao ključni problem stanje duhova u svetu i odnos prema Bogu, ne razlikuju se, po posledicama svoje aktivnosti, od drugih usrećitelja čovečanstva, koje su u ime ideja proizvodili katastrofe, samo je njihov cilj definisan kao eshatološki, kao apsolutan. Biciklisti pritom, navodno na strani duha, opravdavaju potpuni individualizam i pravo jačeg, a za vlastita postupanja izriču najčudnovatija objašnjenja i opravdanja: „Dva su puta: uništavati druge ili uništavati sebe, a ustrojstvo sveta je takvo da onaj ko neće da uništava druge biva uništen ukoliko nije dovoljno hrabar da uništi sam sebe" (Basara 2007: 244). Konačno, dospevamo do uvida o potpunoj proizvoljnosti njihovog pogleda na svet: oni pokazuju promenljiv odnos prema Frojdu, i onu istu, paranoidnu logiku koja njima sudi primenjuju u interpretaciji psihoanalize, Ničea i nacista,[5] a uverenje da će svi biti spaseni smenjuje ono da pakao postoji. Tvrdnjom da u istoriji zlo, da bi se opravdalo, navlači obrazinu dobra, kojom dospevaju na teren apriornog suđenja, biciklisti formatiraju potencijalno paranoidni okvir mišljenja u kome je smisao stvari

5 „Nije nimalo čudno što su svi psihoanalitičari Jevreji; neprestano progonjeni Hristovom smrću, mučeni neobjašnjivom krivicom, koju ne priznaju, uzroke svoje patnje traže u bezazlenim mitovima" (Basara 2007: 233). „Niče ima odličnu prođu kod nacista, koji su pederi, a pederi vole sladunjavu i gromopucatelnu retoriku" (Basara 2007: 307).

uvek suprotan njihovoj pojavnosti. Tumačenje Vitolda Kowalskog da red vožnje stvara zakašnjenja a zakon zločin, rezultira zvučnim zaključkom sumnjive istinitosti, ali nesumnjive paranoidne prirode: „u državama u kojima vozovi stižu tačno po redu vožnje bezakonje je najveće" (Basara 2007: 271). To je primer paranoidnog stila mišljenja (tzv. *jump to conclusion* – v. Freeman–Freeman 1998: 121), ali Basarine bicikliste odlikuje i šegačenje, sastavljeno od parodiranja, karikiranja i autoironije, čime je dodatno onemogućeno pouzdano zaključivanje o njima.

S druge strane, biciklisti sistematizuju zlo izgradnjom grada na čijim će se ulicama povesti konačna borba dobra i zla, rade na uspostavljanju prostora koji je duhovna projekcija pojedinaca i izlasku iz vremena u vanvremenost i svi su nosioci svesti o nužnosti drugačijih pravila u odnosu na pravila sveta („Svako ko se prilagođava pravilima tog sveta krši Božije zakone" – Basara 2007: 272) i upućuju poziv na okretanje od sveta i društvene mere stvari. Svi su u otporu mejnstrimu, veliki kritičari društvenih institucija i morala. Nisu slučajno ključne knjige iz kojih nastaje *Fama* („Povest o mom kraljevstvu", „Rukopis kapetana Kvinsdejla") nađene u provincijskoj biblioteci. Provincijske biblioteke stavljene su ovde nasuprot nacionalnim ili univerzitetskim kao nešto jeretično naspram oveštalog, kao istina naspram klišea. S ruba i margine sistema mogući su pozivi na duhovno buđenje. Istina, uverenje da knjige traže svog čitaoca, kao izraz teleološkog pogleda na svet, problematizuje se (kao i većina drugih) i postaje dokaz paranoidnog univerzuma: „Povest o mom kraljevstvu" i „Rukopis kapetana Kvinsdejla" nisu po volji nekakve božanske promisli dospele u provincijsku biblioteku, kako o tome piše priređivač u svom predgovoru, već su tu stavljene po nalogu biciklista. Tako se sastavljanje *Fame o biciklistima* pripisuje u krajnjoj istanci biciklistima samim.

Da stvari budu složenije, postoji i predanje o dve vrste majstora: negativaca zidara i pozitivaca kovača. Biciklisti nastavljaju tradiciju antiohijskih kovača i njihov je cilj „da utiču na tok istorije i da osujećuju planove zidara"; protiv namera arhitekata bore se „sinergijom umrlih, živećih i budućih bratstvenika" (Basara 2007: 163).

Fama utvrđuje potpuni nemar biciklista prema svojim spisima, a najvažnji deo „Teologija i biciklizam" niko nije video u integralnoj verziji. Svi su tekstovi, pa i dokumenti koji se pripisuju Evanđeoskim biciklistima, sporni (neodređenog autorstva, fragmentarni, zatamnjenog sadržaja), te nisu svedočanstvo po sebi, već prilika da se u njihovim interpretacijama potvrdi logički sistem tumača. Tako jedini dostupan spis biciklista, „Bazelski pergament", Herbert Majer uzima kao „dokaz da je red izmišljotina i mistifikacija dokonih duhova […] tekst je lišen svake duhovnosti" (Basara 2007: 122).

Tekst ne može biti konačan dokaz o verovanju sekte koja stoji iza njega, jer od toga ko čita tekst (u *Fami* se pojavljuje dihotomija: upućeni/neupućeni)

zavisi kako će biti protumačene u njemu prisutne jezgrovite, metaforične formulacije, čime se snažno naglašava konstruktivistička priroda sveta, u saglasju sa konstruktivističkom epistemologijom postmodernizma (McHale 1992: 2): „sve naše kognitivne operacije, uključujući percepciju su zavisne od teorije: podaci ne postoje nezavisno od teorije koja ih konstruiše kao podatke" (McHale: 2). Dokazi se premeštaju iz teksta u ličnost, čiji je identitet već snažno doveden u pitanje i jedino što se može dokazati to je da dokaza nema, niti kompetentog suda nad mogućim interpretativnim verzijama.

Pa ipak, to je zbornik radova čijim je autorima, uključujući i priređivača S. B. (autora) sve jasno. Čitalac je fokusiran na mozaičko sklapanje priče o Evanđeoskim biciklistima, ali je priča o njima tek građa posredstvom koje nam se govori o duhovnim istinima. Tako se u svim tekstovima formiraju antagonizmi koji su od izuzetnog značaja za duhovnu poruku romana, iz kojih se razabira kritika usmerena na doba lišeno metafizičkih oslonaca: vreme-večnost, čovek-bog, dečaci-ličnosti, samovolja-volja, sistem-sloboda, slikarstvo-ikona… Te apstraktne kategorije podležu interpretativnoj zloupotrebi, te se u konkretnim konstruisanim narativima o biciklistima prigrabljuju i svojataju na različitim stranama. Međutim, ključne ideje se saopštavaju povodom i posredstvom narativa o biciklistima, a nisu emanacija njihovog učenja, do koga se i ne može stići kroz različito konstruisane priče o njima. Jedna od ključnih ideja je ta da se u čovekovom biću dogodio preobražaj. Već Karlo Ružni, govoreći o konstruisanju istorije, tematizuje inflaciju ljudi, gubitak autentičnosti. *Fama* pledira za duhovnu stranu života, te roman izrasta u snažnu kritiku doba u kome je izgubljena metafizička osnova življenja.

Karlo Ružni je despot i krvnik, mada produhovljen; Jozef Kowalski je bio i student teologije, i anarhista, i komunista i rojalista, pristalica psihoanalize i njen ljuti protivnik, i na kraju vikont. Kako nema stabilnog subjekta, sve te međusobno isključujuće pozicije su maske. Pripadnici Evanđeoskih biciklista nisu markirani vrlinama, pa čak ni određenim brojem svojstava. Iskaz o boravku na Tibetu i suštinskoj promeni Jozefa Kowalskog – vratio se promenjen, toliko da su govorili „kao da je Lazar ustao iz groba" i ta se promena manifestovala odustajanjem od pisanja – ničim se ne može potkrepiti, a najmanje ponašanjem i daljom sudbinom junaka: autor beleži da se Kowalski već krajem iste godine našao u Evropi i nastavio da piše, čime poriče bilo kakvu trajnost uverenja i karaktera, u duhu apsihološke postmodernističke pozicije.

Ipak, tri su neupitne istine Basarinog romana: istorija i identitet su konstrukcije, a uistinu postoji samo duhovna stvarnost. Budući da o toj *stvarnoj stvarnosti* nestabilan subjekat ne može svedočiti, jer je ispao iz duhovnog poretka, on je određen istorijskim postojanjem/nestvarnošću. Istorija na drugačiji način ne postoji, osim kao naracija, pošto „samo onaj ko nema povest, ima pravo da je piše" (Basara 2007: 23). Ukratko, „problem bića preobraća

se u problem znanja; to je paranoidna konstrukcija" (Eisenstein 2003: 146). Karlo Ružni determiniše istoriju pisanjem, pa s pravom tvrdi da nema uzročne veze među događajima u svetu: „Sve je to moj hir" (Basara 2007: 45). Paranoidna logika preobražava uzrok (nekoherentnost zbivanja u svetu) u posledicu koherentnog plana: hira Karla Ružnog. Istorija je, dakle, fikcija, narativ, odnosno zločinjenje, budući da su jezik i naracija proglašeni savršeno organizovanim zlom. Paranoidni narativ *Fame o biciklistima* nema svrhu da osmišljava postojanje, omogući pamćenje čoveka i sveta, prenese informacije i objasni njihovu uzajamnu vezu, nego da informaciju proizvede. Međutim, roman koji istoriju sagledava kao konspirativni narativ, u isti je mah, pokazujući privid njenog postojanja, transcendira, i to je onaj značenjski momenat koji Basarin roman izdvaja iz postmoderne poetike.

Antropološka slika Basarinog romana obeležena je fokusiranošću na izgradnju narativa koji simulira smisao, iako ga je potpuno lišen, a „pravljenje lažnog smisla sveta" (Bran 1999: 45) i traganje iza očiglednog (u onom smislu koji eksplicira Basarin pripovedač Sava Đakonov: „što je neka stvar očiglednija, to je tajanstvenija" – 123), povezuje psihoanalizu, detektivski roman i izveštaje o biciklistima.

Šerlok Holms i Frojd su dve ključne figure epohe koje u Basarinom romanu simbolizuju prevlast paranoidnog mišljenja. *Fama* sadrži jedini slučaj koji Šerlok Holms nije rešio – a to je slučaj poludelog bicikliste. Predviđajući budući potez bicikliste, čuveni detektiv greši upravo zbog viška analize. Rešavajući slučajeve svojim superiornim analitičkim sposobnostima, veštinom da uvek bude korak ispred, Basarin Holms dodatno interpretira očiglednost i tako omašuje. Grafički predstavljajući kretanje bicikliste, Holms nepogrešivo naslućuje u nedovršenom obliku crtež bicikla. Ali, umesto da počinioca čeka na predviđenoj tački, on iza očiglednog iznalazi njegov pravi motiv: pljačku draguljarnice. Rešenje ovog slučaja nalazimo u pismu Vitolda Kowalskog koji piše sinu da je proslavljao njegovo rođenje tako što je jurio na biciklu po Londonu i pucao u izloge časovničarskih radnji. Basarin Holms „ne veruje u vidljivo" (Bersani 1990: 181), za njega je „istina uvek ispod površine" i „vidi povezanost gde drugi vide koincidenciju" (Davis 2005: 14, 19) – zato je paradigmatičan za paranoidnu svest. Drugu takvu svest u romanu predstavlja Frojd,[6] otac psihoanalize, čiji psihoanalitički interpretativni model počiva na „paranoidnom aksiomu da ljudski motivi gotovo nikad nisu onakvi kakvi izgledaju" (Farell 1996: 4). Volja za smislom, opsesivna potreba da se pronikne u dublje značenje, ono što Frojd naziva

6 Prema Farelu, moderna kultura je utemeljena na hermenutici sumnje, koju oličavaju Marks, Niče i Frojd (Farell 1996: 2). Logika, psihologija i retorika paranoje očituje se u Frojdovom intelektualnom doprinosu: iza očiglednog, neposrednog i konfuznog ljudskog ponašanja uvek postoji dublja, svrhovitije sebična i neprijateljska namera koja se otkriva onome ko zna gde da gleda (Farell 1996: 8).

epistemofilijom,[7] osnova je svekolikog istraživanja, ali i paranoje. Iako se čini da je granica tanka, jer je u sve slojevitijem svetu svaka sumnja potencijalno paranoja, ključna za paranoidno mišljenje je distorzija posmatranog, u cilju njegovog uklapanja u apriorno osmišljen logički sistem. Basara u svom romanu pokazuje da u dobu sumnje, u svetu bez ontoloških temelja, kojeg raznolikim i slojevitim čine brojni efemerni fenomeni, nije moguća naivnost, nesumnjičavost subjekta, jer ga taj svet i tvori.

Na stranicama Basarinog romana nalazi se i Frojdova analiza Ernesta M., napisana po modelu psihoanalitičkih studija slučaja: ona sadrži razlog pacijentovog prijema na kliniku profesora Brojera, anamnezu, utisak o pacijentu, razgovor sa njim i elaboraciju njegovih ideja. Ernest M., koji „uobražava da je član mistične sekte čiji se sledbenici okupljaju u snu" za oca psihoanalize je „primer povlačenja subjekta u svet sna" (Basara 2007: 95) i rascepa ličnosti. U tumačenju Ernestovog slučaja, a indikativno je da je iz perspektive psihoanalize reč o paranoičaru, Frojd postavlja dve teze, koje su inače poznate iz njegovog dela, kada je za paranoju tvrdio da ona i *nije problem nego rešenje* (v. Trotter 2001: 102). Prva je ta da pacijent ipak ublažava pretnju koju oseća u svetu, jer je svojim idejama rearanžira u razumljiviji i stoga prihvatljiviji oblik, a druga se odnosi na neupitnu logiku paranoidnog mišljenja („Moram priznati da je Ernest vladao jednom logikom, sličnom onoj Berklijevoj, koju je veoma teško pobijati" – Basara 2007: 102). Frojdu, međutim, nedostaje uvid u vlastitu logiku, koja takođe operiše jednim brojem apriornih ideja i čitaocu ne može delovati ubedljivije od Ernestove naspram koje stoji. Njihova međusobna suprotstavljenost počiva pre svega na različitom odnosu prema egu: nasuprot svim duhovnim učenjima koja počivaju na odricanju od ega, psihoanaliza počiva na očuvanju ega. S druge strane, pokazuje se relativnost kriterijuma duševnog zdravlja: Frojd zaključuje da bi Ernest, da je rođen u drugom veku, nesumnjivo bio „poštovanja dostojna ličnost" (Basara 2007: 102). Ispostavlja se da je Ernest M. na klinici, a Frojd njegov lekar, samo zato što pripadaju dvadesetom veku, u kome je Frojdova paranoidna logika prihvaćena kao naučni aparat, a Ernestova duhovna orijentacija proglašena obuzetošću „deluzijama svetosti i uzvišenosti" (Basara 2007: 98). Uostalom, važno mesto je pripalo Frojdu (ali i Šerloku Homsu, kojeg pominje i prepisivač „Rukopisa kapetana Kvinsdejla") i stoga da se pokaže status duhovno orijentisanog pojedinca u dvadestom veku: to je status izopštenika, kome je mesto u zatvoru[8] ili u ludnici.

Potkopavajući logiku detektivske priče i psihoanalitičkog diskursa Basara pokazuje da je Hrist nemoguć u svetu posle psihoanalize: Frojdov koncept je

7 N. Bran podseća na Frojdov koncept epistemofilije (želje za znanjem), kao i Bruksov opis epistemofilije kao osnove svekolike intelektualne aktivnosti (v. Bran 1999: 49).

8 Brojni biciklisti prolaze kroz proces isleđivanja: začetnici sekte su dovršili na lomači, Vitold Kowalski je isleđivan, a u zatvoru borave Jozef Kowalski i Ćulaba Ćulabi.

lišen mogućnosti da pojmi duhovnu stvarnost. Ukoliko član mistične sekte *uobražava* da se sledbenici okupljaju u snu, onda je prostor mogućeg sužen, a u knjizi u čijem podtekstu stoji mnogo novozavetnih ideja i ideja pravoslavne teologije,[9] nemoguće je ne osetiti aluziju na ono što bi potencijalno kazala psihoanaliza da je svojim metodama podvrgla čoveka koji *uobražava* da je Sin Božiji. Jedan od autora *Fame*, Jurgis Baltrušaits, zaključuje: „Lako je pretpostaviti da bi danas Buda bio uhapšen zbog prosjačenja, a Isus bi, zbog svojih parabola o vaskrsenju mrtvih, bio zatvoren u ludnicu" (Basara 2007: 128–9). Zato Basara proglašava psihoanalizu zvaničnom ideologijom Velike ludnice (države): paranoidni pogled na svet je postao naučni metod; ponašanje dobro prilagođene ličnosti, kako tvrdi Frojd, jedan od najvažnijih intelektualaca 20. veka, podrazumeva traženje i nalaženje opravdanja za postupke ega (Basara 2007: 102), a slepilo za duhovnu stvarnost, kako dalje zaključuje autor, rađa solipsizam: „*svako će imati svoju* sliku", tvrdi Karlo Ružni (Basara 2007: 51), a to se realizuje u projektu Velike ludnice o kojoj piše L. Loentze: „svaki građanin će u svojoj sobi držati na zidu svoju sliku […] U Velikoj ludnici svako će biti objekat sopstvenog obožavanja i vlasnik svog straha" (Basara 2007: 352).

Pošto pred sobom ima jedan broj ideja Evanđeoskih biciklista koje se stalno ponavljaju (razbijanje satova u ratu protiv vremena, okupljanje članova sekte u snu, napuštanje ega kako bi se ostvarila ličnost koja ne umire) i koje ponovo susreće u Ernestovoj priči, čitalac se uverava u promašenost Frojdovog tumačenja junakove „egzistencijalne nesigurnosti":

> „Onaj ko nema oca, nema objekat s kojim bi se identifikovao; između njega i predaka (istorije) zjapi prazan prostor – ništavilo; svi koji mu prethode mrtvi su i on svoje postojanje doživljava kao akt izdaje. Stoga i piše stihove: 'Kad zaspiš, umri za svet.' Tu se uklapa i njegova netrpeljivost prema vremenu, simbolizovana razbijanjem satova. Međutim, to nije pobuna protiv vremena u kome nestajemo nego protiv vremena u kome *trajemo*" (Basara 2007: 104).

Antidot paranoji je uvid u krhkost vlastitog identiteta, što znači da je problematičan identitet čoveka dvadesetog veka učinio paranoidni narativ dominantnim.

> „[...]Sine[...], govori otac Jozefu Kowalskom, [...]moraš biti paranoik da ne bi bio paranoik. Na ovom svetu svak progoni svakoga, a svi zajedno progone proroke. Ali u jednom momentu moraš zaustaviti paranoju: u momentu kada shvatiš da ti, koji si progonjen, uopšte i ne postojiš. U tom momentu si spasen[...]" (Basara 2007: 286).

9 Pre svega, razlikovanje mrtvih i živih prema duhovnom statusu („ostavi neka mrtvi ukopavaju svoje mrtvace – *Jevanđelje po Mateju*, 8: 22), vremena i večnosti, sam pojam Ličnosti je u vezi sa učenjem kapadokijskih otaca, greh solipsizma, okretanje od sveta („Kad biste bili od svijeta, onda bi svijet svoje ljubio; a kako nijeste od svijeta, nego vas ja od svijeta izbrah, zato mrzi na vas sviet" – *Jevanđelje po Jovanu*, 15: 19).

Tu je Basara u saglasju sa brojnim teoretičarima koji povezuju postmodernizam i paranoju (Lakan, Tereza Brenan, Dž. A. Fližer, Timoti Meli),[10] kao i paranoju i postmodernistički konstruisan identitet (v. O'Donell). Uostalom, paranoja je kao tema učestala upravo u postmodernom romanu (v. Bran, O'Donell, Trotter). *Fama* dijagnostikuje stanje istorijskog subjekta, čiji je identitet kulturološki (a ne ontološki) zasnovan.

Motivi poznavanja budućnosti i nepouzdanosti identiteta, prisutni već u „Povesti o mom kraljevstvu", u svim tekstovima zbornika se dalje produbljuju, pojašnjavaju, nijansiraju. Ako kultura produkuje identitet, onda ona produkuje i iskustva: a ako iskustvo nije lično nego isposredovano, pitanje agensnosti tog iskustva drži čoveka našeg vremena u stalnoj sumnji. Paranoidna naracija je sveobuhvatna i obujmljuje ključna pitanja epohe: istorijsko (ne)postojanje je neizbežno protkano mrežom paranoidnih odnosa i stoga je spasenje izlazak iz istorije. Iako u *Fami*, koja postavlja pitanja i razgrađuje ih iznutra, nema konačnog odgovora na tajnu biciklista, u poretku rukopisa ipak ima sistema: čitalac je vođen lažnom intrigom (priroda i smisao biciklističke sekte), na koju ne može naći odgovor u romanu, ali se posredstvom lažne intrige unosi interpretacija u haotičnost sveta: sve je posledica bogootpadništva. Autor/priređivač je prvi paranoidni čitalac konstruisanih narativa, koji potvrđuje što i oni: ništa nije onako kako izgleda da jeste.

Fama o biciklistima govori o ispadanju čoveka iz teološkog poretka sveta, koji je započet s vremenom renesanse. Utvrđivanje te početne tačke desakralizacije sveta poznato je iz literature, a Basarina je novina to što, prikazujući potpunu nekoherentnost i prevlast proizvoljnosti u desakaralizovanom svetu, ne smešta u prošlost nekakvo zlatno doba (uostalom, Karlo Ružni kazuje da je „renesansa" njegov neologizam). Zlatno doba je, kako sledi iz *Fame*, uvek moguće, u duhu, ali čovek nema svest o prirodi vlastite egzistencije, pa veruje u stvarnost činjenica, a ne duhovnog doživljaja. Zato je ključna razlika među ljudima svest o tome da nisu autentični, zato je nezadovoljstvo sobom osnova promene i boljitka.

Postojanje duhovnih sila, spiritualna realnost, odnosno realnost ličnosti, shvaćene u duhu pravoslavne teologije, to je izneverena stvarnost na čijem mestu figurira pseudostvarnost, hamvaševski realitet,[11] i njemu proporcionalan lik

10 Mada su Ihab Hasan ili Frederik Džejmson postmodernizam povezivali sa šizofrenijom (Hasan je modernizam povezivao sa paranojom), oni su imali na umu fragmetisani postmoderni subjekat, pa se terminima *paranoja* i *šizofrenija* služe u kliničkom smislu (v. Bran 1999).

11 U svojoj *Teoriji romana* Hamvaš razlikuje stvarnost i pseudostvarnost, koju je nazvao realitet. Realitet služi održavanju „potrebne atmosfere za Velikog inkvizitora, kao pretpostavke za odgajanje jedne vrste ljudi i njen procvat" i svi koji se „suprotstave ovom realitetu i pribave saznanje o stvarnosti koja je iznad toga prisiljeni su da budu Don Kihot", koji zna da njegova stvarnost vetrenjača nije stvarnost, ali je „neizmerno bliža pravoj stvarnosti" nego realitet (Hamvaš 1996: 12).

čoveka ispražnjenog identiteta, kojeg definišu samovolja, proizvoljnost i čvrsta vezanost za prekomernu interpretaciju, kojom se probija do personalne naracije, zadobijajući tako čvršće invidivualne obrise, osećanje lične moći (koja je pseudomoć) i svoje mesto u paranoidno strukturiranom univerzumu. Paranoja je „poslednje izbegličtvo identiteta toliko svesnog da je sam po sebi konstrukt", „poslednja epistemologija, konačna forma ljudskog znanja pre no što znanje pređe u informaciju" (Donell 2000: 9).

Tekstovi okupljeni u *Fami* pripadaju vremenskom rasponu od 7 vekova (najstariji je rukopis Karla Ružnog s polovine 14. veka) i pouzdano utvrđuju da je u svim vremenima bilo pojedinaca koji su bili izvan sistema, subverzivni i okrenuti duhovnosti. Čitava „istraga" o sekti ne vodi pouzdanom saznanju o njima, ali se posredstvom te istrage kazuje o čovekovom ogrešenju o duhovnu stvarnost, što i jeste ključna istina Basarinog romana. *Fama o biciklistima* je proročka knjiga, pre svega zato što smera na buđenje čitaoca za duhovnu realnost.

IZVOR

Basara 2007: Svetislav Basara. *Fama o biciklistima*. Beograd: Dereta.

LITERATURA

Bersani 1990: Leo Bersani. *The Culture of Redemtion*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Bran 1999: Nicol Bran. „Reading Paranoia: Paranoia, Epistemophilia, and the Postmodern Crisis of Interpretation". *Literature and Psychology*, 45, 1–2, 44–62.

Davis 2005: Mike Davis. *Reading the Text That Isn't There: Paranoia in the Nineteenth-Century*. New York, London: Routledge.

Eisnestein 2003: Paul Eisenstein. „History as/and Paranoia. David Grosman's *See Under: Love*". *Traumatic Encounters: Holocaust Representation and the Hegelian Subject.* New York: State University of New York Press, 143–182.

Farell 1996: John Farell. *Freud's Paranoid Quest: Psychoanalysis and Modern Suspicion.* New York, London: New York University Press.

Farell 2006: John Farell. *Paranoia and Modernity: Cervantes to Rousseau.* New York: Cornell University Press.

Freeman–Freeman 1998: Daniel Freeman, Jason Freeman. *Paranoia: the Twenty-first Century Fear*. Oxford: Oxford University Press.

Хамваш 1996: Бела Хамваш. *Теорија романа*. ІІрев. Сава Бабић. Београд: Студентски културни центар.

Kantor 2004: Martin Kantor. *Understanding paranoia: a guide for professionals, families, and sufferers*. London: Praeger.

Liotar 1998: Žan-Fransoa Liotar. *Postmoderno stanje*. Prev. Frida Filipović. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.

McHale 1992: Brian Mc Hale. *Constructing Postmodernism*. London, New York: Routledge.
O'Donnell 2000: Patrick O'Donnell. *Latent Destinies: Cultural Paranoia and Contemporary U. S. Narrative*. Durham and London: Duke University Press.
Sims 1989: Andrew Sims. *Simptoms in the Mind: an Introduction to Descriptive Psychopathology*. London: Baillière Tindall.
Trotter 2001: David Trotter. *Paranoid modernism: literary experiment, and the professionalization of English society*. New York: Oxford University Press.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

PARANOID NARRATIVE OF SVETISLAV BASARA: *THE FAME ON CYCLISTS*

Summary

Basara's novel *The Fame on Cyclists* takes up a unique position in Serbian literature: paranoid narrative is appeared in it as universal anthropological response to discontinuity of existence and feeling of the personal emptiness. Nevertheless, on paranoid narrative of *The Fame on Cyclists* we are talking in one important sense: we are showing how Basara's novel is directed on the awakening of paranoid awareness of the readers The novel forms and constantly betrays reader's horizon of expect, frustrates reader's interpretative effort, which it constantly directs it to. By the novel's structure Basara directed reader's effort toward penetrating into unifying meaning which is to be found in the depth of different story versions on cyclists, toward the search for the sense behind the evident one, which is analogue to the activity being found in all personal narratives the novel was made of, and which are the example of paranoid style of thinking. The epoch is, as Basara shows, marked with the excessive interpretation, the dominance of theoretical thinking, but in spite of that, none may be either stable or explained, since each narrative reveals only the own constructs.

By undermining of the logic of detective story and psychoanalytical discourse, Basara shows that Christ is impossible in the world after psychoanalysis as he shows that spiritually-oriented individual in the 20th century got the status of outlaw, whose place is in madhouse or in prison. The reader is led by a false intrigue (nature and sense of bicyclist sect), to which the answer in the novel cannot be found, but by means of false intrigue the chaotic of the world is interpreted: all is the consequence of god-heretic. Author/editor is the first paranoid reader of constructed narratives, which confirms what others do: nothing is what it looks like. The whole „investigation" on the sect lead to a reliable knowledge on them, but by means of that investigation it is said to man's sin on spiritual reality what is considered to be the crucial truth of Basara's novel.

Key words: Svetislav Basara, *The Fame on Cyclists*, postmodernism, paranoia, paranoid narrative, interpretation, ontological poetics, destabilized subject, the era of doubt.

Rad je predat 16. novembra 2018. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika „Baštine" odobren za štampu.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П.

Оригинални научни рад

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

О НЕКИМ СПЕЦИФИЧНОСТИМА САРИЋЕВЕ *МИТРОВЕ АМЕРИКЕ*
(Удео фантастике у грађењу лика Митра Глушице)**

Апстракт: У раду се указује на поетичку различитост Сарићевог романа *Митрова Америка* у односу на већ изграђену препознатљиву поетику његових претходних остварења и акценат се ставља на поетичке новине, каквима припада постмодернистички проседе, са елементима фантастичног, ирационалног и сомнабулног. Измештајући, и физички и метафизички, митопоетски простор Бањана из својих ранијих романа у географску удаљеност и душевну усамљеност свог главног јунака Митра Глушице, Сарић, кроз Митрове идентитетске кризе и његов доживљај поремећености унутрашњег света, знатно помера границе свог приповедачког поступка, јер његова визија света сада постаје повезана са фантастиком.

Кључне речи: Петар Сарић, *Митрова Америка,* Митар Глушица, наратор, приповедачки поступак, идентитет, фантастика.

„Кућа фикције има много соба."
Х. Портер Абот

Свој романескни опус Петар Сарић је започео кратким романом о митском граду Ахаву и његовим ништа мање фантастичним становницима – *Велики Ахавски трг* из 1972. године (в. Јефтимијевић Михајловић 2018: 23–55). Иако се у каснијим остварењима окренуо реалистичким темама, углавном из свог завичајног предела Бањани у Црној Гори, изградивши читав један митопоетски простор, Сарић је свој опус заокружио (бар за сада) романом који је више у духу постмодернистичког проседеа, али са елементима фантастичног, ирационалног и сомнабулног. Начинивши известан преседан

* научни сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у својој већ препознатљивој поетици, Сарић у најновијем роману *Митрова Америка* (2012) тематизује идентитетске кризе појединаца, у првом реду главног јунака Митра у печалбарству у Америци и људи из његовог окружења (породице, пријатеља), због чега је ближи модернистичким него реалистичким књижевним токовима.

Кроз раслојавање српске породице и кризу идентитета главног јунака Митра Глушице, писац је покушао да одговори на питање: колико идентификација са колективном свешћу може појединцу обезбедити осећај сигурности или постати узроком идентитетских криза (в. Јефтимијевић Михајловић 2015: 49–63). У тематском смислу, нарочито оном који се односи на проблематизовање кризе идентитета, *Митрова Америка* се не разликује од претходних Сарићевих романа.

Међутим, роман се и те како разликује од претходних, јер се само просторно измештање радње у свет изван бањанског одражава и на подвојеност на структуралном, тематском, мотивском и значењском нивоу романа. Док се први део односи на мирнодопске прилике у Галвестону, дотле је другим делом враћен ток радње на ратна збивања током Првог светског рата (у Митровој родној Црној Гори); Митрова подвојеност се огледа и на плану приповедања (током његовог живота у Америци), док се по доласку у домовину та подвојеност очитује у постојању фигуре двојника. Интензитет тих дилема, како унутрашњих тако и спољашњих, приповедач је додатно оснажио служећи се поступком наизменичног присуства субјективног и објективног, митског и реалистичког, стварног и фикционалног, што ће се на ширем плану показати као драма читавог људског рода који трага за аутентичношћу.

Усложњавајући однос између приче и приповедног текста, нарације и приповедног текста, па и приче и нарације, роман *Митрова Америка* испитује границе времена, начина и гласа, као основних конститутивних елемената књижевног дискурса. Успостављање наративног јединства увек је подразумевало постојање централизоване свести из које се догађаји нису само сагледавали, већ тумачили и вредновали. Одсуство таквог, унификујућег гласа, који не зависи нужно од избора лица које приповеда,[1] ствара пукотине у наративу, подривајући стабилност приповедне позиције, али и самог текста.

Сарићев роман тематизује повратак главног јунака из Америке у родне Црквице, где дошљак, учествујући у ратним сукобима, настоји да се идентификује са заједницом у националном, етичком и сваком другом смислу.

1 Мисли се на граматичко разликовање лица које приповеда и добро познату поделу на прво, друго и треће лице. Анализа Сарићевог романа ће потврдити поставке савремених наратолошких студија, у којима постоји опрез када је реч о изједначавању приповедања у првом лицу са субјективним и сазнајно ограниченим, као и нарације у трећем лицу са објективним и свезнајућим казивањем.

Троделна композициона структура приповести формално истиче преломне тренутке у јунаковом животу, па први део говори о његовом прилагођавању страној земљи и народу, да би у другом делу латентни јаз између свог и туђег постао израженији, при чему последња романескна целина доводи до измирења јунаковим повратком у завичај. Ипак, епску визуру, која подразумева колективност и идентификацију, у приповедачком смислу подривају канали путем којих информације стижу до читаоца, отежавајући његову потрагу за целовитошћу. Уместо да неутрализује, приповедни поступак додатно потцртава несклад између једнике и света, посебно јунаковим повратком у домовину, када се то најмање очекује. Читалац остаје у недоумици како да испуни наративне процепе и коме да поколони поверење: да ли објективном приповедачу који повремено ограничава своје свезнање, да би се и оваплотио као лик приче или главном јунаку, који истоветне догађаје тумачи на начин који одговара његовом животном, али и ирационалном искуству. Несагласност ове две наративне позиције, осим што ствара неизвесност, чини да и сама нарација постане тема приповедања. Такво сазнајно и идеолошко двогласје, а видеће се касније, и вишегласје, не значи, како објашњава Портер Абот, одсуство значења, напротив:

> „Један текст се може реализовати на неколико различитих начина и ниједно тумачење не може да исцрпи сав његов потенцијал, јер ће сваки појединачни читалац процепе попуњавати на сопствени начин, при чему неке могућности прихвата, а друге одбацује. Док чита, он сам одлучује о томе како ће попунити одређену празнину. Тиме се постиже динамика тумачења. Доносећи одлуку, он имплицитно признаје неисцрпне могућности тумачења текста, истовремено, управо је богатство текста оно што га приморава да доноси одлуке" (Abot 2009: 155).

Тешко је у Сарићевом роману направити границу између категоријалних супротности, што сугерише већ и насловна синтагма романа, повезујући лично и појединачно са општим и колективним, али је то случај и са свим романескним поглављима, у којима није лако оделити субјективно од објективног, реално од фантастичног, прошло од садашњег времена, као ни календарско од психолошког (в. Дунђерин 2018: 136).

Причу о Митру Глушици отпочиње наратор који би се терминима Женетове теорије приповедања могао именовати као хетеродијегетички, тачније онај који у догађајима не учествује као један од ликова. Избором трећег лица приповедач није нужно постигао објективност, показујући како селекција догађаја и призора, али и њихов распоред у наративу представљају вредносни чин. Након панорамског приказивања острва Главестона и области у коју се Митар населио, наратор слика и јунакову непосредну близину, што условљава извесне промене у начину и стилу приповедања:

„Соба је нешто мања од кужине. Кревети су од храстовине, рам огледала орахов; остало, као и сама брвнара, чамово. И кад је најуморнији, Митар, после вечере, чита из својих књига. Гусле, којима није био вешт, истакнуте су на врху ормара, више су служиле као украс. Соба и кужина имају по један прозор, истог облика и величине. Као у Црквицама. Неке песме из *Косовскоī циклуса*, и добар део *Гоорскоī вијенца*, знао је напамет. Песму *Смрт мајке Јуīовића* научио је од бака Стане пре но што је пошао у школу. На доњој полици ормара, у низу, млин за кафу, шест филџана с плавим цветићима, шест белих шоља за млеко или чај и две бакарне џезве" (Сарић 2012: 9).

Филмском техником приповедања вешто се повезују призори који припадају материјалном и духовном свету, па се на тај начин и значењски изједначавају. Митрово познавање епске народне традиције банализује се и обесмишљава таквим наративним чином.[2] Парцелација исказа на местима где то не захтева реченична интонација оставља утисак нагомилавања визуелних опажаја и одсуства дубље узрочно-последичне везе међу стварима и бићима. Пред посматрачким оком свет изгледа фрагментаран, непојмљив, стран, па уместо да се чином артикулације као такав осмисли, приповедањем се постојеће несагласје потцртава. Нарација је очито посредована свешћу главног јунака, будући да свако удаљавање, било просторно или временско, доноси стабилизацију, каква одговара објективном, свезнајућем приповедачу.

Дискурзивно повезивање опонентних категорија, присутно на мирко и макро наративном плану, а засновано на семантичком контра-пунктирању, требало је да обезбеди иронијску дистанцу и допринесе депатетизацији. Није реч само о опису Митрове брвнаре, којим се умањује значај јунакове везе са духовним прецима, већ се таква наративна техника користи увек у приказивању јунакових емотивних преживљавања. Један од најдраматичнијих тренутака у роману представља Митрово поверавање земљаку Нојку и Индијцу Чидамбараму, које открива дубок психолошки раздор, настао услед јунакове распетости између моралног кодекса заједнице и личних назора. Стварајући илузију истоветности времена приче и времена приповедања, наратор обраћа пажњу на контекст у ком се разговор одвија, па приказује како Рашми, Чидамова супруга, припрема послужење за госте. Аналогно уланчавању филмских кадрова, у приповедном поступку се у непосредан додир постављају вредносно различите секвенце, при чему уметнички ефекти, које изазивају неочекивани спојеви, снижавају трагички патос приче. Озбиљност и прекретничку важност овог сусрета за јунакову будућност нарушавају баналне ситуације, попут следеће:

2 Поменути принцип наратор следи и на макро плану, описујући догађаје пресудне за јунаков живот, због чега такав приповедни контекст ствара иронијске и пародијске ефекте.

> „Док се из тигања дизала пара и мириси испуњавали просторију, Нојка је штипало у носу; и он је, иако се уздржавао, неколико пута кихнуо, а једном је, гоњен кашљем, био принуђен да устане од стола и изађе напоље“ (Сарић 2012: 47).

Митрова патња у контексту таквих описа добија нове, иронијске и хумористичне димензије.

У најдраматичнијим тренуцима, када би требало мотивисати и објаснити јунакове поступке, а када је наратор већ стекао наклоност читаоца, он ограничава своје свезнање, показујући да му је свест књижевног лика недоступна. По правилу, увек када би Митар доживљавао фантастична искуства, његове намере, мисли и осећања подлегале би рестрикцијама. Тако треба тумачити коментаре, који у извесној мери откривају да је нарација посредована кроз визуру приповедачеве личности („Нејасно је било и то, зашто је журио“; „Али шта ће он, у ово доба, овде?!“ – Сарић 2012: 18), док то некада показују и читави дескриптивни сегменти:

> „Изгледало је, да Митар – док је погледивао на пса који се, с главом између шапа, претварао да дрема – још не намерава да устане. Да је ишчекивао нешто, потврдише и прсти његове руке који се наређаше, у полукруг, на доњој усни. Онда се, и сам изненађен, нашао на ногама...“ (Сарић 2012: 23)

Осим поменутих модификација које указују на промену гласа наратора, профилисањем приповедачког лика, његово сазнање бива ограничено и перспективом приповедања, будући да она одређује канале којима информације стижу до читаоца. Тако нефокализовано приповедање, значењски најближе традиционално схваћеној свезнајућој нарацији, на тренутке постаје приповедање са спољашњом, односно, унутрашњом фокализацијом. Рачунајући на то да „фокализација може доста да допринесе начину на који мислимо и осећамо док читамо“ (Abot 2009: 126), наратор приповеда у трећем лицу, али тако да унутрашњи свет јунака остаје недоступан, да би у другим моментима своју посматрачку позицију идентификовао са перспективом књижевног лика. Читалац не зна какве мисли и осећања у Митру побуђује први сусрет са будућом, а до тада невиђеном супругом, чије је ишчекивање заокупило његово умно и делатно биће, јер се тај догађај, у складу са наративном поетиком, описује само „споља“. У другим случајевима приповедач напушта своју супериорну позицију, ослањајући се на један лик као фокализатора, који није нужно и главни јунак приповести: „Сава је уочио Митрово нерасположење које се испољавало у његовом усиљеном истицању радости“ (Сарић 2012: 91). Постојање ликова рефлектора, како је Хенри Џејмс (в. Џејмс 2012) називао јунаке кроз чију се визуру сагледавају збивања романа, утиче на то да у *Митровој Америци*

слаби читаочево поверење у приповедачево свезнање, будући да су назори ликова и наратора неретко опречни.

Полиперспективизам битно утиче и на карактеризацију ликова, доводећи у питање и истину као централну епистемиолошку категорију. Примера ради, Љубица, Митар и радници на галвестонском градилишту не говоре похвално о Савином поштењу, за разлику од приповедача. Бројне наративне технике искоришћене су у овом, наизглед, реалистичком роману, у циљу дестабилизације централне приповедне истанце и њене легитимишуће дискурзивне улоге. Ово многогласје, осим што је оставило простора за разноврсност значења и тумачења, омогућило је појаву фантастике у роману, али тако да не доведе у питање реалистичке оквире приповести.

Рестриктивни прикази Митровог психолошког стања, омогућени одабиром приповедне перспективе, не представљају константу, будући да коришћење наративне технике попут унутрашњег монолога неретко допушта и увиде у јунакову свест. Различите форме, од једне речи до дужег исказа, ови наративни фрагменти се, осим по личном тону и садржини, и графички разликују од приповедачевог говора, будући да су истакнути курзивом. По правилу, казивање о Митровим егзистенцијалним страховима и идентитетским кризама, поред нараторовог, увек прати и јунаково тумачење узрока таквог психолошког стања. Налазећи да су разлози устукнућа пред важним животним одлукама ирационалне природе, Митар поштује и понаша се у складу са законима који важе за тај свет. Утичући на хоризонт читалачког очекивања, двостука мотивација (психолошка која долази из перспективе наратора и ирационална којом јунак оправдава своје поступке) ствара неодлучност, што Цветан Тодоров види као најважнији услов постојања фантастичног: „Фантастично заузима време те неизвесности; у тренутку када изаберемо, један или други одговор, напуштамо фантастично како бисмо ступили у један од два њему блиска жанра, чудно или чудесно“ (Todorov 2010: 29). Саживљен са перспективом приповедача, читалац ће збивања тумачити као природна, док ће из јунаковог угла она деловати натприродно. Очито је да неодлучност о којој говори Тодоров зависи од степена у којем је омогућена идентификација са свешћу књижевног лика, а да саживљено приповедање и унутрашњи монолог томе могу допринети у великој мери.

Прве назнаке такве подвојености у *Митровој Америци* долазе са јунаковим доживљајем поремећености унутрашњег света, који је као такав предодређен на другачију и неретко са фантастиком повезану визију стварности. Инхибирани страхови, који постају све већи што се Љубичин долазак у Америку ближио и Митров завет да ће је узети за жену постајао неминовнији, утичу на оживљавање јунаковог подсвесног и потиснутог. Ирационално искуство тако се јавља у тренутку „кад је све било спремно и *ишчекивање*

се ближило врхунцу, кад се скупило највише разлога за Митрово радовање...“ (Сарић 2012: 9), и то у крајње безличном и неодређеном облику: „нешто се – у ваздуху или у његовој глави – изненада завртело, зајечало (можда је то био и глас песме!), надошло у танку лоптасту опну, и, пукло; распрснуће није могло трајати краће...“ (Исто: 10). Није случајно што се Митрово ирационално искуство апстрахује до те мере да се пореди са песмом, јер ће при сваком каснијем опису таквих доживљаја, наратор прибегавати синестезији, наглашавајући њихову природу која је на граници исказивог и објашњивог: „Док је тако стајао, учини му се, да птичије цвркутање светлуца као звезде“ (Исто: 61).

„Улога натприродног“, објашњава Цветан Тодоров „јесте да текст стави ван домашаја закона, а тиме и да га преступи“ (Todorov 2010: 162), што се, пре свега, везује за специфичан доживљај простора и времена, какав не одговара законима стварног и могућег света. Прве промене које Митар опажа у свом окружењу буде у њему осећај странствовања и неприпадања: „Све му је, продужено или окраћено, наједном, постало непознато“ (Сарић 2012: 10). Несвакидашњи доживљај простора условљен је замагљивањем и нестајањем његових граница, са којим је, осим онеобиченог погледа на свет, дошао и за јунака онеспокојавајућ мирис:

> „Пред њим се простро предео обрастао у шибље и коров; положена раван, у покушају да пређе у брег, укосила се и уздигла; из ниског растиња, у виду јутарње измаглице, испаравало се влажно тло; мртва југовина, као надолазећа болест, лепила се за све; танки вршци трава губили се у испаринама. И он, свуда око себе, осети тупи задах буђи“ (Сарић 2012: 10).

Трпећи све већи притисак моралне одговорности пред Савом због Љубичиног доласка, Митар све више пати због инхибираних страхова, услед чега његова искуства фантастичног постају све учесталија и интензивнија. По правилу, та искуства су хронотопом увек везана за просторе нетакнуте природе и тренутке преласка таме у светлост, који неминовно са собом носе дубљу, архетипску симболику. Појављујући се у свануће на месту које је једино одолело великом галвестонском потопу, Митар примећује огледалско удвајање градског пејзажа, што Цветан Тодоров тумачи као незаобилазну одлику фантастичне књижевности: „[...] град је преполовљен на симетричне делове: овај који се савија и тиска уз обалу, и његов двојник, који се оцртава у води и којег су таласи час разбијали и потапали, час враћали и састављали“ (Сарић 2012: 19).

„Време и простор“, описује Тодоров околности у којима се појављују фантастична искуства, „нису време и простор свакодневног живота“ (Todorov 2010: 122). Запажање француског теоретичара да се време у књижевности која говори о натприродном „шири много даље него што верујемо да је то

могуће" (Isto: 122), потврђује Сарићев роман описом трајања јунаковог доживљаја натприродног: „Али, све то није трајало дуже од *тренутка* који је тајио *моћ* какву ни светлост ни тама, одвојене, немају" – Сарић 2012: 19).

Начела која владају у фантастичном свету довела су у питање просторна и временска ограничења, омогућивши јунаку да доживи не само искуства становника Галвестона, него ближих и даљих предака. Свестан натприродног карактера догађаја којима је присуствовао, Митар тек сада бива спреман да артикулише све што је толико дуго лежало затомљено, скривано од других, али и од себе:

> *„Зар је морало да прође толико дана и ноћи да бих, у трену, видио што сам видио? Значи ли ово да Америка није за мене, или да ја нисам за Америку?"* (Сарић 2012: 21).

Читаоцу постаје јасно да је улога фантастичног у овом роману, иначе заснованом на топосима реалистичке, па и модернистичке књижевности, у служби сложенијег мотивисања јунакових поступака, чиме се уједно наглашава његово дубље и сложеније психичко стање. Поштовање правила и назора, које заједница намеће јунаку, и то посебно дошљаку на коме је да у страној средини сачува национални и културни идентитет, учинило је да Митрове скривене побуде из дана у дан постану све веће. По правилу, унутарњи живот био би освешћен тек у дослуху са природом, у моментима јунаковог доживљаја космичког јединства, када је недостајуће идентитетско упориште надокнађивао осећајем просторне и временске безграничности. Због тога Митар, налазећи се пред великим животним дилемама и неразрешивим конфликтима, увек одлази у природу по одговор, иако исти долази из дубине његовог бића, али га јунак, ипак, доводи у везу са метафизичким и изванразумским: *„Драги Боже, водиш ли ме ово преко границе разума, и удахњујеш ли ми надљудску моћ*?" (Сарић 2012: 24).

Сваки од тих сусрета са натприродним показује, у складу са карактером фантастичне књижевности, велики степен прожимања телесног и духовног и нестајање границе између субјекта и објекта. Светлост и тама се у том контексту јављају као супротне, али нераскидиво повезане категорије, које Митровим унутрашњим ломовима дају призвук митских сукобљености. У шуми која га је изгледом подсећала на завичајну Буковача главицу, Митар је доживео једно од најинтензивнијих искустава:

> „И, ево, Митар се сасвим приближио једном од оних места обасјаних сунцем; и стао. Светла површина имала је у дужини десетак корака, а у ширини негде пет, негде шест; и личила на понор светлији на дну но горе, са отвором од плавог исечка неба. Али Митра су привлачили *зидови* тог понора, образовани тамо где су се додиривале спољна сенка и унутрашња светлост! Уображавајући да кроз тај зид

није могуће проћи, он остаде у месту; и накашља се; на шта се, на *зиду* испред њега, уцрташе и отворише широка врата! Нико пре њега – ни онај који је први крочио на Галвестонско острво – није тако ушао у *Свейлосй*! Пријатна топлота, попут глатке свиле, прелила се преко откривених делова његовог тела" (Сарић 2012: 60).

У складу са приповедачком поетиком, наратор ограничава свезнање у тренуцима јунакових доживљаја који не подлежу рационалним објашњењима, али, по њиховом проласку, враћа се у своју позицију, рационализујући Митрове страхове. Нетипично је за наративни поступак *Миӣрове Америке* да приповедач успостављањем присног и блиског односа са јунаком смањује дистанцу која међу њима постоји, чиме уједно нарушава и илузију фикције. Читалац из коментара приповедача увиђа да за Митрову неодлучност у погледу женидбе и његово повлачење пред људима постоје други разлози: „по преласку из пристанишне бараке у твоју кућу, у часу кад је требало да се остварује твој *амерички сан*, с тобом је *ово* кренуло: твоје чудно понашање, ни они који су га приметили, нису разумели..." (Сарић 2012: 63). Митров страх од будућности, осим што јунака социјално парализе и чини подобним за фантастичне визије, увећава чињеница да је нераскидиво повезан са његовим страховањем од идентификације у туђем. Одлазак из колективног смештаја, у којем су боравили истоваривачи прекоокеанских бродова, значио је индивидуализацију, начелно супротну епском моделу уређења света. Дошљак, који је тако брижљиво неговао предачко наслеђе, успостављајући континуум са ближом и даљом националном прошлошћу, знао је да мора пренебрегнути своје корене да би постао равноправан члан америчког друштва. Брак са земљакињом убрзао је процес прихватања туђих обичаја, будући да је Љубица у заборављању матерњег језика народних обичаја видела једини пут ка друштвеној афирмацији.

Није случајно што након женидбе Митар жели, али не успева да призове ранија фантастична искуства, пошто су их узроковале граничне ситуације у којима се јунак налазио, на међи између свог и туђег, жељеног и наметнутог, индивидуалног и колективног. Главни јунак *Миӣрове Америке* није грађен као мислеће биће које ће самопосматрањем решити егзистенцијалне кризе, већ све његове одлуке почивају на чулним и емотивним доживљајима. Митар зна да женидба представља важну животну прекретницу:

> „Сутра ће све, што је данима и ноћима преметао у глави и о чему је маштао, што је заједно с брвнаром градио, и што се само рушило и подизало, бити разјашњено: постаће стварност којој се толико радовао и од које је толико стрепео. Сутра" (Сарић 2012: 67).

Удео и улога фантастичног у *Миӣровој Америци* слаби са Љубичним доласком, што утиче и на модификацију приповедног поступка, будући да наратор више нема потребу да се саживљава са свешћу главног јунака.

Манифестујући се као светлост коју јунак исијава из себе у додиру са неживим, Митрове натприродне способности показују велик степен саживљености субјекта и објекта. Ипак, такви тренуци су ретки и ограничени увек на простор унутар породице, попут оног када су се Митар и Љубица вратили са једне од првих брачних шетњи у брвнару: „Са лакираних рукохвата Митрове столице, пошто он уклони руке, блесне светлост“ (Исто: 99).

Чезнући за завичајем, главни јунак Сарићевог романа напушта породицу у Галвестону, па са најстаријим сином одлази у Црквице и придружује се војницима у борбама за ослобођење земље. Митрови страхови проузроковани егзистенцијалном несигурношћу тиме нису престали, будући да га је непрекидно мучила запитаност у вези са исправношћу донете одлуке да напусти Америку, јер се и у домовини осећао као странац. Међутим, покушаји да у Црквицама изнова проживи фантастичне визије били су безуспешни:

> „Застао је пред зидом који дели сенку и светлост; чекао да се појаве, и отворе, она *светлосна врата*; али се то није десило! А кад је зашао у осветљени пропланак, схватио је, да, између сенке и светлости није било оног зида. Претерао је: сличности не могу увек бити онакве какве тражимо, и какве су нам потребне; најскупље се само једном дешава...“ (Исто: 179).

Сунце и светлост ће и даље бити предзнак неких важних збивања у роману, па и најаве Љубичиног доласка у Црквице, али они нису фатастичног карактера, пошто у тим описима „није било – као некад у Галвестонској шуми – оног *зида* између светлости и сенке, нити оних *светлосних врата*!...“ (Исто: 213). Опстајући као важни симболи, светлост и тама повезују различите слојеве приче, стварносне, фантастичне, архетипске, чиме се постиже јединство које постојање разноврсних идентитетских подела у роману настоји да разруши.

ИЗВОР

Сарић 2012: Петар Сарић. *Митрова Америка.* Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Abot 2009: H. Porter Abot. *Uvod u teoriju proze*. Prevela Milena Vladić. Beograd: Službeni glasnik.

Дунђерин 2018: Александар Ђ. Дунђерин. „Еротско, митско и историјско у романима Петра Сарића“. *Сарић – светлост, стварање, страх*, зборник радова, [ур: Марија Јефтимијевић и Жарко Миленковић]. Грачаница: Дом културе „Грачаница“, 99–139.

Јефтимијевић Михајловић 2015: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Идентитет и његова обличја у роману Митрова Америка Петра Сарића“, *Баштина,* св. 39, 49–63.

Јефтимијевић Михајловић 2018: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Велики ахавски трг Петра Сарића или алегорија о великој апокалипси". *Сарић – свейлосй, сйварање, сйрах*, зборник радова, [ур: Марија Јефтимијевић и Жарко Миленковић]. Грачаница: Дом културе „Грачаница", 23–55.

Todorov 2010: Cvetan Todorov. *Uvod u fantastičnu književnost*. Prevela Aleksandra Mančić. Beograd: Službeni glasnik.

Хенри Џејмс 2012: Хенри Џејмс. *Будућносй романа*. приредила Биљана Дојчиновић, Београд: Службени гласник.

Marija S. Jeftimijević MIHAJLOVIĆ

ON SOME SPECIFICS OF SARIĆ'S *MITAR'S AMERIKA*
(The Share of Fantasy in the Character Building of Mitar Glušica)

Summary

The novel *Mitar's America* of Petar Sarić is his latest (we believe not the last novel) from 2012, by which he introduced novelties in his well-known poetics up to then either on physical plan (by displacing of myth-poetic space of Banjan, characteristic for his previous novels) or on metaphysic one (as problematizing of human alienation and issues of his identity-related crises).

Although this novel is not ranked in his the most successful achievements such as The Master Is Coming Tomorrow or Sara, it is, first of all, characteristic as per novelties which are introduced in his opus by Sarić, and they may be marked as postmodernist proceed with the elements of fantastic, irrational and somnambulant. Thus, the role and share of the fantastic building of the main character of Mitar Glušica is shown as the greatly chosen narrative procedure, which enabled the writer that, his until then realistic view of the world, to be perceived through the prism of fantasy.

Key words: Petar Sarić, *Mitar's America*, Mitar Glušica, narrator, narrative procedure, identity, fantasy.

Рад је предат 15. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Карајлић Н.

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Весна С. ЗАРКОВИЋ***
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

КАКО ЈЕ МИЛОШ УБИО МУРАТА. НАРАТИВНИ ИДЕНТИТЕТ У ПРИЧИ „КОСОВО 1389“ НЕЛЕТА КАРАЈЛИЋА***

Апстракт: Српски национални идентитет у највећој се мери конструисао кроз нарацију о Косовском бој у која је подвлачила његову снажну религијску димензију. Полазећи од чињенице да је фикција интегрални елемената формирања идентитета, у раду се анализира прича „Косово 1389“ Нелета Карајлића, у којој је кроз надреалан сплет историје, мита и фикције понуђена једна *могућа* визија догађаја на Косову пољу. Док имаголошки приступ осветљава пародично преиспитивање основа српског националног идентитета и уметничко разобличавање злоупотреба Косовског мита и његове симболике – јер приближавајући „нас“ и „њих“ најпре по линији истоветних људских слабости, приповедач демистификује гледиште историјске традиције засновано на опозицији „ми“ (хришћани, Срби) и „они“ (муслимани, Турци) – наратолошка анализа открива постојање виртуелног унутар актуелног историјског наратива и показује да је његова главна функција истицање хуманистичког идентитета као наративног идентитета приче.

Кључне речи: Косовска битка, цар Мурат, Милош Обилић, историја, прича, идентитет, фокализација, пародија, актуелни наратив, виртуелни наратив.

„Вјерујем да су ствари могле бити различите на небројене начине.“
Дејвид Луис

Граница између историје и легенде о Косовском бој у никада није постојала ни у историјским документима, ни у националној култури и имагинацији. Историјска објективност у овом случају зависила је од хришћанских

* научни сарадник, becejskim@gmail.com
** научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и муслиманских сведока који се не могу сматрати неутралним. Осим тога, још су први записи о том догађају представљали визију космичке битке (Добра и Зла) и садржали снажну религијску димензију,[1] која је временом постала морална компонента колективног идентитета (Bakić Hyden 2006: 135).[2] Сам колективни, односно национални идентитет надаље се конструисао кроз наративни процес о Косовском боју, а тиме и кроз наративни идентитет (Riker 1993; Рикер 2004: 121), што је искуствена потврда „да је фикција интегрални елеменат формирања идентитета" и да су наши ментални обрасци литерарни (Milosavljević Milić 2016: 8, 19). И док наука разматра да ли је смисленије покушати са разумевањем узајамног деловања историје и мита, како је предложила Милица Бакић Хајден (Bakić Hyden 2006: 127), књижевност то питање уопште и не поставља. Косовски мит несумњиво представља најзначајније симболичко језгро српске књижевности, чије палимпсестно ишчитавање, алтернативно учитавање и интерпретација континуирано трају већ више од шест векова.

Један надреалан сплет историје, мита и фикције остварен је у причи „Косово 1389" Нелета Карајлића, у којој је понуђена *моїућа* визија догађаја на Косову пољу. Прича представља пародијско преиспитивање схватања индивидуалне и колективне свести о Косову као основи српског националног идентитета кроз иронизацију тежње да се најзначајнијим догађајима, посебно биткама из националне историје, дају епске и космичке размере. Али у њој је остварено и уметничко разобличавање различитих злоупотреба Косовског мита и његове симболике (за буђење ратничког духа и националистичких заноса, за остваривање политичких циљева и забашуривање реалног егзистенцијалног стања и проблема народа итд.),

1 Ђорђе Сп. Радојичић и Јелка Ређеп сматрају да се у текстовима црквеног карактера налази зачетак косовске легенде – Лазарево небеско опредељење (*йобеда*), Кнежева вечера по моделу Тајне вечере, док је мотив издаје Бранковића „далеко комплексније питање" (Ређеп 1976: 161–162). Ј. Ређеп пише да се црквени култ временом ширио и постајао је национални, тако да је крајем XVI и почетком XVII века легенда већ формирана; у XVIII веку своје култове добијају и Милош Обилић и остали косовски јунаци, што значи да текстови XVIII века чувају уобличени, завршни облик ове легенде. Насупрот Сп. Радојичићу, Ђорђе Трифуновић истиче да црквена прича о Бoју не представља опозицију историји, јер „светла победа" кнеза Лазара налази потпору у хришћанској идеологији и има *искључиво духовни смисао* (Трифуновић 1968: 34–35). Овај став заузео је још 1924. год. Растко Петровић у познатом есеју „Народна реч и гениje хришћанства", истакавши да бој на Косову није борба народа за слободу, нити за одржање државе, већ „за самоодржање његово духовно и спиритуално" (Петровић 1987: 276).

2 Упадљива је сличност реторике у хришћанским и муслиманским изворима из прве половине XV века приликом описа Лазарове и Муратове *мученичке* смрти, у којима су обојица одређени као *йобедници* у верском, а тиме и у моралном смислу: „'Ми' постаје народ који је на Божјој страни па му је отуда поверено да победи у смислу 'нашег' верског поимања победе" (Bakić Hyden 2006: 135).

те, речено језиком имагологије и постструктуралистичке културологије – (де)стереотипизација слике о Србима као „неевропском ’другом’“ који су пре више од шест векова били Европа и живи зид за заштиту те исте Европе од најезде Османлија. Пошто приликом изградње националне свести значајну улогу имају и аутоимажи и хетероимажи, слика о себи представљена је и као слика о „другом“, односно „туђем“, а слика о „другом“/ „туђем“ као слика о „сопству“. Као што је Домановић у друштвену сатиру увео лик херојског Краљевића Марка у своје нехеројско време, Карајлић уводи Обилића крећући се између позитивних представа о епској и слободарској националној традицији и њеним вредностима и негативних слика које иду до „ксенофобије“.[3]

Преплићући савремено и егзистенцијално са епским и есенцијалним/ метафизичким тумачењем догађаја и околности који су претходили Косовском бој, приповедач евоцира два кључна момента која су у колективној свести српског народа добила космичке димензије – Лазарево опредељење „за царство небеско“, односно духовну димензију његовог саможртвовања и Обилићево убиство султана Мурата као јуначко дело учињено у име задате речи. Премда су оба везана за исти догађај, она су означила два у суштини различита идеала Косова (Bakić Hyden 2006: 134), а њихово значење реактивирано је у различитим историјским тренуцима, у зависности од актуелне политике. Први је потезан обично после пораза, разних пошасти и агресија на српски народ, при чему је његова овоземаљска патња тумачена као цена Лазаревог опредељења за небеску награду; други – да су Срби потомци јунака Милоша Обилића који је на Косову убио Неверника и тако учинио немогуће – пред значајне битке (за ослобођење). Ослањајући се највише на епску и уметничку традицију о Косовском бој,[4] али и на познате историјске податке, Карајлић пародира управо оне банализације епско-религиозних тумачења које су (п)остале „аргументи“ и општа места у разним политичким, дневноновинским, па и кафанским расправама на тему

3 Ксенологија, као наука о „туђству“ и „туђем“ насупрот „себисвојственом“, једно је од новијих подручја које се развило у оквиру теорије културног алтеритета. Јаз између „друкчости“ и „сопства“ овде је продубљен, па „појам ’туђства’ и ’туђег’ асоцира појаве које иду до ’ксенофобије’, а ’себисвојствено’ подразумева егоистичко истицање онога што неко сматра да је само њему својствено, што га посебно уздиже и даје право да влада над оним што је другачије, па је овакво схватање у основи расних теорија“ (Константиновић 2006: 13).

4 У том контексту посебно издвајамо драму „Косовски бој“ Љубомира Симовића и истоимени филм Здравка Шотре снимљен по Симовићевом сценарију пред обележавање шестстогодишњице од Косовске битке. Филм је емитован на националној телевизији кад год би политичка ситуација захтевала буђење националне и/или националистичке свести, односно кад би у том тренутку актуелна влада у Лазаревом опредељењу тражила оправдање за сопствене политичке неуспехе (на пример, у ноћи када је бомбардована Србија).

националне историје.[5] Истовремено, он преиспитује парадигме оправданости Лазаревог саможртвовања и жртвовања читавог народа „за царство небеско"; на пример, супротстављајући легендарној изузетности сасвим обична виђења најзначајнијих историјских личности у Косовском бој; или пародирајући космичку природу и верски контекст битке, изван којих Лазарев и Обилићев чин постају не само бесмислени него и „будаласти" (Bakić Hyden 2006: 138).

Карајлићеви јунаци оптерећени су манама и дилемама обичног човека, а изнад свега истим смртним грехом – гордошћу – који на крају доводи до катастрофе. Приближавајући „нас" и „њих" најпре по линији истоветних људских слабости, он демистификује гледиште историјске традиције засновано на опозицији „ми" (хришћани, Срби) и „они" (муслимани, Турци). Тиме доводи у питање колективну националну свест о припадности или боље рећи чежњу за прихватањем од стране оне „цивилизоване" Европе која је пре доласка отоманског „туђег" за православне хришћане била и након ослобађања од Турака поново постала онај католички „други". А како би изгледала светска историја да Срби нису тражили спас у „просвећеној" Европи него да су склопили савез с Турцима, једна је од дилема коју ова прича реактуализује путем стварања паралелног, виртуелног наративног света.[6] У њему је постмодерна психолошка „преокупираност алтернативним визијама будућности" изражена кроз „контрачињеничне исходе прошлости" (Milosavljević Milić 2016: 22).[7]

Подељена на осам одељака („Милош", „Мурат", „Мурат и велики везир", „Поглед са Главаче", „Кашкаи ћилим", „Преговори", „Омер Ибн Еби Рабија" и „Убиство") у којима се кроз савремену приповедачку свест прелама временска вертикала од преко шест векова и прате епске и домишљене околности везане за јунаке и догађај што ће одредити судбину српског народа, прича има многе елементе постмодерне, надреалне, сатиричне,

5 Егзистенцијални иницијатор приче вероватно су биле неке од таквих вулгаризација које су се најпре јавиле у политичкој реторици, а затим су „бистрене" у дневној и жутој штампи током 2016. године, када је прича настала (О. Š. 2016). Овом закључку иде у прилог и чињеница да је рок група „Забрањено пушење", чији је Карајлић члан и текстописац, позната по песмама које представљају друштвену критику и сатиру. И као сценариста и редитељ („Топ листа надреалиста", „Сложна браћа", „Надреална телевизија"), Неле Карајлић је показао интересовање за националну историјску тематику у савременом контексту.

6 Виртуелни наратив представља неодређен или хипотетички простор приче, оно што остаје нереализовано у односу на актуелни наративни ток. За разлику од фикције која је аспект иреалног, виртуелно представља „аспект реалног" (Milosavljević Milić 2016: 34, 40).

7 Проучавање алтернативних наративних светова у последње две деценије обогаћено је резултатима истраживања из когнитивне психологије, који указују на то „да је конструисање могућих исхода, бољих или горих од оних који су нам се догодили, саставни део нашег свакодневног живота" (Milosavljević Milić 2016: 39).

па и гротескне повести или „романа на длану“ у који су уметнуте легенде и стварне историјске претприче, те различити типови виртуелних наратива.[8] Свако „поглавље“ представља по један наративни ниво или оквир, односно „прозор“, с тим да у односу на главни наративни ток у напоредном односу стоје први са другим и трећи са четвртим;[9] пети представља *рекурзивну нарацију* (Ryan 1999; Milosavljević Milić 2018: 27–29), док су шести, а нарочито седми ниво – чиста виртуелност. Ако изузмемо уметнуте наративе, сваки одељак приче уједно представља и по једну сцену, те би се једнако оправдано могло говорити о њеној драмској структури.

Први одељак посвећен је дилеми Милоша Обилића да ли да испуни обећање дато на Кнежевој вечери или да заустави предстојећу трагедију. Прича почиње сликом Обилића под шатором на Газиместану како, мучен несаницом, евоцира детаље са те вечере и ишчекује сутрашњи бој. Приповедач описује овог јунака „кудраве“ косе пародирајући општа места из народне епике и црквене књижевности: изнад главе му привезан коњ Ждралин, из голих груди излази му пара, а лево му око поиграва као знак узнемирености кад слути опасност. Као у сваког митског хероја који своје бриге и уздахе дели једино с небесима, ветрови и положај звезда одређују ток његових мисли и расположења. У овом лику све време се боре епски јунак (по изгледу и трансисторијској мисији која му је додељена и коју овај има да испуни – по ономе што је *актуализовано*) и обичан човек данашњице (по начину размишљања – по ономе што је неостварена могућност или *виртуелно*). У том парадоксалном хетерогеном споју изгубила се, видећемо, управо она витешка компонента која одређује Обилићев епски идентитет и чини га посебним међу свим јунацима у нашој епској традицији и култури.[10] Дакле, Карајлићев Обилић је мешавина ликова јунака из српске народне епике и усмене традиције, историјских претпоставки (будући да у историји постоје контроверзна сведочанства о личности која је убила Мурата, као и о начину и тренутку

8 Ослањајући се на савремена истраживања реномираних светских стручњака постклассичне наратологије, типологију виртуелног наратива предложила је Снежана Милосављевић Милић на основу неколико најважнијих критеријума: *актуелизације* (1) периферна могућа прича са подврстама контрачињеницама и хипотетичком фокализацијом, 2) наративне негације, 3) поређења, 4) симулирани наративи); *темпоралности* (могу се односити на прошла или будућа збивања у односу на актуелни наративни ток); *„пријадности“* (јунацима или приповедачу); *стейена/интензитета виртуелности; морфолошкої асйекта* (1) прича је скоро у целини обликована као виртуелни наратив, 2) примарну причу пресеца виртуелни наратив у облику мањих или већих фрагмената, 3) виртуелни наратив представља само мањи сегмент у примарној причи) (2016: 41–50).

9 Будући да је реч о симултаним збивањима којима не одговара линеарно представљање, традиционални приступ наративним нивоима у постклассичној наратологији замењен је компјутерском метафором „прозори“ (Ryan 1999: 130).

10 „Ако ћу је напит'по јунаштву,/ Напићу је војводи Милошу./ – Та ником је другом напит нећу,/ Већ у здравље Милош-Обилића“, вели кнез у својој здравици (прир. Ђурић 1965: 235).

његовог убиства), демитологизованих представа заснованих на егзистенцијалистичком и рационалистичком схватању обичног човека (који јесте родољуб, али је слободан да сам направи избор да ли ће размишљати главом или срцем и кодексом части) и фантастичне, надреалне визије која израста из приповедачеве имагинације на основу свих ових представа и протипова.

Иако почетак приче указује на „ер-форму" свезнајућег приповедача, да би се касније привидно смењивале фокализације хетеродијегетичког приповедача и његових јунака, приповедач је склон емпатији, увек пристрасан и на страни оног јунака чије поступке, мисли и осећања управо коментарише, тако да најчешће и нема праве разлике између његове фокализације и фокализације јунака. Уз то, одређивање субјекта фокализације додатно компликује приповедачево сумњиво свезнање, које открива двоструки, па и вишеструки идентитет његових јунака. Ово посебно важи за Милоша Обилића. Он је час епски јунак који се жртвује „за крст часни" и „царство небеско" – како каже народна песма; [11] час горд, сујетан и плаховит ратник који би све учинио за „славу непролазну"; час обичан смртник, који размишља егзистенцијалистички и у парадоксалном настојању да разумом појми оно што је рационално непојмљиво, Лазарево опредељење тумачи као луду одлуку за самоуништењем, а митске размере Косовског боја своди на људску меру: „'Народ слави јунаке, али живи због кукавица. Никад јунак није спасио своје племе. Увијек то бјеше кукавица. […] Да нема кукавица, не би имао ко да прича о јунацима. Није све у јуначењу, мој Лазаре.'" (Карајлић 2016: 130)

Категорије „друкчости" и „сопства" сукобљавају се не само у актуализованом свету приче и на спољашњем нивоу националних и верских разлика, већ и на много сложенијем, унутрашњем – у *проблематичном* (нестабилном, мултипликованом – Ryan 1999: 130) идентитету главног јунака, што умногоме одређује и наративне стратегије у причи. Тако се унутар актуелног историјског наратива нашао виртуелни наратив. Све време преплићу се актуелна и виртуелна наративна линија и у њима актуелне и виртуелне наративне зоне: херојска и есхатолошка перспектива народне епике, у којој је религиозност синкретизам хришћанских и паганских елемената – једна врста „народног православља" (Bandić 2010; Јовановић 2013: 173), са оном савременом и егзистенцијалном. Прва је представљена пародијским подражавањем дискурса епских народних песама у који продире савремени језик и симболика Гејтсове епохе,[12] док виртуелну наративну линију – неостварену

11 „Него сјутра мислим у Косову / За хришћанску вјеру погинути!" (прир. Ђурић 1965: 236).

12 „Да је Милош Обилић имао мобилни телефон, или сат, на њему би писало да је прошла поноћ и да је почео двадесет осми јун 1389. Али Милош није имао ни сата ни телефона, па је дан који је почињао једноставно звао Видовдан"; „'Ја невјера никад нисам био, нит сам био нит ћу икад бити.' Тако им је рекô. Свима!" (Карајлић 2016: 129, 134)

тачку гледишта обичног човека, дату кроз *хипотетичку фокализацију* (Milosavljević Milić 2016: 45–46; Prins 2011: 68), карактерише савремени говорни језик са политичком реториком и/или елементима жаргона у који су иронијски уметнути архаизми, турцизми, те општа места и стилски изрази епске поезије.[13] На тај начин приповедач се подсмева непримереном потезању епске традиције и скреће пажњу на политичку злоупотребу митско-религијских основа националног идентитета, која се заснива управо на једначењу верског и националног. „Политичко присвајање епских тема“ значи преношење епских представа, а са њима и митско-религијских симбола из поетског у политички контекст и националистичку реторику (Bakić Hyden 2006: 128). Пародијски моменат нарочито је наглашен у два Обилићева „разговора“ с Христом (као панданима Јововог дијалога с Богом), у којима се библијски дискурс замењује говорним језиком, а јунак „ћаска“ са Свевишњим готово као са себи равним:

> „’Христе Боже, реци ми, искрено, ко ће се сјећати овога дана за сто, двјеста, триста година? Ко ће спомињати Лазара, Југ Богдана, мале Југовиће, мене, остале? Нико! Реци, Христе! Нико! Не да се нико неће нас сјећати, него неће бити никога ко говори српски! Буди реалан, Христе! Буди реалан. Ако се покољемо са Турцима, нас више бити неће! Реци, Христе! Реци им свима!’
>
> Христ не рече ништа. Само се ат до њега узруја.“
>
> „Христе Боже, ја Ти сјутра долазим, чекај ме. Не тражим ништа за себе, молим да спасиш народ мој од зла и уништења... ја ти долазим го и понизан, а ти ми обећај да ћеш Србље узети под своје скуте.
>
> Христ опет не одговори ништа. Само се звијезде размакнуше да Милошева молба лакше прође у центар свемира“ (Карајлић 2016: 131, 134).

Друга тачка гледишта, она која је усмерена на Обилићеве сусрете са самим собом, открива његово људско лице и људске слабости. Одступајући од клишеа у приказивању највећег косовског јунака, Карајлић настоји да сагледа Косовски бој кроз егзистенцијалистичку, односно хуманистичку перспективу. Управо тај виртуелни наратив открива непроцењиву вредност сваког појединачног људског живота (и не само људског!),[14] те бесмисленост ратова и жртвовања читавог једног покољења у име неких „виших“ циљева разумљивих само у религиозном и метафизичком контексту.

13 ’А, ако се не покољемо, ето нама неке шансе да преживимо. Боље бити паметан, мудар, прићи сутра Мурату, замолити за преговоре, добити на времену, консолидовати народ, наћи неки простор у дискусији, па макар замолити за рјешење без крви и јаука. Па мало бити вазал, шта фали? Како Бугари, како Хетити? Онда удати двије-три наше кћери, дати их у харем или на неко право мјесто, и чекати свој тренутак. Повићемо врат, али ће нас барем бити. Једног дана испливаћемо на површину. А не овако, по Лазару, све што нас има, у царство небеско.’ (Карајлић 2016: 132).

14 „Зашто би коњи плаћали данак људској глупости?“ (Карајлић 2016: 132).

И то зарад идентитета који неће имати ко да носи. Тако је изнад националног идентитета имплицитно постављен цео систем самосвести, из ког се рађа онај идентитет у најширем смислу – *хуманистички идентитет* (Гизи Мафтијева 2013: 65–75).

У „поглављу" посвећеном Мурату преплићу се историја и фикција о великом султану који је боловао од чира на желуцу, био опседнут јачањем турске царевине и страховао пред неминовним братоубиством између своја два сина, „јер у царевинама као што је Турска, које су саздане од страсти, вјере и емоција, борба за престо међ' два брата, оба одлучна и жедна власти, гарантује крвави грађански рат чије ће се жртве бројати милионима" (Карајлић 2016: 137). Освајање Србије и Косовски бој требало је да представља само једну препреку у његовом походу на Рим и западну Европу. Иронизујући веровање „како у хришћанству тако и у исламу [али и у бројним другим религијама, *М. Б.*] да су историјски догађаји реплике и отелотворења њихових космичких прототипова" (Bakić Hyden 2006: 136), „свезнајући" приповедач завирује у главу и овог „мученика" искрено оданог своме Богу како би открио извор његових несаница, прочитао мисли и протумачио слике „које му трују душу и варају ум" (Карајлић 2016: 137) уочи тог судбоносног Видовдана. Премда „он и Милош ту ноћ гледаху два различита неба" (Карајлић 2016: 138) – Милош *своје*, а Мурат *туђе* (и у буквалном и у метафоричком смислу) – и он је у тренутку освајачке апатије и покорности након клањања на зачараној серџади „сатканој од снова жена из племена Кашкаи" осетио сву бесмисленост убијања и клања људи. То је још један моменат када хуманистички идентитет побеђује национални. Али ни Мурат се није могао одупрети истом смртном греху коме је подлегао Обилић. Гордост је та која ће му у даљем току приче доћи главе.

Дијалог између мудрог турског султана који би да бој замени мирним решењем и његовог великог везира жедног каурске крви дат је у одељку „Мурат и велики везир". Приповедач овде не само да „зна" историјски спорне податке као што је тачан број учесника Косовске битке, већ их намерно преувеличава, пародично подражавајући хиперболичне слике епских певача које имплицирају космичку битку на земљи. С друге стране, он чињенице и околности познате из историјских извора пародира тако што их преводи у савремени контекст, интерпретира савременим говорним језиком и жаргоном и придружује им уметничке ликове из светске књижевности. Из такве мешавине израња политички лик султана Мурата који се „још увијек надао да међ тим лудим народом на који треба да насрне има грама мозга" – да ће горди Лазар послати преговарача и да ће проливање крви заменити договор „како да Срби и Турци наплате од ћесара његову сигурност. Док год Запад зависи од Срба, Срби га могу користити" (Карајлић 2016: 140).

Дакле, Мурат је слутио Обилићев долазак. А као владар „од Бога изабран“ и за Царство небеско опредељен – и Лазар је *знао* да ће Милош посетити турског султана. Као пандан претходној сцени, у „Погледу са Главаче“ Лазар такође води последњи разговар са својим оданим витезом Богданом (чији је прототип, очекивано, Југ Богдан из народне епике). Тако сазнајемо да је кнез уснио чаробни ћилим по коме липти турска (Муратова) крв и одмах му је било јасно да је Обилић јунак који ће је у стварности пролити – зато га је и изазвао на Кнежевој вечери.[15] Користећи исти начин обраћања владара поданицима у ова два одељка („добри мој Ибрахиме“, „добри мој Лазаре“) и пародирајући уверење и Турака и Срба да је баш њихов владар небески изасланик на земљи – штавише, Његово оваплоћење (Карајлић 2016: 145), приповедач доводи у питање схватање о непремостивој раздаљини између „нас“/ „сопства“ и „њих“/ „туђости“.

Како би открио и друге мистичне узрочнике косовског страдања, у одељку „Кашкаи ћилим“ приповедач се спушта још дубље у прошлост: „Постоји легенда која каже да су неке жене из Исфахана знале да ткају чудотворне персијске ћилиме од својих снова и визија, пуних страхова и лудила, толико увјерљиво да шаре на таквом једном примјерку тепиха могу неопрезног посматрача увући у ноћне море и страхоте кроз које су те жене пролазиле“ (Карајлић 2016: 146). Безгранична машта ткаља које су радиле ноћу, у трансу, залазила је у пределе сновиђења недоступне имагинацији обичног човека, па су ћилими имали халуциногено дејство, често и кобни исход не само по оне којима су теписи били намењени него и сами осветници и њихови власници. Харун ал Рашид – владар у историји књижевности познат као љубитељ прича – такве ћилиме сматрао је опасним оружјем. Али „искушења која слиједе свакога који игра игру звану управљање“ (Карајлић 2016: 148) била су толика да ни забране, одсецање прстију ткаљама и контола ткања нису могли да униште ову исфаханску магију. Такав ћилим одвио је султан Мурат пред посетиоца Милоша Обилића. Дакле, „злодушни“ тепих из племена Кашкаи крив је за то што су се могући Косовски преговори завршили стварном Косовском битком.

У одељак „Преговори“, који функционише као *контраприповест* (Milosavljević Milić 2018: 42–43) у односу на историјски наратив, уметнут је наратив из ког сазнајемо да ни Обилић није био без заштите оностраних сила. Наиме, легенда каже да је јунак поседовао чудотворни нож који би

15 Чак и ако имамо на уму да је у питању гротескна сцена, приповедачу се у овом одељку поткрала једна нелогичност: он експлицитно истиче да је кнез уснио наведени сан „у својој посљедњој ноћи“, што би значило после Кнежеве вечере на којој је прозвао Милоша за издајство. Како се онда могао ослонити на тумачење сна који још није уснио? Осим тога, у дијалогу с кнезом Богдан не одаје утисак мудрог него распричаног саветника, што не делује оправдано чак ни пародијском мотивацијом (Карајлић 2016: 145).

забадао у танку брезу удаљену и по сто метара. Како би нам испричао ову претпричу и убедио нас у истинитост сопственог приповедања, приповедач се путем рекурзивне наративне дигресије приближава самом току догађаја и борхесовски ослушкује различита усмена сведочанства. Читаочеву сумњу у истинитост легенде о ножу, очекивану услед епског предзнања о Обилићу,[16] спретно је предупредио необоривим аргументом зашто је она заборављена:

> *„Неки су се клели* у своје најрођеније да су гледали како му се нож враћа у руке уколико промаши мету, а то је било ријетко. *Жене из крајева склоних прећеривању тврдиле су* да Милошев нож чак и чује. Да зна да се одазове своме господару као што се ловцима одазивају пси. Звао га је Лалан. *Свашта се говорило* за Милошев нож, вјероватно због тога што наш народ даје натприродне особине стварима, када их њихови власници још немају. Након Видовдана 1389. године нико о Милошевом ножу није више прозборио ни ријечи. Није било ни потребе. Након тог дана *Милош је постао легенда, па је нож пао у заборав*“ (Карајлић 2016: 149; *Курзив М. Б.*).

Наоружан таквим ножем, Обилић је кренуо на преговоре. А како је поседовао и „вјештину скривања мисли“ – подругљиво наглашава приповедач враћајући се високопарној пословичној реторици из народне епике и филма „Косовски бој“ – глумио је врло мудро.[17] И тек кад су преговори приведени крају, он се загледа у шаре исфаханског ћилима и подлеже магији. У причи експлицитно не стоји ни да је Милош потписао, нити да није потписао Косовски договор, јер је баш у том тренутку изгубио свест и отпловио у пределе оностраног. Оно што је на претходним нивоима деловало као виртуелна наративна линија, у наредном одељку постаће *контрапричавест*. Од читаоца се захтева још један прелазак онтолошке границе, у којој је поништена разлика између актуелног и виртуелног света (Ryan 1991: 175).

Шта би могло бити да је Косовски бој заменио Косовски договор и да су Турци Османлије заузели Европу, казује нам Милошева халуцинантна визија будуће светске историје. Контрачињенични тип виртуелног наратива који је присутан у сновима и халуцинацијама осликава унутрашњи свет јунака, те је посебно значајан за карактеризацију ликова (Milosavljević Milić 2016: 47). У тематском смислу, одељак „Омер ибн еби Рабија“ прати савремену реинкарнацију Мурата под именом великог арапског песника с краја 7. и почетка 8. века у лик професора компаративне историје и његов судбоносни сусрет с реинкарнацијом Милоша Обилића. Кроз „покретни прозор“

16 „Он остави спомен роду српском, / Да се прича и приповиједа/ Док је људи и док је Косова“ (прир. Ђурић 1965: 252).

17 „’Ово је наш гроб’, рече Милош дотакавши земљу рукама, ’а гробови су скупи, господару. Неко мора да их плати.’“; „’Шта ја тиме добијам?’ ’Сачуване главе за битке важније од ове’, рече храбро Милош (Карајлић 2016: 150, 152). У типологији виртуелног наратива, ово је пример симулираног наратива (Milosavljević Milić 2016: 43–44).

видимо да су муслимани већ завладали не само Старим светом него и Новим континентом, још неоткривеним у доба Косовског договора: из професоровог кабинета на универзитету Ал Асхар у Њујорку пуцао је поглед на минарет џамије на Лонг Ајланду; професор је становао на Гринич Вилицу, док је сабах намаз клањао у Џамији Сулејманији,[18] једној од највећих џамија на Менхетну, сагрђеној „у част америчког председника Сулејмана Рињобрадог, првог председника након проглашења независности од Уједињених Арапских Емирата"; у Њујорку је живело више од двадесет милиона добрих муслимана, чије је хваљење Алаха опомињало „људски род да је бог само један"; уз то, „сви телевизијски канали би преносили сабах намаз из Бијеле куће, пуштајући затим најдирљивије илахије Џелалудина Рида, најпознатијег њујоршког суфије [у питању је Карајлићев омаж познатом певачу Лу Риду, *М. Б.*], чији стихови осликаваше свеколику љубав коју Америка гаји према Највољенијем" (Карајлић 2016: 155). У Милошевој надреалној визији новог светског поретка, која умногоме осликава песимистичке слутње данашњих немуслимана и утемељена је на стварној статистици о наталитету и морталитету, ортодоксни ислам завладаће свим порама друштва, приватним и јавним – од војске и политике до образовања, медија и поезије/ уметности. Терминологијом теорије идентитета, хуманистички идентитет човечанства замениће верски, тј. исламски идентитет, за који ће сви други идентитети бити непостојеће, историјске категорије. Али шире посматрано, Карајлићева критика није усмерена (само) на исламски фундаментализам: мењајући званичне историјске податке, она огољава смену тоталитарних режима и механизме репресије победника кроз историју.

Докторска дисертација професора Рабије бавила се „улогом ислама у вријеме Хаџи Борџија у Фихренци", премда је његова ужа специјалност био круцијални историјски догађај за даљи развој европске културе и цивилизације – Косовски договор 1389. године. О томе је и најрадије говорио „прешавши преко шуме ципела, које студенти остављају на вратима те високошколске установе", а „посебан дио предавања бавио би се старим изумрлим племеном Серба, чија је улога, по многим историчарима широм свијета, била фундаментална за ширење ислама по цијелој Западној Европи, а касније и Америци". Што се тиче српске историје, од Рабије сазнајемо следеће: кнеза

18 За „пресељење" чувене истамбулске џамије на Менхетн приповедач је подстицај могао наћи у *фантастичној стварности*; на пример, усвојеном пројекту за изградњу велике џамије након рушења Кула близнакиња у Њујорку (*Blic*, 14. 08. 2010; *Kurir*, 09. 04. 2014). На сличан начин, како би потврдио „демократске тековине" у исламском свету, Карајлић „премешта" у Абу Даби потписивање Декларације о праву човека и грађанина (2016: 157) – главног документа Француске револуције из 1789, који се сматра и првим кораком ка доношењу устава. Тиме саркастично алудира и на политичку манипулацију историјским чињеницама (коју су, на пример, успешно спроводили и још увек спроводе Албанци на Косову и Метохији).

Лазара Хребељановића, „неуког војсковођу, омамљеног нереалним хришћанством, страсног, али безглавог деспота“ на власти је заменио турском султану лојалан Вук Бранковић, те је Косовски договор који је „мудри и препаметни“ Обилић склопио са султаном Муратом на Видовдан 1389. године омогућио српском народу да преживи још коју годину као вазал (Карајлић 2016: 154–157).

Јасно је да овај халуцинантни свет представља гору верзију јунаковог живота од оне епске у актуализованој наративној линији. У таквом виртуелном хронотопу појављује се на предавању момак кудраве косе (различит од осталих студената једино по титрању левог ока) да обележи судбоносни дан по муслимански свет. На питање о судбини Срба професор Рабија му је одговорио да су они међу првима прешли на ислам, непуних сто година након Косовског договора; да се њихово име последњи пут помиње средином 17. века и да је српски језик нестао из употребе „негдје око Француске исламске револуције“. Тада младић, према сведочењу присутних студената, промрмља: ’Значи, ја сам крив’, те с ножем у руци насрну на професора вичући: ’Лааалааанеееe!’ (Карајлић 2016: 158, 159)

Исто узвикну и „ондашњи“ Обилић у актуелној наративној линији отржући се магији исфаханског ћилима на ком је клечао и испуни своју епску и историјску мисију. За даљи ток светске историје, а и за коначни расплет приче, најважније је да је Милош распорио Мурата онако како епски певач каже – „од учкура до бијела грла“, те „све шаре којима су жене исплеле властите снове без трага нестадоше. Умјесто њиховог, на крвљу обојеном ћилиму појави се Лазарев сан“ (Карајлић 2016: 160). Тако се сан у наративном смислу потврђује као кључна инстанца наративне спознаје – као медијум кроз који се артикулише значење (Milosavljević Milić 2016: 18) и предвиђа судбина.

Да ли праву историју човечанства треба тражити у великим биткама и „догађајности“, или се истинско историјско кретање одвија у променама свести народа – што је идеја која је пре стотинак година постала основа развоја савремене теорије културног идентитета и алтеритета/ менталитета (Константиновић 2006: 13)? Нимало случајно, ова друга претпоставка поклапа се с периодом експанзије романа тока свести, који је показао да прича може и без спектакуларних догађаја, па чак и без фабуле, али да не може без промена свести – живота, друштва, облика институција, начина комуникације и изражавања осећања, па и виђења „другог“ и „туђег“. Ипак, чињеница да ни историја ни књижевност нису престале да се баве „догађајношћу“, указује на то да историју човечанства чине *и* догађаји *и* промена свести. Такво сазнање имплицира и продубљује и ова пародична и многозначна прича.

Виртуелни наратив – оно што је у причи било могуће – помаже нам да разумемо оно што се заиста догодило – ако не у реалној егзистенцији, а оно

у епској и културној традицији, која је актуализована главном наративном линијом, тј. причом као целином. А прича Нелета Карајлића одраз је дубоке људске потребе да у складу са савременом свешћу и насупрот Лајбницовом оптимистичком уверењу о Божјој творевини, препричавањем и контрачињеницама креира алтернативну историју и могуће светове. Један од њих морао би бити бољи за све нас.

ИЗВОР

Карајлић 2016: Нele Карајлић. „Косово 1389“. У: *Приче о Косову*. Приредили Игор Мартојевић и Александар Илић. Београд: Laguna, 129–160.

ЛИТЕРАТУРА

Bakić Hyden 2006: Milica Bakić Hyden. *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: „Filip Višnjić“.

Bandić 2010. Dušan I. Bandić. *Narodno pravoslavlje.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Blic, 14. 08. 2010 <https://www.blic.rs/vesti/svet/dzamija-na-menhetnu-podelila-javnost/pggyx24>. [20. 10. 2018].

Гизи Мафтијева 2013: Вева Гизи Мафтијева. „Глобализација и хуманистички идентитет“. У: *Национални идентитет и религија.* Приредили Зоран Милошевић и Живојин Ђурић. Београд: Институт за политичке студије, 65–74.

Ђурић 1965: Војислав Ђурић (прир.). *Антологија српских народних песама*. Београд: Српска књижевна задруга.

Јовановић 2013: Бојан Јовановић. У: „Религија као чинилац стварања и дезинтеграције српског националног идентитета“. *Национални идентитет и религија.* Приредили Зоран Милошевић и Живојин Ђурић. Београд: Институт за политичке студије, 171–184.

Kurir, 09. 04. 2014 <https://www.kurir.rs/planeta/1315029/njujork-rusi-dzamiju-nulta-tacka-da-bi-se-gradila-jos-veca>. [20. 10. 2018].

Milosavljević Milić 2016: Snežana Milosavljević Milić. *Virtuelni narativ:* Ogledi iz kognitivne naratologije. Niš: Filozofski fakultet; Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

O. Š. 2016: O. Š. „Sve o sultanu Muratu: Da li je stvarno bio veliki junak i strateg, kako kaže Vučić?!“ *Dnevni telegraf,* 30. novembar 2016. <https://www.telegraf.rs/zanimljivosti/2486780-sve-o-sultanu-muratu-da-li-je-stvarno-bio-veliki-junak-i-strateg-kako-kaze-vucic-foto>. [20. 10. 2018].

Петровић 1987: Растко Петровић. „Народна реч и геније хришћанства“. У: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*. Одг. ур. јеромонах Атанасије Јевтић. Призрен: Епархија Рашко-призренска; Београд: Богословски факултет у Београду, 276.

Prins 2011. Džerald Prins. *Naratološki rečnik.* Prevela Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.

Ryan 1991: Marie-Laure Ryan. *Possible Worlds: Artificial Intelligence, and Narrative Theory*. Bloomington: Indiana University Press.

Ryan 1999: Marie-Laure Ryan. „Cyberage Narratology: Computers, Metaphor, and Narrative". In: David Herman (ed). *Narratologies: New Perspectives on Narrative Analysis.* Columbus: Ohio State University Press.

Рељеп 1976: Јелка Рељеп. *Прича о боју косовском* (докторска дисертација). Зрењанин: Центар за културу; Нови Сад: Филозофски факултет.

Riker 1993: Pol Riker. *Vreme i priča.* Prvi tom. Prevele s francuskog Slavica Miletić (prvi deo) i Ana Moralić (drugi deo). Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Рикер 2004: Пол Рикер. *Сопство као други*. Превео Спасоје Ћузулан. Београд: Филозофска библиотека Aletheia.

Трифуновић 1968: Ђорђе Трифуновић. *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*. Крушевац: Багдала, 34–35.

Mirjana M. BEČEJSKI
Vesna S. ZARKOVIĆ

HOW MILOŠ KILLED MURAT. NARRATIVE IDENTITY IN THE STORY "KOSOVO 1389" OF NELE KARAJLIĆ

Summary

Serbian national identity was mostly constructed through narration on Kosovo battle, which underlined its strong religious dimension. Starting from the fact fiction is an integral element of identity forming, in this paper the story "Kosovo 1389" of Nele Karajlić is analysed, in which through the surreal interconnection of history, myth and fiction is offered a possible vision of the events in Kosovo field. How would world history look like if Serbs did not look for salvation in the "enlightened" Europe but that they made alliance with the Turks, is one of dilemma being re-actualized by this story by means of creation of parallel, virtual-narrative world. A psychological postmodern preoccupation of alternative visions of the future was expressed through counter-factual outcomes of the past in it. While imagological approach enlightens family reconsideration of Serbian national identity fundament, and artistic disassembly of Kosovo myth and its symbolic abuse – since by approaching of "us" and "them" firstly as per the line of the identical human weaknesses, the narrator demystifies the view of historical tradition based upon the opposition of "we" (Christian Serbs) and "they" (Muslims Turks) – narrative analysis reveals the existence of virtual inward actual historical narrative and shows that its main function is the highlighting of humanistic identity as the narrative one of the story.

Key words: Kosovo battle, Murat, Obilić, history, story, identity, focalization, parody, actual narrative, visual narrative.

Рад је предат 20. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Стојиљковић Д.

Прегледни рад

*Јелена М. ЈЕВТИЋ**

МУЛТИМЕДИЈАЛНОСТ У РОМАНУ *ДУГЕ НОЋИ И ЦРНЕ ЗАСТАВЕ* ДЕЈАНА СТОЈИЉКОВИЋА

Апстракт: Рад анализира поступке које је аутор применио у обради познате теме. Интермедијалност израза позната је одранније, али се иновација огледа у примени ове технике у обради добро познате културне, историјске и књижевне теме. Читаоцима је ова тема блиска у контексту епске књижевности, а главна новина тиче се одабира жанра романа и, премда је роман мешавина жанрова, ради се пре свега о жанру епске фантастике. Мултимедијалност израза и директна веза са другим медијима која је остварена кроз примену поступака преузетих из филма и стрипа отопљавају читалачко искуство и доприносе уживљавању у атмосферу средњег века. Хумор је такође средство којим се аутор служи. Поред очекиваних мушких ликова, присутни су и значајни женски ликови – историјски и неисторијски. Роман је омаж стрипу Дилан Дог.

Кључне речи: роман, мултимедијалност, епска фантастика, Косовски бој, Милош Обилић, Дилан Дог.

Средишње место у роману *Дуге ноћи и црне заставе* Дејана Стојиљковића заузима, шире узев, тема дешавања уочи Косовског боја. За разлику од до сада српској књижевности познатих наратива о Косовском боју, а то је, пре свега, усмена епска народна поезија – аутор је одабрао временске моменте и места који су мање блиски читаоцима, а опет се сви они налазе на путањи временског континуума која се креће у смеру догађаја кључног за српски народ у смирај средњег века, који ће наставити да одјекује кроз историју до савременог тренутка и на чијем се фону формира национални идентитет.

Успех који је роман доживео и код критике и код шире читалачке публике заснован је не само на одабиру актуелне теме него и на формалној иновацији у приступу теми. Аутор структуру дела заснива како на интертекстуалности тако и на мултимедијалности – сложеним везама које медиј књижевности успоставља са другим медијима, а то су: сликарство, филм и стрип. Роман представља жанровски меланж, у коме преовладава жанр епске фантастике.

* Докторант, jelena.jevtich@gmal.com

Приликом обраде теме познате широј читалачкој публици аутор се определио за жанр епске фантастике. Ово је релативно нов жанр у књижевности, будући да се сматра да је настао у двадесетом веку. Подразумева романескну форму у оквиру које се разрађује одабрана митолошка тема, уз присуство надреалног и магије (било у форми учесника, догађаја или расплета), а фабула је најчешће једноставна и ослања се на задатак или циљ и поход у који се упушта главни јунак или главни јунаци. Одабрана тема до сада, иако обрађивана, није у српској књижевности понуђена у духу овог жанра и Стојиљковићев приступ представља значајну иновацију.

Поред жанра епске фантастике значајан утицај на креирање сцена и призора из романа имао је и стрип. Стрип је назив жанра који је назив добио према филмској покретној траци са призорима који се нижу, што је управо и формална матрица на којој почива и структура романа *Дуге ноћи и црне заставе*. Аутор је и пре овог романа изразио склоност ка „деветој уметности", пишући стрип сценарије и огледе о стрипу.[1]

У историји уметности се, шире узев, сматра да је свака прилика када је човек покушао да сликом исприча причу заправо претеча стрипа, премда је девета уметност свој заокружени облик у каквом је данас позната достигла у двадесетом веку (Кук 2005: 1). Ово подразумева низ слика, односно сцена, са дијалозима који прате одређену драмску форму. Отуда и назив девета уметност, будући да се налази хронолошки последња у низу и да у себи обједињује форме уметности које јој претходе: књижевност, сликарство и филм.

Структурно посматрано, примећује се значајан утицај драмске уметности, будући да је роман конципиран и као драма у три чина, са прологом и епилогом на почетку и крају, и међуиграма између чинова.[2]

Ова привидна склоност ка традиционалној, Аристотеловој поетици (Аристотел 1955: 15) изневерена је управо одабиром жанра епске фантастике и употребом неизвесних завршетака,[3] који ће диктирати фрагментарну композицију и незавршеност, крај без разрешења.

Обележеним књижевним цитатима испред почетка сваког од наведених делова романа Стојиљковић износи у најапстрактнијем смислу: сажетак,

1 *Кисело и слатко*, огледи о стрипу, 2011; *Константиново раскршће: Краљевство крви*, графички роман, 2012; *Константиново раскршће: Наслеђе предака*, графички роман, 2011.

2 Пролог: „Посланство огња"; први део: „Три добра јунака"; међуигра: „Место у мећави"; други део: „Ђавољи сановник"; међуигра: „Гвоздени сад"; трећи део: „Сенка са истока"; епилог: „Ивица света".

3 Неизвесни завршетак или „клифхенгер" (према енгл. cliffhanger – онај ко виси са литице) јесте поступак у грађењу фабуле типичан за нискобуџетне серијске филмове из двадесетих година прошлог века, који су одржавали пажњу публике и интересовање за наставак тиме што је крај филма остављан неразрешеним, у тренутку када је протагониста суочен са неком опасношћу или неизвесном ситуацијом.

литерарни проседе, односно тему поглавља, лаконски садржану у литерарним делима која хронолошки претходе роману. Њихово значење није само да наговесте садржај поглавља које следи, него и да успоставе својеврсну интертекстуалну везу између текстова које ће и Стојиљковићев текст „надовезати" на постојећу традицију (Милошевић-Ђорђевић – Пешић 1996: 187–188).

На самом почетку, испред садржаја романа, Стојиљковић наводи речи Мурата I упућене Кнезу Лазару. У епском сукобу између Срба и Турака Муратово писмо Кнезу Лазару свакако представља наративну потку којом отпочиње развијање дешавања око Косовског боја (први *Комад од различнијех Косовскијех ӣесама*, видети у: Стефановић Карацић 2006: 301). Овим цитатом се у роман *Дуӣе ноћи и црне засӣаве* уводи перспектива Турака и најављује приповедачево интересовање за учеснике оба зараћена табора. Интересовање за перспективу Османлија разрађено је даље у прологу, у коме се у атмосферу преткосовских дешавања читалац уводи кроз перспективу Идриза Малкачоглуа,[4] злогласног вође једне од акинџијских породица, а да би у пишчев фокус тек на крају овог одељка, и то кроз очи Идриза, како смо већ објаснили, доспео Косанчић Иван. Даље, у роману писац ће пажњу посветити и турским јунацима и сценама у којима су они главни актери (Бал 2000: 77).

Стојиљковић ће наводити: Васка Попу, цитат из народне песме, Миодрага Павловића, речи пророка Мухамеда, Бориславa Пекића, цитат из 97. суре Курана, Муратове речи, Новицу Тадића, Милоша Петковића, муслиманску пословицу и затим Андонија Рафаила Епактита, једног дошљака из Грчке, како се претпоставља, на просторе Србије деспота Стефана Лазаревића, аутора *Похвале Кнезу Лазару*, који се убраја у најзначајније средњовековне списе о Косовском боју. Сва поменута дела представљају значајан религијско-историјско-књижевни традиционални корпус који добија ново, шире тумачење у интерпретативном подухвату Дејана Стојиљковића, јер се унутар тог корпуса овако успостављају синтагматске интертекстуалне везе (Успенски 1979: 145).

Мрежом асоцијација, која је успостављена не директно путем цитата, већ алузијама, гради се интертекстуално идејно плетиво којим је овај текст уписан у далеко опсежнији текст историје књижевности. Међу узорима на које се угледао аутор сâм истиче: Толкина, Маргарит Јурсенар, Нила Гејмена, Џорџа Мартина, Шекспира, Горана Петровића (Јанковић 2012).

Посебна врста цитирања, а то је интерсемиотичка веза између различитих медија – овога пута у односу књижевност: филм – остварена је управо првом реченицом романа: „Свет се променио" (Хансен-Лове 1988: 38).

4 Неисторијски лик романа, видети: http://www.dugenociicrnezastave.rs/

Прва реченица романа *Дуге ноћи и црне заставе* уједно је и прва реченица првог филма трилогије *Господар прстенова*. Овиме се постиже снажна интермедијална асоцијацијативна веза са Толкином, али и својеврсни омаж аутору који се сматра родоначелником жанра епске фантастике, али и који је и сâм познат по једној од најпознатијих реченица у историји књижевности, а то је управо прва реченица романа *Хобит*: „У рупи у земљи живео је хобит."

Спомињући омаж, најбитнији од свих у овом делу је омаж стрип-јунаку Дилану Догу кроз лик Милоша Обилића, што представља најснажнији мултимедијални аспекат овог романа (шире о појму мултимедијалности видети у: Цветковић-Марковић-Савановић 2015: 2–9).

Поред тога што аутор има склоности и ка визуелној уметности, украсне виньете на које се наилази кроз књигу на почецима одељака уводе у атмосферу средњег века и производе ефекат приближавања читалачком искуству и употреби књиге у средњем веку.

У типологији медија Маршала Меклуана слика спада у топле медије и овде се коришћење илуминација користи да додатно појача читалачко искуство. Вербални и сликовни знак производе комплексни текст. И у саодносу и прожимању два медија постиже се потпунија перцепција читаоца и активирање интермедијалне компетенције (Вранеш 2015:11).

Историјска карта би такође могла имати три функције:

1) Пружање додатне информације читаоцу,

2) Дочаравање изгледа мапа у прошлости, као физичких реалија историје и

3) Синхронизовање дела са жанром епске фантастике у којој је обичај да издање буде опремљено и мапом фантастичног света, односно света у коме се одвијају јунакова лутања. Врста интертекстуалне везе, овога пута са делима која припадају истом жанровском корпусу.

У првом пасусу наилазимо на варирање терминологије која се односи на кројачки занат и шивење. Лексика обухвата и архаизме, као и турцизме: *кавад, шавац, терзија*. И *шавац* и *терзија* већ у првом пасусу. Израз је онеобичен, а стилски ефекат употребљене лексике садржан је управо у отклону од свакодневнице читаоца. Дословно се описује јунакова одећа, и то како му је тесна, а поред тога одузето му је и оружје. Све ово чини комичан увод у сцену. Милош Обилић, који је иначе и у народној песми познат као неугледан растом и појавом, јунак у чобан-кабаници, овде је оденут и дословно у једно комично рухо. Поступком унутрашње фокализације приказује се његов осећај нелагодности због одеће која му је тесна: „Милош Обилић је *осећао* како га *стеже* нови *кавад* који му је био сашио један од најбољих дворских *шавацa*" (ист.аут) (Стојиљковић 2017: 28).

Осећај нелагодности, једна сасвим физичка и сасвим ванвременска непријатност блиска сваком човеку и читаоцу, а то је тесна или неудобна одећа – тема је ове реченице, и то сасвим савремена, али је избором лексике и употребљеним глаголским обликом смештена у средњи век (Станојчић-Поповић 1992: 170). Читалац је привучен савременим проблемом, изазвано је препознавање, али је избором архаичне лексике „увучен" у археолошке дубине Средњег века. Описивањем архаичног руха, реченица је лексички заоденута управо у то архаично рухо.

Први део романа почиње сценом која контрастрира не само поступку представљања Милоша у народној усменој традицији него и хумором, који је такође у контрасту са тематским и историјским оквиром, а то су збивања уочи Косовске битке. Ово је врло необично за овај контекст, али са друге стране остварује ефекат хумора, спонтаности и блискости читаоца са јунаком. Он више није митска и недодирљива средњовековна фигура, већ човек од крви и меса, са једном сасвим савременом нелагодношћу, а то је тесна одећа.

Обриси утицаја лика Дилана Дога управо се назиру у оваквим сценама, будући да лик Милоша Обилића, српског средњовековног витеза, приближавају лондонском истраживачу ноћних мора у томе што су обојица храбри јунаци, али и несавршени јунаци са којима је лако поистоветити се – људи по средини.

Приказ Милоша, код кога је фокус на интроспекцији и унутрашњем животу, и који је лишен очекиваног јуначког пиједестала опет ступа у други контраст – са приказом кнеза Лазара. Лазар је сасвим у складу са свим читалачким очекивањима и претходним читалачким доживљајима, а то је племенити, узвишени, мудри и достојанствени вођа и владар. Он се најпре указује читаоцу споља и то на трону. А утисак који његова прва појава у роману изазива је утисак моћног владара, какав је читаоцу добро познат одранније.

За разлику од добро познате епске технике набрајања јунака у поступку епског каталога јунака, за који је најпознатији пример из Кнежеве Вечере, Стојиљковић креира својеврсни каталог у свом роману, уводећи у причу три главна јунака: Топлицу Милана, Милоша Обилића и Косанчић Ивана – тако што су пролог и прва два поглавља посвећена сваком од ових јунака понаособ.

Читоаци се најпре упознају са величином Косанчић Ивана у прологу. Његова прва појава је сасвим мистична, појављује се као приказа у дугачкој ризи са капуљачом, која крај себе води лепог белог ата. До краја пролога он ће приказати лице, а потом и проговорити, да би коначно и посекао Идриза Османлију. У фокусу наратора налази се Идризова перспектива, и то у трећем лицу. Онако како Идриз постепено открива информације и

сазнање о мистичној појави Ивана Косанчића, тако се и читаоцима мало-помало открива овај српски војвода, за кога се веровало да је вилинског порекла. На самом крају пролога кроз Идризов страх спознајемо Иванову снагу и моћ. Ивану се, дакле, на самом почетку читалац не приближава изнутра. Наслов пролога „Посланство огња" може се тумачити у складу са Ивановим митском природом, али и припадању витешком Реду Змаја. Змај као митско биће познато по бљувању ватре тако се доводи у везу са огњем, а ту везу додатно појачава реалија да је име Ивановог оца Огњен, што је, опет, етимолошка веза са ватром. Тако је овом јунаку додељена пламена аура на самом почетку.

У првом поглављу, затим, срећемо Милана Топлицу у шуми како напиње тетиву лука. Фокус се постиже традиционалним распоредом речи у реченици: субјекат + предикат + објекат у првом делу независне напоредне саставне реченице:

„Милан Топлица затеже тетиву свог лука [...]" (Стојиљковић 2017: 23)

Иза овакве увертире која представља спољашњу слику нашег јунака у једној активности, фокус наратора се помера још ближе:

„[...] не дише [...]" – Овде га посматрамо изблиза, да бисмо коначно сасвим, као читаоци, ушли у јунака и сазнали шта осећа:

„[...]не осећа ништа од благог грча у прстима десне руке" – Фокус се, дакле, са спољашњег, променио сасвим у унутрашњи.

Оваквим градуалним преласком из перспективе филмске камере, или једног стриповског кадра, где је у фокусу главни јунак као предмет посматрања, ка осветљавању унутрашњег света, што је својствено поступку романа – постиже се ефекат транспоновања кроз жанрове. Приказивањем јунака најпре кроз филмски објектив, а затим и кроз унутрашњи фокус својствен медију књижевности, у читалачкој перцепцији активирају се сећања и искуства на више познатих жанрова и уметности.

Са песмом Косовског циклуса „Кнежева вечера" (ово је трећи *Комад од различнијех Косовскијех ӣесама*, видети у: Стефановић Карацић 2006: 302) директно кореспондира и сцена у роману у којој је приказана вечера на двору у Крушевцу и инспирисаност овом сценом је овде више него очигледна. Знатна разлика није само у жанру него и у времену дешавања. Наиме, народна епска песма стилизована је тако да се одвија ноћ уочи Косовског боја, док је сцена у роману смештена три године пре догађаја саме битке (Деретић 2000: 89).

Поглавље 6. у првом делу романа почиње филигранским описима дворане, столњака и трпезе у Крушевачкој тврђави. Затим се прелази на распоред седења, а онда је укључен дијалог између присутних. Ту су међу присутнима за трпезом: Павле Орловић, Вук Бранковић са супругом, Кнез Лазар, Иван Косанчић.

Тема главног дијалога између Вука Бранковића и Ивана Косанчића су Агарени, непријатељи који се приближавају. Вук Бранковић износи претпоставке о култури и обичајима, са једним уверењем о моралној и антрополошкој супериорности над Турцима. Са друге стране је Иван Косанчић, који је иначе и познат у историји као војвода који је био изузетно образован, говорио неколико језика (дакле, и језик Османлија) и познавао одлично културу, обичаје, као и војну тактику Агарена. Косанчић изношењем својих искустава развејава Бранковићеве предрасуде, али ове његове реплике имају и шири стилистички одјек, ефектнији од саме сцене, а то је Стојиљковићево настојање да се уживи у перспективе обе зараћене стране и понуди једно обухватније тумачење историјског догађаја. Ова сцена надовезује се на већ поменуту дискурзивну линију сагледавања углова и Турака и Срба, али се њоме изражава свест о културној релативности (видети у: Гиденс 2007: 24–26), као и о потреби за херменеутичким уживљавањем приликом тумачења историје.

Комичан ефекат у интертекстуалној кореспонденцији са народном песмом, у којој је Милош један од главних присутних на вечери и где у дијалогу са Кнезом Лазаром брани своју част, пошто га је Лазар оптужио да ће га издати сутрадан у бици – има и сâм последњи пасус у коме супруга Белоцрквића у паузи између два гутљаја вина поставља питање о томе где је Обилић. Главни јунак на овој Кнежевој вечери изостао је.

У каталошком низу којим отпочиње роман, на почетку четвртог поглавља, налази се и Оливера Лазаревић, кћи Лазара Хребељановића и кнегиње Милице. Историја не бележи тачан датум њеног рођења, али се претпоставља да је рођена око 1373. године. У роману, као књижевни лик, има седамнаест година. Била је верена за Милоша Обилића, али је веридба прекинута Милошевом погибијом на Косову. У роману је сцена раскида веридбе фиктивно другачије уобличена у односу на историју. Наиме, Оливера од Милоша тражи назад извезену мараму коју му је поклонила као симбол верности, али Милош није у стању да јој је врати јер ју је дао Косанчић Ивану да њоме превије тешку прострелну рану девојчици Огњани, рањеној при турском нападу на тврђаву. Раскид приказан у роману добија комичан обрт и приказује Оливеру као саможиву девојку, која ни не мари за шири историјски контекст, већ је способна само да се усредсреди на себе и сопствени живот. Са друге стране, Милош, који долази из битке уморан, није у стању да се одбрани и оправда. Ова сцена, дата у епилогу, пружа читаоцима комично препознавање и архетипски литерарни моменат љубавних романа. Милош ће, пошто га је Оливера отерала, отићи да се напије. (Што се, опет, такође уклапа у трагикомичан исход сценарија о неузвраћеној љубави. Милош Обилић, као и Дилан Дог, нема среће у љубави и веза се завршава до краја романа, односно броја.)

Поред Оливере, у четвртом поглављу као ликови појављују се кнегиња Милица и монахиња Јефимија. Ово поглавље је, дакле, типично женско, будући да садржи сцену у којој учествују три женска лика. Монахиња и мајка саветују девојчицу да не машта превише и да размишља о православном спасењу.

Огњана, девојчица, други је важан женски лик. За разлику од Оливере, њен лик нема утемељење у историји, дакле, неисторијски је. Кроз лик детета које неуморно служи војнике, доноси им воду, уочи напада и за време напада, приказана је храброст деце у бoју, али и страдање недужних и суровост битке и рата.

Огњанина песма – сцена у којој девојчица на тврђави пева песму „Уснила је дубок санак" – разлежући се долином, на тренутак зауставља сву ратну вреву око тврђаве и са једне и са друге стране. Иако не разумеју речи песме, и Османлије су ганути снагом дечје песме и јасно им је да мач не бира кога сече.

До краја романа Огњана бива рањена стрелом која јој пролази кроз раме и Косанчић Иван је повија Милошевом марамом. Нема даљег излагања о последицама рањавања, читаоцу је препуштено да наслућује неколике могућности, у чему је и стилски ефекат ове недоречености. Овиме се само наглашава бројност страдања и суровост рата према недужнима који у њему страдају, у овом случају према деци.

Сцене са женским ликовима присутним у роману, и историјским и неисторијским, којих нема у народној песми или су присутни у неким другим моментима о коме сведочи народно предање, употпуњују представу о позном српском средњем веку, атмосфери и последицама напада Османлија.

Премда ни народној епици нису непозната митолошка бића попут виле и змаја, њихова митска улога добија додатно на ефектности у роману епске фантастике. Тако вилинско порекло Косанчић Ивана, као и припадност реду змаја, поред тога што потичу из усменог народног предања, савршено се уклапају у мотивацију јунака у роману, и производе ефекат омнипотентне и величанствене ауре романескног јунака.

Вео фантастике везивно је ткиво читавог романа, као и општи утисак о надреалном и великом догађају који се дешава на граници између овог, реалног и познатог света и других светова који су предмет маште, било појединчеве, било колективне и припадају сферама фикције, али и мистике.

Упечатљив моменат готске атмосфере представља неугледна и мистична, мемљива продавница „Са-пха-ра" трговца змијског језика Фарика. Његова радња смештена је у источни део прилепског подграђа, где путници из разних праваца доносе да понуде магичне и вредне предмете. Власник мале продавнице ужаса описан је као вештац или барем као неко ко се до те мере

посветио црној магији да га је то довело до физичке трансформације. Подвући ћемо атрибуте који га додатно квалификују као бизарну појаву и уклапају у традиционалне описе ђавола:

Низак, *погурен* човек иступи из мрака. Био је одевен у *црно*, око врата је носио сребрни ланац на коме је носио *необичан* привезак. Глава му је била обла и глатка *попут јајета*, усне танке и *скупљене*, нос *кукаст*, а уши помало *зашиљене*. Шаке је трљао једну о другу, несвесним, махиналним покретима, као да хоће да наоштри *дуге нокте* који су његове прсте чинили *сличнијим канџама*.

Нечастиви, тј. шејтан, антиципиран је и у 17. одељку трећег дела, где његов долазак најављује девојка, опседнута, коју доводе пред Мурата. Из ње проговара шејтан, обраћајући се агаренском вођи. Језа и згражавање, коју међу присутнима изазива ова појава, подстичу атмосферу неизвесности и страха, али и слути на тешке и мрачне догађаје.

У 23. одељку под тврђавом, гледајући витеза Косанчића право у очи, појављује се шејтан сâм у физичком облику. Испод црне кабанице само му севају црвене очи, пламени поглед из кога исијавају огњене дубине пакла, а са њима и дубина и ужас мука које очекују ратнике и народ.

У складу са поетиком епске саге, али и наратива као што су стрип и акциони филмови, Стојиљковић користи поступак на који и сâм реферира као неизвесни завршетак (*cliffhanger*). Ово је поступак грађења фабуле тако да се разрешење изоставља на крајевима поглавља, али и на крају самог дела. Адекватно решење или закључак, који би били у складу са очекивањима традиционалних и класичних поетика, изостављени су, а читаоцу је препуштено да се пита о расплету и да га наслути. Ефекат неизвесности који овакав поступак пружа у складу је не само са жанром него и са темом дела. Поступак за који се определио Стојиљковић пружа му три могућности:

1) да неизвесношћу дочара динамичност радње и језиву атмосферу самог догађаја;

2) да остави простор за наставак саге, односно новоизашли роман *Олујни бедем*;

3) да се темом позабави само у фрагментима и тиме само наговести њену величину и значај, који су, из угла примене ове технике посматрани: несагледиви.

Дешавања романа *Дуге ноћи и црне заставе* Дејан Стојиљковић смешта у 1386. годину и време у српској земљи уочи Косовског боја. Опредељује се за жанр епске фантастике, што представља иновацију у приступу обради ове значајне историјске, политичке и књижевне националне теме. Па ипак, кореспонденцију са литерарним корпусом на српском језику посвећеном овој теми остварује интертекстуалним поступком директног и означеног цитирања одломака из књижевне традиције.

Као омаж стрипу *Дилан Дог* аутора Тицијана Склавија роман са њим успоставља комплексне асоцијативне и семантичке везе, кроз мистичну и хуморну атмосферу, али и лик Милоша Обилића. Овиме је постигнута интермедијалност израза – веза са другим медијима, попут стрипа и филма.

Одабиром жанра епске фантастике приликом обраде теме из усмене епске традиције примењени су следећи поступци грађења фабуле: фрагментарност, употреба ефекта неизвесног краја, набрајање јунака – техника епског каталога, али и примена поступака фокализације, као и присуство фантастичних елемената, ликова и разрешења, архаична лексика, са ефектом уживљавања у историјски тренутак, при чему ликовна опрема текста додатно појачава читалачко искуство и, у складу са теоријом Маршала Меклуана, чини медиј књижевности још пријемчивијим.

Разлика у обради теме у односу на усмену епску традицију огледа се и у присуству хумора, унутрашњој фокализацији и значајном присуству женских ликова.

Утицај уметности које су се развиле у двадесетом веку чини се природном последицом естетског формирања и уметничког искуства аутора који се историјском темом бави у савременом тренутку. Све ово утиче на креирање искуства мултимедијалног читања, при коме је читалац подстакнут да читајући активира сећање на естетске доживљаје и перцепције из других медија.

Синкретичност модерних форми утемељена је у савременом сензибилитету и свести која нужно стварност пропушта кроз оквире мултимедијалне перцепције. Ни из угла савремене популарне уметности са почетака двадесет првог века тема не губи на актуелности. Фантастичним уоквиравањем приче не удовољава се потреби читаоца за спектаклом нити се настоји испричати бајка, већ се смештањем битке на границу између светова, на границу између реалности и несагледивих простора фантазије, подвлачи њен значај за даљи ток српске историје.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел 1955: Аристотел. *О песничкој уметности*. Београд: Култура.

Бал 2000: Мике Бал. *Наратологија*. Београд: Народна књига.

Вранеш 2015: Александра Вранеш. *Cidi Abdallah: Ратни дневник Миодрага В. Петровића*. Андрићград: Андрићев институт.

Гиденс 2007: Ентони Гиденс. *Социологија*. Београд: Економски факултет.

Деретић 2000: Јован Деретић. *Српска народна епика*. Београд: Филип Вишњић.

Јанковић 2012: Зоран Јанковић. „Сторителер у мени", *Попбокс*, 24. март 2012. <http://www.popboks.com/article/8864>. [17. 12. 2017].

Кук 2005: Дејвид А. Кук. *Историја филма 1*. Београд: Клио.

Милошевић-Ђорђевић – Пешић 1996: Нада Милошевић-Ђорђевић – Радмила Пешић. *Народна књижевност*. Београд: Требник.

Станојчић–Поповић 1992: Живојин Станојчић – Љубомир Поповић. *Граматика српскога језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Стефановић Караџић 2006: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стојиљковић 2017: Дејан Стојиљковић. <http://www.dugenociicrnezastave.rs/>. [17. 12. 2017].

Успенски 1979: Борис Успенски. *Поетика композиције*. Београд: Нолит.

Хасен–Лове 1988: Aage A. Hansen-Löve. *Intermedijalnost i intertekstualnost*, Intertekstualnost & intermedijalnost. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.

Цветковић-Марковић и др 2015: Драган Цветковић, Драган Марковић и Никола Савановић. *Мултимедија*. Београд: Универзитет Сингидунум.

Jelena M. JEVTIĆ

MULTIMEDIA IN DEJAN STOJILJKOVIĆ'S NOVEL *LONG NIGHTS AND BLACK FLAGS*

Summary

The paper is discussing techniques applied by author Dejan Stojiljković in the novel *Long Nights and Black Flags* and his contribution to the topic of the events in the time that precedes the Battle of Kosovo. The readers already familiar with the topic are very well familiar with the mannerism of epic literature too, but the author applies certain innovations distinctive for the contemporary moment that are analysed here. The main innovation is achieved with application of the epic fantasy frame to the well-known topic and multimedia approach. Humour is also very effective means in helping the reader understand the medieval context. Beside expected male characters, there is a prominent presence of the female characters in the novel – both historical and non-historical. The novel is homage to the comic-book Dylan Dog. The novel is composed according to the architectural principles of classical poetics. There are five chapters in the book and each of them has a quote as an introduction. This forms emphasized bonds with the literature that has influenced the author. Every chapter is ended with the cliff-hanger effect in order to enhance the plot's dynamism and spark reader's expectations. This effect belongs rather to the narrative forms representative of popular culture, such are movies and comic books. Literature is regarded as warm media in Marshall McLuhan typology. By using illuminations in a medieval manner, on top of all other effects immanent to the visual artistic forms, author is producing even warmer media in synergy.

Key words: novel, multimedia, intermediality, intertextuality, epic fantasy, high fantasy, folk epic poetry, fragmentarity, Battle of Kosovo, Miloš Obilić, Dylan Dog.

Рад је предат 13. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Албахари Д.

Оригинални научни рад

*Данијела З. ПЕТРОВИЋ**
Гимназија „Бора Станковић“, Ниш

ИЗ ИСТОРИЈЕ У ГЕОГРАФИЈУ. ПРИРОДНИ ПРОСТОР КАО ИЗВОР ИДЕНТИТЕТА У РОМАНУ *СВЕТСКИ ПУТНИК* ДАВИДА АЛБАХАРИЈА

Апстракт: У раду се анализира роман Давида Албахарија *Светски путник* (2001) уз помоћ метода екокритицизма. Истражује се начин на који дескриптивно-тематски елементи дела утичу на конструкцију наративног идентитета као динамичне и релационе категорије. Истовремено, кроз анализу тематско-мотивске структуре романа, делимично се испитују и позиције овог дела унутар књижевног опуса Давида Албахарија, будући да се роман *Светски путник* одређеним тематско-формалним карактеристикама надовезује на претходне романе овог аутора настале након његовог одласка у Канаду, док се акцентовањем и присуством теме географије, природе и природног окружења донекле одваја од њих.

Кључне речи: Давид Албахари, историја, географија, емиграција, наративни идентитет.

Предмет овог рада јесте истраживање начина на који се конструише наративни идентитет јунака у Албахаријевом роману *Светски путник* објављеном након што је овај писац српско-јеврејског порекла емигрирао у Канаду. Наративни идентитет је динамична и релациона конструкција. Израста из односа према одређеним формално-темастким карактеристикама дела (в. Ricoeur 1991), али исто тако може бити и контекстуално условљен у смислу да присуство одређених аутобиографских или актуелно-историјских чињеница повећава његову валентност, уједно усложњавајући и ширећи мрежу значења. Дакле, наративни идентитет се пре свега конструише кроз два плана: план текста и план контекста. Та чињеница је јасно уочљива у романима Давида Албахарија у којима писац вешто меша фактивну и фиктивну грађу, живот и књижевност.

Три романа Албахарија: *Снежни човек, Мамац и Мрак,* настала су након што је овај писац 1994. године имигрирао у Канаду. У српској књижевној критици постоји тенденција да се зарад тематско-формалне сличности и

* доктор филолошких наука, petrovidanijela@gmail.com

контекстуалних околности ова три романа посматрају обједињено под називом Канадска трилогија.[1] У самом називу ове одреднице уочава се главни кохезиони принцип на основу кога се поменута три романа доводе у везу, а то је *простор*, специфични канадски географски, историјски и културни простор у коме ова дела настају и који тематизују. Простор се овде јавља као важан маркациони и идентификациони принцип. Имајући на уму целокупни романескни опус овог аутора настао у Канади, сматрамо да поменутом низу од три романа треба придружити и роман *Светски путник* у коме се такође тематизује канадски простор, с том разликом што природно окружење, а не култивисан и друштвено-политички простор Канаде овде постаје важан елеменат из кога происходи идентитет протагониста романа. Тако би, према нашем мишљењу, пре требало говорити о канадској тетралогији, без обзира на то што роман *Светски путник* (2001) не настаје хронолошки одмах након романа *Мрак* (1997), већ ће Албахари пре овог романа објавити роман *Гец и Мајер* (1998), који припада другом тематском кругу његове прозе.

Међу романима *Снежни човек, Мамац* и *Мрак* несумњиво постоји тематска, па и формална сродност, због које се они често повезују заједничком одредницом Канадска трилогија. Међутим, сличне формално-тематске карактеристике могу се уочити и у роману *Светски путник*. Као заједничке карактеристике ових романа издвојили бисмо чињеницу да се у њима јавља приповедање у првом лицу, при чему наратор уједно има и улогу протагонисте, као и присуство такозваног *блок приповедања*, односно приповедања у једном једином мегапасусу, које се код Албахарија по први пут јавља у роману *Снежни човек* (1995), и које од тада постаје, с изузетком романа *Мрак* и *Марке*, једна од константи његовог приповедања. У свим овим романима, такође, простор Канаде постаје основни, референтни простор из кога се врши приповедање, које се затим слободно креће кроз време и простор. Управо због уочених сличности међу овим романима, сматрамо да је оправданије говорити о Канадској тетралогији Давида Алабахарија, јер и *Светски путник* несумњиво припада истом тематском језгру коме припадају романи *Снежни човек, Мамац* и *Мрак*.

---

1 Албахаријев књижевни опус је доста богат. Поред великог броја објављених збирки кратких прича, овај аутор готово сваке године након одласка у Канаду објављује по један роман. То је један од разлога зашто је унутар његовог опуса могуће уочити већи број различитих тематских циклуса, тако да постоји и више могућих класификација његових романа. Александар Јерков као посебан издваја Избеглички циклус, сматрајући да њега чине романи *Кратка књига, Снежни човек и Мамац* (в. Јерков 2010). Овом циклусу романа често се придружује и *Светски путник*. С друге стране, у приказима Албахаријевих књига у Канади и Америци обично се говори о његовим „Канадским романима" (на пример, у интервју са Албахаријем објављеним у бостонском интернет часопису *The Arts Fuse* – Marx 2014). и при том се пре свега мисли на романе *Снежни човек, Мамац* и *Светски путник*. Могуће је издвојити и друге тематске циклусе у Алабахаријевој прози, па се тако романи *Мамац* и *Цинк* могу сматрати породичним циклусом, романи *Пијавице* и *Гец и Мајер* јеврејским циклусом и тако даље.

Штавише, међу овим романима могуће је уочити постојање једног градацијског мотивског низа који их додатно повезује. Ту пре свега мислимо на присуство и обраду мотива Другог. У роману *Снежни човек* позиција Другог је посредно представљена кроз лик канадског професора политичких наука, који делује иритантно и одбојно. Позицију Другог у роману *Мамац* представља Доналд, канадски писац и нараторов пријатељ, што говори о својеврсном приближавању и вишем степену акултурације, будући да несумњиве културолошке разлике које постоје између наратора романа, човека Старог света, и Доналда, човека Новог света, нису препрека њиховом пријатељству. Роман *Мрак* представља донекле искорак, јер је једна од његових основних тема сликање начина на који Исти полако постају Други, односно представљање једног обрнутог процеса постепеног удаљавања, менталног и културолошког, а касније и просторног, од својих дојучерашњих сународника. Роман *Светски путник* представља корак напред на путу акултурације и прихватања новог идентитета, имајући на уму чињеницу да је написан управо из позиције Другог. Иако је основна тема и овог романа емиграција, наратор више није емигрант, већ Канађанин. Тиме се „старим" темама, темама рата, историје, емиграције, распада некадашње Југославије, које се јављају и у роману *Светски путник*, приступа на нов начин – кроз својеврсну идентификацију са Другим, што води промени фокализације. Сâм Албахари у интервјуу датом за бостонски уметнички интернет часопис *The Arts Fuse* истиче: „*Светски путник* се разликује од осталих 'канадских' романа по томе што је он испричан из перспективе Канађанина. Упркос својим најбољим намерама, сликар не може да схвати зашто историја има тако важну улогу у животима младог Канађанина хрватског порекла и писца српско-јеврејског порекла" (Marx 2014).

Дакле, основна разлика лежи у другачијој преспективи и из те разлике се оцртава, према мишљењу самог аутора, централни конфликт романа, који представља немогућност двојице јунака пореклом из некадашње Југославије да изађу из историје, као и немогућности Канађанина да схвати њихову „опседнутост" историјом. Поред овог централног конфликта, у роману су, како сам Албахари у наставку интервјуа износи, присутни и други конфликти. Они израстају, на пример, из односа представника друге генерације досељеника према земљи из које су емигрирали, а тичу се употребе матерњег језика и односа према њему у туђини; или пак настају као последица емиграције, или потцртавања разлике између културе и природе. Тројица протагониста романа, канадски сликар који је уједно и наратор романа, писац јеврејско-српског порекла Данијел Атијас и Стивен, унук Ивана Матулића, младић хрватског порекла који припада другој генерацији имиграната, у својим разговорима дотичу се великог броја тема од којих готово свака садржи елементе новог конфликта. Најчешће теме њиховог разговора јесу уметност, политика и национализам, матерњи језик, мултикултурализам, Канада, канадско државно уређење, Индијанци и „аутохтона" култура Канаде, историја... Однос наратора романа

према Данијелу Атијасу, његова опседнутост њиме, потреба да наслика његов лик, љубомора према унуку Ивана Матулића са којим Атијас проводи доста времена, покреће још један конфликт који, мада није експлицитно назначен у роману, уводи и проблем хомосексуализма и сексуалног идентитета.[2]

Време и место дешавања радње овог романа прецизно су одређени. Током месеца јуна 1998. године у Уметничком центру у Банфу, идиличном канадском градићу који се налази у истоименом националном парку у канадској покрајини Алберта, упознају се наратор романа, канадски сликар (који по обичају остаје безимен, будући да се у Албахаријевим романима име наратора готово никада не открива) и писац Данијел Атијас који долази из Србије и који је српско-јеврејског порекла. И у овом роману Албахари наставља да у фиктивно ткиво романа уноси аутобиографске елементе који у игри препознавања динамизују и донекле „деконструишу" однос фикције и реалности. Иако је наратор романа канадски сликар, као главни јунак намеће се Данијел Атијас, писац који има исте иницијале као и Давид Албахари и који је, попут Албахарија, српско-јеврејског порекла. Поред ове несумњиве сличности између јунака дела и аутора, још једна подударност налази се у чињеници да је сâм Албахари боравио у Банфу, „легендарном месту у Стеновитим планинама" (Албахари 2008: 88) током свог првог доласка у Канаду, у лето 1994. године. Могли бисмо рећи да Албахари за кулисе свога романа узима сопствено искуство са овим градом, доживљене пејзаже и посебну атмосферу планинског места, када би Банф у овом Албахаријевом роману био само то, идилични декор унутар кога је смештена једна релативно тешка прича о историјском усуду, пореклу и национализму.

Да Банф није „обичан" хронотоп, указује на први поглед доста загонетан епитаф којим роман почиње: *„Све је у овој књизи измишљено, само је Банф стваран"* (Albahari 2001).[3] У овом роману географија, географски локалитети,

2 Сâм Албахари у већ помињаном интервјуу за часопис *The Arts Fuse* на констатацију да у роману постоји хомосексуална тема и на питање колико је ова тема важна за идентитет јунака у роману, одговара следеће: „Питање сексуалног идентитета је важно зато што један од јунака романа долази из земље у којој је хомофобија веома распрострањена. То објашњава зашто је он толико опрезан у односу према канадском сликару. То, могуће, није толико важно за северноамеричког читаоца, али ће српском читаоцу канадски сликар одмах бити недопадљив само зато што је геј " (Marx 2014).
Из овог Албахаријевог одговора произилази претпоставка самог аутора да ће рецепција његовог романа у Канади и Србији бити различита, будући да је условљена ширим културним, социјалним и донекле политичким контекстом. Тема хомосексуализма у Србији још увек представља нешто попут табу-теме и Албахари претпоставља да ће тај наговештај хомосексуализма учинити да наратор његовог романа српској публици не буде допадљив. Можда то објашњава зашто је ова тема дата само у назнаци, односно, зашто се у роману нигде експлицитно не говори о хомосексуализму, већ се оставља могућност да нараторова опсесија Данијелом Атијасом буде објашњена и на неки други начин; на пример, опседнутошћу уметника предметом свог стваралаштва и своје инспирације.

3 Сви цитати из овог романа наведени су према истом издању (Albahari 2001). У наставку наводићемо само број стране.

рељеф, као и опис природног станишта и животињских врста које у њему обитавају има важну идентитетску функцију. И наратор романа и Данијел Атијас себе описују као „дете равнице", будући да је један рођен и одрастао у Саскачевану, док је други одрастао у Војводини, сматрајући ту чињеницу важном карактерном и идентитетском одредницом. Човек није само биће културе и историје, његов идентитет не израста само из социјалних и политичких односа, урбане средине, технике и технологије као најгемплarнијег продукта и последице људског. Оно што се у данашњем „постхуманистичком" свету обично губи из вида (а на шта углавном скрећу пажњу представници *екокритике*[4]) јесте то да је човек пре свега биће природе, одређено у великој мери својим природним стаништем, аутохтоним биљним и животињским врстама и да је, штавише, такав начин „географско-биолошке" идентификације примарнији. О томе би могли да сведоче индијанска култура, и рани облици религиозности, попут анимизма и тотемизма.[5] То померање тежишта са историје на географију у роману води новим поделама и конфликтима, оним између истока и запада Канаде, између људи равнице и планина, између руралне и урбане средине,[6] између човека и природе итд., као и својеврсној

4 Екокритицизам представља критичку праксу која настоји да уочи везу између књижевности и физичког окружења, као и да ишчита различите начине литерарне презентације природе указујући притом на њихов социјални, литерарни и културни значај. Ову критичку струју карактерише изразита интердисциплинарност. Више о екокритицизму могуће је пронаћи у књизи *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment* (Clark 2011).

5 Наше знање о индијанској култури и религији посредовано је филмовима и књигама који сву разноликост и шароликост „индијанског" живота своде на стереотипне представе западног човека. Једна од њих јесте представа тотемског стуба која се првенствено везује за Индијанце северозападне обале. Мирча Елијаде у својој књизи *Водич кроз светске религије* истиче да су се тотем стубови појавили тек након доласка Европљана који су локалном становништву продали гвоздене алатке уз помоћ којих су они почели да граде стубове (1996: 238). Слично је ситуација и са веома честим стереотипним повезивањем Индијанаца са коњима, упркос чињеници да су коњи староседелачком становништву Канаде постали познати тек након осамнаестог века, „када су преко Мексика стигли до северног континента". Говорећи о религији староседелаца Америке, које назива „рођеним Американцима", Елијаде истиче да „данас тај необични свет није ништа мање узбудљив или боље познат него што је био пре стотину година". Наше „знање" о староседеоцима Америке је, како смо то већ истакли, контаминирано предрасудама и представама западног човека, којим сâм народ дугује своје име по коме је данас најчешће познат. Позивајући се на Елемира Золу, који се бавио културом и религијом „Индијанаца", Елијаде истиче да највећи део интерпретација о Индијанцима „није ништа говорио о самим Индијанцима: они су живели под будним оком и рефлектовали доминантне концепције Евро-Американаца из различитих епоха, као што су пуританизам, просветитељство, романтизам, и безусловна егзалтација прогресом – с тим што је последњи био суштински амбивалентан, јер је на домороце гледао час са симпатијама, а час са сумњичавошћу и презиром" (Елијаде 1996: 232, 234).

6 Једна од тема првог излагања Данијела Атијаса у Уметничком центру у Банфу била је о „сукобу урбане и руралне прозе у савременој српској књижевности" (14). Наратор романа постојање сличног односа између руралног и урбаног препознаје и у Канади, пре свега у Западној Канади за коју се сматра „да рурално искуство дефинише њен дух, иако, [....] девет десетина становништва живи у већим или мањим урбаним целинама" (15).

промени приповедачког фокуса. Веза између наратора романа и Данијела Атијаса, поред чињенице да обојица долазе из равнице и да је равница и једног и другог геолошки некад била море, потврђује се и њиховом склоношћу ка просторној, географско-рељефној идентификацији. Када сликар, говорећи о Канађанима са истока, буде истакао да њих пре свега дефинише прерија, Данијел Атијас ће му упутити значајан поглед, који ће касније објаснити чињеницом да је „први пут чуо да је неко спреман да се *не* дефинише језиком, или пореклом, или историјом, или ратним освајањем, први пут је, рекао је, чуо да неко за границама свога бића трага у природи самој по себи" (24).

Тема природе, животиња, рељефа и биљака веома је важна за овај роман, иако најчешће није акцентована у односу на главну тему која се тиче сусрета српско-јеврејског писца Данијела Атијаса са Канађанином хрватског порекла и њиховим покушајем да објасне важност историје и потребе за пореклом у сопственом животу. Штавише, сцене природе делују апсолутно ненаметљиво, готово успутно ухваћене и забележене, као оком филмске камере, остајући најчешће без икаквог коментара. Овим начином представљања, условно речено, дескриптивних мотива, Албахари избегава замку антропоморфне презентације, самим тим и заузимања једне антропоцентричне перспективе, што може да илуструје следећи, насумично одабрани одломак из романа: „У ваздуху се осећао мирис борова, високо изнад нас лебдео је рој ситних мушица, један вапит је дремао на наспрамном травњаку, са тениског игралишта су допирали звуци равномерног одбијања лопте од рекета" (89). Прво што пада у очи овде јесте напоредност утисака и сензација које се тичу природе и човека, као и одсуство покушаја узрочно-последичног уланчавања. Перспектива је и даље људска „високо изнад нас", али слике које представљају природу (вапит, бор, рој мушица) и оне које се тичу човека, односно „култивисане природе" (тениско игралиште) нису ни на који начин супротстављене нити хијерархизоване. Природа у роману на тај начин остаје природа по себи, а не природа за човека, док се истовремено потцртава људска зависност од природе, односно људско као природно.

Том присуству и значењу природе свакако доприноси то што је радња романа смештена у Банф, тај идилични канадски градић који се налази унутар истоименог националног парка. Називи улица овде носе имена животиња, па се тако јунаци овог романа крећу Бизоновом, Лисичијом, Јазавичевом, Вуковом, Медведовом, Видрином, Зечјом, Лосовом и Ирвасовом улицом.[7] Шетају поред реке окружени необичним стенама које Индијанци називају „худу", уједно уочавајући да оно што за њих, западне људе, представља само „геолошку формацију" насталу као последица ерозије, утицаја воде и ветра, за Индијанце

7 Уп: „Сатима сам тог дана ходао банфским улицама, осећајући се све време као да ходам страницама каквог албума животињског царства. Из Лисичије сам се упутио у Јазавичеву; из Видрине сам скренуо у Вукову; Медведова ме је одвела до Бизонове; Гризлијева је ишла паралелно са Видрином; Зечја се претапала у Лосову; Ирвасова је избијала на реку" (161).

представља „као и све остало у природи, само други облик живота“ (46). Одлазе у локални ресторан под именом „Којотова јазбина“, или у ресторан старог хотела „Бански извори“ окружен Стеновитим планинама и сталним, али ненаметљивим присуством аутохтоних животињских врста, од којих се вапити (cervus canadensis),[8] поред веверица и црвендаћа, најчешће јављају.

При једном од првих сусрета наратора романа са Данијелом Атијасом, који се одвија испред куће директора књижевних програма и након забаве на коју су били позвани сви писци, њих двојица ће окружени идиличним призором ведре и месечином обасјане планинске ноћи, код дворишне капије угледати три јелена. Том приликом ће канадски сликар објаснити Данијелу Атијасу да се ти јелени називају вапити, што на домородачком језику значи бео или беличаст и да су име добили због боје задњице и репа, да их Индијанци сматрају племенитим животињама и да ови јелени шетају Банфом „као свете краве Индијом“ (26), иако могу бити веома опасни ако се разбесне. Реакцију Данијела Атијаса насталу након и као резултат тог приказа вапита, наратор описује на следећи начин: „И ја сам такав, рекао је Данијел Атијас. Био сам, рекао је, лутам Банфом, умем страшно да се разбесним, једино што немам реп. Значи ли то, питао је, да за себе може да каже да је вапит?“ (26) Након овог првог приказа вапита, они постају нешто попут незаобилазног декора, увек присутни или очекивани у роману, неми и незаинтересовани сведоци сусрета и разговора ове двојице, а касније и тројице јунака, симболи природе која постоји поред и независно од човека, самодовољно.

Веома често у роману слика незаинтересованих вапита биће праћена сликом туриста који шкљоцају својим фото-апаратима.[9] Ова слика симболично представља сву отуђеност човека од природе. Његову дистанцу према природи додатно потцртава чињеница да је његово искуство природе посредовано објективима камере. Препуштање природи, праву идентификацију са природом спречава „технологија“ као продукт људског „знања“ и симбол људске надмоћи и посебности.

Данијел Атијас, попут канадских Индијанаца, лако се идентификује са природом и животињама. Већ смо видели да је он склон да изворе сопственог идентитета тражи не толико у језику, култури, историји, колико у природи, животињама и рељефу који га окружује. И као што језик, историја и култура могу бити узрок подела међу људима, тако и различита животна окружења утичу својим специфичним карактеристикама на људе чинећи их различитим.

---

8 Вапити представљају северноамеричку врсту јелена изворно азијског порекла. После лоса, то су највећи јелени у Канади. Име им је индијанског порекла и у преводу значи „бела задњица“. Индијанци их још називају „shawiee“ и „cree“. Поред тог што их је могуће пронаћи у шумама Северне Америке, вапита има и на истоку Азије.

9 Уп: „На травњаку који се ширио све до Природњачког музеја, готово потпуно окружена масом раздраганих туриста, пасла су два вапита. Повремено су подизали главе и незаинтересовано пратили шкљоцање фото-апарата и севање блицева“ (161).

Човек равнице није исто што и човек планине, исто као што и човек истока није исто што и човек запада. Уочавајући ту географијом, а не историјом исцртану разлику, наратор ће на једном месту у роману исказати следеће:

> „У равници већина људи не види даље од међа свог поседа, и све оно што почиње тамо где се поље жита или уљане репице завршава за њих не постоји. Могло би се очекивати да равница шири видике, али она их, рекао сам, смањује, ограничава их, осиромашујући човека до крајњих граница, истих оних на којима му се поглед завршава, тако да је човек равнице, рекао сам, увек на губитку, без обзира на то где се налази. Планине, с друге стране, рекао сам, планине су чудне, и оне, уместо да спутавају, најпотпуније ослобађају, тако да горштак, који сигурно има своја ограничења, ипак има више ширине у себи од човека из равнице“ (48).

Све може да послужи, па чак и геологија, географија, природа и рељеф као узрок подела и разлика. Свака разноликост уноси нове опозиције. Животна средина несумњиво утиче на човека, обликује га и моделује присиљавајући га да јој се прилагоди. Запажање о разликама које постоје између човека равнице и човека планине које износи наратор, наводи Данијела Атијаса да се сети „неког аустријског писца који је писао суморне књиге о себичним и затуцаним Аустријанцима, опседнутим предрасудама, и стално понављао како је све то због тога што живе у планинском окружењу“ (48), што је несумњива алузија на Томаса Бернхарда, једног од омиљених Албахаријевих романописаца. Та назначена опозиција између равнице и планине биће више пута варирана у роману,[10] али исто тако и доведена у питање. У стварно значајним животним ситуацијама, у тренуцима правог увида или изразитих егзистенцијалних криза „сасвим је свеједно да ли се човек налази у средишту равнице или на највишој тачки окомите линије“ (157).

У постмодернистичком маниру, Албахари прво уписује *разлику*, да би након тога показао немогућност апсолутног разликовања. Као што су то постструктуралисти показали, кад год постоји систем који почива на каквом бинарном низу, увек морамо рачунати на проклизавање значења, на неодредиву природу односа из ког израста специфични идентитет сваког члана бинарног низа. Пре сваког разликовања, увек је на делу неодлучивост, и управо та неодлучивост омогућава разликовање. Захваљујући оваквом двоструком поступку којим се прво оцртава разлика, да би се затим указало на њену неодрживост, Албахари избегава да упадне у замку такозваног *еко-фашизма*[11] и романтичарске идеализације природе и привржености човека родном тлу.

10 „У равници, помислио сам, свако кретање је само облик стајања, а у планинама се увек крећеш, увек си на неком нагибу, увек приморан да се успињеш или да успораваш силазак. Оно што се у равници догађа једино уз свесни напор, у планинама се збива само од себе“ (167).

11 Мартин Хајдегер, који се сматра заслужним за развој екокритицизма, доста често се назива и еко-фашистом, поготово када се има на уму његово стваралаштво настало током 30-их година 20. века, када је овај филозоф био присталица Нацистичке партије у Немачкој.

Након констатације да постоје ситуације у којима опозиције престају да буду важне, будући да ничим не могу да утичу на неминовност судбине, наратор романа прелази у својим мислима на тему свеопште повезаности и условљености, тему која неминовно призива Милоша Црњанског и његове суматраистичке визије, али исто тако и физичке концепције израсле из теорије хаоса. У једном донекле егзалтираном маниру он износи следећи, рекли бисмо, барокни закључак: „Бесмислен је труд надменог људског ума који не схвата скромност мере својих домета" (157). Из просветитељске убеђености у надмоћ људског ума коју симболизују достигнућа технике, из једне надмене антропоцентричне перспективе, суочавамо се са *падом* човека карактеристичним за средњи век и барок. Иначе, у роману се често варира мотив *пада* и његова функција је антиципаторска, будући да се сâм роман завршава смрћу унука Ивана Матулића, односно његовим падом са литице.[12]

Сам мотив је комплексан и вишесмислен, а једно од значења му је свакако и оно које алудира на горе описани „пад" човека. У овом случају „људско"

Како Тимоти Кларк истиче, „то је био Хајдегер који је сада постао ознака за еко-фашизам латентно присутан у пренагљеној рекцији на просветитељске идеале универзалне рационалности у корист неговања блиског, могуће 'аутентичног' односа према нечијем локалном месту, традицији и дијалекту. Такав став прелако води до атавизма и, штавише, ако не код Хајдегера, онда код других, до расистичких концепција према онима који не припадају" (Clark 2011: 59).

Иначе, Тимоти Кларк сматра Хајдегера веома заслужним за развој екокритичке свести, пре свега зато што је указао на праву „природу" учења и сазнања западноевропског човека, који почевши од Платона и Аристотела, својеврсном инструментализацијом знања у ствари врши потчињавање објекта сопственог проучавања. Критикујући западноевропску метафизичку мисао, Хајдегер је истовремено указао на замке субјективизма и антропоцентризма. Инструментализацијом знања предмет проучавања постаје објект, чиме човек аутоматски добија позиције субјекта, истовремено се дистанцирајући од посматраног и проучаваног предмета. Хајдегер је, такође, пошавши од етимологије латинске речи *natura* и грчке речи *physis* указао на то да оне у ствари осветљавају два различита односа човека према природи. Реч *natura* упућује на природни свет као на претпостављени и подразумевани облик објективизације, док реч *physis* означава нешто што израста из себе, што није предмет људске контроле, што, штавише, условљава људско постојање, и што противуречи човековој убеђености у моћ знања (в. Clark 2011: 55–59).

12 Овај мотив добија своје пуно значење тек након читања целог романа, накнадним уланчавањем, што би према мишљењу Џозефа Френка (в. Frank 1945) требало да означава да роман има просторну форму, карактеристичну за романе који настају у епохи модернизма, али исто тако присутну и донекле пародирану и у романима који настају у постмодернизму, како истиче Патриција Во (в. Wough 2001). Иначе, просторна форма често се среће у романима тока свести. И Албахаријеви романи неким својим особинама подсећају на романе тока свести. Иначе, сâм Албахари као свој књижевни узор често истиче Виљема Фокнера, чији се романи најчешће описују као романи тока свести. Занимљиво је да је у већем броју Албахаривевих романа релативно лако лоцирати наратора, међутим остаје нејасно ко би у роману требало да има функцију наратера (приповедног члана коме се упућује нарација), што је још једна од карактеристика романа тока свести.

губи своје високе позиције у односу према природи и природном. Тројица протагониста романа, све време обузети сопственим проблемима, идентитетским кризама, стално у разговору који обухвата све „велике" теме (као што су емиграција, историја и национализам, уметност и уметничка форма, разлика између сликарства и књижевности, културе западног човека и аутохтоне културе Индијанаца) и који читавом роману даје једну есејистичку ноту, крећу се велелепним простором канадског националног парка, окружени високим Стеновитим планинама и природним пејзажима. Несумњиво, овако представљен пејзаж изазива осећање узвишеног у Кантовом значењу овог термина.[13] Пред величином природе „људско" постаје мало. У овом Албахаријевом роману човек није мерило свих ствари, већ се људско мери у односу на природно.

У роману се срећемо са још једном опозицијом која израста из просветитељске традиције и која се тиче односа и разлике између човека и природе. Шта је људско, *културно* у односу на природу? Наратор романа ту дилему исказује на следећи начин: „Ја сам остао да посматрам игралиште за голф које се протезало дуж реке, неодлучан да ли да га сматрам савршеном адаптацијом природе, како је деловало с те висине, или да у њему видим мрљу на стварном лицу света" (211). Иако је човек несумњиво биће природе, он свој идентитет најчешће гради у опозицији према природи.

Роберт Пог Харисон (Robert Pogue Harrison) у својој књизи *Шуме: Сенка цивилизације* (*Forests: The Shadow of Civilisation*) истражује улогу шуме и начине њене репрезентације у западноевропској култури, говорећи истовремено и о утицају и значају који шума као природни ентитет има за људско саморазумевање кроз историју и културу. Притом се дотиче и разлике између природе и културе. Људски простор се развија унутар природног у виду пропланка, отвореног простора унутар шуме. Из те опозиције

13 Говорећи о осећању узвишеног, Кант истиче: „Поглед на брда чији снежни врхови надвисују облаке, опис олује која бесни, или слика пакла коју даје *Милтон* изазивају допадање, али допадање праћено језом" (Kant 1988: 16). У роману *Светски путник* високе планине чији врхови надвисују облаке, јесу основни пејзаж. Има и описа олује, непосредно пре пада унука хрватског путника и путописца Ивана Матулића, а не недостају ни слике Пакла, будући да се говори о распаду једне земље и о могућем распаду друге, о рату и национализму... Кант сматра да је уз помоћ категорија лепог и узвишеног могуће извршити и својеврсну жанровску поделу књижевних дела, истичући да комедија изазива осећање лепог, док трагедија изазива осећање узвишеног. За Албахарија је карактеристично да је жанровски тешко дефинисати његове романе. Он комбинује елементе трагедије са елементима комедије, високи стил са ниским, канонске књижевне форме са тривијалним формама романа, тако да је једина могућа жанровска дефиниција – хибридни роман. Иако је у *Светском путнику* опис природе такав да би требало да изазове осећање узвишеног, то се не дешава, будући да је читалац присиљен да слике узвишеног „чита" у једном иронијском и пародијском кључу.

људског простора према природном развија се могућност приче, сећања и традиције, линеарног времена, насупрот коме стоји циркуларно време шуме, непрекидан циклус раста и пропадања. Граница између људског простора и шуме није само емпиријска, већ и концептуална. У различитим временима она означава различите дистинкције: између цивилизованог и дивљег, познатог и непознатог, људског и животињског итд. За разлику од романтичара, који су веровали да је ту опозицију пожељно и могуће превазићи, Харисон истиче да управо та разлика између човека и природе која постаје Друго у односу на њега, омогућава постојање људског уопште. „Ми живимо не у природи, већ у нашем односу према природи" (Harrison 1992: 201). Док су романтичари говорили и маштали о изгубљеном јединству човека и природе, дотле Харисон истиче нужност постојања граница. Границе према природи могу бити разнолике, а и сâм људски језик је једна таква граница коју је готово немогуће прећи. Романтичари су носталгично маштали о пореклу, Харисон у духу постмодернизма настоји да избегне замку трагања за пореклом. Важно је нагласити да граница између људског и природног није апсолутна и непроменљива, већ историјска. Из различитог односа према природи који се јавља током историје, могуће је ишчитати и различите концепције људког.

Дакле, природа често фигурира као Друго, у односу према коме људско добија своје идентитетске карактеристике. Видели смо да у роману *Светски путник* Албахари потцртава идентитетску условљеност својих јунака према природи. Теми историје која се Албахарију наметнула након одласка у Канаду, у овом роману придружена је тема географије. О том „преласку" из историје у географију, односно придруживању географије историји, писац експлицитно говори у свом есеју „Језик је историја, прича је географија" (Albahari 2011: 86–93). У седам делова овог есеја он износи своје ставове према историји и географији, причи и језику, различитим представама света које имамо у детињству и касније у одраслом добу, и које су најчешће посредоване телевизијом, филмом и другим визуелним медијима. Како сâм истиче, будући да је рођен након Другог светског рата и да је његово детињство и одрастање обележио један дужи период мира, у његовим раним делима насталим у Југославији нема историје. Ово одуство историје имало је и својеврсну идентитетску функцију, будући да се тиме Албахари као млад аутор дистанцирао од претходне генерације писаца у чијим делима је била присутна глорификација Другог светског рата који је постао својеврсни симбол тријумфа пролетеријата и комунистичко-социјалистичке идеологије. То одсуство интересовања за историјску тематику Албахари додатно објашњава: „Ономе ко је, попут мене, одрастао у свету рок културе и развијао се као писац у оквирима постмодернизма, историја није доиста ништа значила. Попут Фукујаме, и ја сам

доиста веровао да јој је дошао крај. Нисам могао ни да наслутим да је она тек требало да почне“ (86–87).

Ратна дешавања током деведесетих година двадесетог века која су захватила просторе некадашње Југославије, мало су утицала на Албахаријеву прозу. Она и даље остаје углавном аисторијска, са изузетком појединих прича, попут „Велике побуне у нацистичком логору у Штулну“ из збирке *Опис смрти.* Сâм писац истиче да је одлазак из Београда имао пресудну улогу у његовом отварању историји и прихватању историје као теме у својим романима. Тек након просторне дистанце од ратом захваћене земље, Албахари увиђа сопствену немоћ и ужас пред историјом и то осећање постаје доминантно у романима насталим у Канади. Он тврди да су романи *Снежни човек, Мамац, Мрак* и *Гец и Мајер* написани „као израз очајања пред увидом да је човек, ипак, само сламка на ветрометини историје и да, шта год покушао да учини, она увек остаје непромењива“ (87).

Отварање према новој тематици повлачило је за собом промену која се тицала формалне организације Албахаријевих дела, пре свега прелазак на приповедање у једном пасусу, будући да је, како писац овде истиче, „привидни хаос историје могао [...] да се изрази једино привидним хаосом језика, и као што у историји тај привид прикрива логику реда збивања, тако се и у [...] прози испод привидног хаоса форме крију уредни ритмички, језички и смисаони обрасци који беспрекорно поштују ред“ (87–88).

Поред тога што је долазак у Канаду имао утицаја на Албахаријеву прозу у смислу прихватања историје као нове теме његових романа, сусрет са велеичанственом природом Канаде, долазак у Калгари који окружују Стеновите планине, отвара, са друге стране, Албахаријеву прозу географији. Сâм Албахари истиче да је тај преокрет најуочљивији у његовом роману *Светски путник,* у коме се радња одиграва у Банфу, „легендарном месту у Стеновитим планинама“ (88). И историја и географија као теме у Албахаријевим романима настају као резултат двоструке опозиције. Опозиције између готово пословичне аисторијске свести човека Новог света и оптерећености историјом човека Старог света, првенствено човека рођеног и одраслог на Балкану, као и опозиције између равничарске географије Војводине и планинског краја Канаде у који Албахари долази.

Историја је дуго била једна од доминантних тема Албахаријевих романа који настају у Канади. У четвртом делу свога есеја он истиче да је време да напусти историју као доминантну тему и да се поново врати проблемима приче и приповедања. Задатак који сâм себи поставља тиче се начина на који је могуће историју претворити у причу.

За разлику од историје, која најчешће има стихијски карактер и чијем се утицају појединачно не може одупрети, географија је, према Албахаријевим речима, „нешто што сами бирамо, и у стварности и у књигама“ (91).

Док историја не постоји „ни у каквом опипљивом облику“ (Исто), дотле је географија конкретна и објективно присутна. Комплексни однос историје и географије, без кога нема ни приче ни приповедања, Албахари објашњава речима:

> „Трагови које историја оставља заправо су трагови њеног деловања на географију, па би се могло рећи да је историја својеврсни паразит који опстаје хранећи се географијом. Ми гледамо у географију и кажемо: Ово је дело историје, иако знамо да историје нема. Ми жртвујемо географију и удварамо се историји. Ми од географије правимо историју а онда историју проглашавамо трајањем. Историја је учитељица живота, кажемо, иако је требало да се захвалимо географији. Планина је трајање; рат је сенка која пролази. Али ми памтимо сенку а планину уписујемо у атлас, који ретко кад отварамо, док сенкама посвећујемо сву пажњу и, уколико их нема, онда их сами правимо“ (91–92).

У завршном делу свог есеја Албахари изједначава језик са историјом, а причу са географијом. Језик и прича јесу два супстрата без којих нема књижевности. Прича, попут географије, постаје простор у чији пејзаж се уписује језик, који, попут историје, има творачку снагу, могућност модификације саме приче. И као што је географија најчешће слушкиња историје, како то Албахари казује, тако је и прича на неки начин подређена језику од чијег се утицаја стално настоји ослободити.

Историја и географија, односно језик и прича, поред тога што у роману *Светски путник* доминирају на тематском плану, истовремено својим укрштањем имају и јаку идентитетску улогу. Јунаци овог романа своје идентитете граде како у односу према простору, рељефу и природи, тако и у односу према историји. На први поглед, у роману *Светски путник* географија и географска идентификација доминирају над историјом. Међутим, прави заплет романа почиње тек када у природњачком музеју у Банфу наратор романа и источноевропски писац Данијел Атијас буду суочени са историјом. Тамо где се најмање очекује, у природњачком музеју, историја се појављује као сила која усмерава даље догађаје. У застакљеној полици у којој су се налазили документи везани за историју природњачког музеја, Данијел Атијас ће угледати потпис једног човека из „наших“ крајева, Ивана Матулића, глобтротера из Хрватске. Та чињеница да је Иван Матулић себе идентификовао као Хрвата 1924. године, када је Југославија већ постојала, навешће Данијела Атијаса да узвикне: „То је то“ (Albahari 2001: 29), закључивши да „почетак није никада само у једној тачки, почетак је, у ствари, збир тачака“ (Исто). Од тог тренутка он ће бити заокупљен само носталгичном потребом да се разуме та једна тачка почетка, потребом за уочавањем порекла сукоба и раздора који ће променити географију тог дела Балкана током последње деценије двадесетог века.

Природњачки музеј, као важан хронотоп романа, има улогу тачке укрштања и повезивања историје са географијом, језика са причом. И мотивација јунака у делу биће, такође, подређена том двоструком дејству историје и географије. Мотиви који покрећу понашање главних јунака делују елементарно, попут природе силовито, док попут историје имају стихијски карактер у смислу да захватају целину бића и неумољиво и нужно усмеравају његово понашање. Протагонисте романа усмеравају опсесивне силе над којима они немају никакав утицај. Иако ће Данијел Атијас у више наврата бити мрзак и недопадљив наратору романа,[14] канадском сликару, он ће и даље опсесивно настојати да буде у његовој близини и да га прати током његовог, такође опсесивног, трагања за једном од тачака почетка историје. Премда постоје индиције на основу којих би потреба канадског сликара да стално буде у близини Данијела Атијаса могла бити објашњена његовом хомосексуалном заљубљеношћу (а видели смо да и сâм Албахари допушта могућност таквог читања), нама се ипак чини да би та потреба могла имати и дубљи значај. Као и у делу Томаса Мана *Смрт у Венецији*, предмет опсесије главног јунака нема само значај еротског објекта, већ и уметничког. Канадски сликар упорно покушава да ухвати карактеристичне црте лица Данијела Атијаса, да њихову изражајност пренесе на платно, да замрзне оно што би у свим гестовним покретима одражавало нешто есенцијално. Готово да то лице добија значење рељефа чије би се „бразде" и „усеци" могли сматрати последицом рада историје, колективне и личне. У прилог оваквом тумачењу јавља се и чињеница да је овај сликар до тада углавном сликао природне пејзаже, попут слике „Кишни дан у прерији"; или слике у којима је човек супротављен природи, као неко ко мења њен пејзаж и потчињава га себи, као на слици „Лош дан за косца", на којој је био представљен косац како посматра „комбајн усред поља жита" (170)[15] док се у оштрици косе огледа његов лик, што

14 Уп: „У том часу сам јасно увидео да би моја наклоност, уколико Даниел Атијас настави да разглаба о стваралачким порívима, лако могла да пређе на унукову страну..." (Albahari 2001: 195).

15 Иначе, опис слика наратора јунака има у делу улогу екфразе, старе античке фигуре чији је значај и употреба „рехабилитована" у постмодернизму. О значају ове фигуре за књижевност уопште, као и о различитим значењима која се овој фигури додељују у периоду постмодернизма, пише Џејмс А. В. Хефернан у раду „Екфраза и приказ" (Hefernan 2009). За роман *Светски путник* екфраза као фигура која представља графички, односно литерарни приказ визуелног, сликарског дела, има значај у томе што се две карактеристике уметности, простор и време, од Лесинга означене као супротављене естетске категорије, којима се дефинише специфичност књижевности у односу на сликарство, и обрнуто, доводе у међусобну везу. Тиме се упућује на њихову међузависност и условљеност. Простор и време би се могли сматрати и категоријама којима је могуће описати историју и географију и које би на прави начин указивале на посебност једне у односу на другу. Међутим, као што то овај романа Давида Албахарија наговештава, нема праве разлике између простора и времена, историје и географије, већ само садејства, сталног присуства једне у другој.

би симбилично могло да представља смртност као једну од главних карактеристика човека.[16] Лице Данијела Атијаса постаје симбол садејства историје и географије, апстрактног и конкретног.

Тема емиграције са собом носи потребу за сагледавањем идентитетских позиција јунака Албахаријевих романа. Донекле упрошћено речено и у грубим цртама представљено, четири романа која чине Албахаријеву Канадску тетралогију илуструју четири различита покушаја успостављања идентитетског упоришта и превазилажења идентитетске кризе. У првом од њих идентитет главног јунака углавном се везује за идентитет земље из које долази. Будући да та земља престаје да постоји, протагониста постаје само сенка сене, химера и авет која ће исто тако на крају романа ишчезнути. У роману *Мамац* спољашња идентификација бива замењена унутрашњом. Како би прихватио нове животне околности и отворио себе према могућности прихватања и грађења новог идентитета, јунак романа је присиљен да се окрене прошлости сопствене породице и да у односу према породичној историји, пре свега према животу своје мајке, гради своје идентитетско упориште које би му омогућило даљи развој. У роману *Мрак* основна тема тиче се отпора. Овде се емиграција доживљава као начин да се сачува сопствени идентитет који у земљи порекла бива угрожен услед промене политичке и идеолошке ситуације. И на крају, у роману *Светски путник* идентитет израста, као што смо настојали да покажемо, из садејства историје и географије, језика и приче.

ИЗВОРИ

Albahari 2001: David Albahari. *Svetski putnik.* Beograd: Stubovi kulture.

Albahari 2008: David Albahari. *Dijaspora i druge stvari.* Novi Sad: Akademska knjiga.

Albahari 2011: David Albahari. *Ljudi, gradovi i štošta drugo.* Novi Sad: DOO Dnevnik – novine i časopisi.

Marx 2014: Bil Marx. „Fuse Book Interview: David Albahari's "Globetrotter" – The Postmodern Èmigrè Blues". <http://artsfuse.org/113991/fuse-interview-david-albaharis-globetrotter-the-postmodern-emigre-blues/>. [17. 9. 2017].

ЛИТЕРАТУРА

Елијаде 1996: Мирча Елијаде. *Водич кроз светске религије.* Београд: Народна књига Алфа.

Јерков 2010: Александар Јерков. „Срце приче". У: *Сарајевске свеске,* бр. 01.

Kant 1988: Imanuel Kant. *O lepom i uzvišenom.* Beograd: Grafos.

Ricoeur 1991: Ricoeur Paul. „Narrative identity". In: *Philosophy Today*, p.73, spring.

16 Овако постављена слика делује готово „ракићевски"; надмен човек, са својим ситним страстима и уживањима „пред величанством природе".

Frank 1945: Joseph Frank. "Spatial Form in Modern Literature: an Essay in Three Parts". In: *The Sewanee Review*. Vol. 53, No. 2, 3, 4, 1945, 221–240, 433–456, 643–653.

Harrison 1992: Harrison R. P. *Forests: The Shadow of Civilisation*. Chicago: University of Chicago Press.

Hefernam 2009: Džejms Hefernam. „Ekfraza i prikaz". *Polja,* br. 457, god. LIV, maj–jun 2009, 46–60.

Clark 2011: Timothy Clark. *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment.* Cambridge: Cambridge University Press.

Waugh 2001: Patritia Waugh. *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction.* London and New York: Routledge.

Danijela Z. PETROVIĆ

FROM HISTORY INTO GEOGRAPHY: NATURAL SPACE AS THE IDENTITY SOURCE IN THE NOVEL *THE WORLD TRAVELLER*

Summary

In the Romanesque opus of David Albachary appeared after the emigration in Canada, the novel *The World Traveller* somehow takes up a special place. By the emphasising of the importance of nature and natural surrounding for the development of identical characteristics of this novel hero, this novel additionally makes the ways of constructions of narrative identity being realized by the mutual co-operation of thematic and formal characteristics of this oeuvre more complicated. Narrative identity as dynamic construction is the most frequently shaped in the relation toward the Other one. In the novels of David Albachary with the theme of emigration, the Other represents a new culturo-historical space in which heroes of his novel leave, and voluntarily or non-voluntarily, adapt to. In the novel *The World Traveller* this space besides historical, linguistic and cultural dimension, gets biologico-natural dimension so that narrative identity starts arising from mutual action of history and geography, that is language and story as Albachary himself states it.

Key words: David Albachary, history, geography, emigration, narrative identity.

Рад је предат 17. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 027.62-053.9
364-54-053.9(497.11)

Оригинални научни рад

*Сњежана Д. ФУРУНЏИЋ**
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд

*Милена М. МИЛИНКОВИЋ***
Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд

*Сања З. СЛАНКАМЕНАЦ****
Филолошки факултет Универзитета у Београду

БИБЛИОТЕКЕ У ДОМОВИМА ЗА СТАРА И ОДРАСЛА ЛИЦА УСТАНОВЕ ГЕРОНТОЛОШКИ ЦЕНТАР БЕОГРАД

Апстракт: У раду је представљено истраживање спроведено у четири дома за стара и одрасла лица Установе Геронтолошки центар Београд (УГЦБ),[1] са циљем да се утврди да ли у њима постоје библиотеке, како су организоване и на који начин излазе у сусрет потребама корисника *трећег животног доба*, а полазећи од законом загарантованих права свих грађана на једнаку доступност библиотекама, као идеалног места за приступ знању и информацијама, дружење, целоживотно учење и унапређење квалитета живота. У оквиру УГЦБ послују четири дома за смештај одраслих и старих лица. То су Дом Бежанијска коса, Дом Вождовац, Дом Карабурма и Дом Стационар. Упитник о раду библиотека у оквиру УГЦБ састоји се из Упитника о установи и Упитника о библиотеци. Добијени подаци су показатељ тренутног стања, а у раду су дати и предлози за могућа унапређења, који су инспирисани стручном литературом и смерницама међународних библиотечких организација.

Кључне речи: библиотеке, корисници библиотека, треће животно доба, целоживотно учење, информално учење, библиотерапија, домови за смештај старих лица, УГЦБ, специјалне библиотеке, библиотечко пословање.

* snježana.furundzic@unilib.bg.ac.rs
** истраживач-сарадник, milenam@iaus.ac.rs
*** мастер студент, sanja.slankamenac27@gmail.com

1 Установа Геронтолошки центар Београд је прва установа социјалне заштите на територији Републике Србије којој је издата Лиценца ресорног министарства 2013. године, чиме је потврђено да испуњава све законом прописане услове и стандарде, како оструктуралне, тако и функционалне, за обављање делатности. Лиценца је издата за услуге смештаја у домовима и за услугу помоћи у кући (Годишњи извештај 2017).

УВОД

Према Закону о библиотечко-информационој делатности, „Установе које обављају библиотечко-информациону делатност (у даљем тексту: библиотеке) оснивају се ради обезбеђивања услова за остваривање права грађана на слободу изражавања и на стицање и коришћење знања“ (2005: 1). У члану 5 истог закона се каже да „Библиотеке, под једнаким условима и без обзира на разлике, обезбеђују свим грађанима остваривање људских права у домену слободе изражавања, стваралаштва, интелектуалних и других грађанских слобода, као и остваривање комуникације с другим грађанима и интелектуалним добрима у земљи и иностранству. Библиотеке омогућавају грађанима приступ информацијама електронски и на друге начине.“

Постоје групе корисника библиотека које су по неким својим особинама (узрасту, интересовањима, потребама, способностима) специфичне. Библиотеке улажу напор да на потребе таквих корисника одговоре на најадекватнији начин. Станари домова за стара лица, због карактеристичних услова живота и веома често смањених способности, представљају специфичну категорију корисника библиотека.

У оквиру услуге домског смештаја УГЦБ послују четири радне јединице за смештај одраслих и старијих лица на територији Београда и то: Дом Бежанијска коса, Дом Вождовац, Дом Карабурма и Дом Стационар.[2] Домска заштита обухвата услуге смештаја и збрињавања корисника и остварује се кроз програмске активности: задовољење основних животних потреба и осигурање безбедног и пријатног окружења, развој и очување потенцијала корисника и одређену правну подршку (Годишњи извештај 2017).

ПОКАЗАТЕЉИ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА

У условима домског смештаја намењеног старијим лицима посебну пажњу би, осим комфорног смештаја, квалитетне и специјализоване двадесетчетворочасовне медицинске неге, адекватне исхране и здраве животне

2 Све зграде су саграђене током друге половине двадесетог века. Дом Карабурма је први наменски грађен објекат за смештај пензионера и других старих лица у Београду, који је почео са радом 1963. године. Године 1964. припојен му је Дом пензионера Врачар, са објектом у Ламартиновој улици. Исти је реновиран и дограђен 1996. године. Стационар је изграђен 1959. године за прихват одраслих стамбено необезбеђених лица; од 1974. године функционише као стационар за смештај старих и непокретних лица, да би од 1986. године постао део Установе ГЦ Београд. Дом Вождовац је основан 1972. године. Дом Бежанијска коса је изграђен 1983. године и један је од највећих домова на Балкану. *Godišnji izveštaj o radu Ustanove Gerontološki centar Beograd za 2016. godinu* (Izveštaj je zaveden pod brojem 05071-573, 20. februara 2017. godine) (Годишњи извештај 2017).

средине, требало посветити организовању разноврсних активности: културно-забавних, радно-окупационих и рехабилитационих, као и рекреативно-спортских, образовних и информативних активности, односно унапређењу квалитета живота у сваком смислу те речи.

„Квалитет живљења у одређеној средини се одражава на физичко, ментално и емотивно здравље појединца" (Петрић 2013: 4). Постоје објективни и субјективни показатељи квалитета живота. И док објективни приступ вредновања квалитета живота даје информације о материјалном благостању, субјективни се „заснива се на мерењу психолошких стања појединаца, односно њихових вредности, ставова, веровања, аспирација, задовољства и среће" (Joković–Pavlović i dr. 2017). Управо на основу индивидуалне процене задовољства, односно незадовољства сопственим животом, особе трећег животног доба могу да предупреде распрострањено мишљење да се старост поистовећује са појмовима немоћ, заборавност и усамљеност, тако што ће водити активан живот и пронаћи и изабрати окружење и активности које им пријају, чине их срећним и пружају им задовољство, а у складу са сопственим, у мањој или већој мери, интелектуалним и физичким ограничењима карактеристичним за старије животно доба или ће потпасти под утицај предрасуда о старости које ово животно доба идентификују са усамљеношћу, скученошћу, телесном и здравственом ограниченошћу (Кулцер 2017: 14).

Како Гудрун Кулцер наводи у својој књизи, једна од значајнијих активности код старијих особа је читање књига, новина или часописа, јер је за читање неопходна „већа концентрација него за телевизију или слушање музике". Читањем се подстиче рад мозга и побољшава циркулација у оним његовим деловима помоћу којих старији уче (Кулцер 2017: 69).

Оз начају и улози библиотека као и о благотворном дејству читања (данас познатом под термином библиотерапија) знало се још и у старим цивилизацијама. О томе сведоче и уклесани натпис на улазу у библиотеке у античкој Грчкој, на којима је писало да су то „места (библиотеке) за лечење (зацељивање) душе", као и Цицеронова изјава: „Ако имаш врт и књижницу, имаш све што ти је потребно" (Симић 2017).

Општа подела библиотерапије је на институцијалну и на развојну, и док се прва спроводи у медицинским институцијама, овом другом се најчешће баве библиотеке (Стевић 2017: 190).

Библиотеке су, такође, препознале концепт *целоживотног учења* као могућност да изађу у сусрет свим генерацијама, а нарочито припадницима такозваног *трећег доба* Очување интелектуалних могућности, стицање нових знања и вештина и информациона писменост,[3] само су неке од добробити

3 „Информационо писмен појединац постаје потенцијални корисник електронских услуга библиотеке (Ђукић 2014: 66).

овог концепта. Информално образовање као вид целоживотног учења „је процес у коме особа у свакодневној интеракцији са околином, суседством, радним окружењем, библиотеком итд. стиче нова знања и искуства. Оно је свакодневна појава која се одвија у породици, браку, у групи вршњака, спонтано у току целог живота. Може се одвијати у различитим окружењима као што су: библиотеке, музеји, научни центри и сл. Зато ове изворе информалног образовања треба искористити да би се реализовала концепција доживотног учења“ (Ђоковић 2013: 9).

УЗОРАК И МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

Одредити вредност, значај и квалитет неке библиотеке у целини, или само сегмента њеног рада, могуће је на различите начине: прикупљањем података из разних врста статистика које воде запослени у библиотекама (о броју корисника, броју позајмљених књига, коришћењу информационих система, начину обраде и смештаја библиотечке грађе и сл.), утврђивањем задовољства корисника пруженим услугама (Furundžić–Milinković i dr. 2017: 219), обухватом примене препорука датих у Смерницама за конкретан тип библиотеке, поређењем са радом сродних библиотека, а цео поступак вредновања започиње анализом затеченог стања (Filipi-Matutinović 2005: 5).

За потребе овог истраживања спроведено је анкетирање особа задужених за постојеће фондове публикација и одговорних особа, представника запослених у сваком дому. Анкета је метод прикупљања података на основу припремљеног упитника и одређеног узорка (Петрић–Милинковић 2017: 9). Упитник о раду библиотека у оквиру УГЦБ састоји се из два дела: Упитника о установи, односно конкретном дому и Упитника о библиотеци. Анкетирање је подразумевало прављење анкетног упитиника, спровођење анкетирања, сумирање добијених података и доношење закључака, чиме је обезбеђена аутентичност изнетих резултата. Поред дескриптивне методе која укључује прикупљање, сређивање и описивање података, део истраживање у овом раду се заснива и на компаративној анализи добијених резултата за све четири радне јединице УГЦБ.

Циљ је да се на основу резултата истраживања прикаже тренутно стање и укаже на могуће унапређење пословања и имплементирање нових услуга и метода рада, имајући у виду како потребе садашњих тако и будућих корисника библиотека у домовима за стара и одрасла лица. Изнети предлози биће у складу са Законом о библиотечко-информационој делатности Републике Србије и Смерницама за библиотечке услуге намењене болничким пацијентима, старијим особама и особама са посебним потребама у установама за трајну бригу и смештај (Panella–Carlse i dr. 2000).

ДОМ БЕЖАНИЈСКА КОСА

Дом Бежанијска коса је основан 1983. године. Својим наменски и савремено изграђеним простором, као и стручном помоћи, која је оплемењена пажњом и поштовањем, пружа услуге корисницима дома. Ово је „институција за смештај старих лица са највишим стандардом услуга и уједно, најпожељнија међу потенцијалним корисницима и њиховим породицама у Републици“ (Заштитник грађана 2011: 15).

Услуге Дома користе одрасла и стара лица (556 корисника у тренутку истраживања[4]), који су смештени у три блока (А, Б и Ц), међусобно повезаним пасарелама. Ради што боље и ефикасније помоћи и подршке, корисници Дома су подељени у 4 категорије. Корисници првог и другог степена подршке су зависни или полузависни, и потребан им је највећи степен неге, док су корисници трећег и четвртог степена подршке самосталнији или потпуно самостални.[5]

Од смештајних капацитета Дом поседује собе, апартмане и гарсоњере. У оквиру дома постоје библиотека, дневни боравци у свим павиљонима (читаонице), трпезарије, продавнице, биоскопска сала, креативне радионице, сликарски атеље, интернет кафе, сала за физикалну терапију, расадник и капела Свете Петке. „Дом се налази на парцели површине 68.000 м^2 од чега је 33 000 м^2 под зеленим површинама (Заштитник грађана 2011: 15).

Библиотека у Дому Бежанијска коса се налази у павиљону А3, на другом спрату, у за то наменски одвојеном простору. Поред тога, постоје публикације које су смештене у оквру дневних боравака, у објектима Б1 и Б2 (укупно 6 дневних боравака).[6]

О раду библиотеке у објекту А3 волонтерски брине госпођа Ружица Росандић, станарка Дома. Библиотека је отворена за кориснике понедељком и средом, од 10 до 12 часова. Уз простор библиотеке, на истом спрату, али не директоно повезан, постоји клуб који се користи као читаоница и који је отворен цео дан.

Библиотечку опрему чине полице које својом висином и распоредом омогућавају слабије покретним корисницима (који користе инвалидска колица, ходалице, штаке и сл) слободан приступ фонду. Госпођа Росандић је на располагању корисницима за сва питања и помоћ око одабира литературе.

4 На дан 22. 11. 2017. године

5 У категорији првог и другог степена подршке је 296 особа. Трећи степен подршке прима 119 станара. Четврти степен подршке је усмерен на 141 особу.

6 Павиљон А је предвиђен за смештај покретних и ментално очуваних лица. Павиљони Б1 и Б2 су предвиђени за смештај полузависних и зависних корисника и дементних лица. <http://www.ugcb.rs/o-nama/dom-bezanijska-kosa/#!> [11. март 2018].

Што се тиче техничке опремљености, у библиотеци се налази телевизор. У простору библиотеке не постоји компјутер који би био на располагању корисницима, нити постоји бежична интернет веза. У Дому се налази интернет кафе који пружа могућност станарима дома да користе компјутере и интернет (на располагању је 5 компјутера).

Фонд библиотеке је у слободном приступу и чине га монографске публикације (белетристика, сабрана дела домаћих и страних аутора, историјске публикације и референсна збирка (енциколедије и приручници углавном општег типа)). Фонд не садржи серијске публикације. Евиденција се води кроз књигу инвентара за монографске публикације. Постоји и ауторски каталог у папирном облику (публикације су по имену аутора пописане у свесци). Библиотека поседује 6124 јединице (према инвентарној књизи). Књиге су смештене по систему нумерус куренса (numerus currens).[7] На издвојеној полици налазе се публикације које корисници најчешће позајмљују (популарни романи, нове књиге и сл). Престало се са обележавањем сигнатуре на корицама публикација, већ се у ту сврху користе такозвани картони књига, који се налазе у свакој књизи и служе за евиденцију позајмице. На њима су подаци о сигнатури и инвентарном броју.

Набавка књига није планска. Углавном су публикације поклон станара, њихових рођака и ређе поклон издавача. Библиотека је добила од Руског дома у Београду на поклон сабрана дела више руских аутора. Остварена је добра сарадња са издавачком кућом Клио, која је у два наврата поклонила библиотеци Дома 500 књига. Издавачка кућа Лагуна такође повремено поклања књиге.

Корисници библиотеке су станари Дома, посетиоци станара, и запослени у Дому. Евиденција корисника библиотеке се води кроз књигу уписа (попис у свесци) и чланске карте. Спискови се не ажурирају. Претпоставка госпође Росандић је да око 5% станара дома користи библиотеку. Позајмица грађе се евидентира преко картона књиге и џепића за задуживање. Станари Дома који нису у могућности да самостално користе библиотеку ослањају се на помоћ својих сустанара, који им доносе књиге у собу. Корисници се обавештавају о новим књигама преко оглсне табле. Замисао госпође Ружице Росандић, која води бригу о библиотеци, је да се оснује клуб читалаца, на чијим би се сусретима разговарало о прочитаним књигама.

7 „Текући број који се ставља као сигнатура или део сигнатуре публикације. У колико је нумерус куренс јединствен без обзира на формат књига, почиње од броја 1 па даље. Ако је сигнатура по формату, онда сваки формат има свој нумерус куренс, који такође почиње од броја 1 па даље. Књиге се на полици ређају по нумерус куренсу како је дат у сигнатури. Такав смештај је просторно најекономичнији“ (Јанковић–Клендер и др. 1984: 134).

Публикације које се налазе у објекту Б1 и Б2 нису евидентиране, тако да се не зна тачан број. Претпоставка је да их има око 250–300, углавном романа и невелик број популарних приручника из разних области. Смештене су у дневним боравцима који се налазе на сваком спрату. Бригу о фонду и комуникацију са корисницима води запослено лице, радни физиотерапеут, из личног ентузијазма.

Публикације могу да се користе у простору дневног боравка (који служи и као читаоница), а могу се позајмљивати и ван тог простора. Понекад се књиге односе слабије покретним корисницима до собе. То углавном ради радни физиотерапеут или станари дома.

Особе које воде бригу о раду библиотеке учествују и у организовању културно-забавних догађаја у Дому, као што су песничке вечери, сусрети са књижевницима и сл.

ДОМ ВОЖДОВАЦ

На основу одлуке Скупштине града Београда, 1972. године сазидан је Дом Вождовац. Комплекс дома се састоји од три одвојена павиљона и централне зграде. Мада у установи има места за 270 корисника различитог нивоа очуваности, услуге дома тренутно користи 263 корисника[8] различитог степена подршке.[9] Централна зграда има три стационарна одељења, А, Б и Ц, чији је смештајни капацитет 83 места, павиљон Д је објекат, чији смештајни капацитет износи 58 места, павиљон Е је објекат са смештајним капацитет који износи 49 места и Ф стационарни објекат са расположивих 80 места (Годишњи извештај 2017: 13–14). Домске зграде су окружене парком чија површина износи 4.800 м^2.

Централна зграда са одељењима А, Б и Ц намењена је за смештај корисника другог и трећег степена подршке.

У оквиру павиљона Д бораве корисници који су упућени на подршку четвртог степена. Трећи павиљон (Е) организован је за смештај корисника четвртог степена подршке у оквиру једнокреветних и двокреветних гарсоњера са купатилом, као и корисника првог и другог степена подршке, који су смештени у оквиру двокреветних и вишекреветних соба. Четврти павиљон (Ф) је стационарног типа и намењен је за смештај корисника који првог степена подршке. Поред соба у згради се налази и администрација Дома, пријавница, централна трпезарија, кухињски блок, магацин, фризерски салон, биоскопска сала, амбуланта, дневни боравци, благајна Дома итд.

8 На дан 2. 2. 2018. године

9 (39 корисника је I степена подршке, 65 корисника је II, 89 корисника је трећег степена III, а 70 корисника је IV степена подршке) – податак преузет из анкете

У Дому за одрасла и стара лица Вождовац постоји фонд публикација који је на располагању станарима и распоређен је у оквиру централне зграде у орманима и на полицама који се налазе у ходницима и дневним боравцима. Не постоји наменски одвојен простор за библиотеку.

О фонду се, у последњих годину дана, стара господин Владета Влах, станар Дома. Књиге су станарима дома доступне 24 часа, зато што је господин Валх у било које доба дана и ноћи расположен да заинтересованим корисницима изда жељену публикацију.

Полице и ормани на којима је распоређен књижни фонд, својом висином и распоредом, као и чињеницом да се публикације налазе само у оквиру централне зграде, не омогућавају слабије покретним станарима дома слободан приступ фонду. Техничка опрема која је на располагању господину Влаху, као особи одговорној за књижни фонд, подразумева компјутер, штампач, телевизор, ДВД плејер, и фотокопир апарат који се налази у канцеларији управника Дома Вождовац. Пројектор се по потреби позајмљује из неког од преостала три дома у оквиру УГЦБ. У централној згради постоји и стална изложбена поставка у оквиру које је у витринма распоређена колекција предмета бивше кориснице дома Шарлоте Пешић, док зидове овог објекта красе како ауторске слике тако и оне које је, ова уметница, током свог живота сакупљала. У истом простору се налази интернет кафе који пружа могућност станарима дома да користе компјутере и интернет везу.

Фонд чини око 6000 библиотечких јединица. У питању су монографске публикације из различитих области, разне енциклопедије, коричени исечци из дневног листа Политика, ђачка лектира, примерци дневног листа 24 сата и колекција од 260 филмова, на ДВД-у. Сем тога библиотека поседује и разне друштвене игре као део радне терапије. Евиденција фонда постоји само у папирном облику, у виду пописа у свесци.

Набавка књига се не врши плански нити се књиге купују. Углавном се публикације набављају путем поклона од издавача, других библиотека, корисника дома, грађана и аутора монографских издања после уприличених промоција књига у просторијма Дома. Један од видова набавке је и размена публикација са другим домовима у оквиру УГЦБ.

Корисници библиотеке су станари Дома, а званична евиденција о корисницима и коришћењу грађе не постоји. Према речима господина Влаха тренутно овај фонд користи око 45 станара дома. Они корисници који нису у могућности да самостално долазе по књиге исте добијају захваљујући господину Влаху и госпођи Марини Арсић, радном терапеуту, који им жељене књиге достављају у собу. Сем радне терапије, као основног занимања и помоћи око достављања књига, госпођа Арсић једном до два пута месечно организује и књижевне вечери, а када се за то створе услови и излете за заинтересоване станаре.

ДОМ КАРАБУРМА

У оквиру Геронтолошког центра Београд послује и Дом Карабурма. Основан је 1963. године као смештајни капацитет са гарсоњерама за независно становање. Касније је изграђена зграда за колективно становање корисника, са собама на нижим спратовима за кориснике који зависе од туђе помоћи, док су на вишим спратовима смештени станари који су самосталнији. Дому припада и парк површине око један хектар у коме се одвија рекреативна терапија (Заштитник грађана 2011: 22).

У Дому постоји трпезарија, простор у приземљу који се користи за радну терапију (креативна радионица) и дневни боравци на сваком спрату (8 просторија које се користе као читаонице). Тренутно у Дому живи 158 станара.[10]

Од самог оснивања Дома у њему постоји библиотека која је на располагању станарима и налази се у соби за радну терапију. Опремљена је полицама и радним столовима, тако да служи и као читаоница. Радно време библиотеке је радним данима од 7.30 до 15.30 часова.

Од техничких уређаја, у простору за радну терапију постоји телевизор и ДВД плејер, који се често користе за приказивање филмова из ДВД колекције и комјутер који је намењен запосленима. У дневним боравцима станарима су доступна два компјутера са могућношћу приступа интернету. Од осталих уређаја у оквиру дома станарима су на располагању скенер, штампач и фотокопир апарат.

О библиотеци воде бригу радни терапеут Сања Ћуковић, у склопу својих радних обавеза, а повремено и корисници дома.

Фонд библиотеке је у слободном приступу. Због типа полица и положаја у односу на други намештај, онемогућен је приступ корисницима који се крећу уз помоћ ходалица или користе колица. Слабије покретним и непокретним станарима у коришћењу библиотеке помажу запослени у Дому и станари, тако што им књиге доносе у собу. За публикације које се налазе у библиотеци не води се инвентарна књига и каталог. Постоји попис књига у папирном и електронском облику – ексел (Excel) табела, који се не ажурира редовно. Према тим подацима библиотека поседује око 2000 публикација. То су углавном монографске публикације и неколико наслова периодике (дневна и недељна штампа које се не добија редовно). Постоји и збирка филмова на ДВД-у, за коју се не води евиденција.

Набавака публикација је углавном путем поклона од стране грађана, издавача или аутора књига након одржане презентације. Постоји и размена књига са библиотекама у другим домовима у оквиру УГЦБ.

Корисници библиотеке су станари дома и запослени у дому, као и посетиоци и родбина станара и о њима се не води посебна евиденција, већ су,

10 У категоријама првог и другог степена подршке је 49 станара. Трећи степен подршке прима 58 станара. Четврти степен подршке је усмерен на 51 станара.

како каже госпођа Сања Ђуковић, сви станари „уписани“ у библиотеку. Позајмица публикација се евидентира кроз свеску.

Дом је остварио добру сарадњу са оближњом Библиотеком „Стара Карабурма“,[11] у којој су корисници дома бесплатно учлањени, а запослени у дому су задужени за позајмицу и враћање књига.

У оквиру Дома одржавају се и књижевне вечери. Постоји сарадња са Књижевним клубом „Сцена Црњански“. Негује се и стваралаштво станара дома кроз изложбе радова станара и песничке вечери.

У оквиру Дома се налази редакција часописа *Дружбеник: билтен корисника Установе Геронтолошки центар Београд* (Хаџи-Пешић – Вујић 2017). Часопис излази једном годишње, а први број је изашао 2015. године. У уређивању часописа учествују како корисници домова тако и запослени у њима.

ДОМ СТАЦИОНАР

Уредбом о мрежи установа социјалне заштите (Сл. гласник РС бр. 16/2012 и 12/2013), предвиђено је да Дом Стационар располаже смештајним капацитетом од 111 места организованих у двокреветним, трокреветним и четворокреветним собама. Објекат у коме се Дом налази изграђен је 1959. године. Све до 1974. године био је намењен прихвату одраслих стамбено необезбеђених лица. Године 1974. мења се његова функија и постаје Стационар за смештај одраслих и старијих непокретних лица. Од 1986. године почиње да послује у оквиру УГЦБ. Дом је намењен корисницима првог и другог степен подршке. Према подацима из анкете у њему тренутно борави 105 корисника, од тога 73 првог степена подршке и 32 корисника другог степена подршке.

Зграда површине 1.583м^2, која се налази у мирном делу насеља Карабурма, окружена је великим и лепо уређеним парком, величине 7.104 м^2. Обејкат се састоји од једне наменски изграђене зграде у чијем саставу су сутерен, приземље и два спрата. Зграда је реконструисана 1986. године, када је дограђен део другог спрата за смештај корисника, а цео објекат је приступачан и прилагођен потребама старијих особама и особа са физичким инвалидитетом.

Смештајни капацитет чине двокреветне, трокреветних и четворокреветне собе, које су распоређене у шест функционалних целина, односно одељења. На сваком спрату се налази трпезарија, која сем ове функције има

11 Библиотека „Стара Карабурма“ је огранак матичног одељења библиотеке „Милутин Бојић“. Огранак се налази у Вишњичкој улици број 50. У огранку ради Наташа Новковић, библиотекр. У Biblioteka Milutin Bojić. „Stara Karaburma“. <https://milutinbojic.org.rs/stara-karaburma> [1. април 2018].

и улогу дневног боравка и просторије за радну терапију. У приземљу се налази простор за дружење корисника и посетиоца и интернет кафе са два компијутера (Годишњи извештај 2017: 8).

У Дому Стационар постоје публикације које су смештене у три двокрилна ормана у дну трпезарије која се налази у приземљу. Комплетан фонд је крајем 2016. године, после договора Марије Илић, управнице Стационара и др Гордане Стокић Симончић, професорке Катедре за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, пописан и сређен залагањем тадашњих студената библиотекарства Слађане Суботић, Растислава Марковића, Драгане Полић и Сање Сланкаменац.

Мањи број публикација, углавном стручна и референсна литература, остао је и после обраде фонда у пријемном одељењу канцеларије управнице Дома, где су се и пре налазиле, али сада пописане и са додељеним сигнатурама.

За фонд је задужена радни терапеут Данијела Васић Ђукановић. Од понедељка до петка библиотека је отворена током радног времена терапеута, а викендом у помоћ прискачу и здравствено способни станари Дома. Од техничке опреме, особи одговорној за књижни фонд, на располагању су компијутер и телевизор (њих користе и станари Дома), који се налазе у поменутој трпезарији, затим скенер (у канцеларији управнице Дома) и службени штампач и фотокопир машина. Пројектор се по потреби позајмљује из неког од осталих домова у оквиру УГЦБ.

Мада је од стране студената руководство Дома Стационар било упознато са онлајн библиографским системима и сервисима за обраду публикација, који су у Србији доступни, због недостатка средстава одлучено је да књиге буду пописане у екселу. Том приликом је договорено да ће књиге по полицама бити разврстане према Универзалној децималној класификацији (УДК). Предвиђено је да унутар УДК група књиге буду поређане по формату, а затим абецедно према презименима аутора. На исти начин фонд је заведен у ексел табелу. Тада је пописано је 1511 библиотечких јединица од чега је 76 дупликата. У горњем левом углу предње корице лепљена је сигнатура која се састоји из три дела: алфанумеричке ознаке полице, УДК броја и инвентарног броја. Ексел документ је после завршене обраде одштампан и у штампаном облику је доступан корисницима библиотеке. На основу анкете из 2017. године фонд је увећан и чини га 1701 публикација.

Осим монографских публиација библиотека поседује три наслова часописа: Политикин забавник, Базар и Илустровану политику, а од некњижне грађе у саставу фонда се налази колекција од 100 филмова на ДВД-у.

Набавка књига се, као што је случај и у остле три радне јединице УГЦБ, не врши плански, нити се књиге купују, већ се публикације набављају путем поклона од издавача, других библиотека, корисника дома и грађана.

Како су станари Дома Стационар корисници првог и другог степена подршке, углавном нису у могућности да сами долазе по жељене публикације. У томе им помаже Данијела Васић Ђукановић, радни терапеут и ретки корисници којима здравствено стање омогућава кретање, а помагали су и волонтери који су крајем 2016. године били на пракси у библиотеци Дома. Сви они су заинтересованим читаоцима књиге разносили по собама. Осим станара Дома Стационар, библиотеку користе и запослени, а омогућено је и посетиоцима станара да позајмљују публикације, ако за то покажу интересовање.

Успостављена је сарадња Дома Стационар и библиотеке „Ново насеље".[12] Сарадња, која траје већ годину дана, подразумева долазак Данијеле Васић Ђукановић, радног терапеута у просторије Огранка у ком једном недељно позајмљује 10 до 20 публикација за станаре Дома, као и одлазак Сузане Вучевић, књижничара библиотеке „Ново насеље", у просторије Дома, где једном седмично, сат времена чита поезију и приче станарима ове установе.

Још једна важна и значајна сарадња остварена је и са Савезом слепих,[13] из кога на коришћење и позајмицу станари дома добијају ЦД-ове са књигама у аудио формату, које могу да користе искључиво на личним ЦД/ДВД плејерима.

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Компаративним сагледавањем добијених резултата о тренутном стању и досадашњем функционисању библиотека, може се закључити да ниједна од четири библиотеке у којима је спроведено истраживање не припада библиотечком систему, тако да не постоји матична надлежност и стручна помоћ. Како библиотеке у оквиру Домова за стара и одрасла лица припадају групи специјалних библиотека за њих би била матична и за њихову надлежност одговорна Народна библиотеке Србије (Петровић–Ђорђевић и др. 2015: 84).

Тренутно је развој фондова и пословања препуштен труду, ентузијазму и довитљивости запослених у Домовима, углавном радних терапеута и волонтера – станара.

12 Библиотека „Ново насеље" је огранак матичног одељења библиотеке „Милутин Бојић". Огранак се налази у централном делу Карабурме, у улици Патриса Лумумбе 43. У Огранку раде Ружа Станковић, библиотекар и Сузана Вучевић, књижничар. У: Ново насеље. У: „Библиотека Милутин Бојић". <https://milutinbojic.org.rs/novo-naselje> [1. април 2018].

13 Савез слепих Србије је основан 14. јула 1946. године. Настао је као резултат тежње слепих да раде организовано на остваривању својих специфичних потреба и интереса. Савез се налази у Кнез Михаиловој 42/II у Београду. U: *Савез слепих Србије*. <http://www.savezslepih.org.rs/> [1. мај 2018].

Набавка публикација није планска и координирана. Фондови публикација су углавном пописани у папирном или електронском облику, али без стручне библиотечке обраде и смештаја (осим делимично у Дому Стационар) и готово по правилу су смештени у ненаменске просторије (осим у Дому Бежанијска коса). Евиденција о фонду и раду библиотека се углавном не води на стручан начин, а спискови се не ажурирају. Према таквој евиденцији укупан број публикација (укључујући и дупликате) у све четири радне јединице је око 15825 примерака. На основу података добијених анкетирањем о броју станара у све четири установе (Табела бр. 1) може се видети да је према Смерницама (Panella–Carlse et al. 2000) задовољен препоручен број књига по станару (8 књига по лежају) (Графикон бр. 1).

Табела 1

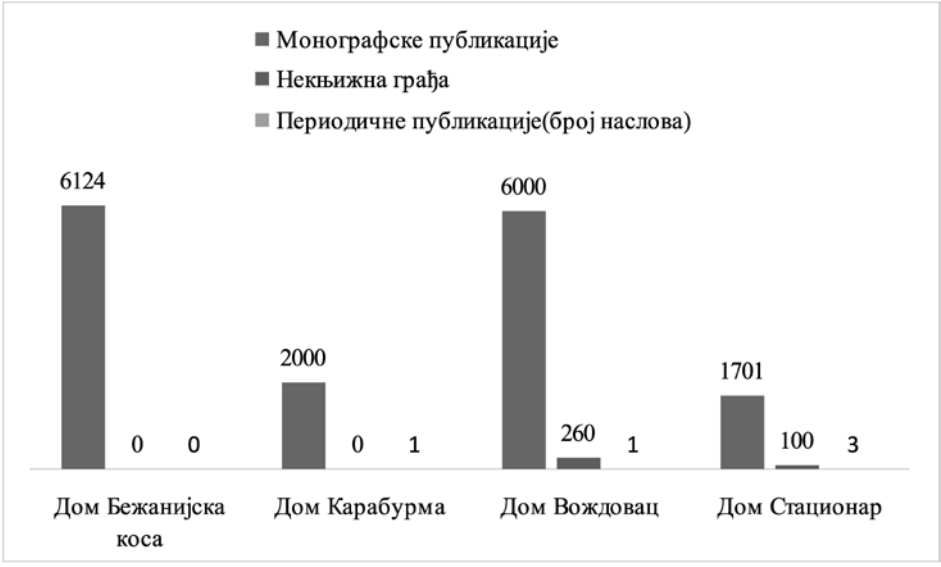
	Дом Бежанијска коса	Дом Вождовац	Дом Карабурма	Стационар Карабурма	Укупно у сва четири дома
Број књига	6124	6000	2000	1701	15825
Број станара дома	556	263	158	105	1082

Графикон 1

Да би се добио прецизан податак о броју публикација неопходно је извршити излучивање застареле и оштећне грађе као и ревизију фондова.

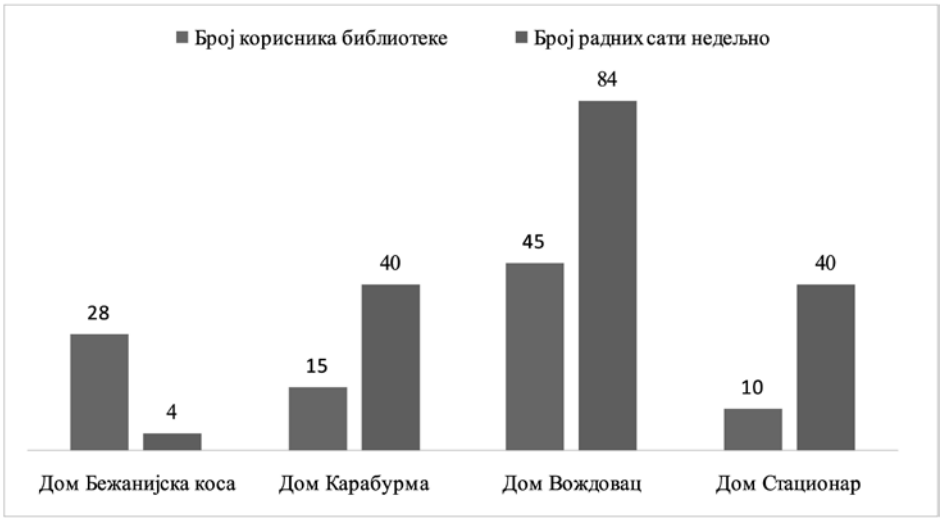
У Дому Бежанијска коса један део публикација је смештен у дневним боравцима на различитим спратовима. То су мали клубови са угодном атмосфером, у који би се могле сместити посебне збирке публикација са одређеном тематиком (историја, спорт, сликарство, разни приручници везани за хобије) за кориснике заинтересоване за одређене области. Захваљући залагању госпође Ружице Росандић, направљен покушај да се библиотека организује по неким стручним принципима. Као пример добре праксе показала се и сарадња Дома Стационар са Катедром за библиотекарство и информатику, Филолошког факултета, Универзитета у Београду, када су захваљујући ангажовању студената публикације стручно смештене и сигниране. Евиденција је урађена у ексел табели. Било би обострано корисно да се таква сарадња настави и убудуће.

Графикон 2

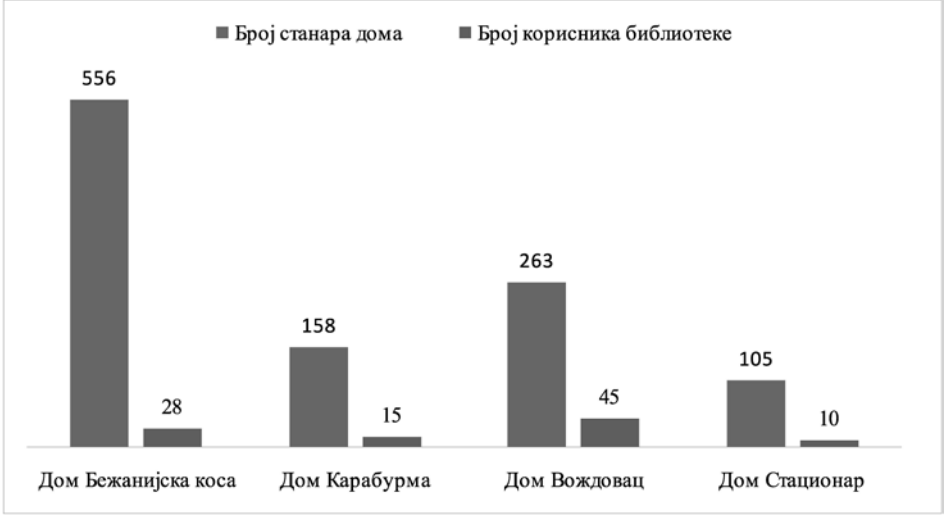
Набавка публикација у библиотекама није планска и координирана. Садржај фондова чине углавном монографске публикације које су поклон грађана, станара домова или издавача. Серијске публикације се такође не набављају и углавном су присутне као неевидентирани часописи са нередовним пристизањем. У оквиру два дома постоје збирке некњижне грађе коју чине ДВД колекције филмова (Графикон бр. 2).

У две установе библиотеке су отворен у току радног времена радних терапеута (Дом Карабурма и Дом Стационар). У остале две установерадно време библиотека зависи од слободног верема и посвећености станара који волонтерски брину о библиотечком фонду. Станари Дома Вождовац имају временски неограничен приступ публикацијама у току дана, а у Дому Бежанијска коса радно време библиотеке је четири сата недељно (Графикон бр. 3).

Графикон 3

Број корисника библиотека у односу на број станара по радној јединици је приказан Графиконом број 4. Евиденција о томе се не води прецизно и подаци о броју корисника су дати као процена особа које брину о раду библиотека. У сваком случају ради се о веома малом проценту, свега 9,06 % од укупног броја станара у сва четири дома, с тим да је број корисника процентуално највећи у Дому Вождовац (17,11%), а најмањи у Дому Бежанијска коса (5,04%), док је број корисника библиотека у Дому Карабурма (9,49%) и Дому Стационар (9,52) процентуално готово идентичан просеку за све четири установе.

Графикон 4

Полице и распоред намештаја (столова и столица) у библиотекама није прилагођен потребама особа са тешкоћама у кретању (осим делимично у Дому Бежанијска коса). Не постоје колица за превоз публикација до слабо покретних или непокретних особа.

Техничка опремљеност библиотека је веома слаба. Компјутери, телевизори, ДВД плејери, штампачи, скенери, и фотокопир апарат се углавном налазе у дневним боравцима или у службеним просторијама. Не постоји технологија намењена као помоћ у читању слепим и слабовидим особама. Према Смерницама неопходно је да библиотеке располажу телефонским апаратом који је прилагођен за особе са слушним или говорним недостатком, као и фотокопир апаратом на коме би корисници библиотеке могли да копирају нешто из саме грађе (књига, часописа). Наглашава се и важност постојања компјутера који би требало да буде повезан са мрежом установе и са интернет приступом (Panella–Carlse et al. 2000).

Анализом упитника и увидом у стање на терену може се закључити да у библиотекама у домовима у којима је вршено истраживае не ради стручно особље (библиотекари и књижничари). У сва четири дома постоји иста пракса да бригу о библиотеци воде станари дома и запослени, углавном радни терапеути. У Дому Стационар постојала је једнократна сарадња са Катедром за библиотекарство и информатику са Филолошког факултета у Београду. Сарадња се показала обострано корисном. Студенти су добили прилику да обаве праксу на терену и у постојећим условима организују обраду и смештај књижног фонда.

ЗАКЉУЧАК

Имајући у виду резултате истраживања евидентно је да у раду библиотека постоје недостаци и поред труда и ангажовања тренутно одговорних лица. Сарадњу са Катедром за библиотекарство и информатику би свакакао требало наставити, као и већ успостављену сарадњу са поменутим библиотекама и институцијама.

Од великог значаја би било обезбедити стручно особље за рад у библиотекама. Постојање запослених са неодговарајућом стручном спремом „угрожава и урушава статус библиотекара и саме библиотечке делатности“ (Jaćimović–Petrović 2014: 65a). Инсистирање да у библиотекама домова раде школовани библиотекари важно је за саму струку, за њен углед и превазилажење негативних представа о самој професији.

Поред високо профилисаног кадра неопходно је обезбедити и адекватан простор и иновирати техничку опрему чиме би се створили услови за висок ниво услуга које овакве библиотеке могу да пруже.

Једно од могућих решења за унапређење рада библиотека могло би да буде формирање централне библиотеке у главном објекту (Дом Бежанијска коса), са огранцима у осталим радним јединицама. То би омогућило стручно вођење библиотека, обједињену набавку публикација, централизовану обраду, размену публикација између огранака, као и надзор надлежне матичне библиотеке. У том смислу би било пожељно да се приступи увођењу и неког од постојећих електронских библиографских система (COBISS, BISIS, NIBIS).

Овако организована централна библиотека у главном објекту, са својим огранцима, би по својој организацији била специјална библиотека, па би у том случају требало фонд обогати и стручним публикацијама (монографским и серијским) неопходним за подршку стручном раду особља које се бави збрињавањем, подршком и негом станара домова, као и управљањем и организацијом пословања домова.

ИЗВОРИ

Геронтолошки центар Београд. <http://www.ugcb.rs/o-nama/dom-bezanijska-kosa/#!> [11. март 2018].

Годишњи извештај 2017: *Годишњи извештај о раду Установе Геронтолошки центар Београд за 2016. годину* (Извештај је заведен под бројем 05071-573, 20. фебруара 2017. године) <http://www.ugcb.rs/o-nama/opste-informacije/> [11. јануар 2018].

Закон о библиотечко-информационој делатности (Службени гласник РС бр. 52/2011). <https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=3496> [11. јануар 2018].

Ново насеље. У: *„Библиотека Милутин Бојић"*. <https://milutinbojic.org.rs/novo-naselje> [1. април 2018].

Посебан извештај заштитника грађана о обављеним надзорима у установама социјалног старања за смештај старих лица у 2010. години (2011). Београд: Република Србија, Заштитник грађана. <www.ombudsman.rs/attachments/2108_Domovi%20za%20stare.doc> [11. март 2018].

Савез слепих Србије. <http://www.savezslepih.org.rs/> [1. мај 2018].

Стара Карабурма. У: *„Библиотека Милутин Бојић"*. <https://milutinbojic.org.rs/stara-karaburma> [1. април 2018].

ЛИТЕРАТУРА

Filipi-Matutinović 2005: Stela Filipi-Matutinović. „Evaluation of Library Performance and Estimation of the Efficiency of their Results: Literature Overview and Suggestions for the Possible Indicators for Libraries in Serbia". *Infotheca* Vol. 6, no.1/2, 3–32. <http://infoteka.bg.ac.rs/pdf/Srp/2005-1/INFOTEKA_VI_1–2_Mart2005_3–32.pdf>. [17. мај 2018].

Furundžić–Milinković i dr. 2017: Snježana Furundžić, Milena Milinković, Nikola Krsmanović. „Measuring the satisfaction of library users – the application of Servqual model". *Users of library services: Historical perspective and contemporary tendencies.* Proceedings. Ed. Bogdan Trifunović. Belgrade: Serbian Library Association, 218–233.

Jaćimović–Petrović 2014: Jelena Jaćimović – Ružica Petrović. „Stereotypes of Librarians in the General Public, in Popular Culture and Scientific Literature of the Librarianship." *Infotheca* Vol 15, no. 1, 56a–66a. http://infoteka.bg.ac.rs/pdf/Srp/2014/INFOTHECA_XV_1_2014_56a–66a.pdf. [11. avgust 2018].

Joković–Pavlović i dr. 2017: Sandra Joković, Jelena Pavlović, Natalija Hadživuković, Rade Đević, Snežana Vilotić. „Metode ispitivanja i pokazatelji kvaliteta života" *Biomedicinka istraživanja*, God 8, br.1, 90–94. <http://doisrpska.nub.rs/index.php/biomedicinskaistrazivanja/article/view/3569/3406>. [1. jul 2018].

Panella–Carlse i dr. 2000: Nancy Mary Panella, Ka-Jo Carlsen, Peter Craddock, Carme Mayol Fernandez, Anne M. Galler, Teresa Pages Gilibets, Claudie Guerin, Birgitta Irvall, Vibeke Lehmann, Gyda Skat Nielsen. *Guidelines for Libraries Serving Hospital Patients and the Elderly and Disabled in Long-Term Care Facilities*. IFLA Professional Report No. 61. The Hague, International Federation of Library Associations and Institutions. <https://archive.ifla.org/VII/s9/nd1/iflapr-61e.pdf> [30. jun 2018].

Ђоковић 2013: Гордана Ј. Ђоковић. *Народне библиотеке и целоживотно учење*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет <http://phaidrabg.bg.ac.rs/o:10078>. [20. јул 2018].

Ђукић 2014: Предраг Ђукић. „Информациона писменост трећег доба – курсеви 65+ у Библиотеци града Београда". *Читалиште*, Год 13, бр. 24, 64–67. <http://citaliste.rs/casopis/br24/djukic_predrag.pdf> [11. мај 2018].

Заштитник грађана 2011: „Посебан извештај заштитника грађана о обављеним надзорима у установама социјалног старања за смештај старих лица у 2010. години". Београд: Република Србија, 2011. < www.ombudsman.rs/attachments/2108_Domovi%20za%20stare.doc >. [11. март 2018].

Јанковић–Клендер и др. 1984: Владимир Јанковић, Фахрудин Клендер, Емил Поповић, Милош Стојановић. *Библиотекарски лексикон*. Београд: Нолит.

Кулцер 2017: Гудрун Кулцер. *Библиотечке услуге за особе треће животне доба: понуде за старије особе*. Београд: Народна библиотека Србије.

Петрић 2013: Јасна Петрић „Резиденцијалне преференције ка градским и приградским подручјима и повезаност са њиховим демографским карактеристикама". *Архитектура и урбанизам*. Бр. 38, 3–8.

Петрић–Милинковић 2017: Јасна Петрић – Милена Милинковић. *Појмовник просторног планирања*. Посебна издања 81. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.

Петровић–Ђорђевић и др. 2015: Вера Ц. Петровић, Маја Р. Ђорђевић, Марија И. Булатовић. *Библиотеке – чланице Заједнице библиотека универзитета у Србији*. Београд: Заједница библиотека универзитета у Београду.

Симић 2017: Љиљана Симић. *Улога библиотеке у библиотерапији*. <http://www.vma.mod.gov.rs/biblioter.pdf>. [11. мај 2018].

Стевић 2017: Гордана Стевић. „Библиотерапеутске активности у јавним библиотекама Русије: примери из праксе". *Библиотекарство Српске*, Св. 1, бр. 6, 189–197. <http://doisrpska.nub.rs/index.php/BIBSR/article/view/3624>. [17. април 2018].

Хаџи-Пешић–Вујић 2017: Миодраг Хаџи-Пешић – Биљана Вујић (ур.) *Дружбеник: Билтен корисника Установе Геронтолошку центар*. бр. 3. Београд: Геронтолошки центар <http://www.ugcb.rs/wp-content/uploads/2017/12/DRUZBENIK-3.pdf>. [11. мај 2018].

Snježana D. FURUNDŽIĆ
Milena M. MILINKOVIĆ
Sanja Z. SLANKAMENAC

LIBRARIES IN NURSING HOMES OF THE BELGRADE GERONTOLOGY CENTRE

Summary

The research that has been conducted in four nursing homes of the Belgrade Gerontology Centre (BGC) in order to examine whether those homes have libraries, how they are structured and in what way they meet the demands of the beneficiaries – elderly people, having in mind that the access to libraries is a legally guaranteed right, being an ideal place to acquire knowledge and information, befriending, lifelong learning, and improving the overall quality of life in every possible way is presented here. BGC has four nursing homes such as: Nursing home Bezanijska kosa, Nursing home Vozdovac, Nursing home Karaburma and Nursing home Stacionar. By interviewing the employees in all four nursing homes along with the people in charge of the supply of current publications, we have gathered the necessary data that are published in this paper. The questionnaire about the workflow of the libraries consists of two parts: The questionnaire about the facilities – each for the aforementioned nursing home and the questionnaire about the library (accommodation, equipment, means of supply of the current inventory, the record of usage and procedure for borrowing publications, number of users, work time for each individual facility, etc.).

It was essential for the research to form a questionnaire, carrying it out and summing up all gathered data into authentic conclusions regarding the subject in focus. The data are the indicator of current conditions, and also suggestions for improvements which were made while conducting the research, which is inspired by the scholarly literature and guidelines of the international library associations.

Key words: libraries, library beneficiaries, the third age, lifelong learning, informal education, bibliotherapy, nursing homes, BGC, special libraries, library management.

Рад је предат 26. септембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

UDK 341.1/.2

Originalni naučni rad

*Dragan Lj. TANČIĆ**
Institute for Serbian Culture – Pristina, Leposavic

*Petar D. TANČIĆ***
Faculty of Political Science, European University Brcko Distrikt

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL – GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS DEFINING***

Apstrakt: Savremeni međunarodni, politički, ekonomski, ideološki, vojni, socijalni i drugi odnosi objektivno ne mogu da se na valjan način shvate i objasne bez naučnih saznanja o delovanju međunarodnih (vladinih) organizacija, koje u zavisnosti od moći, uticaja, značaja i članstva rešavaju bitna pitanja koja su nekada bila predmet nacionalne nadležnosti ili bilateralnih odnosa.

Ključne reči: međunarodne i vladine organizacije, međunarodni odnosi, subjekti međunarodnih odnosa, klasifikacija međunarodnih organizacija.

International organizations are important factors of international community and international law, and in that context, taking into consideration the title itself and the subject of this scientific paper, it is also essential to define some basic and derived terms, because in this paper many concepts, synonyms, toponymes and expressions are going to be presented; their meanings are mainly known to the ones who study this topic. The emphasis will be directed to defining the terms: international organization, international relations etc, which are comprehended in function of the content of this scientific research.

For the particular words-terms -international and organization(s)-, the *Serbo-Croatian Dictionary of Standard Language* offers the following definitions:

* Associate Professor, dragan_tancic@yahoo.com
** BA of Political Sciences, deimos_kod@yahoo.co.uk
*** The research paper was written within the Project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (No. 178028), approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

International – refers to the relationship between nations, refers to the community of several nations, common for several nations: international society, law, politics, solidarity, competition etc (*Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* 1969: 331).

Organization – word of French origin, it has three basic meanings, in this paper it will be considered as a: group, community of people or human collective, joined by the mutual program, scope, interest etc. e.g. Organization of United Nations, European Union etc (*Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* 1971: 183).

Term *international relations* has several meanings. In the recent world literature, particularly the one written by "Western authors", who deal with this topic, the term international relations is more and more rarely used in titles and texts. Instead of it, the trend of using the term world politics prevails.[1] Although for neither of these terms exist widely spread definitions by which one could make a clear distinction between them, taking into consideration their explanations it is, however, possible to find that their essential difference lies in the width of their frame of use. A number of authors regards that the term international relations refers firstly to the relations between nations (countries), by which in the world business (politics etc), the participation and influence of other, also significant subjects, such as international, nongovernmental (private) organizations etc., gets minimized or excluded. For example, Henry Kissinger says, "the term international relations itself, has been only recently in use, and it implies that the state – nation inevitably has to be the foundation of their organization" (Kisindžer 2003:16). However, there are obvious objections to the adequacy of the term world politics. Simply because the world is not arranged as one supranational organization which could have its own unique "world politics".

* * *

According to the "Western" theories on international relations, which are used in their analyses by Dimitrijevic V. and Stojanovic R., the subject of studies of international relations, and accordingly their essence, most often

1 In order to illustrate it, let us see some of the most important works originating from the beginning of the 20th century: Rosenay James N., *Turbulence in World Politics: A. Theory of Change and Continuity*, Princeton: Princeton University Press, 1990; John Baylis, Steve Smith, "The Globalization of World Politics" ed. University Press, Oxford, 2002; Bull Hedley, *The Anarchical Society: A. Study of Order in World Politics*, London: Macmillan, 1995; Charles W. Keggley, Jr., Eugene R. Witkopf, *Svetska politika: trend i transformacija (World politics: trend and transformation)*, Beograd: Centar za studije j-i Evrope, FPN, Diplomatska akademija, (edited 2002/translated 2004); Charles W. Keggley, Jr., Gregory A. Raymond, *The Global Future: A Brief Introduction to World Politics*, Belmont: Thompson, Wadsworth, 2005.

includes "the nature and elements of power of countries and other actors in international relations, the balance of forces, collective security, leadership and system of decision making in foreign affairs and factors which influence the basic movements in international relations" (Dimitrijević–Račić 1978: 15). However, among scientific theories' writers from the "West", we have different opinions. For example, J.W. Burton emphasizes the key role of state in international relations and explains that the theory of international relations pursues "the elucidation and explanation of relations among countries in any assembly of circumstances", while E. Hass claims that "in the middle of international relations lies the phenomenon of international organization, integration and of functioning of international community as a certain form of a system."[2] H. Kissinger affirms that the term international relations is a relatively new one, he adds that they arise from the foreign affairs policy of countries, "which has been making connections among nations since the congress in Vienna" (Kisindžer 1999: 717). Among the newest opinions of large number of American writers, there is a certain revision of comprehension of the international relations and a trend of their being interpreted within the frame of term world politics. Within those, the categories of actors in international relations are extended, also by other categories besides the state, such as influential, nongovernmental international organizations. At the same time, they explain that in the middle of the balance of relations between international actors are the policies, represented and led by individual actors in different areas, all together forming world politics. In the beginning of one of the latest books of Charles W. Kegley and Gregory A. Raymond, a certain literature hit on world politics "The Global Future: a Brief Introduction to World Politics", the authors draw attention to the still present wrong comprehension of the international relations. They emphasize that "when people use the term international relations, they usually have in their minds a perception of the relations among autonomies, territories of countries which do not have higher authority of government" and they add that "such forms of state autonomy can be merely found in the history, in so-called state-cities, encircled by high walls with their constant defenders" (Kegley–Raymond 2005:5).

Besides the mentioned terms, it is also necessary to define the concept of actors in international relations. The actors in international relations include all the participants or the supporters of activities within the international relations. That is to say, if we consider international relations as dynamic processes and events (operations, activities) on the international scene, than the supporters of those activities are, nevertheless, the actors in international relations. That is why the term actors, instead of the subjects of international relations, are very

2 Read the notions of J. W. Burton and E. Hass according to V. Dimitrijević and R. Stojanović (Dimitrijevic–Stojanovic 1996: 12–13).

often used in the foreign scientific-theoretic fund. For example, Arnold Wolfers defines the actors in international relations as "the ones for which we can suitably say that they play on the international scene."[3]

In order to define various kinds of actors, that is to say, in order to answer the question when some unit (the organized group of people, organizations, communities, entity etc.) becomes an actor in the international relations, it is essential to argue on several fundamental questions. One could ask oneself – when does one become an actor in the international relations and which are the required characteristics of actors in international relations. This way, the obligation is imposed to explain whether this is prescribed by someone, by who and in which way, or the aforementioned come to conclusion deriving from experience. We think, based on the up to the present notions and experience, that the international subjectivity of an entity is generally established by taking into account the comparison of the characteristics that provide the international subjectivity to a state, as an indisputable actor in international relations. That means that this refers to the characteristics which entitle the states to take part in international relations, and not to their other characteristics (Dimitrijević–Stojanović 1996: 84–85). It is indisputable that the state has still remained in all theories on international relations one of the most important actors in international relations, which is also confirmed by the Danish Institute for International Affairs.[4] Today no one questions the existence of other actors in international relations (apart from the state), which often have similar, and not rarely more important influence and role in the international relations (Mansbach 1976).

Taking into account the general consent that the important factors of a state are its territory, population and organization, independent of another state, as well as the capability to govern according to the regulations of the international law, the notion can be accepted that the important characteristics of actors in international relations are organization, independence, international character and political importance, whereas it is necessary to emphasize that actors in international relations do not have to be a priori actors in international law, too.

The force or the power of influence of states in international relations is not reciprocally the same. For example, considering the individual force and relevance of the states in international relations, Daniel Nelson claims that: "we can say with certainty that the USA, China, Russia, Japan and the European Union

3 Wolfers A., "The Actors in International Politics", cited according to V. Dimitrijevic, R. Stojanovic (1996: 83).

4 According to the notions of the Danish Institute of International Affairs, "the state sovereignty is still the foundation stone of international law and political constitution" (Danish Instiute of International Affairs 1999).

are the only countries or unions of states, which entered the new millennium with the power of world actors, that is to say, they individually represent the so-called relevant factors of the international relations... Although their power is not reciprocally the same in all the key elements, every one of them has the capability to greatly influence wider surroundings" (Nelson 1998: 36–58). It is important to stress out Nelson's notion that there are also visible changes of the state's importance, i.e. the reduction and limits of the state's authority, inside as well as outside its borders. Partly, these changes and adaptations refer to the fact that certain rights of the states, until recently considered sovereign, are now claimed by the organizations which the states have joined. Good examples are the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) or the case of formation of the European Union, where its member states transferred a significant part of their own sovereignty, etc.

The existing political and legal literature emphasizes that the 20th century is the century of international organizations. Bearing in mind their number, expanse, authorizations and field of operation, the fact remains that international organizations are without question an important figure in international relations.

As with other terms, when defining the term international organization, there is also a lack of consent. Numerous definitions of the term "international organization" point out that, as in most other terms in social sciences, theorists often do not concur regarding its definition. As an example we may take several scientists' definitions of international organizations:

"International Law Commission of the UN has not assented regarding the definition of international organization, during the codification of contractual law. According to M. Hudson "the international organization is a body formed by several states with various organs, with capacity of taking actions in the name of the state, within the boundaries of its authority". M. Alfaro has defined it as "a community of states which has political or administrative functions regarding vital, common interests of the states, and which is constituted and recognized as an international figure" (Avramov–Kreća 2001: 176).

* * *

According to Smilja Avramov, the fact that there is no unique type of international organization, makes the defining of this term more difficult. She believes that "international organizations, in a wider sense, represent formal institutional forms of international relations, based on voluntary grounds", with the fact that the process of formation and degree of organization of these institutions is entirely pragmatic. "They are the means to simplify the cooperation of sovereign political entities or certain communities of different profile

in a wider worldly extent" (Avramov–Kreća 2001: 177). She states that international organizations are created by conclusion of a multilateral contract, whose aim is to achieve common interests. Important qualities of international organizations are their stability, continuity in acting within the boundaries of their authority, autonomous organs, independent of the states which form those organizations, free will, different opinions from the member states, coming into light through acts passed within the jurisdiction of certain organizations (2001: 177–178).

According to Kozevnikov "international organizations are founded by an international treaty ratified in accordance with constitutional action of the state and which have their own statutes", according to Moravjecki "international organizations are a form of cooperation between sovereign countries based on an international multilateral treaty, which include a stable circle of participants whose main characteristic are permanent organs with constant jurisdictions and authorizations in order to perform actions which lead to achieving a common objective", according to Račić, Dimitrijević, "international organizations are permanent forms of institutionalized communication between three or more states, founded by multilateral treaties, with a special status and permanent organs within which there are processes of multilateral negotiation and common decision making by the member states, in appropriate areas of international cooperation, all in a way predicted by statutes and different documents passed by the organization" (Dimitrijević–Račić 1978: 16–21).

Willets states that "an international organization is every institution with a formal procedure and formal membership of three or more states. They form the structure of global politics; they have constitutional documents which state their aims, rules and procedures to limit actions, administrative departments, decisions which provide the rules (norms) for the future politics and interactive processes which include new participants. It is of great political significance that international organizations form a system which excludes the possibility to roll down global politics to mere 'trans-national relations'" (Willetts 2001: 356–381).[5]

5 On page 376, Willets classifies international organizations to: "1. intergovernmental organization – IGO – international organization whose members are states and government representatives, 2. international non governmental organization – INGO – whose members are, apart from the states, also transnational actors, companies or political parties, 3. hybrid INGO – joint organization of intergovernmental (IGO) and international non governmental organizations (INGO) and 4. international regime concept developed by neo-realistic school during the analyses of international co-operation which is founded in order to solve certain issues, despite the battle for power between states. According to neo-realists, regime is formed by and sustained by a dominant state and/or every state participates in the regime based on its own calculations". See above, page 379, patterns of connection between governments and transnational (governmental or non governmental) organizations.

Bearing in mind the subject of this paper, it is essential to define the term Western European. This expression conveys the western part of European continent – European countries and their organizations to the west of the "iron curtain", which ideologically and politically divided Europe after Cold War. We note that, when determined in this manner, the term western European encompasses European countries similar by their capitalistic political regime, bound by their common political, economic, security, cultural, legal and other social values. However, one should make a distinction between the term western European and the term proclaiming western European values, because accepting so called "western European values" by most of east European countries does not mean expanding the term western European to the whole continent.

* * *

Starting from the very subject of this paper, in this part it is essential to determine the meaning of the term *strategy*. Strategy is one of the most common terms which, when used explicitly, in politics, economics, commercial politics etc, can be derived into a number of individual and special meanings. The term strategy is defined through the subject area, the scientific and theoretic (and ideological) point of view, and the intended purpose to which the term is to be used. Therefore, different definitions of the term are the result of not only objective scientific perception and contemplation of authors, but also of different conditions of their creation and evolution, tradition and stereotypes of certain countries. Since this thesis speaks of the phenomena which appear mainly in the West (the European Union, and the USA as well) then, in order to understand it, we must determine the "western" interpretation and apprehension of the term strategy.

In American literature, the general term strategy is connected to the state and the force, and it is used to denominate the approach and the conception (science, theory, concept, programmes). Certain American authors often use the expression Grand or High Strategy. For example, E. M. Earl defines the Grand Strategy as "the skill to rule and utilize all means of which a nation or a coalition of nations disposes at a certain moment, including the armed forces with the purpose to sustain the important interests and protect national interests from: enemies, the real, the possible or the probable" (Erl 1952: 2–3). A bit different determination is that of Colin S. Gray, also American theorist, who says that "the Grand Strategy is unique, synthetic and multilateral and it includes, among other, politics, economics, technology, ideology and geography as well" (Gray 1991: 323).

British theorists, also, often use the term Grand or High Strategy and many equalize it with the national war politics or the politics of the government which

commands the war. According to Liddell Hart, "the task of High Strategy is to coordinate all resources of one nation and to direct them towards the achievement of the political goal of the war: the goal defined by the national politics. High Strategy is supposed to calculate and develop economic resources and manpower of one nation in order to breed military services" (Hart 1952: 199). According to the British Defence Doctrine (year 1996), strategy is defined as "the systematic plan of action to apply national resources in order to achieve objectives of national politics (including objectives of an alliance or a coalition). Its sense is to direct and secure the unity of all aspects of national politics." (British Defence Doctrine 1996: 1–8) So, both according to European and American authors, strategy is mainly defined in the context of nation's political, economic and security interests.

Judging from the above, it remains fact that international organizations are relevant factors of international community and international law; that not even the UN have so far assented regarding the definition of international organization, that international organization is a body formed by several states with permanent organs, and the capacity of action which is performed in the name of the states within its authority; that they represent formal institutional forms of international relations based on discretional basis; that they are created by conclusion of multilateral treaties and their purpose is to achieve common interests. Important characteristics of international organizations are their persistence, continuity in performing actions within their authority, free will, different viewpoint from the member states, expressing itself through acts reached within the legal power of certain organizations.

* * *

International organizations can be classified based on different criteria, but those starting points of classifications have to comply with some general and specific methodological principles of social and economic studies. This implies our obligation to start from the orders that every classification has to deal with a subject, that has to be systematic, multi-member and that all the members of classification must have one common characteristic-qualification, according to which they make part of the volume and content of the term. Generally speaking, the classification has to be connected with the essence, content, form, quality, quantity, space, time or with several qualifications at once. The primary goal of classification in the methodology of social, economic, political and other studies and scientific disciplines refers to the scientific notion of members reciprocally and to the whole.

Respecting the aforementioned general and basic methodological principles of classification, it is possible to make a valid classification of international organizations in the already existing scientific fund.

Based on that, international organizations can be classified according to several criteria (more on: Avramov–Kreća 2001: 176–183).

Taking into consideration the most common classification, international organizations can be, according to the criterion of generality, classified into: universal, regional and organizations of especially involved states, e.g. the Organization of United Nations (OUN). The regional include all or great majority of states of a specific region, e.g. the European Union (EU), the Organization of African Unity (OAU) etc. According to the criterion of permanence they are divided into: permanent or temporary, according to the criterion of aptness to becoming a member into: open and closed, according to the sphere of action into: general and specialized, according to the criterion of authorization which they have at disposal into: deliberative, operative, and supranational international organizations.

On the other hand, bearing in mind the contemporary international practice, key areas within the state policy, which concern management and division of national values and resources, which are more and more entangled into responsibilities of multinational and global financial institutions and nongovernmental organizations, what generally leads to the fragmentation of states – in a way that more and more circumferential economies are born, primarily dependent on dominant multinational economies, and not on the state from which they originate, it is possible to classify international organizations into:

1. *International nongovernmental ("private") organizations* – association of groups and individuals from different countries, whose objective is not lucrative, instead they are interested in a general welfare. This sort of international organization is most numerous in the world today. According to some data their number rises up to 150.000. Of course, the most influential are those which have consultative status within the organs and bodies of international public (trans-national) organizations, e.g. within the councils of the UN, such as Amnesty International, in the field of specific professions, such as International Organization of Chemists or in the field of sport – International Federation of Football Association (commonly known as FIFA) and many others.

2. *Trans-national economic organizations* – in the first place include multinational firms or multinational companies, corporations, which have their departments in many countries. According to data brought by V. Dimitrijevic and R. Stojanovic, multinational companies from the USA make one third of this kind of international relations' actors (1996: 138).

3. *Trans-national political movements* – which gather around people and political organizations (parties of similar convictions from different countries with the purpose of wider influence on political and economic relations).

4. *Trans-national religious organizations* – as we have the case with Holy See or World Council of Churches, or some radical religious groups, mixed with the national movements, which because of their aggressive doctrine of intolerance towards other religions and people cannot be accepted as actors in international relations.

LITERATURE

Avramov–Kreća 2001: Smilja Avramov – Milenko Kreća. *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Savremena administracija.

British Defence Doctrine 1996: *British Defence Doctrine*. London: Joint Warfare Publication.

Daniel 1997: Nelson N. Daniel, "Threats and Capacities: Great Power and Global Insecurity". In: Michael T. Klare – Yogesh Chandrani. *World Security: Challenges for a New Century (Third edition)*. New York: St. Martin's Press.

Danish Institute of International Affairs 1999: *Humanitarian Intervention: Legal and Political Aspects*. Copenhagen: Danish Institute of International Affairs.

Dimitrijević–Račić 1978: Vojin Dimitrijević – Obrad Račić. *Međunarodne organizacije*. Beograd: Savremena administracija.

Dimitrijević–Stojanović 1996: Vojin Dimitrijević – Radoslav Stojanović. *Međunarodni odnosi*. Beograd: Službeni list SRJ.

Erl 1952: Evdard Mid. *Tvorci moderne strategije*. Beograd: Vojno delo: Kultura.

Gray 1001: Colin S. Gray. "Geography and Grand Strategy". *Comparative Strategy*. Vol. 10, No. 4, 311–329.

Hart 1952: Bazil Henri Lidel Hart. *Strategija posrednog prilaženja*. Beograd: Vojno delo.

Kegley–Raymond 2005: Charles W. Kegley Jr. – Gregory A. Raymond. *The Global Future A. Brief Introduction to World Politics*. Blemont: Wadsworth Publishing Co Inc.

Kisindžer 1999: Henri Kisindžer. *Diplomatija*. Beograd: Verzal press.

Kisindžer 2003: Henri Kisindžer. *Da li je Americi potrebna spoljna politika*. Beograd: BMG.

Mansbach 1976: Richard W. Mansbach. *The Web of World Politics: Nonstate Actors in the Global System*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Mitić 1999: Miodrag Mitić. *Diplomatija: delatnost, organizacija, veština, profesija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika 1969: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, knj. treća (K–O). Novi Sad: Matica Srpska.

Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika 1971: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, knj. četvrta (O–P). Novi Sad: Matica Srpska.

Willetts 2001: Peter Willetts. "Transnational Actors and International Organizations in Global Politics". In: John Baylis – Steve Smith. *The Globalization of World Politics- An Introduction to International Relations*, II Edition. New York: Oxford University Press Inc.

Dragan Lj. TANČIĆ
Petar D. TANČIĆ

METODOLOŠKI PROBLEMI DEFINISANJA MEĐUNARODNIH – VLADINIH ORGANIZACIJA

Rezime

Generalno uzevši, možemo izvesti opšti zaključak da na početku dvadesetprvog veka država i dalje ostaje najvažniji subjekt međunarodnih odnosa, osnovna organizaciona jedinica ljudskog društva i ključni činilac globalnog mira i prosperiteta. Međutim, s druge strane, postoji izražena tendencija prema redukciji uloge države, dok je istovremeno rast uticaja ostalih subjekata međunarodnih odnosa nesporan u savremenoj političkoj i ekonomskoj praksi.

Ključne reči: međunarodne i vladine organizacije, međunarodni odnosi, subjekti međunarodnih odnosa, klasifikacija međunarodnih organizacija.

Rad je predat 10. oktobra 2018. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika „Baštine“ odobren za štampu.

UDK 321.6/.8

Originalni naučni rad

*Srđan Ž. SLOVIĆ**
The Institue for Serbian Culture – Pristina, Leposavic

THE CHOICE OF THE BEST POLITICAL REGIME – THEORETICAL DISCCUSSION**

Abstract: The issue of the best political regime was always drawing the attention of political philosophers, and sociologists. That thread extends from Plato, Aristotle via medieval, and new era thinkers until these days. This issue becomes particularly important since there are tendencies of political regimes deteriorations – each right political regime gets its counterpart (tyranny/monarchy, oligarchy/aristocracy, and republic/democracy). The choice of the best political regime is linked with teleological character of human nature. As per Montesquieu, the basic objective of the government is maintenance of order, laws, political freedom, and property of the individual. That is the reason why Montesquieu opposes absolute monarchy of France of that period, and favours English system of reign. The issue of the best political regime with Hobbes may be drawn from his philosophical considerations, and may be linked with states, and individuals objectives – that objective is prosaic, and simple personified in the name of "survival". Alexis de Tocqueville, the issue of the best political regime does not to be posed. It is, inevitably, democracy since during his analysis of the political system of USA, absolute monarchies became out of fashion, and monarchs became the ones who reigns but does not governs. Thus, governing is left to representative body, executives, and judicial one.

Key words: political regimes, Aristotle, Montesquieu, Hobbes, Tocqueville, choice, political philosophy.

INTRODUCTION

In order to give the answer to this complex issue, we should take into account a triple study of political regimes: philosophical, sociological, and legal. Philosophical study contains axiological objectives since it deals with value-related judgements; sociological study is based on facts non-entering

* Senior Research Associate, drsrdjans@gmail.com

** The research paper was written within the Project *Material and Spiritual Culture of Kosovo and Metohija* (No. 178028), approved and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

value-related judgement of some political regime, and legal, which deals with the constitution itself. Thus, it is about legal mechanism of rulers vote, pass the law, and regulations. Raymond Aron goes any further from the mentioned statement so that he is not stick to formal text analysis but he considers the way in which some legal rules are being applied in some time and space (Aron 1997: 35).

Sociological studies include parties, interest groups, the choiceof politicians, functioning of parliament and others. They are almost never neutral. They will rarely fraise the question of the best political regime as philosophers will do, but sociologist will remain stuck to some philosophy. It appears that the most suitable way of the best political system study the combination of philosophical, sociological and legal.

The analysis of this kind may be carried out on the oeuvres of the famous political philosophers (sociologists) whose role in the history of political thought was very important: since it is about the qualification of the political regimes Aristotle and Montesquieu are inevitable. We will also add Hobbes and Tocqueville.

ARISTOTLE'S AND MONTESQUIEU'S CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF POLITICAL REGIMES

This analysis will be commenced with Aristotle's *Politics* since it had been for centuries a good combination of political philosophy and sociology. Thus, it contains in itself judgement values and fact analysis. Aristotle analysed thoroughly towns – states (polisis), but not in the meaning of the word of constitution, but regime (Aron 1997: 35). By combining of these two types of research he established his famous classification of political regimes. There are real and distorted forms of political regimes. The real ones are monarchy, aristocracy, and republic, while distorted ones are tyranny, oligarchy, and democracy (Vujadinović–Milinković 1996: 59). In monarchy and tyranny sovereign power belongs to one man, and in aristocracy and oligarchy to few of them, and in democracy and republic to all citizens.

These Aristotle's studies make 4th, 5th, and 6th part of his *Politics*. Aristotle was especially interested in two questions: How one system is maintained or changed, and overthrown? Here Aristotle gives advice to all rulers in what way the best political regime is preserved. In that sense he makes a digression with Machiavelli by saying that distorted regimes are maintained or overthrown by the same means. All these ways of maintaining or distortion of political regimes represent a philosophical issue. Out of it arises the second issue: Which regime is the best? These issue is raised due to the fact there is

the tendency of political regimes deterioration. Each kind of real political regime is accompanied by its distorted counterpart: monarchy is threatened by tyranny, aristocracy by oligarchy, and republic by democracy. It is interesting to say that in Aristotle's time democracy represented the rule of shifty majority. He found the solution in the way toward a mixed political regimes, which may be reached by the compliance to the principles of constitutionality and legality.

The research which regime is the best is justified due to the teleological character of humannature. In the moment when we accept the teleological comprehension of human nature, when we accept purposeful character of human nature, it is justified to raise the issue of the best regime. As per Aristotle, the best regime is republic. It is about political regime which connects the virtues of all real political regimes: the unity of governing and strategic planning realized by monarchy in the conditions of war, power efficacy in aristocracy, where the most competent are posed at highest positions, and cohesion of citizens in republic (Aristotel 1988: 94). On the other hand, Aristotle takes into account mixed political regimes as well. They need not to be built upon real political regimes. Their combination is the one of the real and distorted political regimes: monarchy, oligarchy, and democracy. This hybrid regime is more qualitative if it contains in itself middle class. Aristotle distinguishes three classes: very rich, very poor, and middle class. Middle fortune is the best one, since the voice of reason is best followed then (Vujadinović–Milinković 1996: 60). The best state community is the one based upon middle class. It is as per Aristotle, „since middle class is the easiest to be governed due to its number while due to great disproportion between rich and poor as extreme democracy or non-controlled oligarchy are appearing. The best law-makers stem from the middle class"(Aristotel 1988: 138).

Regarding the possibility of political regimes deterioration, Aristotle introduces the possibility of constitution, and law deterioration. A right constitution implies a right law and vice versa. The deteriorated constitutions do not correspond to virtues as noble's origin, fortune, equity, and courage. A mere insist on equality may have an impact on the deterioration of constitution, and law. There are natural and positive laws while the first one is general and unwritten, and the later one is of lower rang, and relates to special cases.

It may be seen from the above mentioned that the criterion of this classification is the number of sovereign power owners. Nevertheless, these three ideas of the Aristotle's philosophy were being abandoned by the time, and compensated by another ones. This Aristotle's classification was not given for good, but it appears to be at first sight as supra-historical one. The first who will abandon this universal classification will be Montesquieu.

Montesquieu makes the classification of governments on republic, monarchy, and despotic ones (Монтескје 1989: 8). Such government classification represents three forms of intellect manifestation. Republic is divided on aristocracy and democracy. Democracies rest on several basic principles: people nominate legal, and executive power, and the majority of subjects has got legal capacity to perform legal and executive power. Montesquieu did not categorize these three types of government as per their structure but as per their legitimating principles derived from general spirit of the special people. Basic feature of monarchies is the canalizing of one will into the one of all. Despotic power has got one rule: there is not power in it (Словић 2017: 21–36). By resting on classical postulates on Athens' democracy the three principles of governing are immanent to the three forms of governing: virtue, honour, and fear (Словић 2017: 21–36).

The fragility of republican constitutions requests that republican government should rest on the habits and attitudes of citizens due to support, since civic virtue gives adequate strength behind the authority of laws. In democratic form of the republican power we should be careful that personal ambition did not overcome the spirit of equality and undermine democratic powers. It is the reason why Montesquieu maintains that republican governments may exist only at small territories (Монтескје 1989: 165). In case republican government is aristocratic, its sense of virtue should be manifested among the governing nobility. Montesquieu favorized this form of governing as more energetic than democracy.

While love toward virtue forms a leading principle of republican government, with monarchy the laws themselves are virtue. In monarchies Montesquieu as the ruling principle considers the honour of royal origin of law, and not, as with republics, virtue's belonging to them. On the other hand, laws in monarchic governments reflect the identity separated from the sovereign where independent legal body creates a barrier against despotism. Laws are for Montesquieu relationships which condition the existence of everything – from Deity to material world, from human to animal. He makes the distinction between natural and social laws and thinks the natural are coming before the social ones. They were created by the supreme reason and are unchangeable, while the social are changeable, since their creator was frequently restricted and subject to prejudices. Their value mostly depends on the fact in what measure the lawmaker managed to make them in compliance with people's life (Radonjić 2010: 260).

The leading principle of despotic reign is fear, because of the fact the despot rules without any quantity of people's will. By reigning in that way, the fear from his power is the fact which makes coercion on the execution of his decisions.

Despotism is the most efficient way of reigning in the empires where population does not have tradition of self-reigning too. Typical example of despotism for Montesquieu are Eastern despotises, where he added China as well. The essence of despotic reign is the fact that despot reins without restricted laws or tradition, and possesses the land of his subjects as well. All relating to despotism tackles the absence of freedom, rule of law, economic prosperity and institution of private property. The ideal of republic for Montesquieu were antique Greek polisis, the ideal of monarchy European kingdoms, and the one for despotism were Asian empires. The characteristic of despotic regime is that only one person has got the safety: despot.

The abandonment of the Aristotle's thesis that as a criterion the number of power holders was not taken into account was because of the fact there was not a difference in the number of power holders between, for example, monarchy and despotism since sovereignty in both cases belonged to one person. Since he is prone to legalism, Montesquieu reshaped this issue by another one: is sovereign power carriedout in accordance with determined laws or without any rules? It can be seen that Montesquieu introduced one more criterion in the classification: the form of power execution. Montesquieu does not speculate about the best regime, but observing the moderate regimes (republic or monarchy) he stated that something that maintained some regime is virtue in republic, and honour in monarchy. Montesquieu realized vital relationship between cultural organization of society and its form of reign. Each society is characterized by a special feeling for reign from which none political structure can deviate. He maintains that government may survive only in the consent with the spirit of law. In that sense he states that „laws are established, but habits in behaviour are inspiring us – the first ones are deriving from thegeneral spirit, and the second ones from thespecial institution" (Монтескје 1989: 297). As political regime is linked with social organization, it is impossible to search for the best one in advance.

HOBBES' AND TOCQUEVILE'S INTERPRETATION OF POLITICAL REGIMES

Hobbes did not deal with the choice of the best political regime. Nevertheless, by analysing of his basic attitudes of natural and social state we are facing with the fact the best political regime is linked with monarchy. In the spirit of his mechanistic interpretation of the world Hobbes defines natural stateas the one of „the war of all against everybody". In that state „man not only lives in the continuous fear and danger of violent death, but his potentially

short life is deprived of security, and highly poor since there is no industry, agriculture, commerce, science, and art there. Man's life is lonely, evil, brutal, poor and barren" (Hobbes 1991: 88–89). Interest is reigning over the man's behaviour.

In the war of everybody against everybody, and under the condition of mental and physical equality of people, man is sentenced to self-destruction. What leads man toward the state of nature makes an impact on his exit from it (the fear from death, wish for better life). These are rudimentary ways of the exit from the state of nature. Bad experience from the state of nature makes man start with the use of his reasonable capacities. The exit from the state of nature leads gradually toward social (contractual) state. The social state is a precondition of the peace establishing among people. All these elements of peaceful relationships establishing are nothing more than the ones of natural law which man finds them via his reason. Such principles are necessary for much more comfortable life and self-preservation with the aim of mutual existence. Natural laws are the ones of coexistence. Hobbes in his 14th and 15th Chapter of Leviathan quotes 19 natural laws, and gives the 20th in conclusions. All natural laws are explained by the sentence „act toward others in a manner that you wish others to act toward you" (Hobbes 1991: 89). Famous Kant will derive from this his categorical imperative.

Hobbes does not get in touch natural law with human passions. The one who does this he is sentenced to failure, since it is getting back to natural state. Hobbes differs from other theoreticians of natural law, in the first place form Spinoza, who considers people as they are, but not as they are supposed to be. The difference consists of his advocating of the concept of absolute monarchy, and he was subject to many critics since he advocate the absolute power of state authorities. The initial premises of these two thinkers are the same, but they differ as per the interpretation of natural right. As per Hobbes, natural laws limit natural rights of people although they do not abolish them so that state becomes the master over its subjects. For Spinoza, natural law is not the negation of natural right, but it is one thing; natural law is the realization of general right – the law of self-preservation. The state has got the reason of its existence, as per Hobbes, only if it meets people's needs. Natural law limits natural right because it is the end of the state of nature, and the social one is being created.

The observe of natural laws is possible only in social state. In order to reach social state, the power authority is necessary. In social state reasonable part of human dominates, which, complemented by the desire for better and rational life takes out the man from misery of natural state. Man is able to consent with the laws of coexistence, since natural laws do not abolish man's natural right. The guarantor of natural right preservation is the state (Leviathan)

(Yurdusev 2006: 305–321). On the other hand, the contract without mutual coexistence of power cannot be efficient.

The issue of the best political regime choice may be concluded from his philosophical interpretations, and they may be linked with the aims of states and individuals – that aim is prosaic one and simple personified in the name of „survival". Since there is a discrepancy between sensitive and reasonable part in human being, and the first one is getting preponderance, the conflict is likely to occur. The best regime is the one which guarantees the survival. In order to prevent it, a common law should exist, which would initiate adequate political regime capable of guaranteeing peace among citizens. Hobbes, basing himself on the teleological character of human nature, poses the question of the state's character which will guarantee peace of citizens. Such philosophical interpretation leads to the issue of sovereignty: what power should be given in order to prevent society from civic war? Living in accordance with virtue is the first answer to this issue. By transferring his right to sovereign or Leviathan, people ensure their survival and create conditions for better life. This right will be afterwards enlarged by Locke glorifying the state in the sense of the preservation of basic human rights, and especially to possession (Yurdusev 2006: 312). The basic pre-condition for that individual gives up from his freedom and natural rights is that the same should be done by other members of community, which precedes social state. Sovereignty is not absolute and unlimited.

Human passions may be responsible for the breech of contractual duties, and all due to the insufficient co-ordination between force and right. Hobbes indicates tithe fact that natural state is unbearable one. In order to get rid of it, people are unifying themselves and are giving up their freedom and right in order to be capable of ruling and all is given to sovereign, and for revanch, they are being provided with security and guarantee of natural rights. Sovereign dispose of the right to coercion for the purpose of peace preservation. Sovereign may be either one man (monarchy) or the assembly of all citizens (democracy) or one part of them (aristocracy). The subjects are submissive to him in order to be protected. All he does is supposed to be good, since his power is absolute, and power unlimited (summa potestas). His power is unlimited in the sense nobody can compare with him. If someone is able to compare with sovereign, then he could not perform his protective function. The latter sociologists and philosophers will study political regimes within the determinants of social milieu – Compte and Marx.

Tocqueville does not raise the issue of the best political regime – it is undoubtedly, democracy. In the time of his analysis of the political system of USA absolute monarchies had failed, and monarchs became the ones who ruled, but did not reigned. Thus, the management left to the representative

body, executive ones and to judicial power. His comprehensions of democracy were exposed in his oeuvre *Democracy in America*, as a result of his stay in USA. The first book was published in 1835, and the second one in 1840. The conceptual framework he started from was the analysis of the freedom preservation in democratic levelled society. As the initial fundament was the thinking of liberals from the restoration period. In the preface of the mentioned book he wished to explain literally thepossibility of freedom preservation in democratic levelled society in which old aristocratic barriers against central power had disappeared. Tocqueville implicitly announce the possibility of political regimes deterioration independently of the fact that democratic revolution „levelled social conditions and made citizens more equal" (Tocqueville, 2004: 3). Specific form of freedom which existed in France during *old regime (ancien règime)*, where the power of nobles formed an insurmountable barrier against central authorities, could not be restarted. Since the return to old system is impossible „people who think that they can revive monarchy of Henrich IV or Louis XIV appear to be as the ones who were exceeded by the time" (Dijn 2008: 363).

Tocqueville does not approach to French revolution as the omen of the new and more equitable society, which was the feature of liberals (the rise of the third class, greater fortune, and enlightenment). These are the facts which contributed to the fall of feudalism. The new created society was not characterized by greater equality in economic sense, but in the absence of aristocracy and hierarchy of power execution. Tocqueville strictly separates industrial class of producers from aristocracy since it is much too mobile and rich from the rest of population. A special importance is given to inherited rights and puts them not only in civic order, but in the framework of political institutions. Thus, as the basic issue is raised the one of preservation of freedom and security in such levelled society. While liberals considered freedom as the full bloom of human capacities, Tocqueville idea of freedom was the opposition toarbitrariness. Freedom acts inventively to human life: encourages economic life in the state and stimulates patriotism. Freedom is not comprehended negatively as the limitation of the state, but as the guarantee against arbitrary state. American citizens carry out laws not only they are compelled by force, but due to the fact they realized society could not exist without regulated force.

The Americans managed to preserve stable liberal system basing on the principle of division of power, which they were due to Montesquieu. Legislative power is two-housed: congress and representative house. Executive power is represented by the governor, who is moderator of the legislative power. President, from his side, has got a great autonomy related to legislature. Judicial power has got its autonomy at federal level, by which legislature is restricted

from the great amount of power concentration (Tocqueville 2004: 185). The power is approached to people and local self-management is getting the importance. This type of power Tocqueville calls (self-government). By the weakening of the federal bodies power, freedoms getting its importance. There is a different situation in America due to the division of power. Local institutions are the school of freedom (Tocqueville 2004: 68). Representative bodies are the only alternative to despotism in post-revolutionary societies (Dijn 2008:141). What Tocqueville was afraid of tackled the problem of increase of power in the hands of individual (Ludwig Hoffmann 2003: 269–299). That was his danger of political regimes deteriorations due to the tyranny of majority. In Marx's sense it was the dictature of proletariat. As soon as the thinking of majority was being formed, there was no obstacle which would stop its course. This means every authority is subject to control even if it comes from the people.

In order to prevent the appearance of non-liberal elements in democracy, Tocqueville suggests the following measurements

- The first measurement is decentralization, which allows to local government to slow down tensions coming out from central structure of the power. This tendency can be reinforced by the presence of judicial bodies since they „encourage the love toward the right and order" (Tocqueville 2004: 311–318).
- From the previous one arises the second measure which consists of the reinforcement of the role of jurists. This kind of aristocratic class is a great critic of democracy. Their loyalty to the regime became a great obstacle in the strengthening of revolutionary spirit.

In his second book (1840), Tocqueville made an evolution: instead of self-government of people as the only alternative to despotism, he started advocating the role of intermediate bodies as the best way of the fight against the ruling of majority. It appears to be that Tocqueville in the second half of his book the model of self-ruling changed with the one of aristocratic freedom.

At the end of his study, Tocqueville reached the conclusion that levelled society was not the best protection from the tyranny of majority. In such circumstances it was difficult for individual to oppose the arbitrariness of government. Like Rousseau, he criticises enlightenment's idealism, which is typical for levelled society and made the man retreat toward privacy. Freedom was necessary for democratic man so as to fulfil his passion toward material goods. Impossibility of link perception between freedom and industry leads to the renouncement from political rights by which is increased interest for the regime, and less for freedom.

CONCLUSION

Each political regime wishes to be legitimate and acquires the citizen's loyalty. That regimeis setting goals ahead citizens should be agreed on. The consent over the subjected ones should be given. That consensus was being obtained before hand by transferring authorizations to sovereign (Hobbes). Later on, that consensus would be reached by democratic elections and voting for the members of parliament (government), and are subjected to its laws.

Philosophers were always setting ahead some aims, and the difference consisted of the priority giving. The mentioned Hobbes was occupied with civic peace, since he lived in the period of revolutions so that all values were subjugated to peace establishment among peoples. Raymond Aron will have written several centuries later a famous oeuvre from the field of political philosophy. Paixet guerre entre les nations („Peace and War among Nations"). The basic goals of the states will be security including power, glory and ideas (Словић 2009: 78). Rousseau thought it was the most important thing to found legitimate power which could be derived from the consent of people. Social Contract indicates to the fact which conditions should be met in order to have legitimate power. The supreme arbiter is *General Will (*Volontégenerale). It is not general will in neutral sense, but her aim is the elimination of particular interests.

The ideal regime would be the one which could reconcile different aims and interests. It could be in reality difficult to carry out their reconciliation. Tocqueville and Montesquieu tried, by the introduction of the category of *corps intermédiaire,* to save the possibility of deterioration of democratic political regimes, which consisted in the so-called tyranny of majority. What was rooted in the Ancien *régime*, (pluralistic liberalism) had to be abandoned in order to preserve democracy.

LITERATURE

Aristotel 1988: *Politika*. Zagreb: Globus.

Aron 1997: Rejmon Aron. *Demokratija i totalitarizam*. Prev. Dušan Janić. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Dijn 2008: Annelien Dijn. *French Political Thought from Montersquieu to Tocqueville – Liberty in a Levelled Society*. Cambridge: Cambidge University Press.

Hobbes 1991: Thomas Hobbes. *Leviathan* (1961). Ed. Richard Tuck. Cambridge: Cambridge University Press.

Ludwig Hoffmann 2003: Stephan Ludwig Hoffmann. „Democracy and Associations in the Long Nineteen Century: toward a Transnational Perspective". *The Journal of Modern History*, 75, 269–299.

Монтескје 1989: Шарл Монтескје. *Дух закона*. Београд: Филип Вишњић.

Radonjić 2010: Radovan. *Političke doktrine*. Cetinje: Obod Cetinje.

Словић 2009: Срђан Словић. *Аронова ѳеорија међународних односа и акѳуелно косовско ѱиѳање*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Словић 2017: Срђан Словић. „Монтескјеов концепт природног стања, природних и позитивних закона и облика владавине". *Полиѳичка ревија* 4, Вол. 54, 21–36.

Tocqueville 2004: Alexis Tocqueville. *Democracy in America*. Ed. Oliver Dung. New York: The Library of America.

Vujadinović-Milinković 1996: Dragica Vujadinović-Milinković. *Političke i pravne teorije*. Beograd: Pravni fakultet.

Yurdusev 2006: Nuri Yurdusev. „Thomas Hobbes and International Relations – from Realism to Rationalism", *Australian Journal of International Affairs*. Vol. 60.

Srđan Ž. SLOVIĆ

IZBOR NAJBOLJEG POLITIČKOG REŽIMA – TEORIJSKE RASPRAVE

Rezime

Pitanje izbora najboljeg političkog režima oduvek je privlačilo pažnju političkih filozofa i sociologa. Ta nit se proteže od Platona i Aristotela, preko srednjovekovnih i novovekovnih mislilaca, pa sve do današnjih dana. Ovo pitanje posebno dobija na značaju jer postoje tendencije kvarenja političkih režima – svaki ispravni oblik dobija svog pandana (tiranija/monarhija, oligarshiija/aristokratija i republika/demokratija). Osnovni cilj vlade je, prema Monteskjeu, održavanje poretka, zakona, političke slobode i svojine pojedinaca. U tom cilju se Monteskje suprotstavlja apsolutnoj monarhiji Francuske toga perioda i favorizuje engleski sistem vladavine. Najbolji oblik vladavine je onaj u kome su zakonodavna, izvršna i sudska vlast podeljene i podložne proveri kako bi se onemogućilo da jedna od njih dobije prevagu. Posedovanje sve tri vrste vlasti od jednog tela neumitno vodi ka despotizmu. Pitanje izbora najboljeg režima se kod Hobsa može izvući iz njegovih filozofskih razmatranja i možemo da ih povežemo sa ciljevima država i pojedinaca – taj cilj je prozaičan i jednostavan, oličen u imenu „opstanak". Najbolji je onaj režim koji obezbeđuje opstanak. Opstanak može da obezbedi jedino suveren, na koga građani prenose svoja prava i tvore društveno stanje. Kod Tokvila se pitanje izbora najboljeg političkog režima uopšte ne postavlja. To je, nesumnjivo, demokratija, jer je za vreme njegove analize političkog sitema SAD apsolutnim monarhijama „odzvonilo", a monarsi su postali oni koji vladaju, ali ne upravljaju. Dakle, upravljanje je ostavljeno predstavničkom telu, izvršnim organima i sudstvu. Proučavanje izbora najboljeg političkog režima treba biti kombinovano sa filozofskim, sociološkim i pravnim izborom. On sadrži skup aksioloških, činjeničnih i ustavnih elemenata proučavanja.

Ključne reči: politički režimi, Aristotel, Monteskje, Hobs, Tokvil, izbor, politička filozofija.

Rad je predat 3. oktobra 2018. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika „Baštine" odobren za štampu.

UDK 32.019.51
004.738.5:316.472.4
316.774

Originalni naučni rad

*Ljubomir A. MILJKOVIĆ**
Business and Law Faculty, Belgrade

*Olja M. ARSENIJEVIĆ***
Faculty of Business Studies and Law, Belgrade

*Dragana M. TRNAVAC****
Business and Law Faculty, Belgrade

POLITICAL COMMUNICATION WITH POPULATION THROUGH SOCIAL MEDIA

Abstract: In this paper, the authors deal with social media as tools of political interaction with the public of the political party. The aim of the paper is to present the essence of social media as one of the most important social, marketing and cultural phenomena of today. Another goal of the paper is to examine the impact of social media in the politics on civic engagement and public opinion. The paper analyses social media, with a special focus on Facebook and Twitter, and the most important social media researches in political interaction with citizens are presented.

Key words: social media, political communication, PR strategy, political campaign, Facebook, Twitter.

1. INTRODUCTION

Social media are one of the most important social, marketing and cultural phenomena of today. Social media are a group of applications based on the Internet that allow individuals or groups to create, collaborate, and share content with each other.

Social media have emerged from the development of the Internet. We could say that the emergence of Web 2.0 was a tremendous step forward in relation to the previous version of the Internet – Web 1.0, making it unique, in a true sense, interactive virtual market. In this way, Web 2.0 has contributed to the multiplicity of social media capabilities being used to their maximum.

* Ph. D. ljubomir.miljkovic@ppr.edu.rs
** Full-time professor, olja.arsenijevic@fpsp.edu.rs
*** Assistant professor, dragana.trnavac@ppf.edu.rs

There are very few people who are immune to social media today and do not use them. Social media are a topic that cannot be avoided. Social media allow ordinary people to follow the content they are interested in, track people and events, share information and knowledge about different areas and domains of life, learn and advance in knowledge and skills, publish their views and opinions, and give a critical overview of the numerous content that they are interested in.

There is no area in which social media cannot be applied. They are also present in the sphere of politics. The importance of social media is growing in politics. They are increasingly used as a means of exchanging opinions, attitudes and criticism regarding ruling political options. The public is increasingly actively involved in politics, either through active monitoring of content of a political nature or through direct communication with public political actors. In Serbia, political parties and politicians have realized this great importance of social media and use them to promote their ideas or exchange opinions and attitudes with the public.

In this paper we are going to discuss the impact of social media in politics, how social media are used in political interaction, and how they affect citizens and public opinion.

Recognizing the capacity of social media in terms of their openness towards the audience and initiating and encouraging the audience to respond to specific content being placed on them, giving comments and attitudes, evaluating their views and sharing information with the interested parties, the new role and functions of social media have been quickly understood and it is now used for the purpose of marketing, politics, PR and other areas of social life.

Research in developed countries shows that social networks are increasingly used in marketing and politics. Thus, in the United States, the former President Barack Obama's team used the power of social media to win votes in the preelection campaign. But before that, social media were widely used for political purposes. Such examples are, in addition to Barack Obama's campaign for the US president, 2008: the 2011 demonstration in Spain 2011, the Arab Spring 2011, 'Occupy Wall Street' in New York 2011, which later expanded to other cities, etc.

Based on a comprehensive survey conducted in 2016 by Singapore's marketing company "We Are Social", which encompassed 232 countries, including countries in the region as well as Serbia, the results showed that nearly 50% of the world's population, or 3.42 billion people used the Internet daily, and mobile devices are actively used by 3.79 billion people, or 51% of the world's population. Furthermore, social networks' profiles have one third of people, or over 2.3 billion, while almost two billion social network users access their profiles by mobile phones – 27% of the world's population.

2. THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN POLITICAL INTERACTION WITH THE POPULATION

2.1. THE NOTION AND DEFINITION OF SOCIAL MEDIA

Social media are a technological, cultural, social and marketing phenomenon of today. They emerged with the development of the Internet and the differentiation of various web services and a variety of content on the Internet.

What are social media?

There are many different definitions of social media in literature. We will list here one of the most important definitions given by Thackeray, Neiger and Keller: "Social media are a group of applications based on the Internet that allow individuals to create, collaborate and share content with each other" (Thackeray et al. 2015). According to Kaplan and Haenlein, social networks are applications that allow users to connect and create profiles with personal information, invite friends and colleagues to access those profiles and send emails and instant messages to each other (Kaplan–Haenlein 2010).

According to S. Neti, the essence of social media is reflected in networking. This networking refers to the sharing, exchange and critical consideration of information and knowledge between different entities. She says: "Any website that allows users to share their content, opinions, and views and encourage interaction and community building can be classified as social media" (Neti 2011).

Social media has become one of the most powerful platforms available to us for marketing, communication and building social relationships.

The enormous growth of the Internet has made a number of contents accessible to ordinary citizens, and the development of social media has enabled the population to track a lot of information and knowledge on the Internet, and actively participate in creating individual or group content, and to exchange opinions, ideas, insights, etc.

The explosion of social media is a phenomenon that must be taken into consideration. Hence this phenomenon could not go unnoticed by the ruling social structures. The influence of social media on human behaviour and activities, as well as public opinion, has been recognized by political subjects, which opened the door for the massive use of social media for political purposes in the last decade of the 21st century.

Of all these social media, social networks have the highest value from the point of view of marketing and political communication. Among the social networks particularly important are the following: Facebook, Twitter, Linkedin, Instagram, Flickr, Pinterest, etc.

2.2. ANALYSIS OF SOCIAL MEDIA WITH A SPECIAL FOCUS ON FACEBOOK AND TWITTER

Today there are many different social media that have been developed for certain specific application domains. The vast diversity of available social media gives a wide range of uses. What is common to all social media and what links them all is the possibility of interactive communication of content on the Internet. People today become users of several different types of social media at the same time because they use their different options.

Social media have radically changed the way of communication. The question arises as to what is new that the social media have brought in the field of communication. According to S. Miladinovic, eight innovations brought by social media in communication can be singled out (Miladinović 2015). These are:

The first innovation: Social media allow anonymity of those who send messages. It is done in the way that those who write messages, comments, posts etc. do this by using nicknames, pseudonyms or fake names, which allows them to secretly comment on various sensitive issues, but also to avoid the responsibility for their public announcements. The result of this is that now anonymous people or outsiders have an impact on public opinion.

The second innovation: Social media provide a wealth of diverse information so that users are no longer dependent on just one source of information, but can switch from one medium to another. It is also possible to easily and quickly combine, compare and select various types of content offered through social media

The third novelty is omnipresence, which means that there is no more privacy in the sense that it has been previously understood, that is, there is more and more mixing of private and public life. Users can now do their own personal promotion, present themselves through social media, have their followers, comment on various content, exhibit their photos, their works, etc. Because of this, the media space becomes cluttered with information about marginal personalities because everyone wants to break through, expose or impose on the public. As a consequence of such a relationship, the boundaries between genuinely significant and marginal entities in various areas of social life are being erased.

The fourth innovation is speed, which implies a high speed of spreading various news and information. Social media make it possible for anyone now to be notified and be able to report to the public about an event, person, etc. Also, the speed of information dissemination leads to the fact that we are overwhelmed with a large number of unverified or contradictory information about the same event. Speed prevents precise and accurate checking of information that is shared.

The fifth novelty refers to the many roles that social media users download in their relations. Thus, the user at the same time is the author and editor and commentator and critic, but also the object of various news or information.

The sixth innovation is the transition from objective to subjective reporting. Media independence is slowly disappearing. There is a lack of creative dialogue, criticism and openness for a different opinion. Instead of an argumented exchange of thought, it insists on subjectivity, personal experience, and fierce reverence for certain privileged individuals, groups or supporters of one's opinion. Social media give the opportunity to comment, but are lacking moderators or administrators who should play the role of controlling published content. If it has some sort of selection, this selection is mostly subjective, unargumental and very often ends in hate speech, pronouncing different insults, calling for a lynch, and so on. All this is complemented by the practice of the so-called bots. Bots are paid commentators who are tasked to represent the interests and goals of certain centres of social power and they write ordered or typed comments or template texts that grossly undermine the principle of truth and create a false picture with which certain ideas and attitudes dominate society.

The seventh novelty creates the possibility of combining different types of information in an extremely flexible way. Therefore, social media are no longer just an image, nor text, nor audio or video content, but all that taken together.

The eighth novelty refers to the absence of traditional forms of regulation. On the one hand, it is difficult to limit the content of social media as it affects privacy, and on the other hand excessive censorship causes too much harm because it hinders free exchange of content. It is a strange phenomenon that news once they enter the media begin to live their own lives, and therefore every possibility of controlling its truthfulness is very difficult. It can be noticed that social media significantly influenced the flow and dynamics of many important events – cultural, political, and economic, etc.

All these novelties contribute to the understanding of social media as an entirely new social phenomenon that is experiencing great popularity among all layers of the population. Their popularity stems from the ability to provide us with the experience of permanent communication and accessibility, as well as the possibility of active participation in various discussions, free creation of views, comments and critical analyses.

Herewith we shall discuss some of the most popular and most important social media used by citizens. Social media can be divided into the following groups:

- forums;
- the social network;
- blogs;
- content sharing sites;
- virtual worlds;
- Social purchasing sites.

The biggest and most developed social network is Facebook. This network, according to the latest statistics from June 30, 2017, today has nearly 2 billion users in the world, which is 26.3% of the world's total population. Facebook also recorded the highest growth: in 2017 compared to 2010, the number of users of this social network rose by 282.3 % (http://www.internetworldstats.com/facebook.htm).

Facebook provides a wide variety of features to its users around the world. Users, both individuals and organizations, have their Facebook profile and they update it regularly. Facebook is based on complete real-time interactivity. Users can communicate with each other, exchange different content, upload texts, images, videos or music videos, comment other posts, chat, participate in discussions, follow other members or sites of organizations, join various forums, groups, etc.

The advantages of using Facebook are reflected in the user's easy reference to other sites, clear visibility of the links, and communication independently of space and time. One of the main risks in using Facebook is the visibility of negative comments, which are often censored.

Twitter is a social medium that has proven to be the best to promote various contents in a fast and efficient way. After Facebook, Twitter has the largest audience. It offers excellent options for tracking and commenting. The statuses that are written here may consist of text messages, links, images or videos and are called tweets. Tweets are quickly shared among users (retweets). The biggest advantage of Twitter is the ability to instantly share your tweet - retweet - among users. This feature gives Twitter an advantage over Facebook. Also, tweets are public, so each post is spreading rapidly through the network. Among the risks of using Twitter is the possibility of occurrence of errors, which is the result of ease and speed of use (https://www.wired.com/2016/05/twitter-onboarding-tips-for-new-users/).

2.3. METHODS OF POLITICAL COMMUNICATION WITH THE POPULATION THROUGH USAGE OF SOCIAL MEDIA

As previously stated, social media was widely used as an effective way of political communication between political subjects and citizens. Although the original purpose of social media was focused on private use, in terms of private interaction, the development of the Internet in Web 2.0 had given many opportunities for usage, extending the scope of using social media from the private to the public sphere.

Politicians have numerous opportunities in using social media for the purpose of political communication with the population. Political parties can open

their site on one of the social media – it is advisable to do it on Facebook and Twitter. Politicians as individuals can make their own personal profile. It is necessary to be continuously active on a page or profile. This includes numerous activities:

a) Regular posting of content of a political nature that can take various forms:

- news or information about significant political events;
- comment or critical reviews of significant political events;
- uploading of video or audio recordings;
- sharing posts of other politicians or public figures, etc.

b) updating communication with friends (in the Facebook environment) or followers (in the Twitter environment):

- adding friends / followers;
- sharing posts between friends / companions;
- updating and expanding the base of friends / followers, etc.

c) interactive communication with friends / followers:

- notification of significant events;
- referring to certain significant events;
- seeking opinion or attitude by friends / companions;
- survey of friends / companions and others.

d) addressing the public.

Politicians use social media as an effective means of promoting their own views and opinions. In this way, they quickly and efficiently connect with their followers and thus can broaden their base of supporters and monitor and analyse reactions, comments and reviews of their activities.

The development of social media has led to the public being better acquainted with key economic and political issues of public interest. Social media changed the political environment and initiated broad democratization of information much faster and more successful than the mainstream media (Dutta–Bhat 2016).

When we talk about the influence of social media on political interaction with the population, we can mention the so-called logic of social media and the logic of networked media. Both approaches refer to "understanding specific mechanisms, practices and norms that create dynamics between users, platforms, mass media and institutions. Media logic can be defined as "a set of principles or common sense rationality cultivated in and through media institutions that penetrate into each public domain and dominate its organizational structure" (Altheide–Snow 1979).

Three important issues concerning the use of social media for the purpose of political communication can be highlighted. These are the following ones:

1. How do citizens connect and interact with political actors through social media?
2. What opportunities are used in interaction between citizens and political actors?
3. How do different categories of citizens (in demographic terms) affect their political activity through the use of social media?

In his study on the impact of social media on politics, Kathurwar has drawn five basic ways of using social media in politics (Kathurwar 2017).

1. Direct interaction (for voters and politicians). Social media allows politicians to interact with voters at no cost. Also, there is a greater possibility for voters to interact more easily with political entities. A good example of this is "live streaming".
2. Publication of free campaigns. Social media platforms allow political parties to advertise their campaigns at no cost. Thus, advertisements for political campaigns are released free of charge on social media in addition to paid standard ads that are broadcast on radio or television.
3. Growth of campaign popularity. Social media ensure that political campaigns are "viral", which means they are written and spoken about in public. In this way, they contribute to increasing the popularity of these campaigns.
4. Customization of the demographics of the audience based on messages. Social media are sensitive to the demographic dimensions of the population, so in political campaigns messages can be adapted to a certain age, gender, race, ethnicity, and so on.
5. Rumours, false news and controversy. The availability of the campaign to a wider circle of people brings about weaknesses, which are reflected in the fact that, apart from the true image of a politician, there are a lot of false news, disinformation, controversy and speculation.

3. REVIEW OF THE PREVIOUS RESEARCH OF SOCIAL MEDIA IN POLITICAL INTERACTION WITH THE POPULATION

Awareness of the importance of social media to achieve political communication and the interaction of political subjects with citizens rose during the campaign of former US President Barack Obama from 2008 to 2012. The Obama campaign was characterized by the so-called "social computing". American citizens

were given the opportunity to voice important political issues, even if they were not engaged in politics. The presentation of political candidates on social networks was encouraging for citizens to become part of political life.

Kaplan and Heinlein suggested guidelines for more effective use of social networks during both Obama's presidential candidacies: a) a careful choice or development of one's own application where the candidate will be most active, since online activity is key to success and b) the choice of a communication service followed by a target group of users (Pierov 2017).

The key component of Obama's political campaign was openness to communicating with voters. The most important element of Obama's campaign was the "BarackObama.com" page. A user-oriented version of this site was called myBarackObama.com or shortened MyBO. It was a kind of special social network created only for the purpose of the campaign and enabled users to connect and politically activate themselves.

Based on a comprehensive survey conducted in 2017 by the Singapore-based marketing company "We Are Social", (https://wearesocial.com/sg/blog/2017/01/digital-in-2017-global-overview) that encompassed over 230 countries, including countries in the region and Serbia, the results showed that almost 50% of the world's population, or 3.77 billion people used the Internet daily, has 2.8 billion global users of social media or 37% of the world population, 4, 92 billion global mobile users, which was 66% of the share and 2.56 billion global mobile social media users, or 34% of the world's population. Then, social networks have one third of people, or over 2.3 billion, while almost two billion social network users access their profiles by mobile phones – 27% of the world's population.

A research conducted in 2016 by the marketing agency Pew Research Centre (Pew Research Centre, http://www.pewinternet.org/2016/10/25/political-content-on-social-media/), shows the importance and impact of social media on political communication. Based on this research, it can be generally concluded that social media users monitor and comment on political events. Nearly one-third of respondents stated that they frequently (9%) or occasionally (23%) comment, discuss or respond to social media on social issues. It is noticeable that younger people more than older people rely on social media as a source of campaign news, but older ones are more likely to hold their point of view when discussing or commenting on political issues.

When it comes to the most popular social media – Facebook and Twitter, there are clear differences in the structure of friends/followers. The vast majority of Facebook users – 66% say they personally know their friends, about 30% say they are a mixture of known and unknown, while only 3% of users say that most friends are people they do not know personally. Unlike Facebook, Twitter users declare that they mostly turn to public figures and unknown users: only 15%

of Twitter users declare that they mainly follow people who they know personally, and 48% say they mostly follow people who they do not know personally.

Despite this diversity of Facebook and Twitter users in terms of followers, users of both social media have said they are following and discussing politics at a similar level. Thus, 25% of users of Facebook and 24% of Twitter users state that much of what they see in their communications is related to politics, while 6% of Facebook users and 8% of Twitter users have declared that much of what they place on their accounts is related to politics.

It is clear that there is a certain polarization among users of Facebook or Twitter, in that the users are divided into the majority of those who do not care too much about politics and a little bit of those who are significantly interested in political communication. Most of these politically active users believe that social media can play a useful role in enabling people to become familiar with political issues and engage in communication with political parties or candidates they find important. Thus, one in five social media users declare that they have changed their attitudes about a political candidate or a social topic under the influence of materials found on the appropriate site.

Regarding the scale of political content on social networks, about 20% of users said they wanted to see a multitude of posts on social media policy, but about 37% said they were "tired" with the political content of posts and discussions.

The vast majority of social media users think that people in social media are expressing themselves differently than in reality, or that their attitudes on social media are important to the views expressed in the public. As many as 84% of social media users agree with that view.

When faced with a generally negative tone of political conversation, 83% of social media users reported that they usually ignore such a post, while a minority of users (15%) declare that they are actively engaged in the discussion, even though they do not agree with the interlocutor.

Despite often negative views on political interactions seen on social media, people frequently change their views on political issues after confronting them with opposing views. Thus, 20% of users stated that they changed their views on certain political or social issues because they saw something different on social media, while 17% said that they changed their mind about a particular political candidate. They specifically mentioned that they exchanged views on presidential candidates Hilary Clinton and Donald Tramp.

It has been established that presidential candidates increasingly use social media to reach the public directly. About 25% of social media users reported that they followed candidates or other political figures. About 65% of users stated that they mainly followed people with whom they share the same political attitudes, 31% of users said they followed a mix of people with different political attitudes, while only 3% of users said that mainly followed people with differing attitudes from theirs.

Among social media users who are more engaged in political communications, 19% said they frequently commented, question or discussed policy issues or countries with other users. These users also see a higher level of negativity in the tone of political discussion in social media, but they also express greater optimism about the possibility of social media to facilitate or enable political dialogue and action.

In the research of the use of the Internet as a means of political communication in Croatia by D. Mustić, I. Balabanić, M. Mustapić, it was established that political parties in Croatia "recognize the Internet as a promotional site, but not as a place where a user can become an equal participant in communication process" (Mustić–Balabanić i dr. 2012).

4. CONCLUSION

It could be said that political parties did not distinguish between different types of audience, but they perceived the public as a homogeneous entity that had the same information or communication needs. Almost all parties are poorly using all the possibilities of interaction communication between social media users and political parties, so they have largely disabled the options on their site that allow commenting, participating in fora or chatting by users. Thus, the political parties' websites mostly serve as "bulletin boards" for representing party politicians and information on the party's activities. In addition, links to other Internet sites and networking almost do not exist, and parties do not generally participate in popular social media – Facebook, Twitter, YouTube.

Communication as the means and goal of the strategy should not be a means to achieve a political goal, but an integral part of politics. It should be a means and goal of developing and explaining the strategy. "Strategic communication as a service: In the course of functional differentiation, politics is increasingly turning to service providers in the field of communication. However, services in this field are strategic only if they go beyond the capability of the campaign to respond to the needs of a specific region, and are able to transfer the framework of interpretation of the leading ideas in which the strategic course is properly integrated" (Sarcinelli 2011).

REFERENCES

Altheide–Snow 1979: David L. Althiede – Robert P. Snow. *Media logic*. Beverly Hills, California, Sage.

Dutta–Bhat 2016: Nirankush Dutta – Anil Bhat. *Use of Social Media for Political Engagement: A Literature Review, ResearchGate, Conference Paper.* December 2016. <https:// www.researchgate.net/publication/312468953>.

Internet World Stats, Facebook users in the world. <http://www.internetworldstats.com/facebook.htm>.

Kaplan–Haenlein 2010: Andreas M. Kaplan – Michael Haenlein. "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media". *Business Horizons*, 53(1), 59–680.

Kathurwar 2017: Kathurwar Shishir. *Power Of Online And Social Media: Changing The Political Landscape.* <https://reportgarden.com/2017/09/18/social-media-political-landscape/>.

Miladinović 2015: Slobodan Miladinović. "Rastući značaj socijalnih medija u dinamičnom društvu". *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija*. <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2015/download/1384_5b117f08f5f73539e639bcdf13ea78e0>.

Mustić–Balabanić i dr. 2012: Daria Mustić, Ivan Balabanić, Marko Mustapić. "Korištenje interneta kao sredstva političke komunikacije u Hrvatskoj". *Media*, Culture and public relations, 3.

Neti 2011: Sisira Neti. „Social media and its role in marketing". *International Journal of Enterprise Computing and Business Systems*, Vol. 1, Issue 2. <http://www.ijecbs.com>.

Pierov 2017: Tihana Pierov. *Rastući utjecaj društvenih mreža u predizbornim kamanjama*. Završni rad. Filozofski fakultet, odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti. Sveučilište u Zagrebu.

Sarcinelli 2011: Ulrich Sarcinelli. „Strategija i politička komunikacija". U: *Menadžment političke komunikacije – osnove i koncepti*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.

Thackeray–Neiger et al. 2015: Rosemary Thackeray, Brad L. Neiger, Heidi Keller. „Integrating social media and social marketing: A four-step process". *Health Promotion Practice*, vol. 13, issue 2, 165–168.

The political environment on social media, Pew Research Center. <http://www.pewinternet.org/2016/10/25/political-content-on-social-media/>.

How to use Twitter? Critical tips for new users. <https://www.wired.com/2016/05/twitter-on-boarding-tips-for-new-users/>.

We are social. <https://wearesocial.com/sg/blog/2017/01/digital-in-2017-global-overview>.

Ljubomir A. MILJKOVIĆ
Olja M. ARSENIJEVIĆ
Dragana M. TRNAVAC

POLITIČKA KOMUNIKACIJA SA GRAĐANIMA PUTEM SOCIJALNIH MEDIJA

Rezime

Može se reći da političke stranke ne prave razliku između različitih tipova publike, već javnost doživljavaju kao homogenu celinu koja ima iste informacijske ili komunikacione potrebe. Gotovo sve stranke slabo koriste sve mogućnosti interakcijske komunikacije između korisnika socijalnih medija i političkih stranaka, tako da su one u većini onemogućile opcije na svom sajtu koje dozvoljavaju komentarisanje, učestvovanje na forumima ili ćaskanje od strane korisnika. Tako same internet stranice političkih stranaka uglavnom služe kao „oglasne ploče" za predstavljanje stranačkih političara i informacija iz aktivnosti stranke. Osim toga, povezanost sa drugim internetskim lokacijama i umreženost skoro i da ne postoji, a stranke uglavnom ne učestvuju u popularnim socijalnim medijima – Fejsbuk, Tviter, Jutjub...

Komunikacija kao sredstvo i cilj strategije ne bi smela da bude sredstvo za postizanje političkog cilja, nego sastavni deo politike. Ona bi trebalo da bude sredstvo i cilj razvoja i objašnjavanja strategije. „Strateška komunikacija kao usluga: U toku funkcionalne diferencijacije politika se takođe sve više okreće pružaocima usluga u oblasti komunikacije. Međutim, usluge u toj oblasti dobijaju strateški karakter samo onda ako prevazilaze okvir sposobnosti kampanje da odgovori potrebama određenog regiona, i u stanju su da prenesu i okvir tumačenja vodećih ideja u kojima je na pravi način integrisan strateški kurs" (Sarcinelli 2011).

Ključne reči: socijalni mediji, politička komunikacija, PR strategija, politička kampanja, Fejsbuk, Tviter.

Rad je predat 8. novembra 2018. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika „Baštine" odobren za štampu.

УДК 355.02(497.11)
327:355(497.11:470)

Оригинални научни рад

*Миодраг Л. ГОРДИЋ**
Факултет за пословне студије и право,
Универзитет Унион „Никола Тесла“

*Дејан Ж. МИЛЕНКОВИЋ***

ВОЈНА НЕУТРАЛНОСТ СРБИЈЕ И САРАДЊА СА РУСКОМ ФЕДЕРАЦИЈОМ

Апстракт: Рад се заснива на поставци да се садашњост зачиње и да проистиче из прошлости, односно да је прошлост најава настанка садашњих појава. Стратегијско опредељење Републике Србије за војну неутралност је настало у одређеним специфичним међународним и унутрашњим: политичким, економским, безбедносним, војним и другим условима. Концепт војне неутралности у Републици Србији се примењује преко десет година. Тај период нам пружа могућност стручног и научног сагледавања услова, субјеката, делатности, циљева, мотива, интереса и остварених ефеката таквог стратегијског опредељења, нарочито у превентивном одговору на све сложеније безбедоносне претње (тероризам, избегличке руте, нерешени међудржавни спорови, постојање самопроглашене државе Косово на територији Републике Србије). Тежиште рада је разматрање сарадње са међународним организацијама и Руском федерацијом, и то пре свега са становишта обележја модела сарадње, стратешког партнерства, конкретних мера у садашњости могућим облицима у будућности.

Кључне речи: неутралност, војна неутралност, сарадња, национална безбедност.

УВОД

Република Србија је самостална и независна држава од 2006. године, након раздруживања са Црном Гором. Том раздруживању претходили су сложени и тешки процеси: разбијање бивше СФР Југославије (1991–1995), агресија НАТО на СР Југославију (1999), увођење протектората над Аутономном покрајином Косово и Метохија и успостављање мировне мисије

* Ванредни професор, gordicmiodrag@gmail.com
** Мрс, milenkovicd.m@gmail.com

УНМИК – Резолуцијом Савета безбедности број 1244, унутрашње друштвене промене у Србији (2000) познате као *5. октобар*. У драматичном процесу разбијања, на територији бивше СФРЈ настало је шест самосталних и независних држава.

Процес разбијања бивше СФРЈ још траје, управо на простору Републике Србије. Привремени органи власти на простору који обухвата Аутономна Покрајина Косово и Метохија, потпомогнути од стране неких западних центара моћи, једнострано и противправно су прогласили 2008. године независност тзв. „Републике Косово". Тај део територије Републике Србије се од тада налази у својеврсном status quo стању.

Све новонастале државе на простору бивше СФРЈ, након стицања независности, своје стратешко опредељење усмеравају ка европским, а већина и ка евроатлантским интеграцијама. Као резултат наведених процеса, данас су све државе настале разбијањем СФРЈ или чланови ЕУ или у статусу (потенцијалних) кандидата за чланство. По питању чланства у НАТО, Словенија, Хрватска и Црна Гора постале су државе чланице, Македонија је због проблема око назива државе у статусу кандидата, а у БиХ је ситуација подељена, јер се ентитет Република Српска противи чланству у НАТО, коме тежи други ентитет.

Република Србија је, након што је постала независна и самостална држава, у релативно кратком року успела да заокружи све државне функције (као и безбедносну одн. модел система безбедности) (Гордић 2011: 221), те да се укључи у међународне токове. Република Србија изражава јасно стратешко опредељење за чланство у ЕУ и у процесу је приступних преговора. Народна скупштина је 2007. године донела Резолуцију где се у једној тачки прокламује војна неутралност Србије, односно опредељење да Србија неће бити чланица ниједног постојећег војног савеза.

У повратку на светску сцену, Република Србија је, поред пута ка ЕУ и приступању програму ПзМ НАТО Алијансе, успоставила стратешка партнерства са Руском Федерацијом и Кином, те отворила привремено запостављене везе и односе са бројним државама Латинске Америке, Азије и Африке. Јачање веза Србије и Русије не наилази на одобравање код западних центара моћи. Прокламована војна неутралност Републике Србије је на сталном својеврсном надзору међународне заједнице, уз честе опаске да Србије „седи на две столице" и да ће кад-тад морати да се изјасни на чијој је страни.

С друге стране, руководство Републике Србије виђење места војне неутралности на међународној сцени износи у Нацрту Стратегије националне безбедности, где се констатује да је Република Србија војно неутрална и да то није у супротности са успостављеном и развијеном сарадњом са НАТО, ЕУ и стратешким партнерством са Руском Федерацијом.

ОСНОВ ВОЈНЕ НЕУТРАЛНОСТИ СРБИЈЕ

Неутралношћу се означава стање онога који не учествује у спору или у сукобу, а у међународним односима неутралност означава непристрасност према странама које су у оружаном сукобу (Новаковић 2016: 40). Важан документ за правни статус неутралних држава јесте Хашка конвенција V из 1907. године – О правима и обавезама неутралних држава у случају рата на копну. Иако данас садржински прилично застарео, овај документ и даље представља кључну референтну тачку за основна права и обавезе неутралних држава током оружаног конфликта, а која се своде на следеће: територија неутралне државе је неповредива, стране у сукобу не смеју да користе територију неутралне државе за превоз војске и војне опреме нити за мобилизацију трупа. Међутим, неутрална држава није обавезна да има трговачке и економске односе на истом нивоу са свим државама, или да буде непристрасна у идеолошким питањима. На овај начин успостављен је систем који је требало, барем теоретски, да поштују све признате државе током оружаних конфликата (Новаковић 2012: 4).

Неутралност може бити привремена или стална. Привремена се односи на одређени оружани сукоб (пример Италије у Првом, и САД како у Првом тако и у Другом светском рату), а стална представља обавезу преузету у време мира да ће одређена држава бити неутрална у сваком рату (пример Швајцарске као једине државе у том статусу). Стална неутралност може бити успостављена формално, на основу међународних споразума или неформално, без постојања званичног документа о признавању неутралности од стране релевантне међународне организације.

На примеру неутралности Швајцарске, која је призната на Бечком конгресу 1815. године, Сирил Блек даје врло важне теоријске закључке: 1) неутрална држава треба да избегава увлачење у ратне сукобе; 2) неутрална држава треба да одржава спремним своје националне ресурсе за одбрану; 3) неутрална држава треба да води спољну политику која би јој омогућила да избегне потенцијално будуће ратно ангажовање, другим речима треба да води тзв. политику уздржавања (Cyril Black 1968: 22). Међутим, све стално неутралне државе имају право на самоодбрану, као и право да позову другу државу у помоћ уколико је њихов статус угрожен. У том смислу се дефинише и право на неутралност под оружјем, односно право да неутрална држава путем сопствене војне моћи одвраћа друге земље од потенцијалне агресије (Новаковић 2012: 4).

Од свог настанка институт неутралне државе се кроз теорију и праксу у међународним односима мењао, еволуирао, неретко нарушавао током ратова, а појавом глобалних организација као што су Друштво народа,

Организација уједињених нација, НАТО, ЕЗ/ЕУ и чланством неутралних држава у те организације, често је обесмишљаван.

Искуство Друштва народа између два светска рата не иде у прилог универзалности правног института неутралности, чак и у случају локалних ратова (нпр. Италије и Абисиније, Јапана и Кине) и избегавања једног броја земаља да примењују санкције (Петковић 1982: 97). Наиме, сматрало се да је усвајање заједничких мера против држава које крше међународни поредак, било у супротности са обавезом непристрасности неутралних држава у сукобима других држава. У наведеним околностима, Швајцарска мења своју традиционалну политику *интегралне неутралности* у *диференцијалну неутралност*, омогућавајући на тај начин учешће у економским санкцијама, што се може сматрати и зачетком института војне неутралности (Moos Carlo 2014).

После Другог светског рата успостављена је ОУН, чија Повеља предвиђа обавезу чланица држава да поступају у складу с одлукама Савета безбедности. Наметнуло се питање да ли је чланство у ОУН у супротности с неутралношћу? Због тога, Швајцарска до 2002. године није била чланица УН (већ само неких њених тела), остајући доследна у својој интегралној неутралности. Аустрија, која је постала члан УН 1955. одлуком великих сила, упркос њеној неутралности, промовисала је нови приступ у међународним односима, као политику активне неутралности. Та политика је подразумевала активни ангажман земље у промоцији циљева и идеала који се налазе у Повељи УН, а кроз учешће у УН комисијама и комитетима као и у УН мисијама очувања мира (Bayer–Hofmann 2011: 296).

Завршетком Хладног рата 90-их година прошлог века доведен је у питање смисао постојања НАТО савеза, јер више није постојао Варшавски пакт. Након ратова на простору бивше Југославије, ослањајући се на могућност преливања сукоба из других земаља на земље чланице НАТО, као и појавом асиметричних претњи безбедности, НАТО је уз редефинисање безбедносне и одбрамбене политике наставио да егзистира. У исто време, НАТО је понудио оквир за сарадњу и новим демократијама у Источној Европи и европским стално неутралним државама кроз програме Савет евроатлантског партнерства и Партнерство за мир (ПзМ). Са овим механизмима Алијанса је понудила могућност за сарадњу на нивоу који државе партнери изаберу, без обавезе да у будућности постану чланови. Све европске стално неутралне државе показале су интересовање да учествују у Партнерству за мир (Ирска се придружила последња 1999. године). Њихови концепти безбедности и одбране, као и одбрамбене способности, прошли су кроз структурне промене, како би се прилагодили новим безбедносним изазовима и новоуспостављеном партнерству са НАТО (Новаковић 2012: 7).

Посебан изазов за институт сталне неутралности представљало је прикључење четири стално неутралне европске земље (Аустрија, Финска, Ирска и Шведска) Европској Унији. Да би се у одређеној мери усагласила политика неутралности ових земаља са Заједничком спољном и безбедносном политиком (ЗСБП) и Заједничка безбедносна и одбрамбена политика (ЗБОП) ЕУ у интегрални текст Уставног споразума ЕУ, укључена је извесна Ирска клаузула[1] (2), која се нашла и у интегралном тексту Лисабонског уговора. Уставни уговор ЕУ увео је и клаузулу *солидарности* (такође инкорпорирана у Лисабонски уговор), којом се гарантује помоћ и ангажовање свих држава чланица са свим средствима која су им на располагању (укључујући и војне ресурсе) у случају терористичког напада на територију једне или више од њих, као и у случају природних или вештачки изазваних катастрофа (Новаковић 2012: 8). У поменутој Ирској клаузули користи се термин војна неутралност, чиме се истиче промена концепта неутралности, а своди се на прихватање политичких и економских интеграција у оквирима ЕУ, уз истовремено неприхватање дубљих интеграција у областима ЗБОР, слично „диференцијалној" неутралности Швајцарске из времена чланства у Друштву народа.

Може се закључити да традиционална стална неутралност у данашње време више не постоји. Због појаве нових изазова и претњи безбедности, све европске неутралне земље прикључиле су се програму ПзМ, а већи део њих су и чланови ЕУ. Ови процеси су за последицу имали прилагођавање концепта традиционалне политике неутралности.

Поред европске идеје неутралности, за разумевање порекла данашњег опредељења Србије за војну неутралност важна је и југословенска политика несврставања. Несврстаност је била једнострана спољнополитичка оријентација многих држава које су желеле да остану изван војних и политичких блокова (Петковић 1974: 17). СФРЈ била је један од оснивача Покрета несврстаних и заузимала значајно место у њему током свог постојања.

Савремени српски историчари истичу да је Покрет несврстаних био проактиван покрет, врло утицајна организација у свету (са више од 100 чланова), и да је СФРЈ захваљујући њему имала јаку преговарачку позицију. Истовремено, наглашавају да се неутралност Србије и несврставање СФРЈ и концептуално разликују (Јоксимовић 2017). Неутралност је

1 Ирска клаузула: „Политика Уније неће утицати на специфичан карактер безбедносне и одбрамбене политике одређених држава чланица, и у том смислу, Ирска је нагласила своју традиционалну политику војне неутралности". (ANNEX IV Declaration by the European Council, Presidential Conclusions, Seville European Council 21 and 22 June 2002). <http://www.statewatch.org/cia/documents/seville-decl-nice-treaty-irish-neutrality.pdf>. [13. 3. 2018].

правни и политички институт настао историјским развојем у оквиру европског света, док је несврстаност политички покрет земаља трећег света које су активније у међународним пословима од неутралних (Петковић 1977: 335).

Поред несврстаности и неутралности, у време Хладног рата постојао је неутрализам, прелазни облик којим се означавао статус држава изван сукоба и војних блокова. Статус неутрализма није подразумевао да држава жели да остане изван свих ратних сукоба (као што је то код држава које су прогласиле сталну неутралност) или да је нужно привржена миру и његовој промоцији, већ само да жели да остане изван сукоба великих сила. Ове земље, углавном настале деколонизацијом, обично су се временом прикључивале покрету несврстаних земаља.

Србија је 2007. године резолуцијом Народне скупштине прогласила војну неутралност руковођена настојањем да онемогући отцепљење Косова и Метохије након бомбардовања СРЈ 1999. и доласка трупа НАТО пакта на територију Србије.[2]

Од проглашења војне неутралности постоје опречна мишљења како у домаћој (српској), тако и у међународној јавности. Један од основних разлога је то што је наведена резолуција једини формални документ у којем се спомиње војна неутралност. Војна неутралност Србије није учвршћена уставом или законом, а чак ни у стратешким документима који дефинишу сферу политике националне безбедности и одбране, као што Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране, донете 2009. године, ни једном речју није поменута прокламована војна неутралност.

Према мишљењу неких критичара, српски концепт неутралности у приличном је несагласју са традиционалним концептом неутралности. Наводе да дефиниција „војна неутралност у односу на постојеће војне савезе", из наведене резолуције, не садржи никакве суштинске обавезе у погледу спољне политике у будућности и да оставља отвореном могућност да ступи у неки новоосновани војни савез, ако се за то укаже прилика. Такође, критикује се чињеница да Србија није ограничила могућност присуства страних трупа и војних база на својој територији, што су основни захтеви

2 Народна скупштина Републике Србије изгласала је 27. новембра 2007. године Резолуцију Народне скупштине о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије. Став 6 резолуције гласи: „Због укупне улоге НАТО-а, од противправног бомбардовања Србије без одлуке СБ до Анекса 11 одбаченог Ахтисаријевог плана, у коме се одређује да је НАТО 'коначан орган' власти у 'независном Косову', Народна скупштина доноси одлуку о проглашавању војне неутралности Републике Србије у односу на постојеће војне савезе до евентуалног расписивања референдума на којем би се донела коначна одлука по том питању". <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=80729>. [13. 3. 2018].

за стално неутралне државе још од Хашке Конвенције V из 1907. године (Новаковић 2012: 11). Критикују се изјаве руководећих политичара Србије о томе како „Србија ужива пуну подршку западних држава и Русије да је војна неутралност за Србију прави пут". То у пракси, како се наводи на појединим местима у литератури, нема никаквог правног утемељења, јер војну неутралност не чине изјаве светских лидера већ ваљани правни акти, а до којих се долази испуњавањем обавеза прописаних међународним конвенцијама и уговорима, почевши од Хашке конвенције из 1907. године (Пецић 2017).

Увидећи значајне промене у стратегијском окружењу Републике Србије и уважавајући чињеницу да Република Србија мора да прати промене у окружењу и да прилагођава своју безбедносну политику тим променама, надлежне институције су израдиле нацрт Стратегије националне безбедности Републике Србије и нацрт Стратегије одбране Републике Србије. Кључна опредељења приликом израде ових докумената, чије је доношење сада већ у завршној фази, била су војна неутралност и европска спољнополитичка оријентација.[3]

У новој Стратегији националне безбедности Републике Србије и Стратегији одбране Републике Србије, за разлику од истих докумената из 2009. године, посебан осврт је дат на дефинисање политике војне неутралности.

У нацрту Стратегије националне безбедности износи се став да политика војне неутралности није у конфликту са настојањем Републике Србије да се придружи ЕУ, као ни ставом да не постане чланица НАТО. Даље се наводи да ће Република Србија, полазећи од уверења да одбрана и заштита од савремених асиметричних изазова, ризика и претњи недељива у међународној заједници, „продубити институционализовану сарадњу са ЕУ, чланицама и партнерима НАТО, Руском Федерацијом и другим државама са којима је потписала декларације о стратешком партнерству и споразуме о сарадњи у областима одбране, безбедности, енергетике, заштите животне средине и другим. Приступањем НАТО програму Партнерство за мир, отварањем војног представништва у Мисији Републике Србије при НАТО, успостављањем НАТО војне канцеларије за везу у Београду и усвајањем

3 Јавна расправа о нацртима Стратегије националне безбедности Републике Србије и Стратегије одбране Републике Србије одржана је у периоду од 20. априла до 15. маја 2018. године. Текстови нацрта Стратегије националне безбедности Републике Србије и Стратегије одбране Републике Србије били су представљени на округлим столовима и стручним расправама у Новом Саду, Нишу и Београду. На сајту Министарства одбране (<http://www.mod.gov.rs/cir/5289/javna-rasprava-5289>) доступни су Закључци Владе, образложења нацрта, нацрти Стратегије националне безбедности Републике Србије и Стратегије одбране Републике Србије и извештаји о спроведеној јавној расправи.

Индивидуалног акционог плана партнерства (IPAP), али и потписивањем Декларације о стратешком партнерству са Русијом, те отварањем Српско-руског хуманитарног центра, Србија је потврдила дугорочно опредељење да пружа допринос заједничким демократским вредностима и учвршћивању регионалне и глобалне безбедности. Полазећи од својих интереса, Србија је унилатерално прогласила војну неутралност, у односу на постојеће војне савезе. Одлука не искључује усаглашавање безбедносне и одбрамбене политике са ЕУ, сарадњу са НАТО, Руском Федерацијом и другим земљама са којима је склопљен уговор о војно-техничкој сарадњи, као ни учешће у мултинационалним операцијама УН и мисијама ЕУ. Војна неутралност подразумева да Република Србија развија систем одбране који омогућава ослонац на сопствене људске и материјалне ресурсе. При том, нема сметњи да се одбрана спроводи и у сарадњи са другим државама и међународним безбедносним организацијама, уколико за то постоји обострани или глобални интерес" (Република Србија 2017).

На сличан начин дефинише се опредељење политике војне неутралности у нацрту Стратегије одбране, где се још једном наглашава да ће Србија, ради јачања способности и капацитета за одбрану земље, развијати и унапређивати односе са НАТО у оквиру програма Партнерство за мир, а такође сарађивати са Организацијом Уговора о колективној безбедности (ОДКБ), залажући се за мир и решавање спорова без употребе силе, штитећи при том расположивим правним и другим средствима своју војну неутралност.

САРАДЊА СА НАТО САВЕЗОМ

Односи Републике Србије и НАТО врло су специфични, условљени историјским околностима и догађајима из недавне прошлости. Међу грађанима Србије углавном не влада позитивно мишљење о НАТО алијанси, пре свега због бомбардовања СР Југославије 1999. године, али и због одсуства непристрасности у интервенцијама против Срба у ратовима 90-их на просторима бивших република СФРЈ. Неиспуњавањем преузетих обавеза НАТО снага на Косову и Метохији (КФОР) у обезбеђивању мира, сигурности и функционисању мултикултуралног друштва, што је резултирало мартовских погромом Срба 2004. године, као и отвореном подршком албанским сепаратистима код проглашења независности тзв. државе „Косово", обновљени су негативни сентименти у српској јавности.

Након пада Слободана Милошевића, нови југословенски и српски органи власти определили су се за сарадњу са европским и евроатлантским институцијама. Међутим, већ од самог почетка у владајућој већини

било је различитих погледа и односа према евроатланским интеграцијама. Ипак, односи са НАТО алијансом развијали су се узлазном линијом и манифестовали кроз развијени политички дијалог, што је резултирало да на Самиту НАТО у Риги, 29. новембра 2006. године, Република Србија буде позвана да приступи програму Партнерство за мир. Учесница програма је формално постала 14. децембра исте године, потписом Оквирног документа.

Питање евроатлантских интеграција земље (односно улазак у ПзМ и евентуално чланство у НАТО) актуализовано је почетком процеса преговора о статусу Косова 2006. године, под супервизијом специјалног изасланика Генералног Секретара УН Мартија Ахтисарија. Након што је предлог Србије за коначно решење статуса одбијен од стране косовских Албанаца, представници Србије заузели су другачији став према Западним партнерима и почели да директно оптужују НАТО и Сједињене Америчке Државе да су заштитници сепаратиста на Косову. У сложеним међународним и унурашњим условима, у Скупштини Републике Србије је донета Резолуција, којом је установљена војна неутралност. Такође, све је израженије опредељење и практичне делатности приближавања Србије Русији и Кини, у циљу спречавања признавања Косова у Савету безбедности УН.

И поред евидентне кризе у односима са НАТО алијансом, Србија је наставила сарадњу кроз програм ПзМ. Једно од битних опредељења било је и достизање безбедносних стандарда потребних за интеграцију у ЕУ (опредељење и процес који су се паралелно одвијали). У наредним годинама уследили су предвиђени механизми сарадње програма Партнерство за мир, као што су Презентациони Документ (2007), више Индивидуалних програма партнерства (*Individual Partnership Programme*) у периоду од 2009. године, Индивидуални акциони план партнерства (*Individual Partnership Action Plan*), који је усвојен 2015.године и заједничке активности у оквиру Процеса планирања и прегледа (*Planning and Review Process*). Република Србија закључила је више споразума по разним питањима сарадње, како са НАТО, тако и са појединим њеним чланицама и чланицама програма ПзМ. Међу најважнијима су: Споразум о безбедности информација (Security Agreement) закључен 2008. године, Споразум о статусу снага – СОФА споразум са владом САД (2006), Споразум о статусу снага – СОФА споразум са НАТО алијансом (2015) и Споразум за подршку и набавку (NSPO) о сарадњи у области логистичке подршке (2016).

Сарадња са НАТО-м одвијала се и кроз отварање Војне канцеларије НАТО за везу у Београду и Мисије Републике Србије при НАТО у Бриселу. Сарадња се одвија и у области цивилне заштите и ванредних ситуација, кроз учешће на вежбама управљања последицама ванредних ситуација *EADRCC* (Евроатлантски центар за координацију одговора на ванредне ситуације).

Посебан вид сарадње Војске Србије са НАТО-м јесте примена Концепта оперативних способности (Operational Capabilities Concept), модела провере обучености за јединице НАТО и савезнике који су потенцијални учесници операција вођених од НАТО. Уз подршку САД, формирани су Симулациони центар у Београду за вежбе подржане рачунарским симулацијама и Центар за обуку јединица за мултинационалне операције у бази „Југ" између Бујановца и Прешева, који има статус „партнерског", односно у њему се спроводе курсеви и вежбе за чланице НАТО и програма ПзМ.

Усвајањем *IPAP* успостављен је и оквир за продубљивање сарадње између Републике Србије и НАТО-а и за унапређење и подизање политичког дијалога на виши ниво

Наведен је само део битних садржаја сарадње и партнерства за период од прокламоване војне неутралности до данас.

САРАДЊА СА РУСКОМ ФЕДЕРАЦИЈОМ

Ове године Србија и Русија обележавају значајан датум – 180. годишњицу успостављања дипломатских односа, када је српски кнез Милош Обреновић примио првог руског конзула. Овај догађај отворио је нову страницу у вишевековној заједничкој историји два истински братска народа које обједињују исти културно-цивилизацијски корени и духовно сродство. Сарадња наших земаља превазилази уобичајене оквире међудржавних односа (Лавров–Дачић 2018).

У историји српско-руских односа бројни су примери узајамне помоћи и солидарности, заједничке борбе и страдања, и то увек у ослободилачким ратовима. Братска љубав два словенска народа увек је била детерминанта, својеврсна обавеза и ослонац међусобних војно-политичких односа.

У последњој деценији односи између Србије и Русије уздигнути на нови ниво стратешког партнерства, што је потврђено билатералном Декларацијом о стратешком партнерству, коју су потписали председници две земље у мају 2013. године у Сочију. Политички дијалог развија се динамично, у условима поверења и разумевања, редовно и на највишем нивоу. Међусобна сарадња је посебна по узајамном поштовању избора друге стране и узимању у обзир њених интереса. Београд и Москва противе се штетној пракси „или са нама или против нас", која је већ довела до јачања неповерења и нестабилности на европском континенту (Лавров–Дачић 2018).

Русија представља снажан ослонац Србији у међународним односима, посебно у односу на решавања статуса српске Аутономне Покрајине Косово и Метохија, одлучним непризнавањем независности тзв. државе

„Косово". Русија је принципијелна у „подршци српским пријатељима који воде преговоре са Приштином уз посредство Брисела" за добијање узајамно прихватљивог решења на бази Резолуције УН 1244 (Амбасада Руске Федерације у РС 2013). С друге стране, Србија као кандидат за чланство у ЕУ, одолела је великим притисцима за усаглашавање спољне политике са Унијом и није се прикључила санкцијама против Русије, шта више, направила је и преседан у односу на своја спољно-политичка опредељења неподржавањем резолуције УН о Криму.

Интерес за српско-руске односе није једносмеран и не иницира га само српска страна. Упркос чињеници да је Србија окружена чланицама ЕУ, као и чланицама НАТО-а, представљајући својеврсно острво међу чланицама ове две организације – она је побудила пажњу Русије у контексту њене дугорочне стратешке политике на Балкану и у Европи.

Након успостављања стратешког партнерства (Декларација о стратешком партнерству), у новембру исте године потписалан је Споразум о војној сарадњи (Закон о потврђивању споразума проглашен 2014. године). Том приликом Шојгу је нагласио да је договорено јачање односа генералштабова Русије и Србије, као и сарадње у области војне индустрије, за коју је констатовао: „Протеклих 15, а могу рећи и 20 година, ниво сарадње се смањио до драстичног, могу да кажем непристојног нивоа, и најбоље је да односе у области војне индустрије уредимо у најкраћем року" (Лазански 2013) и додао да очекује динамичну и плодну војну сарадњу две земље. Овај споразум је у наредним годинама био платформа за разне врсте сарадње, као што су: школовање и усавршавање, заједничке вежбе, донација и куповина наоружања и војне опреме. Заједничке вежбе и набавка руског наоружања издвојили су се као основни параметри за оцену нивоа сарадње или, из угла западних земаља, степена приближавања Србије и Русије.

Прва заједничка активност на обуци, већег формата, била је вежба са антитерористичким сценаријем „Срем 2014", са учешћем специјалних падобранских јединица, одржана новембра 2014. године у Србији. Обе стране првобитно су договориле да се одржава редовна годишња билатерална вежба, али се вежби придружила и Белорусија и вежба је добила симболично име „Словенско братство". Прва вежба под тим називом одржана је 2015. у Русији и од тада се сваке године изводи, и то наизменично у некој од држава учесница.

Друга врло значајна редовна годишња билатерална вежба Војске Србије и Оружаних Снага РФ која се изводи од 2015. јесте вежба за пилоте авиона МиГ-29 и транспортних хеликоптера Ми-8(17) под називом „Братство авијатичара Русије и Србије" или популарно БАРС. И ова вежба се изводи наизменично, у Русији и Србији. Од 2014. године припадници Војске Србије редовно учествују и на армијским играма у Русији.

Русија је као донацију 2017. године испоручила Србији 6 авиона МИГ-29, али уз обавезу Србије да финансира њихов ремонт и модернизацију, у вредности 185 милиона евра. Њихов ремонт је у завршној фази и до краја 2018. године планирано је увођење у оперативну употребу. Договорена је и донација 30 тенкова Т-72 и 30 оклопних транспортера БРДМ-2. Претходно су из Русије купљена два хеликоптера МИ-17В (2016. године), Војно-техничка сарадња са Русијом је и даље веома интензивна (набавка новог наоружања – четири „Ми-17" транспортна хеликоптера и четири „Ми-35" борбена хеликоптера, опремање и модернизација мигова 29, тенкова Т-72 и борбених возила пешадије, као и одређеним типовима противваздушног наоружања (Влада РС 2018).

Поред билатералне сарадње са Русијом, Србија развија и сарадњу са ОДКБ. Наиме, 13. априла 2013. године, парламентарна делегација Србије примљена је у својству посматрача у Парламентарну скупштину ОДКБ. После парламентарне и војне сарадња Србије са ОДКБ-ом, у 2018. години планирано је учешће на нивоу посматрача, и то на командно-штабној вежби „Садејство 2018" и тактичкој вежби „Нераскидиво братство 2018" у Руској Федерацији, док је на вежби „Кобалт" у Казахстану предвиђено учешће српског извиђачког одељења.

Још један од битних чинилаца сарадње јесте формирање заједничког Руско-српског хуманитарног центра у Нишу, који је намењен брзом реаговању у случају елементарних непогода – пожара, поплава и земљотреса, а који је званично почео да ради 25. априла 2012. године. Од тада су у више наврата пружали помоћ нашој држави и грађанима приликом гашења пожара, у поплавама 2014. године итд.

Пораст војне и војнотехничке сарадње са Руском федерацијом, ОДКБ, али и Белорусијом у последњим годинама доприносе јачању капацитета за одбрану и стабилност у Републици Србији и региону.

Ради сагледавања мишљења и ставова грађана у нашој земљи реализовано је више истраживања релевантних чинилаца у овој области. Истраживања јавног мњења показала су ставове и тенденције грађана и партија Србије у односима према ЕУ и НАТО са једне, и Русије са друге стране. (Постоје различита виђења ситуације у српској јавности, попут: „живот на западу, срце на истоку", „бизнис на једну, љубав на другу страну", „грађани Србије све већу подршку дају Русији али да би ипак пре живели у земљама ЕУ".) У тим истраживањима 71,6 одсто испитаника сматра да за Србију није добар улазак у ЕУ и НАТО, док се више од 55 одсто анкетираних изјашњава да Србија треба да се држи Русије, према истраживању CESID-a 2016 (Vestionline 2016).

Ипсос стратеџик маркетинг реализовао је истраживање крајем децембра 2015. године. Резултати истраживања такође су показала да позитивно

мишљење о Русији има 72%, о ЕУ 25%, а о НАТО 7% испитаника. За улазак у ЕУ би гласало 46%, док је против 38% испитаника (B92 2016).

У односу на слична истраживања у претходним годинама популарност Руске Федерације у Србији је у порасту.

ЛИТЕРАТУРА

B92 2016: B92. *Ko je bliži Srbima, Evropa ili Rusija*? <https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2016&mm=01&dd=12&nav_category=11&nav_id=1084372>. [17. 8. 2018].

Beyer–Hofmann 2011: Jessica L. Beyer – Stephanie C. Hofmann. "Varieties of Neutrality: Norm Revision and Decline". *Cooperation and Conflict*, Sage Journal 46(3).

Black 1968: Cyril Black. *Neutralisation and World Politics*. Princeton: Princeton University Press.

Moos 2014: Carlo Moos. *Politics and Neutrality (Switzerland)*. Zurizh: University of Zurich. <https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/104101/1/Moos_politics_and_neutrality_switzerland.pdf>. [7. 5. 2018].

Vesti-online 2016: Vesti-online. *Srbi za Rusiju, ne žele EU i NATO* https://vesti-<online.com/Vesti/Srbija/564165/Srbi-za-Rusiju-ne-zele-u-EU-i-NATO>. [17. 8. 2018].

Амбасада РФ у РС 2013: Амбасада Руске Федерације у Републици Србији. *Потписана Декларација о стратешком партнерству Србије и Русије*. <http://www.ambasadarusije.rs/sr/vesti/potpisana-deklaracija-o-strateskom-partnerstvu-srbije-i-rusije>. [7. 5. 2018].

Влада РС 2018: Влада РС. *Наставак војно-техничке сарадње са Руском Федерацијом*. <http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=318255>. [7. 5. 2018].

Гордић 2011: Миодраг Гордић. *Модални експеримент у истраживању потенцијалної система безбедности*. Београд: МЦ Одбрана.

Ђукић–Варга 2017: С. Ђукић – Б. Варга. „Србија на путу ка ЕУ и Русија". Спољнополитичке свеске, 02/17, Београд.

Јоксимовић 2017: Никола Јоксимовић. *Неутрална Србија није као Титова Југославија*. <https://sptnkne.ws/dz8W>. [17. 8. 2018].

Лазански 2013: Мирослав Лазански. „Браћа по оружју". *Политика*, 14. 11. 2013. <http://www.politika.rs/scc/clanak/275723/%D0%91%D1%80%D0%B0%D1%9B%D0%B0-%D0%BF%D0%BE-%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B6%D1%98%D1%83>. [17. 8. 2018].

Лавров–Дачић 2018: Сергеј Лавров – Ивица Дачић. *Россия и Сербия – 180 лет дружбы, доверия, сотрудничества*. <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/rossiya-i-serbiya-180-let-druzhby-doveriya-sotrudnichestva/>. [12. 8. 2018].

Министарство спољних послова РС 2017: Министарство спољних послова РС. *Учешће Републике Србије у програму Партнерство за мир* (ПзМ). <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/sbp/partnerstvo-za-mir?lang=cyr>. [12. 8. 2018].

Република Србија 2017: *Нацрт стратегије националне безбедности Републике Србије*. <www.mod.gov.rs>. [7. 5. 2018].

Новаковић 2012: И. Новаковић. *Неутралност у Европи у 21. веку и случај Србије*. Београд: ISAC фонд.

Новаковић 2016: И. Новаковић. *Стално неутралне државе у Европи у постхладноратовском периоду (1989–2011)*. Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука.

Петковић 1974: Ранко Петковић. *Теоријски појмови несврстаности*. Београд: Рад.

Петковић 1977: Ранко Петковић. „Неутралност и несврстаност – варијације о сличностима и разликама". *Политичка мисао*. Часопис за политологију, вол. 14, но. 3, 335–351.

Петковић 1982: Ранко Петковић. *Теоријски појмови неутралности*. Београд: Рад.

Пецић 2017: Жарко Пецић. „Србија и војна неутралност". <http://www.koreni.rs/srbija-i-vojna-neutralnost/>. [7. 5. 2018].

Спутник 2015: Спутник. *Србија ће интензивирати сарадњу у ОДКБ*. <https://rs.sputniknews.com/politika/201504071119803/>. [7. 5. 2018].

Телеграф 2017: Телеграф. *Ово је права истина: Колико српски војници вежбају са НАТО, а колико са Русима*. <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/2903140-ovo-je-prava-istina-koliko-srpski-vojnici-vezbaju-sa-nato-a-koliko-sa-rusima>. [7. 5. 2018].

Miodrag L. GORDIĆ
Dejan Ž. MILENKOVIĆ

MILITARY NEUTRALITY OF SERBIA AND CO-OPERATION WITH RUSSIAN FEDERATION

Summary

New challenges and threats to security in contemporary society represent a challenge to "traditional neutrality" as the guarantor of citizens and territory security. All European neutral states modified more or less their concepts of neutrality by the establishing of co-operation with certain international organizations. There is no permanent neutrality in traditional sense any longer, but these are different initial "differential" forms of neutrality. Thus, concept of military neutrality is a specific model in the Republic of Serbia.

Starting from national interests, Serbia unilaterally proclaimed military neutrality. The decision of military neutrality is the co-operation model and compliance of security and defence politics with EU, NATO, ODKB, Russian Federation and other states and international organizations with which the Contract on military-technical co-operation was stipulated, and participation in multinational operations of UN and missions of EU, all with aims of providing contribution to common democratic values and reinforcing of regional and global security.

The increasing military co-operation with Russian Federation in the latest years represents the confirmation of political determination for military neutrality of Serbia. Such tendencies in foreign politics were reinforced in May 2018, when National Assembly of the Republic of Serbia adopted alterations and amendments of the Law on Defence. By the same law defence interest, military neutrality, co-operation and partnership with states and international organizations in the field of security and defence were defined.

Key words: neutrality, military neutrality, co-operation, national security.

Рад је предат 16. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 001.891:321.01

Прегледни рад

*Емина М. ЛАЗОВИЋ ЈОВИЋ**
Факултет политичких наука, Београд

*Бојан Н. ШЕВО***
Институт за српску културу Приштина, Лепосавић

ВРСТЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ МЕТОДОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИКОЛОГИЈИ***

Апстракт: Издвајамо три типа методолошких истраживања:

1) када истражујемо одређену методу или технику као предмет истраживања,

2) када истражујемо предмет, тј. сегмент неке науке у којима се истовремено користи више метода истраживања, па упоређујемо успешност тих метода међусобно,

3) истраживања у којима је употребљена једна метода, па се уз сазнање о предмету истраживања сазнаје и о успешности те методе.

Методолошка научна истраживања могу имати бар једну од две сврхе: прво, она могу унапређивати и развијати научно-методолошко сазнање и друго, она могу проверавати употребљивост и функционалност већ постојећег научно-методолошког сазнања.

Према критеријуму сврхе, методолошка истраживања можемо поделити на основна и корективна односно дијагностичка и прогностичка, а издвајамо и инструментална, манипулативна истраживања.

Кључне речи: врсте методолошких истраживања, основна, корективна, дијагностичка и прогностичка истраживања, емпиријска и теоријска истраживања, манипулативна и методска истраживања.

* Доктор политичких наука, emma.lazovic@gmail.com

** Научни сарадник, bojansevo78@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МЕТОДОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

На основу чињенице да се методологија не може ослањати само на изучавање истраживачких искустава у току истраживачког процеса неког конкретног проблема из одређене науке, научне дисциплине, закључујемо о неопходности постојања методолошких научних истраживања као посебне врсте научних истраживања.[1] Методологија као наука мора да спроводи и тзв. специфична методолошка истраживања у којима се конкретно истражују неке од научних метода истраживања, као што је случај када истражујемо анкетарску грешку приликом примене разних облика анкете, или када истражујемо разлике у опажањима разних посматрача приликом посматрања неке појаве, иако се за посматрање увек користе врло прецизне технике и инструменти.

Предмет методолошких истраживања су процеси, тј. процедуре: 1) концептуализације и реконцептуализације, 2) израде пројекта истраживања, као и структуре и форме тих пројеката, 3) токови реализације истраживања и 4) карактеристике, могућности и практиковање одређених методолошких концепата (Лазовић Јовић 2018: 454).

На основу ових карактеристика, може се извести закључак да су сва методолошка истраживања заправо мета-методолошка, а да истраживања о методу припадају мета-методологији.

Могли бисмо даље да кажемо да постоје:

1) истраживања уопште;
2) двојна истраживања и
3) искључиво (специјална) методолошка истраживања.

Основни предмети методолошких истраживања јесу мотиви и инспирације за истраживање, пројектни задатак и идејни пројект, изведени пројекат, парцијална истраживања, као и целовита истраживања. И у методолошким истраживањима користе се све методе, технике, инструменти и поступци који се користе и у другим истраживањима, па их на основу тога можемо поделити на она у којима се користи:

а) само једна метода;
б) више метода;

1 Гордић, Термиз и Танчић истичу да научна истраживања „имају утврђену структуру и процедуру, дефинисане критеријуме избора и вредновања и норме поступања. Она су увек мање или више у функцији развоја науке и научног сазнања, чак и када су по типу акциона истраживања. Научна истраживања најчешће се одигравају у оквиру једне науке – научне дисциплине, мада им предмет може бити и интрадисциплинаран, односно мултидисциплинаран. Међутим, до сада није познато истраживање које би обухватило цео предмет корпуса наука“ (Гордић–Термиз и др. 2016: 43).

в) само једна техника;
г) више техника;
д) уз примену техничких средстава и
ђ) без примене техничких средстава.

На основу предмета методолошких истраживања можемо говорити о истраживањима: а) реалних предмета, било да се ради о предметима из политичке стварности, било да је реч о предметима из методологије (као што су пројекат истраживања, структура и облик пројекта, методе истраживања...) и б) критичка истраживања, у којима се може разматрати допринос неке научне теорије научној истини, мерење утицаја и ваљаности те теорије, итд.

У сфери тзв. методолошких истраживања обрађује се и питање стратегије методологије и њеног развоја и међузависност развоја науке и методологије. Ово питање, заправо, је кључно питање мета-теорије.

Можемо говорити о неколико битних предмета методолошких истраживања:

1) предмет могу бити процеси пројектовања (односно, концептуализација и реконцептуализација, пројекат истраживања);
2) истраживање метода;
3) истраживање техника;
4) у политикологији нарочито значајно, истраживање резултата и примена резултата.

На основу претходно реченог, издвојили смо три типа методолошких истраживања:

1) када истражујемо одређену методу или технику као предмет истраживања,
2) истражујемо предмет, тј. сегмент неке науке у којима се истовремено користи више метода истраживања, па упоређујемо успешност тих метода међусобно, и
3) истраживања у којима је употребљена једна метода, па се уз сазнање о предмету истраживања сазнаје и о успешности те методе (Лазовић Јовић 2018: 455).

Истраживање резултата и примене резултата везујемо за врсте истраживања које смо извели на основу критеријума функције истраживања у развоју науке, а према коме смо истраживања поделили на: а) фундаментална, б) примењена и в) развојна истраживања. Ово је једина подела која је преузета из природних наука. Фундаментална истраживања постављају законе, основне принципе и постулате у одређеној сфери. Примењена истраживања на основу законитости, принципа и постулата припремају

истраживање за практичну примену. Развојна истраживања на основу практичне примене резултата фундаменталних и примењених истраживања развијају и усавршавају даље могућности њихове примене. Можемо рећи да су сва истраживања, заправо, развојна, јер се кроз свако истраживање сазнаје више и о методологији и о науци у оквиру које се истраживање врши. Кроз развојна истраживања се методологија развија. Такође се развија и појава, тј. предмет који се истражује, али и способности делатности које се обављају приликом истраживања. Овој подели додајемо још и акциона истраживања која имају за циљ промену истраживане појаве и интервенцију у стварности.

2. ТЕОРИЈСКА И ЕМПИРИЈСКА МЕТОДОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Научна истраживања усмерена су првенствено на стицање научних сазнања о разним предметима из целокупне објективне стварности. С друге стране, свако научно сазнање је променљиво, оно се развија, мења, прилагођава, или настаје на основу праксе. Људске потребе се мењају и развијају, па се тако и научна сазнања шире на нове сфере и прате друштвени развој. О томе Богдан Шешић говори на следећи начин: „Суштина развитка сазнања састоји се у процесу појављивања и решавања разлике, супротности и противречности између старе теорије (појма, суда, система судова или принципа) и података које даје нова пракса сазнања (опажања, експеримента)“ (Шешић, 1971: 370).

Не постоји теорија потпуно независна од праксе и обратно. Оне су међусобно условљене, упућене једна на другу и на тај начин могу и подићи једна другу на виши ниво. Затим, и свако научно истраживање се може дефинисати као специфичан облик научне делатности за који је, између осталог, карактеристична и врло интензивна интеракција између теоријске и практичне, емпиријско-чулне делатности. У реализацији научног истраживања могуће је констатовати три фазе: 1) фаза теоријских активности, 2) фаза емпиријских активности и 3) теоријско-емпиријска фаза. Дакле, свако научно истраживање се може дефинисати као специфичан облик научне делатности за који је, између осталог, карактеристична и врло интензивна интеракција између теоријске и практичне, емпиријско-чулне делатности. Када говоримо о том специфичном односу између теорије и праксе у истраживању морамо указати на неколико битних чињеница. Прво, теорија и пракса су, као што смо видели, предмет истраживања. Друго, теорија и пракса су полазни основ и усмеритељ истраживања. На основу реченог, можемо констатовати неколико ствари:

1) можемо говорити о теоријским и емпиријским методолошким истраживањима;

2) не постоје чисто теоријска нити чисто емпиријска истраживања, јер се теорија и емпирија стално прожимају и једна представља услов опстанка, развитка и унапређења друге.

Зашто нема чистих теоријских и емпиријских истраживања? Можемо уочити два битна разлога: прво, свака истраживана појава мора на неки начин да се манифестује, односно, неопходно је да за њу постоје одређени индикатори, који су у теоријским истраживањима теоријски ставови које проучавамо (ти ставови су негде записани, дакле, материјално постоје); а друго, у сваком научном истраживању (наглашавамо да треба водити рачуна о разлици између истраживања уопште, стручних и научних истраживања) морају бити примењене одговарајуће научне методе истраживања.

Покушајмо да дефинишемо теоријска и емпиријска методолошка истраживања. Можемо истаћи да су теоријска истраживања[2] сва истраживања која проверавају, продубљују, систематизују и стварају нова научна сазнања о процесима научног сазнања, тј. научног истраживања. Конкретније речено, теоријска истраживања се баве истраживањем извора теорије, процесима њеног конституисања и развоја, структуром, формом, научним дометима.

Емпиријска истраживања можемо дефинисати као она која практично разрађују и конкретизују технике, инструменте и поступке научног истраживања, односно, која се баве научно-истраживачком праксом и нормама понашања и активностима у самом истраживачком процесу. Емпиријска методолошка истраживања су ефикаснија уколико се ослањају на једну или више теорија при концептуализацији, пројектовању и самом истраживању одређеног предмета.

Као непосредно емпиријско методолошко истраживање третира се рад интервјуера, анкетара и посматрача, јер имају иста чула као истраживач, обучени су за рад, знају циљеве истраживања, које податке треба користити, односно, шта може да уђе у резултате.

На основу овог кратког осврта на теоријска и емпиријска истраживања, можемо поставити неколико значајних питања. Прво, да ли предмет

2 Гордић, Термиз и Танчић сматрају да су теоријска истраживања „нужно аналитичко-синтетичка, апстрактна, класификаторско типолошка, дедуктивна и индуктивна, а могу бити, а често и јесу, генерализаторска. Отуда и захтев да се у истраживању веома коректно примењују основне научне методе. У теоријским научним истраживањима здушно се, експлицитно користе и све општенаучне методе. Непосредно се првенствено примењују аксиоматска и аналитичко хипотетичка, а потом и хипотетичко-дедуктивна и статистичка метода. Стога је неопходан захтев да се те методе веома строго и досљедно примењују. Свако теоријско истраживање у својој суштини има једну основну идеју односно конзистен систем идеје. Он се не може изразити без појмова, ставова, судова и закључивања“ (Гордић–Термиз и др. 2016: 189).

теоријских истраживања истражујемо теоријски, односно, предмет емпиријских истраживања истражујемо емпиријски? Да ли је могуће емпиријски предмет истраживати теоријски и обрнуто? Друго, значи ли то да су теоријска истраживања чисто дедуктивна, а емпиријска чисто индуктивна?

Појам теоријских истраживања некад се тесно везује за појам теорије, односно, поистовећује се са мисаоним активношћу човека, којом се настоји доћи до битних научних сазнања о појавама, процесима и предметима о којима се мисли. Претежно теоријска научна истраживања могу се бавити следећим питањима, тј. предметима:

– постављање хипотеза,
– настанак научних теорија и закона,
– суштина сазнајног процеса и развој сазнања.

Теоријска методолошка истраживања баве се конституисањем хипотетичког оквира, а затим се, кроз процес верификације тих хипотеза долази до објашњења истраживане појаве. Теоријским научним методолошким истраживањима могу се: 1) проверавати ставови теорије; 2) критиковати одређена теорија или делови теорије, при чему не мислимо само на негативну, деструктивну критику, већ истичемо да критика може бити и позитивна и 3) проширивати и продубљивати теорије. Дакле, теоријска методолошка истраживања баве се обрадом свих методолошких проблема, од опште методологије, преко посебних до специјалних методологија. У оквиру методолошких проблема, баве се нарочито питањима општих и посебних метода научног сазнања. Разрада и даље проучавање свих теорија, схватања или учења и могућа је и нужна, не само у оквиру опште методологије, већ нарочито у оквиру посебних и специјалних методологија.

До каквих сазнања долазимо у теоријским, односно, емпиријским истраживањима?

Код емпиријских истраживања сва научна сазнања требало би да потичу од практичне делатности, ослањајући се на праксу и требало би да буду и проверена у пракси. Таква сазнања су практична и одликују се практичном, односно, реалном истинитошћу.[3]

Код теоријских истраживања научно сазнање не потиче из практичне делатности и не проверава се у пракси, па се такво научно сазнање одликује теоријском истинитошћу (Шешић 1971: 196).

У вези са овим, намећу се следећа питања:

3 Шешић говори о томе да морамо разликовати практична и теоријска сазнања, те да се практична сазнања одликују практичном истинитошћу, док се теоријска одликују теоријском истинитошћу. (Видети: др Б. Шешић, *Општа методологија*, Научна књига, Београд, 1971, 196)

1) да ли емпиријским истраживањима долазимо само до емпиријских научних сазнања, а теоријским само до теоријских?

2) јесу ли теоријска сазнања непрактична, немају никакву примену у пракси?

3) јесу ли емпиријска и теоријска сазнања независна једна од других?

Ако говоримо о чисто емпиријским истраживањима, онда би њихова научна сазнања требало да буду само практична, као што би теоријска требало да долазе до теоријских сазнања.

Важно је напоменути да свако истраживање теорије, заправо, касније служи за обликовање праксе. Људска пракса је и основни извор теоријских истраживања. Она су заснована на пракси људског научног мишљења и зато потичу из праксе. Тако је и научно сазнање које је резултат истраживања мисаоно-практично. Ни једно сазнање није потпуно апстрактно и формално, без обзира на то колико је опште. Оно је увек, макар и индиректно, резултат практичне делатности људи. Тако смо поново дошли до нашег закључка, да је свако истраживање саставни део теорије, али и значајни део људске праксе.

За методолошка истраживања можемо рећи да долазе претежно до теоријских научних сазнања, која би требало да се непосредно потврђују у мисаоној научној пракси, а не у другим видовима практичне људске делатности. Међутим, већина тих научних ставова и принципа до којих се дошло у методолошким истраживањима потврђују се у неком наредном научном истраживању које је, како смо видели, и практично-чулна делатност.

Теоријско сазнање, које би требало да буде резултат теоријских истраживања, односи се на логички садржај теоријског става у вези са одредбама неког предмета истраживања и на његово слагање или неслагање са принципима науке на коју се тај став односи. Апсолутна, општа теоријска сазнања не могу бити потврђена у пракси, али постоје теоријска научна сазнања која се делимично могу практично потврдити, и она, која се могу потпуно проверити и потврдити у пракси. Ово нас доводи до још једне неспорне чињенице у вези са повезаношћу емпиријских и теоријских истраживања, а која се односи на развитак самог сазнања. Развитак сазнања, најкраће речено, састоји се у решавању дилема и противречности између старе, постојеће теорије и чињеница до којих се долази кроз нова практична сазнања. Увек до промена долази на основу нових сазнања, а тако настају и научне теорије, па и читаве науке. Сви, чак и најапстрактнији појмови, ставови, принципи, теорије, итд. засновани су на емпиријским чињеницама до којих долазимо на основу неке практичне делатности, нпр. опажањем или експериментом. Управо то омогућава и развој научног сазнања, његово проширивање и мењање. Наравно, није довољно само искључиво ослањање на праксу, јер то онда доводи до недовољно поуздане и проблематичне теорије.

Практична сазнања се узимају у обзир, али се верификација тих сазнања мора извршити теоријским поступком анализе.

Теоријска истраживања би требало, по дефиницији, да се баве само изучавањем теорије, тј. мисаоних сазнања о неком предмету. Да ли то онда значи да та истраживања не могу имати практични предмет истраживања и да се сазнања до којих долазе састоје само од система научних, теоријских поставки, ставова, судова и закључака о неком предмету?

Теоријска истраживања увек се односе на неки одређени предмет или врсту предмета и заснована су на неком општем ставу, принципу или закону, али исто тако узимају у обзир и посебне и појединачне ставове о предмету. Управо преко тих ставова теоријско истраживање остварује везу са реалним друштвеним, односно, политичким предметом. Већ из овога видимо да теоријска истраживања представљају сложен сазнајно-практичан процес.

С друге стране, емпиријска истраживања морају се заснивати на великом броју чињеничких, емпиријских ставова како би се могло извести ваљано научно сазнање. У извођењу научних закључака емпиријске чињенице су основа, а уопштавање ставова има значајну улогу у процесу стицања научног сазнања. Можемо рећи да научна сазнања емпиријских истраживања нису само емпиријско-индуктивна, већ и аналитичка и генерализаторска. Ово је нарочито важно у друштвеним наукама, где се не тежи само дескрипцији истраживаних појава, већ се тежи објашњењу и предвиђању – а за њих није довољна само (емпиријска) индукција. И код емпиријских истраживања постоје општи ставови, научни принципи и закони који представљају полазну основу истраживачког процеса, јер се без тога ниједно истраживање не може ни започети ни спровести. Гордић, Термиз и Танчић су на становишту да „научна емпиријска истраживања друштва су строжије организована, са одређенијим процедурама, са одређенијим методолошким нормама (не само логичким) и са наглашеном оријентацијом на чињеничним подацима и њиховој обради. Емпиријска истраживања су у основи индуктивна или бар у њима индукција и генерализација играју битну улогу. Она су несумњиво обавезна да користе општенаучну статистичку методу, па самим тим морају уважити и поступке квантификације. То није обавеза теоријских истраживања, осим у строго одређеним случајевима. За емпиријска истраживања је битан «теренски рад», непосредно општење са одређеним манифестацијама истраживане појаве (истраживаних појава). Даље, емпиријска истраживања су, по правилу, ужих могућности обухвата од теоријских, те су парцијалнија, а њихови резултати су нижег степена општости“ (Гордић–Термиз и др. 2016: 191).

Научна истраживања могу бити претежно теоријска или претежно емпиријска и зато говоримо о теоријско-емпиријским, односно, емпиријско-теоријским истраживањима. Теорија и реалне друштвене, тј. политичке чињенице нису супротне и супротстављене, већ међусобно повезане. Ниједна теорија

није чисто мисаони систем принципа, ставова, судова, закона, итд. Теоријска истраживања реалних појава и процеса баве се истраживањем тих појава на основу сазнатих и утврђених чињеница, али се ослањају и на теорију о њима. Сва методолошка научна истраживања, у крајњој линији, баве се и проблематиком односа и веза између емпиријских чињеница и научне теорије и заснована су управо на њиховом међусобном односу, без обзира да ли је њихов предмет истраживања научна теорија или нека реална политичка појава, тј. процес.

Процес настанка научног сазнања у теоријско-емпиријским (или емпиријско-теоријским) истраживањима одиграва се кроз следеће процесе:

1. анализа емпиријских чињеница;
2. постављање хипотеза на основу тих чињеница;
3. емпиријски проверена хипотеза се теоријски доказује.

Свако научно сазнање, дакле, настаје на основу емпиријских чињеница и њихове анализе, али и на основу општих закона и принципа који су полазна тачка у истраживању политичких (и свих других) појава и процеса, тј. предмета истраживања.

Теоријска истраживања су претежно дедуктивна, док су емпиријска претежно индуктивна, али ми се и даље придржавамо ранијег става да су сва истраживања теоријско-емпиријска, односно, дедуктивно-индуктивна, а да смо њиховом појмовном раздвајању прибегли из чисто аналитичких разлога како бисмо их што боље објаснили.

Емпиријска методолошка истраживања углавном су представљена кроз низ емпиријских, систематизованих и строго утврђених радњи с циљем да се конституишу научна сазнања о научној пракси, која ће послужити као основа за дефинисање и редефинисање одређених појмова који се у теорији користе. Карактеристике теоријског истраживања можемо препознати већ у самом пројектовању истраживања, када говоримо о теоријском одређењу предмета. Чисто емпиријских истраживања нема зато што она и у току прибављања података и у току реализације користе теоријске ставове. Ти ставови истраживањем могу бити потврђени, промењени или могу настати нови ставови који постају део те теорије. Свака генерализација на основу емпиријских података може се сматрати теоријским радом.

Теоријска истраживања користе статистичку општенаучну методу, а за прибављање података испитивање и анализу садржаја докумената. Наравно, истовремено се користе и готово све основне методе сазнања. На тај се начин у теоријско истраживање уводи емпиријска компонента. Ипак, овде морамо додати и констатацију да су теоријска истраживања по свом карактеру најтежа и научно најзначајнија, јер доносе нова општа научна сазнања. У њима се истраживач строжије придржава свих основних методолошких начела и зато она имају велики допринос управо у методолошком погледу.

Теоријска и емпиријска методолошка истраживања баве се процесом истраживања, али и свака фаза истраживачког процеса може бити предмет посебног истраживања. Нпр. прва фаза истраживања је претежно теоријска, и ако је она предмет методолошког истраживања, онда га је могуће окарактерисати као теоријско истраживање. С друге стране, реализација и прибављање података углавном су емпиријске природе и тада истраживање можемо назвати емпиријским.

И политиколошка истраживања указују на специфичан однос између теорије и праксе, па се тако ни политиколошка истраживања (истраживања у политичкој науци, тј. истраживања политичких појава и процеса) не могу окарактерисати као чисто теоријска, односно, чисто емпиријска истраживања. Предмет истраживања у политичким наукама јесте политичка пракса, али се политичка теорија схвата као њен саставни део. Политичка теорија има неоспорно велики утицај на политичку праксу, па зато и чини саставни део политиколошких истраживања. Под њеним утицајем долази до мењања политичке праксе, али и одступања политичке праксе од научне теорије стални су предмет политиколошких истраживања.

3. МЕТОДОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПРЕМА СВРСИ У НАУЧНОМ САЗНАЊУ

Методолошка истраживања имају још једно битно својство. Рекли смо да се сва политиколошка истраживања у исто време могу сматрати и јесу методолошка акционих истраживања научна истраживања. Исто тако, и сва методолошка политиколошка истраживања имају, посредно или непосредно, својства.[4] Стога, методолошка научна истраживања могу имати бар једну од две сврхе: прво, она могу унапређивати и развијати научно-методолошко сазнање и друго, она могу проверавати употребљивост и функционалност већ постојећег научно-методолошког сазнања.

С тим у вези, рекли бисмо да је улога и функција методолошких научних истраживања:

– да се научно истраживање заврши са истинитим резултатом како би се могао искористити за решавање практичних питања, и

– резултати методолошких научних истраживања треба да помогну да се од фундаменталних истраживања лако пређе на примењена и развојна истраживања.

4 О акционим истраживањима видети: Е. Лазовић-Јовић, *Специфичности акционих истраживања у политиколошким и социјалним истраживањима*, магистарска теза, ФПН, Београд, 2005.

На основу критеријума сврхе, методолошка истраживања можемо поделити на:

а) основна и
б) корективна.

Научно-методолошка истраживања представљају основу за сва друга истраживања, па и за практично деловање.

По аналогији са акционим истраживањима, извршили смо поделу методолошких истраживања која могу бити:

1. дијагностичка и
2. прогностичка методолошка истраживања.

Сва методолошка истраживања, без обзира ком типу припадају, одвијају се по свим фазама које морају да имају научна истраживања и морају имати пројекат истраживања као сва научна истраживања.

Дијагностичка методолошка истраживања могу имати карактер верификаторних и хеуристичких истраживања. Дакле, она могу бити и основна и корективна. Њима можемо потврђивати досадашња научна сазнања о предмету истраживања, или, можемо доћи до нових сазнања која ће допринети изучавању разних предмета у методологији, научној теорији неке науке или научне дисциплине, или приликом изучавања предмета неке науке. Циљеви ових истраживања могу бити и научна сазнања која би послужила као основа за предузимање одговарајућих акција.

Прогностичка методолошка истраживања могу имати само хеуристички карактер. Дијагностичка и прогностичка истраживања чија је сврха припрема научне основе за политичку акцију имају у сваком друштву значајну улогу. О специфичностима односа унутар политиколошких истраживања неће детаљније бити речи у тексту, али ћемо овде само напоменути да ова методолошка истраживања могу бити корисна и за носиоце политичке моћи, односно, власти, али и за све оне на које власт утиче својим деловањем, или на које се дотично истраживање односи. У идеалној ситуацији ове би се ствари поклопиле, али смо сведоци да врло често то није случај. Зато у класификацију уводимо још једну врсту методолошких научних истраживања, а то су инструментална истраживања. Ова истраживања треба схватити као инструмент спровођења политичке акције. Она су по свом карактеру манипулативна, односно, строго инструментална и имају значајну улогу у политици, јер омогућавају да се спроводи одређена политичка акција која треба да произведе одређени ефекат. Зато оваква истраживања могу бити и искључиво методска, тј. имати само практичне циљеве.

Методолошка научна истраживања која имају и својства акционих истраживања као једну од својих одредаба садрже и друштвену, односно,

политичку акцију. Дакле, можемо рећи да таква истраживања активно учествују или се спроводе с намером да учествују у решавању друштвених проблема. Главна карактеристика и предност ових истраживања је у томе што се њима на неки начин превладава одвојеност између теорије и праксе, остварује се усавршавање и праксе и научног сазнања. У политичким наукама ова истраживања могу имати значајну улогу за исход неке политичке акције. Научно-методолошка акциона истраживања се баве стицањем научних сазнања, односно, научно-логичним утемељивањем сазнања о предмету истраживања. Зато дијагностичка методолошка истраживања имају за сврху припрему научне основе за акцију, док прогностичка методолошка истраживања припремају мере за примену у току намераване акције на основу научног сазнања.[5]

Као што се на основу претходног излагања може закључити, предност методолошких истраживања заснована је пре свега на њиховом истовременом доприносу науци, научном сазнању и политичким процесима, односно, на њиховој међусобној научној и практичној условљености.

4. МЕТОДСКА ИСТРАЖИВАЊА

Методика се, пре свега, бави проучавањем метода утицаја и деловања приликом практиковања појаве, промене или стварања одређене појаве. Из овог кратког подсећања шта је методика, закључујемо да су методска истраживања различита од методолошких, као и да су она један од практичних инструмената деловања на појаву. Циљ методологије је истинито сазнање о појави, дакле, научно сазнање, а методике утицај или чак стварање нове појаве, односно, процеса. Кључни моменат за наше разматрање методских истраживања крије се у чињеници да методика користи научна, односно, методолошка сазнања (резултате методолошких истраживања) и претвара их у методе практиковања, деловања и утицаја. Дакле, методика је заправо та која омогућава да се научна сазнања практикују. Она се састоји из следећих делова: 1. научног приступа и опште концепције; 2. искуства праксе деловања на појаву; 3. дефинисано опште очекивање и 4. оцене успешности (Термиз 2001: 13).

Методска истраживања, за разлику од методолошких научних истраживања, баве се организовањем акција којима се утиче на побољшање или промену појаве. Дакле, она су претежно или углавном емпиријска истраживања. Специфичност ових истраживања откривамо и у методама које користе,

5 Карактеристике методолошких акционих истраживања утврдили смо на основу Е. Лазовић-Јовић, *Специфичности акционих истраживања у политиколошким и социјалним истраживањима*, магистарска теза, ФПН, Београд, 2005. год.

а то су претежно тзв. интервентне методе, односно, методе практиковања и (или) утицаја на појаву. За методска истраживања кажемо да она служе као инструмент, средство решавања неких практичних проблема људи и то путем разрађеног плана акције, саме реализације и оцене постигнутих резултата, тј. ефеката (позитивних и негативних). За ова истраживања такође можемо рећи да су акциона, као и да су заснована на поузданим, истинитим или бар вероватним сазнањима о предмету. Код методских истраживања нарочито долази до изражаја повезивање теорије и праксе што се види из нашег претходног става да свака акција почива на научним сазнањима. И код методолошких истраживања нагласили смо повезаност теорије и праксе, али се код њих ради о истраживачкој пракси и реализацији истраживања. Научно-методолошка истраживања представљају основу за сва друга истраживања, а методска за практично деловање, акцију.

Као посебну врсту методских истраживања овде бисмо нарочито истакли инструментална, манипулативна истраживања, која су инструмент спровођења одређене политике. Оваква истраживања лако постају моћно средство оних који владају и могу им омогућити да остваре своје циљеве на привидно легалан начин. Методска истраживања могу бити усмерена на побољшање истраживане ситуације, али такође могу усмеравати ситуацију у жељеном правцу и на тај начин изгубити на потребној научној објективности. Методологија овде може имати значајну улогу, односно, методолошка истраживања која треба усмеравати на истраживање управо објективности у методским истраживањима. Нарочито су значајна стручна методолошка истраживања којима се стичу сазнања о одређеној струци (нпр. истраживања у социјалном раду), којима се долази до сазнања везаних за струку (правила, норме, принципи неке струке), а методика онда та правила примењује у пракси.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1993: Марија Богдановић. *Методолошке студије*. Београд: Институт за политичке студије.

Bryman 2001: A. Bryman. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.

Гордић–Термиз и др. 2016: Миодраг Гордић, Џевад Термиз, Драган Танчић. *Методолошки основи истраживања безбедности, одбране и тероризма,* II измењено и допуњено издање. Београд: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић: Факултет за пословне студије и право Универзитет Унион – Никола Тесла.

Лазовић-Јовић 2005: Емина Лазовић-Јовић. *Специфичности акционих истраживања у политиколошким и социјалним истраживањима*. Магистарска теза. Београд: ФПН.

Лазовић-Јовић 2018: Емина Лазовић Јовић. „Специфичности методолошких истраживања у политикологији". *Баштина*, свеска 44, 2018, 449–464.

Matthews–Ross 2010: B. Matthews – L. Ross. *Research methods – A practical guide for the social sciences*. Birmingham: University of Birmingham.

McNabb 2004: David E. McNabb. *Research Methods for Political Science – Quantitative and Qualitative Methods*, New York: M.E. Sharpe Inc.

Милосављевић–Радосављевић 2013: Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић. *Основи методологије политичких наука*, пето издање. Београд: Службени гласник.

Термиз 2009: Џевад Термиз. *Методологија друштвених наука*. Лукавац: Графит.

Термиз 2013: Џевад Термиз. *Критика теорије*. Сарајево: Амос Граф.

Термиз–Милосављевић 2018: Џевад Термиз – Славомир Милосављевић. *Практикум из методологије политикологије*, друго измијењено, допуњено и проширено издање. Сарајево: Амос Граф.

Шешић 1971: Богдан Шешић. *Општа методологија*. Београд: Научна књига.

Шешић 1974: Богдан Шешић. *Основи методологије друштвених наука*. Београд: Научна књига.

Шешић 1983: Богдан Шешић. *Основи логике*. Београд: Научна књига.

Emina M. LAZOVIĆ JOVIĆ
Bojan N. ŠEVO

TYPES AND CHARACTERISTICS OF METHODOLOGICAL RESEARCHES IN POLITICAL SCIENCES

Summary

The authors put emphasis on three types of methodological research:
– research of a particular method or a technique as the subject of research,
– research of a subject i.e. a segment of a certain science that simultaneously uses several research methods, with subsequent intercomparison of the success of these methods, and
– Research that applies to one method, is leading not only to knowledge about the subject of research, but also to knowledge about the success of this method.

It is important to state the following facts:
– methodological research can be classified into theoretical and empirical one,
– it is not completely clear which criteria the above classification is based on, and
– purely theoretical or purely empirical research does not exist because theory and empiria are inseparable, and one is essential for the survival, development, and advancement of the other. In addition, all methodological research in political science has, directly or indirectly, elements of action research. Therefore, methodological scientific research can have at least one of the following objectives:

Firstly, to advance and develop methodological scientific knowledge, secondly, to verify the applicability and functionality of an already existing one.

Depending on its objective, methodological research can be classified into basic and corrective research, that is diagnostic and prognostic research, but we would also like to draw attention to instrumental, and manipulative research as well.

Key words: types of methodological research, basic, corrective, diagnostic and prognostic research, empirical and theoretical research, manipulative and method research.

Рад је предат 15. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 35.077.2

Оригинални научни рад

*Милена В. ЈАКШИЋ**

*Милан М. МАЦУРА***

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ УПРАВНОГ СПОРА У ПРАВНОЈ НАУЦИ

Апстракт: Управни спор је настао као последица либералистичко-индивидуалистичких схватања после Француске буржоаске револуције, ради заштите појединаца према држави и јавној власти. Управни спор се у политичким системима од XIX века на различите начине развијао.

Кључне речи: спор, управни спор, суд, судски спор, заштита јавних права грађана.

ГЕНЕЗА НАСТАНКА УПРАВНОГ СПОРА

Историјат управног спора и контрола аката управе од стране судова почиње са XIX веком, посебно од његове друге половине. Управни спор не представља институт античке правне мисли, већ је таква институција резултат савременог права.

Историјски посматрано, разлози за увођење управног спора, пре свега, налазе се у околностима да административна контрола управе није могла у довољној мери да гарантује остваривање начела законитости у раду управе, а далеко мање да гарантује остваривање и заштиту права грађана од незаконитих поступака и одлука управе (Лилић 2002: 212).

Управни спор у свом изворном облику настао је као последица либералистичко-индивидуалистичких схватања која су нарочито дошла до изражаја после Француске буржоаске револуције, у циљу заштите појединаца према држави и јавној власти уопште. Управно судство је плод друштвено-економских услова, државно-правних теорија и политичког искуства после 1848. године (Стјепановић 1983: 257).

* доктор наука

** мастер, milan.macura992@gmail.com

У појединим европским земљама развој управног судства, осим општих, имао је и специфичних обележја. У Француској је систем посебних управних судова почео да се формира већ почетком XIX века – 1801. године, у виду посебних облика заштите јавних права грађана у виду обласних (префектурских) савета и Државног савета. Њима је поверено решавање спорова између јавне управе и грађана. То су били административни спорови (lecontentieuxadministratif). Административно правосуђе Француске је служило као модел организацији управног судства у свим осталим земљама Европе.

РАЗВОЈ УПРАВНОГ СПОРА У РАЗЛИЧИТИМ ПОЛИТИЧКИМ СИСТЕМИМА

У Италији је 1842. године била уведена, под утицајем праксе управног судства Француске, судска контрола над радом управе преко Државног савета. Међутим, 1865. године, Државном савету је била одузета судска функција и решавање повреда грађанских и политичких права потчињених од управе било је пренето у надлежност редовних судова, да би крајем 19. века поново била одређена широка надлежност Државног савета за расправљање управних спорова о повреди правних интереса, док су редовни судови, по правилу, били надлежни за спорове о повреди субјективног права.

У Италији, у наведеном периоду, контролу аката управе врше: покрајинска управна већа и Државни савет; редовни судови; у извесном смислу контролу врши и Уставни суд. Управне спорове; углавном решавају покрајинска управна већа и Државни савет. У данашње време, у Италији судску контролу аката управе врше регионални управни савети, специјализовани управни судови, Државни савет и редовни судови, а на посредан начин укључен је и Уставни суд (Лилић 1998: 493).

За италијански систем управног судства карактеристично је што управни судови решавају у споровима о повреди нечијег законског интереса, док редовни судови решавају у споровима о повреди нечијег права.

У Аустрији прве зачетке административног судства садржи Закон о судској власти из 1867. године. У овој држави, судску контролу над актима државне управе врше управни и уставни суд. Надлежност је подељена на тај начин да управни суд решава управне спорове у вези са појединачним актима управе, а уставни суд решава о појединачним актима државне управе којима је повређено неко уставно право грађана. Управни суд, основан крајем 19. века, одвојен је од редовног суда и ограничава се на испитивање законитости управних аката, а не и целисходности, односно дискреционе

оцене. Законом из 1875. године у аустријском управном судству примењена је генерална клаузула у вези са покретањем управног спора.

Судови опште надлежности (редовни судови) нису тада имали овлашћење да решавају спорове о законитости аката управе, већ су овлашћени да решавају спорове који настају из уговора и других правних послова органа управе, као и да решавају о одговорности за накнаду штете проузроковане незаконитим радом управе.[1]

Систем управног судства у Аустрији дограђиван је законима из 1905. и 1907. године, и има карактер заштите субјективних права грађана. Аустријско управно судство је свеобухватно. „Може се рећи да све одлуке управних власти подлежу разматрању управног суда" (Antoniolli 1954: 299).

У Аустрији, уставни суд може да се појави и у својству управног суда. Према аустријском Уставу, уставни суд је надлежан да решава спорове против одлука управне власти ако тужилац сматра да му је одлуком управних власти повређено право које је, иначе, заштићено Уставом. Дакле, уставни суд испитује уставност управног акта и уставност прописа на основу којег је тај управни акт донет.

Теорија поделе власти, која је представљала базу феудалне доктрине у материји права и управног спора, није никада у Енглеској била у том смислу прихваћена.

У Енглеској, државни и правни развитак дуго није био створио посебно управно право као скуп специјалних правних норми које регулишу рад управе. Почетком 20. века долази до знатних проширења задатака јавних власти, а то је, у ствари, довело до стварања система који има карактеристике управног права.[2]

У том периоду је дошло до формирања посебних тела, на основу закона, којима се поверава вођење управних спорова из одређене гране управе или из одређене материје, за које су пре тога били надлежни судови опште надлежности. На основу тих прописа, у Енглеској, решавање управних спорова поверава се или појединим ресорима или специјалним колегијалним телима и судовима, под посредном или непосредном контролом надлежних министара.

У новије време, у Енглеској постоје, углавном, два паралелна пута у вези са судском контролом над актима управе, с тим што је контрола редовних

1 Више о томе: С. Поповић, *Управни спор у теорији и пракси* Београд, 1968, 67.

2 „Монополистички капитализам због заоштравања класних односа има све више потребе да интервенише путем државне власти у привредним и друштвеним односима. А да би потпуно обезбедио своје интересе и профите, он ствара и посебне управне судове у оквиру управе. Стога развојни процес у новије време иде у правцу стварања система посебног управног права и посебних управних судова".
Видети о томе: С. Поповић, *Управни спор у теорији и пракси, Београд*, 1968, 73.

судова (судова опште надлежности) искључена када је установљена контрола од стране административних трибунала.

Путем првог писаног светског устава 1787. године створена је америчка федерација, најстарија постојећа савезна држава (Јовичић 1984: 719).

Устав из 1787. године је и данас важећи, заједно са, у међувремену донетим, амандманима. Установљен је систем поделе власти, код којег је свака „грана" власти оличена у посебном органу: законодавна у Конгресу, извршна у Председнику, судска у Врховном суду.

Процес развоја управног судства у Сједињеним Америчким Државама довео је до стварања система административних трибунала, који постоје у облику различитих органа (комисије, агенције, друга управна тела.) који врше послове контроле над законитошћу аката управе или поред тзв. судске функције, још и управне послове додељене законом (Schwartz 1958: 74).

Амерички правни систем се темељи на *commonlaw-y*. Судски систем се формира на нивоу федерације и на нивоу појединих федералних јединица. Реч је о судовима „општег права" (common law-a); америчко право не познаје специјализовано управно судство у европско-континенталном значењу. Одвојеност и независност управе од редовних судова је неспојива са англоамеричким схватањем слободе и права.

Пре револуције из 1789. године, контрола управе у Француској је била углавном у рукама редовних (грађанских) судова.[3] У то време, између осталог, постојао је један посебан орган – Краљевски савет (Conseil du Roi), као политички, правни и управни савет владара, у коме се налазе зачеци административне судске надлежности. Од њега, у каснијем периоду, настаје Државни савет са функцијом коју и данас има (Денковић 1967/8: 231–250).

Посебне институције за судску заштиту јавних права грађана и контролу управе, прва у Европи је створила баш Француска. То је учињено 1801. године, у виду обласних (префектурских) савета и Државног савета. Њима је поверено решавање спорова између јавне управе и грађана.

Законом из 1872. године Државни савет добија формално судска овлашћења, одлучује у управном спору без интервенције шефа државе.

Реформом управног спора у Француској од 1953. године, уведени су првостепени управни судови (развили су се из префекторалних савета), док је Државни савет постао највиши управни суд: по правилу, другостепени; изузетно, суд првог степена.[4]

---

3 Више о томе: З. Томић, *Управно право – управна контрола управе*, Београд, 1990, 45.

4 В. Симовић, „Реформа управног спора у Француској", *Нова администрација*, бр. 6/1954, 570.

Тиме је дошло до уобличавања дуализма судске надлежности у овој земљи – поред редовних (грађанских) судова постоји и систем посебног судства на челу са Државним саветом. С тим у вези, професор Иво Крбек истиче да се „администрација извукла испод контроле редовних судова да би коначно дошла под још строжу управно – судску контролу".[5]

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ УПРАВНОГ СПОРА У ДОМАЋЕМ ПРАВНОМ СИСТЕМУ ДО 2003. ГОДИНЕ

Уставом из 1869. године, а касније Законом о Државном савету (1870) у Србији је Државном савету, који је пре 1869. године вршио и законодавну власт, стављено у надлежност управно судовање. Државни савет који је касније делимично мењан у погледу надлежности и састава, надлежан је од тада за решавање управних спорова, па је као такав затечен и при стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919. године.

Како се истиче, историја српског административног судства, у ствари је историја развитка Државног савета. Државни савет има зачетак још за време Карађорђеве владе. То је био највиши орган тадашње државне управе у коме је усредсређена целокупна државна власт: законодавство, управа и судство, који су били у његовим рукама.

У члану 35. Закона о државном савету из 1870. године, дата је дефиниција административног спора: „Административни спор је спор између приватног лица, са једне и управне власти, са друге стране, а постоји онде где је наредбом или решењем управне власти право приватног лица повређено противу законских наређења" (Денковић 1973: 178).

Са појавом Устава из 1888. године, којим Србија постаје уставна монархија, ударени су темељи административној правној држави, па према томе и владајућем режиму.[6] Управна власт тада долази под законодавну и судску контролу. Судску контролу над управном влашћу врши државни савет који се тада по први пут јавља као административни суд.

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца затекло је институцију Државног савета. И у периоду пре доношења Видовданског устава (1919–1921) Државни савет је, мада надлежан за подручје Србије, решавао управне спорове са територије целе државе ако су били покретани против краљевских указа и министарских решења (Данић 1926: 89).

Развој управног судства у Краљевини Југославији био је, углавном, везан за положај и улогу коју је имао Државни савет.

---

5 И. Крбек, *Право југословенске јавне управе*, III, Загреб, 1962, 268.

6 Режим – облик управљања (владања) у оквиру датог система. Овај појам се увек односи на примену.

У Краљевини Југославији (односно Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца), управни спор био је регулисан Законом о Државном савету и управним судовима који је донет 1922. године.

Законом о Државном савету и управним судовима (1922), Државни савет је утврђен као Врховни управни суд, а као судови првог степена били су предвиђени основни посебни управни судови. Предмет управног спора, према овом закону био је акт управног органа уколико је имао следеће атрибуте: да је индивидуалан, да је акт власти, да је правни акт, да је управне природе и да чини повреду тужиочевог права или правног интереса.

Државни савет је решавао у одељењима састављеним од по пет чланова. Против аката управних судова могла се поднети жалба Државном савету.

Што се тиче правне природе управног спора у Краљевини Југославији, потребно је, пре свега, истаћи да је у то време био заступљен управни спор о законитости управних аката (спор прекорачења власти), док је спор пуне јурисдикције постојао само у неколико случајева изричито предвиђених у закону. Дакле, правна природа оваквог спора је била субјективног карактера. Наиме, према тадашњем важећем закону, управни спор је могло само да покрене лице коме је управни акт вређао субјективну правну ситуацију, и задирао у субјективна права или његове легитимне личне интересе.

У Југославији створеној након Другог светског рата (1945), Државни савет и управни судови не само да нису преузети, већ су били укинути.[7]

У овом периоду послератне Југославије није, у суштини, постојала судска контрола управе, а контрола рада управе у основи се сводила на поједине облике политичке и административне контроле карактеристичне за системе административног социјализма. Тако, као примери се могу навести: контрола од стране виших управних органа, надзор представничких органа државне власти, надзор контролних комисија, спорадичан надзор судова и сл.[8]

Устав ФНРЈ из 1946. године, поред традиционалног права грађана на „жалбе и петиције" органима државне власти, прописује да „против решења органа државне управе и неправилних поступака службених лица грађани имају право жалбе" (члан 39).

У ФНРЈ управни спор је уведен 1952. године, Законом о управним споровима. Управни спор је био одређен као облик судске контроле над законитошћу управних аката. Ту контролу вршили су Врховни суд Југославије, Врховни судови у републикама и Врховни војни суд и то путем посебних судских већа.

---

7 Више о томе: С. Лилић (са сарадницима), *Управно право*, Београд, 1998, 249.

8 Види: Н. Стјепановић, *Управно право*, Београд, 1973, 245.

Поред унутрашње контроле над радом управе коју врше сами органи управе у жалбеном поступку и поступку по праву надзора, постоји и посебна контрола коју спроводе надлежни судови одвојени и независни од управе.[9]

По овом Закону о управним споровима из 1952. године, управним спором се сматра спор између правног лица и овлашћеног државног органа, са једне стране и државног органа, најчешће органа управе, са друге стране. Такав спор се води код надлежног суда по поступку прописаном законом.

Управни спор се искључиво води о законитости управног акта а право покретања управног спора има појединац или правно лице ако сматра да му је управним актом повређено какво право или непосредни лични интерес заснован на закону, док законом овлашћени државни орган (јавни тужилац) покреће управни спор кад сматра да је управним актом повређен закон у корист појединца или правног лица.

Према овом закону, појам управног спора може се одредити само на основу материјалног гледишта. Овај Закон о управним споровима повезује појам управног спора са појмом управне ствари. Према члану 6. овог закона, предмет управног спора могу бити само они управни акти који су донети у каквој управној ствари. А то значи да предмет управног спора не могу бити они управни акти који нису донети у каквом управном послу и управној ствари. Тако се управни спор не може покренути против аката државних органа, који потичу из грађанскоправних односа, затим против аката донетих у радноправном односу итд.

Закон о управним споровима из 1952. године новелиран је 1964. године, пречишћен текст је објављен 1965. године, да би новелирање из 1976. године било учињено кроз нови законски текст 1977. године.

У тадашњем југословенском правном систему, судска контрола управних аката уређена је нарочитим законским прописима процесног карактера: Законом о управним споровима,[10] а делом и појединим одредбама прописа који се односе на службу друштвеног књиговодства – посебно Законом о служби друштвеног књиговодства.[11]

Закон о управним споровима уређује два основна облика судске контроле управних аката: 1) управни спор (чл. 1–65) и 2) тзв. судску заштиту уставом зајамчених слобода и права од незаконитих појединачних правних аката, укључујући ту и управне акте (чл. 66).

---

9 У циљу што потпуније заштите права грађана и учвршћења законитости у раду државних органа, грађани и овлашћени државни органи могу покретати управне спорове код надлежних судова, а у управним споровима судови решавају о законитости управних аката. (члан 1): Закон о управним споровима, 1952.

10 Закон о управним споровима *Службени лист СФРЈ*, бр. 4, 1977.

11 Савезни закон о служби друштвеног књиговодства, *Службени лист СФРЈ*, бр. 70, 1983.

По овом закону, управни спор се може дефинисати као правно респектујућа (призната) ситуација, настала подношењем тужбе против одређеног и конкретног резултата управног рада – управног акта (правне, појединачне, ауторитативне одлуке донесене у тзв. управној ствари, кроз управни поступак), за који легитимисани тужилац налази да је незаконит и тражи његово дефинитивно елиминисање из правног поретка.[12]

Право на покретање управног спора има појединац или правно лице ако сматра да му је управним актом повређено какво право или непосредни лични интерес заснован на закону. Право на покретање управног спора, према овом закону, имају и државни органи, организације, пословне јединице, насеља, и сл. Надлежни јавни тужилац или други законом овлашћени орган, такође може покренути управни спор, ако је управним актом повређен закон у корист појединца, организације рада или друге самоуправне организације. Слично право има и јавни правобранилац.

Према овом закону, у управном спору одлучује се само о једној врсти правних аката наведених субјеката – доносилаца, што значи оних правних аката којима они одлучују (решавају) о правима и обавезама у појединачним управним стварима.

Овај закон је предвидео да управно-судску заштиту пружају врховни судови у републикама и покрајинама, Врховни војни суд и Савезни суд.

Након разбијања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (1992), и стварања нове Савезне Републике Југославије (1992), октобра 1996. године донет је и нов југословенски Закон о управним споровима.[13]

Одлуком Савезне скупштине о проглашењу Уставне повеље државне заједнице Србија и Црна Гора од 4. фебруара 2003. године, правно је престала да постоји Савезна Република Југославија.

По Уставној повељи, сва права и обавезе Савезне Републике Југославије прелазе на Србију и Црну Гору. Такође, закони Савезне Републике Југославије, изван послова Црне Горе ће се примењивати као закони држава чланица до доношења нових прописа држава чланица.

Поступак за одлучивање о захтеву за оцену законитости коначних управних аката институција државне заједнице, односно институција управног спора на нивоу заједнице, уређује Закон о суду Србије и Црне Горе донет јуна 2003. године.

---

12 „Даље, по овом закону, управним спором се може сматрати и ситуација наступила подношењем тужбе усмерене на тражење од суда да нареди предузимање одређеног управног рада (управног акта), за који тужилац тврди да је том приликом незаконито изостао од стране надлежног органа". З. Томић, *Управно право – управна контрола управе,* Београд, 1990, 429–431.

13 Закон о управним споровима, *Службени лист СРЈ*, бр. 46, 1996.

ЛИТЕРАТУРА

Antoniolli 1954: V. Antoniolli. *Allgemeines Verwaltungsrecht*. Wien: Manz.

Schwartz 1959: B. Schwartz. *An Intraduction to American administrative Law*. London.

Данић 1926: Д. Данић. *Развитак административног судства у Србији*. Београд.

Денковић 1968: Д. Денковић. *Управно судство у Француској*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, књ. 2, Нови Сад: Завод за научноистраживачки рад.

Денковић 1973: Д. Денковић. „Државни савет у Србији и Југославији", *Анали Правног факултета у Београду*, Београд.

Јовичић 1984: М. Јовичић. *Велики уставни системи*. Београд: Савремена администрација.

Крбек 1962: И. Крбек. *Право југословенске јавне управе*, књ. III. Загреб: Биротехнички издавачки завод.

Лилић 1998: С. Лилић. *Управно право*. Београд: Савремена администрација.

Поповић 1968: С. Поповић. *Управни спор у теорији и пракси*. Београд: Завод за издавање уџбеника СРС.

Симовић 1954: В. Симовић. „Реформа управног спора у Француској". *Нова администрација*, бр. 6.

Стјепановић 1973: Н. Стјепановић. *Управно право*. Београд: Стручна књига.

Стјепановић 1983: Н. Стјепановић. *Управно право II*. Београд: Стручна књига.

Томић 1990: З. Томић. *Управно право – управна контрола управе*. Београд: Савремена администрација.

Milena V. JAKŠIĆ
Milan M. MACURA

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE DISPUTE IN LEGAL SCIENCE

Summary

Based on the application of historical method, content analysis, historical analysis and another scientific methods of social and legal sciences, it is undisputable that administrative dispute and control of administrative acts by the courts appears at the beginning of the first half of the 19th century, and especially its second half. In different European states and political systems, the development of administrative judicial system besides general, had some specific features, which could be noticed in France, Italy, Austria, USA, England, and Serbia. Historical development of administrative dispute in Serbia must be observed starting from the Constitution from 1869, and after that the Law on State's Council (1870) until 2003, which is the subject of this original scientific paper.

Key words: dispute, administrative dispute, court, judicial dispute, protection of public rights of citizens.

Рад је предат 16. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 343.353(497.11+497.6)

Оригинални научни рад

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Дражена Б. ПЕЈАНОВИЋ***

ЗЛОУПОТРЕБА СЛУЖБЕНОГ ПОЛОЖАЈА У СРБИЈИ И БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ***

Апстракт: У раду је објашњено кривично дело злоупотребе службеног положаја и овлашћења у Републици Србији и Босни и Херцеговини на основу научних метода (метода анализе садржаја докумената, у овом случају судске пресуде општинског суда, аналитичко-синтетичких и општенаучних метода), односно анализе извршиоца кривичног дела и судског процеса. Наведено кривично дело је једна од многих правних појава са којима се сусрећемо у правној теорији, и у савременој судској пракси. У поступању тужилаштва и судија у вези са наведеним кривичним делом неопходна је велику стручност и професионалност, тужилаца и судија, да би се припремиле квалитетне оптужнице, суђења и доношења пресуда.

Кључне речи: злоупотреба, службени положај, одговорно лице, процес.

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ

Злоупотреба службеног положаја припада кривичним делима корупције и кривичним делима против службене и друге одговорне функције. Представља вид прибављања користи, од стране службене или одговорне особе, за себе или неко друго лице. Корист се огледа и у тежим повредама права других лица.

Службено или одговорно лице, починитељ овог кривичног дела, поступа са умишљајем. Уколико је кривично дело проистекло ван службене дужности, закон га не препознаје као злоупотребу службеног положаја.

* Истраживач-приправник, marina.mijatovicc@gmail.com
** drazena.pejanovic@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Ово кривично дело предвиђено је у глави тридесет три, члан 359. Кривичног законика Србије,[1] у глави тридесет један, члан 220. Кривичног закона Босне и Херцеговине.[2]

Кривично дело злоупотребе службеног положаја супсидијарног је карактера у односу на остала наведена кривична дела против службене дужности. Говоримо о њему само у оним случајевима, када нема одлика неког другог кривичног дела, а ово кривично дело може бити у стицају са осталим кривичним делима. Објект заштите огледа се у законитом, савесном и правилном вршењу службене дужности. Особе које нису вршиоци службене дужности не сматрају се починиоцима али се сматрају подстрекивачима или помагачима. Службена и одговорна особа сматра се починитељем овог кривичног дела.

Службена особа може бити:

1. Изабрани или именовани функционер у органима законодавне, извршне и судске власти и у другим органима управе и службама за управу Федерације, кантона, градова и општина које обављају одређене управне, стручне и друге послове у оквиру права и дужности власти која их је основала,

2. Особа која стално или повремено врши службену дужност у овим управним органима и телима,

3. Овлашћена особа у привредном друштву или у другој правној особи која је законом или другим прописом донесеним на основу закона поверено обављање јавних овлаштења, а која у оквиру тих овласти обавља одрешену функцију,

4. Друга особа која обавља одређену службену функцију на основу овлаштења из закона или другог прописа донесеног на основу закона.[3]

Закон познаје и појам страног службеног лица које је члан, функционер, или службеник законодавног или извршног органа стране државе, лице које је судија, поротник, члан функционер или службеник суда стране државе или међународног суда, лице које је члан, функционер или службеник међународне организације и њених органа, као и лице које је арбитар у страној или међународној арбитражи.[4]

---

1 Кривични законик Србије (*Сл. ɪласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр, 107/2005 – испр, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016)

2 Кривични закон Босне и Херцеговине (*Сл. ɪласник БиХ*, бр. 3/2003, 32/2003 – испр, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015 и 35/2018)

3 Кривично право – посебни део; Милош Бабић и Иванка Марковић, Бања Лука, 2005, 323.

4 Кривични законик Србије (*Сл. ɪласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр, 107/2005 – испр, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016), члан 112, став 4.

Неопходно је дефинисати и појам одговорне особе за коју се, према Закону, сматра особа која на основу закона, прописа или овлашћења врши одређене послове управљања, надзора или друге послове из делатности правног лица, као и лице коме је фактички поверено обављање тих послова.[5] Злоупотреба положаја одговорног лица подробније је објашњена у члану 227. Кривичног законика Републике Србије.[6]

Оно што је чест проблем у пракси јесте да ли лице починитељ кривичног дела има својство службеног или одговорног лица. Одговор произилази из прикупљених доказа на основу којих суд процењује својство одговорног или службеног лица, с тим да својство лица произилази из његових овлашћења, дакле, нужно је да је лицу поверено обављање одређених дужности или овлашћења.

Ово кривично дело јавља се у три облика:

1. Искоришћавање службеног положаја,
2. Прекорачење службеног овлашћења,
3. Невршење службене дужности.

Први облик постоји када службено лице предузима неку радњу са циљем прибављања сопствене користи или користи за неко друго правно или физичко лице. Радња извршења испољава се у облику малициозности или користољубивости. Овај облик такође постоји и када је радња учињена злоупотребом службеног положаја а сама делатност није везана за службено лице.

Други облик постоји када службено лице прекорачи границе службеног овлашћења прибављајући тако корист за себе или другога, или пак наносећи штету другоме. Дакле, службено лице има овлашћење да врши неку радњу до одређених граница али он те границе прелази.

Трећи облик, невршење службене дужности постоји када службено лице вољно и свесно пропушта обављање службене радње из својих овлашћења за коју је дужан да је изврши или је обавља на такав начин како коначан циљ не би могао бити остварен.

---

5 Кривични законик Србије (*Сл. гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр, 107/2005 – испр, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016), члан 112, став 5.

6 Кривични законик Србије (*Сл. гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр, 107/2005 – испр, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016), члан 227:
1) Одговорно лице које искоришћавањем свог положаја или овлашћења, прекорачењем граница свог овлашћења или невршењем своје дужности прибави себи или другом физичком или правном лицу противправну имовинску корист или другом нанесе имовинску штету, уколико тиме нису остварена обележја неког другог кривичног дела, казниће се затвором од три месеца до три године.
2) Ако је извршењем дела из става 1. овог члана прибављена имовинска корист која прелази износ од четристопедесет хиљада динара, учинилац ће се казнити затвором од шест месеци до пет година.
3) Ако вредност прибављене имовинске користи прелази износ од милион и петсто хиљада динара, учинилац ће се казнити затвором од две до десет година.

Циљ починиоца је свакако прибављање користи, материјалне или нематеријалне, за себе или другога. Материјална корист се огледа у пружању помоћи да се добије стипендија, подршка приликом избора на функцију и слично, док је нематеријална казивање негативне критике, стварање сукоба у служби и са другима, нарушавање угледа и слично. За ово дело следује казна затвора од шест месеци до пет година, такође, и сам покушај овог кривичног дела је кажњив.[7]

За ово кривично дело предвиђена је и тежа казна, јер поред основног облика прописаног у члану 359. КЗ РС, постоје два утемељена облика: код првог се присваја противправна имовинска корист износа преко 450.000,00 динара, при чему се рачуна тржишна вредност у моменту противправног присвајања имовинске користи ради одређивања висине исте. Уколико противправна имовинска корист није већа од тржишне вредности, одговарајућа вредност је она у тренутку чињења кривичног дела. За ово дело следи казна затвора у трајању од једне до осам година.

Други тежи облик је прибављање противправне имовинске користи за себе или друго лице у износу преко 1 500 000,00 динара. Утврђивање се врши у односу на тржишну цену у време вршења кривичног дела а следи казна од две до дванаест година.

Анализом судске праксе уочава се да се у већини случајева ради о прибављању имовинске користи. Разна су мишљења теоретичара о самом постојању кривичног дела злоупотребе службеног положаја. Неки сматрају да није довољан само покушај већ да је заиста прибављена нека корист уз неопходно постојање намере починитеља. Други су мишљења да намера починитеља није неопходна при прибављању користи већ да је само предузета нека од радњи којом се чини злоупотреба службеног положаја. Трећи, опет, не помињу намеру и сматрају да постоји покушај овог кривичног дела самим предузимањем неке противправне радње. Из наведеног се закључује да покушај постоји изостанком последице, тј. чињења штете, а кривично дело постоји када је наступила штета, када је противправна радња довршена. Крucијално је да у сваком датом случају постоји директни умишљај јер евентуални умишљај није довољан.

АНАЛИЗА САДРЖАЈА ЗАПИСНИКА О ГЛАВНОМ ПРЕТРЕСУ

Пример из судске праксе у вези са злоупотребом службеног положаја и овлашћења из записника о главном претресу из „Х“ Општинског суда у БиХ:

Приликом отварања главног претреса поступајући судија објављује да је исти јаван и да су приступиле све позване особе. Након тога судија особе

7 < https://scindeks-clanci.ceon.rs >. [17. 10. 2018].

које су присутне на главном претресу упозорава да се пристојно понашају, да не ометају рад суда као и на последице таквог понашања, те странке (оптужене и тужиоца) упозорава да не смеју вређају сведоке, претити им, нити доводити у опасност сигурност сведока пред судом у супротном биће упозорене или новчано кажњене.

Судија позива оптужене јер у конкретном случају имамо два оптужена,[8] и у смислу члана 273. став 1. Закона о кривичном поступку,[9] узима личне податке. Подаци се прво узимају од првооптуженог а затим од другооптуженог. Након узимања личних података, судија има обавезу да пита странке да ли има примедби на поступајућег судију и надлежност суда. Уколико странке истакну да немају примедби, судија упућује сведоке ван просторије суднице док не буду позвани на сведочење. Затим, судија упозорава оптужене да је потребно пажљиво пратити ток главног претреса, поучава их да могу износити чињенице и предлагати доказе у своју корист, да могу постављати питања сведоку и да могу давати образложења у вези исказа сведока а уколико током поступка промене адресу становања све до правоснажног окончања о томе су дужни обавестити суд. Упозорава их да могу ангажовати браниоца, да им суд може поставити браниоца по службеној дужности под одређеним условима (уколико им се ставља на терет кривично дело за које је запрећена казна затвора 10 и више година и уколико су слабог имовног стања), те да могу дати исказ у току доказног поступка у својству сведока па ако то одлуче, биће подвргнути директном и унакрсном испитивању и приликом давања таквог исказа неће се заклињати. Након оваквих упозорења, судија позива тужиоца да прочита оптужницу број НН, и од ког датума.

Након прочитане оптужнице, судија пита првооптуженог да ли је разумео оптужницу и шта му се ставља на терет. Првооптужени може рећи да је оптужницу разумео и шта му се том оптужницом ставља на терет, затим говори да ли је ангажовао браниоца и кога и да ће о свакој промени адресе до правоснажног окончања поступка обавестити суд. Уколико каже да није разумео наводе оптужнице и шта му се истом ставља на терет, судија ће позвати тужиоца да му поново прочита оптужницу.

Када је реч о другооптуженом, поступак који судија спроводи исти је као и за првооптуженог.

---

8 У конкретном случају један оптужени терети се за кривично дело злоупотребе службеног положаја из члана 383. став 1. У вези са чланом 32. и 55. Кривичног закона Федерације БиХ (Службене новине ФБиХ 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 и 76/14), а други за исто кривично дело из члана 383. став 1. Кривичног закона федерације БиХ. (*Службене новине ФБиХ* 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 и 76/14)

9 Закон о кривичном поступку Федерације Босне и Херцеговине (*Сл. новине ФБиХ* бр. 35/2003, 56/2003 – испр, 78/2004, 28/2005, 55/2006, 27/2007, 53/2007, 9/2009, 12/2010, 8/2013 и 59/2014)

Даље, судија позива тужиоца да изнесе уводно излагање. Тужилац у уводном излагању износи да ће кроз доказе оптужбе – саслушањем сведока и читањем материјалне документације доказати чињеничне наводе из оптужнице и затражити од суда да оптужене огласи кривим и да им се изрекне казна за ово кривично дело.

Након уводног излагања тужиоца, судија позива браниоца првооптуженог па и самог првооптуженог да изнесу уводно излагање уколико желе. Уводно излагање прво износи бранилац а затим сам оптужени. Исти поступак следи и за другооптуженог.

У уводним излагањима бранилац и оптужени увек споре чињеничне наводе оптужбе, истичући да ће кроз доказе одбране суд моћи утврдити да оптужени нису починили кривична дела за која се терете.

Следи доказни поступак. У доказном поступку прво се изводе докази оптужбе а затим докази одбране.

Све доказе које тужилаштво предложи у оптужници, изводе се на главном претресу као што су саслушање сведока, читање материјалних доказа.

Тужилац позива свог сведока. Судија узима личне податке, упозорава га на последице лажног сведочења, поучава га да има право да не одговара на поједина питања уколико би га истинит одговор изложио кривичном гоњењу, уколико за то не добије имунитет одлуком тужиоца, упозорава га да је дужан обавестити суд све до правоснажног окончања поступка уколико промени адресу и сведок затим полаже заклетву:

„Заклињем се – изјављујем да ћу о свему што пред судом будем питан говорити истину и да ништа од онога што ми је познато нећу прећутати".

Након положене заклетве тужилац испитује сведока о наводима из оптужнице, сведок одговара. Када тужилац заврши са директним испитивањем сведока, право унакрсног испитивања сведока имају браниоци оптуженог као и сами оптужени. Унакрсна питања морају бити у оквиру питања које је постављао тужилац и уколико изађу из тог оквира, судија иста одбија. Сведоку се не смеју постављати ни каприциозна питања. Уколико постоји више сведока, саслушање тече истим редоследом. Након завршеног испитивања сведока, уколико постоји потреба за додатним питањима од стране тужиоца, судија ће му то дозволити ради разјашњења одређених чињеница које су тужиоцу потребне.

Затим тужилац чита материјалне доказе из оптужнице.

Следе докази одбране. Уколико одбрана има сведоке, исти поступак судија проводи као и са сведоцима оптужбе, с тим што прво сведоке испитује бранилац а тужилац врши унакрсно испитивање.

У случају да је сведок оптужбе или одбране ближи сродник оптуженом, судија ће га упозорити да сведочење може одбити па је на сведоку да одлучи да ли ће користити ту законску могућност.

Сведок има право надокнаде трошкова за приступ на главни претрес.

Уколико тужилац, браниоци оптужених и оптужени немају више предлога за извођење других доказа, судија констатује да је доказни поступак завршен и реч се даје странкама, по редоследу, тужилац, браниоци оптужених и оптужена лица.

Тужилац увек предлаже суду да оптужене казни по закону, те наводи да је током главног претреса успео доказати да су оптужени починили кривично дело које им се ставља на терет и то са умишљајем, да је код истих постојала воља и свест да себи или другом прибаве корист. Браниоци оптужених у својој завршној речи истичу да током главног претреса није утврђено да су оптужени починили кривично дело која им се оптужбом стављају на терет и предлажу суду да се исти ослободе. Оптужени се већином придруже завршној речи својих бранилаца. Након тога судија констатује да је главни претрес завршен и обавештава странке када ће бити објављена пресуда, тачно наводећи датум и час објаве.

Анализирајући судску праксу, неспорно је да постоји велики број ослобађајућих пресуда где се као разлог најчешће наводе недостаци у чињеничном опису оптужнице, као и недостатак доказа. Правоснажно осуђујуће пресуде великим делом указују да судска пракса, без обзира да ли се ради о више или мање комплексним предметима има крајњи исход споразумно признање кривице где се изричу санкције – блажа казна затвора или упозорење. Блага казнена политика је уопштена одлика за починиоце ових кривичних дела, што се негативно одражава на друштвени систем.. При доказивању кривичног дела злоупотребе службене дужности, нужно је пре свега одредити да ли је особа имала својство службене или одговорне особе јер је не одређује само руководећи положај него се пажња обраћа да ли је особи поверена одређена власт и дужност.[10] Потребно је нагласити да свака повреда овлашћења није нужно и злоупотреба службеног положаја. Сходно наведеном, у доказном поступку са пажњом се гледа да ли постоји кривично дело или се ради о повреди радне дисциплине, што не значи да кривична одговорност искључује дисциплинску.

ЛИТЕРАТУРА

Кривични закон Босне и Херцеговине (*Сл. гласник БиХ*, бр. 3/2003, 32/2003 – испр, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015 и 35/2018)

Кривични законик Србије (*Сл. гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр, 107/2005 – испр, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016)

10 <www.analitika.ba/publikacije>. [02. 11. 2018].

Закон о кривичном поступку Федерације Босне и Херцеговине (*Службене новине Федерације БиХ* бр. 35/2003, 56/2003 – испр, 78/2004, 28/2005, 55/2006, 27/2007, 53/2007, 9/2009, 12/2010, 8/2013 и 59/2014)

Кривично право – посебни део; Милош Бабић и Иванка Марковић

<https://scindeks-clanci.ceon.rs>

<www.analitika.ba/publikacije>

Marina D. MIJATOVIĆ
Dražena B. PEJANOVIĆ

THE ABUSE OF THE AUTHORITY IN SERBIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The content of this paper tackles the understanding of the criminal offense of office and authority abuse that is reflected in the conscious and willing actions of the perpetrator. This criminal act, through time, suffered changes in terms of punishment. It has been observed that earlier there were fewer crimes of this kind for the sake of stricter penalties. This practice has not been kept up to this day, so we notice that more and more are those who are "free" even though they have been convicted.

No matter which country we are studying, Serbia or Bosnia and Herzegovina, it is undisputed that the Criminal Code of the Republic of Serbia and the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina prescribe this criminal offense with certain similarities and differences regarding the punishment of perpetrators.

We meet a perpetrator who can acquire unlawful material gain for himself and on behalf of another, and may have assistants or instigators as co-perpetrators in the commission of this criminal offense.

The judicial system needs improving, with a special emphasis on quality, and not as it used to be in previous practice where quantity was of primordial importance. As a result, the number of these crimes would be significantly reduced.

Key words: Abuse, official position, responsible person, process.

Рад је предат 16. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 341.233
327.7/.8
341.794

Оригинални научни рад

*Ненад М. АВРАМОВИЋ**
Правни факултет за привреду и правосуђе
Универзитета Привредна академија, Нови Сад

*Марко М. СТАНКОВИЋ***
Правни факултет за привреду и правосуђе
Универзитета Привредна академија, Нови Сад

УНИПОЛАРИЗАМ И МЕЂУНАРОДНО ПРАВО

Апстракт: Са крајем епохе Хладног рата међународни односи улазе у фазу униполарне доминације једине светске велесиле – Сједињених Америчких Држава. Експанзионистичка политика и наметање глобалних решења и сфери економије и геополитике које одговарају хегемону и западним савезницима неретко су у супротности са основним начелима међународног права.

У циљу остваривања сопствених националних интереса доносе се одлуке које дезавуишу међународно право или га „тумаче" кроз новокомпоноване институте. У том контексту врши се инструментализација међународних организација и њихових органа. Типичан пример су оружане интервенције које се правдају „промоцијом демократије", „заштитом људских права" и сл. Хуманитарна интервенција на Савезну Републику Југославију 1999. године је еклатантан пример НАТО интервенционизма супротан међународном праву, који је за последицу имао нарушен територијални интегритет и независност земље, али и стварање опасног преседана који је постојећи неконзистентан међународни правни поредак учинила, кроз Саветодавно мишљење Међународног суда правде, још несигурнијим.

Кључне речи: међународно право, суверенитет, унилатерализам, Међународни суд правде, НАТО, хуманитарна интервенција, Косово, саветодавно мишљење, унилатерализам.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Савремене међународне односе последње три деценије одликује низ крупних политичких, економских, технолошких и културолошких промена изазваних девастацијом биполарног система друштвених односа.

* редовни професор, avramovic.n@pravni-fakultet.info
** доцент, drmarkostankovic87@gmail.com

Тај концепт међународног поретка заснован на равнотежи снага дотадашње две суперсиле, Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза, окончан је рушењем Чарлијевог зида и на симболичан начин означио је крај епохе Хладног рата и коначан пораз социјализма као друштвено-економског система, стављајући га на маргине историје као утопијски покушај стварања хуманистичког друштва једнакости и социјалне правде. Распад Совјетског Савеза и Варшавског пакта, те транзиција бивших социјалистичких држава, Руску Федерацију, као најважнијег сукцесора СССР-а, срозали су на ниво регионалне силе. Дотадашњи идеолошки, политички и војни баланс светских велесила дефинитивно је постао део историјске прошлости.

На тај начин изградња међународног поретка, заснована на Вестфалским принципима политичке и правне државоцентричности, започета још у 17. веку, окончањем Хладног рата ушла је у нову фазу. Прагматични бивши амерички председник Џорџ Буш Старији, схватајући наступајућу безрезервну америчку херемонију у планетарним оквирима, објавио је настанак „новог светског поретка". На политичком плану, „по речима Маршала Маклуана, крај двадесетог века донео је са собом схватање да је свет постао „глобално село" (Хејвуд 2004: 242).

Аутори ће у раду анализирати начин доношења одлука у време доминантног унилатеризма, а у ситуацијама нередефинисаног међународног права, када су многе одлуке донете супротно важећим принципима међународног права. У том контексту ће навести практичне примере игнорисања међународног права, те покушаје да се међународна противправна деловања оправдају „преседанима", „посебним случајевима или новокомпонованим институтима, које намећу савремени међународни односи". При том ће, поред осталог, посебна пажња бити посвећена Саветодавном мишљењу Међународног суда правде о сагласности Декларације о независности Косова са интернационалним правом.

УНИЛАТЕРАЛИЗАМ И СУВЕРЕНИТЕТ

Стварање униполарног света на челу са САД нагласило је континуитет процеса мондијализације. „Наставак процеса глобализације везује се, дакле, за пад Берлинског зида 1989. године, а последице су интернационализација светског тржишта капитала, развоја система комуникација, модернизација саобраћајних средстава, смањење трошкова по јединици производа и поједностављење услова у међународној трговини добрима и услугама" (Аврамовић 2006: 109). Изградња новог светског поретка у ком једна велесила жели да наметне своје критерије привређивања, начин живота и политички модел

моноцентричног демократског одлучивања, пројектована је и у међународним односима и представља интензивирану *pax Americanu.*

Наведене глобалне промене озбиљно су уздрмале основе Вестфалског принципа заснованог на суверенитету држава, на којем је конципиран и послератни међународни поредак на челу са Уједињеним нацијама. Процес десуверенизације држава реално је започео са оснивањем међународних организација и преношењем дела суверених надлежности са државе на организацију, а са мондијализацијом је увео и у међународну праксу. Додуше, утврђена правила међународног правног поретка по правилу се тешко мењају, што због сложене процедуре то и неизмењеног правила у међународним односима – једна држава, један глас.

Упркос одлучујућој улози САД-а и њених западних сателита приликом доношења одлука у водећим организацијама међународног поретка, сложени систем формално правног одлучивања није реформисан. Како доследна примена когентних правних правила међународног права није омогућавала одлучивање и поступање у складу са сопственим интересима, носиоци глобализације користе различите облике економских и политичких притисака. У поступку усаглашавања спољне политике Србије са Европском унијом, САД и ЕУ су захтевале да Србија уведе економске санкције Руској Федерацији, те да неке руске дипломата прогласи за *persone non grata*.

Нарочито опасан облик наметања глобалних решења се манифестује кроз тзв. „дириговано тумачење" глобалних норми, тј. тумачење које одговара само једној страни која га је наручила. У томе значајну улогу и утицај имају и тзв. невладине експертске организације пружањем стручне помоћи код израде усклађених унутрашњих прописа. Тако је Нацрт текста Устава Албаније сачинио један немачки професор у соби на деветом спрату Правног факултета у Франкфурту (према Вукадиновић – Вукадиновић Марковић 2017: 113).

Притом је уобичајено да у свим међународним институцијама представници САД-а, укључујући и већину западних држава сателита (у категорију тих држава спадају, примера ради, чланице Европске уније, НАТО и слично) заступају националне и политичке интересе и ставове сопствене државе неретко стриктно тумачећи међународне акте у складу са тим интересима. На тај начин врши се својеврсна инструментализација међународних институција, док се према земљама које не деле ставове западних партнера примењују различите врсте притисака.

У наставку рада аутори ће навести практичне примере игнорисања међународног права, те покушаје да се међународна противправна деловања оправдају „преседанима", „посебним случајевима" или новим институтима које намећу савремени међународни односи. У том контексту биће, поред осталог, обрађена и Декларација о независности Косова.

МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И СИЛА

Стратегија националне безбедности САД у последњој деценији прошлог и првих 15 година овог миленијума, полазећи од примарно водеће империјалне улоге земље у свету, промовисала је ширење демократије и стратегију економске глобализације кроз повећање стопа привредног развоја, ширење слободног тржишта и повећање обима светске трговине. Остварење наведених циљева спољне политике САД је *sine qua non* политике националне безбедности.

> „Средства се крећу у широком распону, од војних, преко економских, до идеолошко-пропагандних. Ако се противници новог светског поретка не могу пропагандом убедити у њихову моралну исправност, наступају економска средства, која могу бити у облику поткупљивања, уцењивања, изолације, санкција... Тек на крају, ако се и она покажу неделотворним, наступају војна средства, у виду претње, а по потреби и непосредне употребе силе“ (Ђорђевић–Трапара 2017: 33).

Без обзира на супрематију међународног права у односу на национално, системски проблем међународног јавног права је изостанак институционализоване санкције, којом би се кажњавала интернационална противправна понашања.

Међународни правосудни систем укључује формалноправно неповезане системе судског начина решавања спорова на међународном плану и није нормиран јединственим правним актом (Ђајић 2004: 39–43).

Међународни судови су регулисани аутономно и независно један од другог и основно је правило да између њих не постоје везе узајамног признања и деловања, што представља занимљиву појаву с обзиром на тенденцију повећања броја судских институција (Ђајић 2012: 23).

Хипотеза да је међународно судство недовољно развијено и да је у основи факултативно и данас је присутна у научној теорији, премда много мање него у првим годинама ере мултилатерализма. Додуше, тенденција формирања нових међународних судова последњих деценија двадесетог века створила је нове форуме решавања међународних спорова судским путем, али још увек није изградила централизован систем међународног судовања (Аврамовић–Марковић 2017: 440).

Отуда, ценимо као исправну тврдњу да „досадашња пракса оснивања и међународних судовања, као и тренутно стање међународних односа, показују да је изградња централизованог система и хијерархијско устројство међународног правосуђа практично немогуће“ (Charneu 1999: 698).

И у периоду непосредно по формирању Уједињених нација број аката којима су кршена међународна правна правила био је велик, али је казнена санкција, по правилу, изостајала. Нико није одговарао за злочине у рату на Корејском полуострву, иако је сукоб био дуготрајан, број људских жртава и злочина велик, а интензитет сукоба је претио да прерасте у Трећи светски

рат. Интервенција Сједињених Држава у Вијетнамском рату значила је војну империјалистичку интервенцију коју је одликовала међународна противправност, нарушавање територијалног интегритета и бројни злочини.

Ни рат на Корејском полуострву ни Вијетнамска оружана епопеја нису за последицу имале утврђивање ни кривичне ни грађанске одговорности држава одговорних за повреде когентних међународних правних норми, па је поред утврђивања кривичне одговорности изостала и накнада проузроковане штете. Међународна правда остала је слепа и на цивилне жртве проузроковане оружаним нападима САД на Авганистан, у два наврата на Ирак и НАТО бомбардовање Србије и Црне Горе у пролеће 1999. године. Рушење кула Светског трговинског центра у Њујорку 11. септембра 2001. био је повод за агресију на Авганистан, али и за промовисање стратегије обрачуна са свим државама „извозницама тероризма". Повод за напад на Ирак и обарање с власти Садама Хусеина била је никад доказана тврдња да Ирак производи оружије за масовно уништење. Последица противправне интервенције је разорена земља, неколико стотина хиљада жртава, међу којима и огроман број цивилног становништва, уништена привреда и настанак Исламске државе. Судски епилог на међународном нивоу је изостао, као и правда као врхунска интернационална и правна вредност савремене цивилизације.

Сличну судбину доживели су и Либија и Сирија у оквиру међународне акције „увођења демократије", кроз рушење актуелних аутократских режима оружаном међународном интервенцијом, али без мандата Савета безбедности УН. Интерес западних држава игнорисао је или заменио основне постулате међународног права новокомпонованим стереотипима градећи на тај начин правне темеље који оправдавају њихов интервенционизам и врше инструментализацију међународних организација.

> „Практикујући политику неолибералног интервенционизма – и то у економској, политичкој, друштвеној али и правној сфери – САД и ЕУ настојале су да избришу принципијелност и нормативност. У испуњењу те зацртане линије на којој све постаје дозвољено свакако су биле више него добродошле све постмодерне релативизације у којима се, сећамо се, говорило о растакању суверенитета као већ превазиђене категорије, као уосталом и о томе да је све ствар интерпретације и да истине нема" (Кољевић 2018).

У том контексту инструментализује се делатност међународних организација и њихових органа и стављају у функцију хегемона новог светског поретка. Значење основних начела промовисаних Повељом Уједињених нација, попут суверене једнакости, неинтервенције, територијалног интегритета, мирног решавања спорова и немешања у унутрашње ствари држава се релативизује, а експанзионистичке интервенције правдају „правом на хуманитарну интервенцију", „бригом за људска права" и „одговорношћу за заштиту".

На срећу, период униполарне доминације САД у међународним односима слабио је са економском и војном консолидацијом Руске Федерације и растом привредног и сваког другог утицаја најмногољудније земље света – Кине, који се на формалном плану испољава кроз одлучивање у Савету безбедности УН, а и практичном поступању кроз привредне и војне евроазијске интеграције и пројекте. Отуда и пример војне интервенције НАТО алијансе на Савезну Републику Југославију 1999. па, потом, проглашење независности Косова, саветодавно мишљење Међународног суда правде УН и актуелни преговори илустративно потврђују тезу кретања међународних односа од униполарног детерминизма ка мултилатералној пројекцији.

ХУМАНИТАРНА ИНТЕРВЕНЦИЈА И КОСОВСКИ ПРЕСЕДАН

Војна агресија НАТО савеза на СР Југославију 1999. године еклатантан је пример нарушавања свих основних принципа међународног права установљених Повељом Уједињених нација, Хелсиншким документом из 1975. године, Женевским конвенцијама из 1949, али и Вашингтонским уговором којим је 1949. основан НАТО, као војни одбрамбени савез демократских држава. За легитимитет војне интервенције била је неопходна одлука Савета безбедности УН за коју нису имале сагласност Русије и Кине као сталних чланица, а не желећи да ризикују вето, правни основ је требало пронаћи на други начин. Кризу на Косову је требало медијски и правно представити кроз визуру евроатлантских држава.

Став међународне заједнице дефинисан је делом Резолуцијом 1199 где је криза на Косову и Метохији представљена као „претња миру и сигурности у региону“, што је НАТО пакту био политичко-правни наратив на коме ће да гради, уз медијско спиновање, правни основ за употребу силе. А он је нађен, као и много пута раније, у хуманитарној интервенцији, тј. оружаној агресији која је била неопходна ради заштите албанског становништва од наводне српске репресије у јужној српској покрајини Косово и Метохија. Дакле, лајт мотив оружане интервенције НАТО-а, за светску јавност, било је масовно кршење људских права албанске популације на Косову, док су стварни разлози лежали у геополитичким, економским, те војним интересима САД и њених сателита.

> „У стварности су поједине земље најпре финансијски, оружијем, опремом и на друге начине помагале стварање и активности тзв. Ослободилачке војске Косова (УЧК), да би затим одговор српских снага безбедности на бројне терористичке акте припадника те организације прогласиле за терор српских власти над албанским становништвом“ (Кривокапић 2010: 341).

Наравно, изградња правне конструкције која треба да оправда понашање супротно основним принципима међународног права и пружи подршки интервенцији НАТО алијансе у Југославији, своје поклонике имала је и у правној доктрини држава које су учествовале у „хуманитарној интервенцији".

Тако Миријам наводи да УН никада нису осудиле акцију НАТО-а као нелегалну, што представља прећутно одобравање интервенције. Поред тога, он наводи да су финални преговори о миру између НАТО-а и Југославије вођени и окончани под окриљем УН и да су НАТО трупе присутне на Косову под покровитељством ове светске организације. Миријам на основу тих веза НАТО-а и УН закључује да су, одсуством било каквог осуђујућег одговора, Уједињене нације прихватиле НАТО интервенцију (Merriam 2001: 152).

И он као и Дипи свесни су мањкавости легалности одлуке о интервенцији НАТО-а у СР Југославији, па Дипи сматра да је она била валидна са суштинске стране, а дефектна са формалне. По њему, циљеви војне интервенције су били у складу са најосновнијим принципима међународног хуманитарног права и људских права, али, насупрот томе, формална валидност акције је очигледно неодржива јер је предузета изван оквира установљених главом VII Повеље УН. Дипи закључује да акција НАТО-а, без обзира на процену њене легалности, јасно показује слабљење система колективне безбедности и Уједињених нација (Dupuy 2000: 27).

Тачно је, наиме, да су људска права интернационализована, али ниједан међународни уговор, који их регулише, не допушта употребу оружане силе у случају повреде тих права. Штавише, Повеља Уједињених нација, као основни акт међународног права садржи забрану употребе силе и претње силом (члан 2 (4) Повеље), а хуманитарна интервенција у Југославији је била нелегална употреба силе. Ако се томе дода и коришћење касетних бомби, бомби са осиромашеним уранијумом и бројне цивилне мете, онда као продукт незаконите интервенције имамо и ратне злочине.

Да би унилатерална хуманитарна интервенција поред моралне димензије (заштита људских права), добила и неку врсту легитимитета, у чин агресије требало је увући што више земаља, а истовремено извршити и глобалну медијску сатанизацију Србије и СР Југославије. Пројекат је реализован преко НАТО савеза и на тај начин је кроз међународну праксу започето редефинисање међународноправног поретка, а политика силе у други план ставила силу међународног права. Ради спровођења стратегије војне експанзије Сједињеним Државама је био потребан преседан оружане интервенције без сагласности Савета безбедности, а на бази униполаризма правданог хуманитарним разлозима, који ће прерасти у супсидијарно правно начело.

Непосредна последица НАТО интервенције на СР Југославију била је потискивање власти државе са територије Косова чиме је, практично, нарушен територијални интегритет и политичка независност земље.

Унилатерална хуманитарна интервенција произвела је низ фактичких и правних последица, додатно дерогирала државну суверенитет и ионако неконзистентан међународноправни поредак учинила још несигурнијим. Премда је укључивање Савета безбедности, који је Резолуцијом 1244 практично прихватио последице интервенције, био покушај евроатланстиста давања *ex post* легалитета агресији, текст Резолуције то не потврђује. Она нас „враћа назад на забрану употребе силе из члана 2(4) Повеље и да она не садржи никакав покушај легализације употребе силе који се десио пре њеног усвајања" (Goldland–Debbas 2000: 375).

„Ни одобрење Савета безбедности да се снаге КФОР-а распореде на Косову не може представљати ретроактивну легализацију НАТО бомбардовања" (White 2000: 32). Иако је закључење Војно-техничког споразума, познатог као Кумановски споразум, сведочанство о времену доминације политике силе у глобалним односима, Резолуција Савета безбедности 1244 настала је као консензус интереса не само Савета, већ и држава Г-8, Европске уније и НАТО савеза. Што је најважније, и поред чињенице да снаге КФОР-а одржавају мир и безбедност на Косову, територијални интегритет и суверенитет СР Југославије се ниједног тренутка не доводи у питање. Такође, Резолуција СБ УН 1244 је предвидела да Косово и Метохија буду под управом Уједињених нација и да било какво решење статуса јужне српске покрајине не може да буде без консензуса обе стране и уз одобрење Савета безбедности.

НЕЗАВИСНОСТ И САВЕТОДАВНО МИШЉЕЊЕ

То, међутим, није сметало привременим косовским органима да 17. фебруара 2008. прогласе независност јужне српске покрајине. Да је та одлука усаглашена са међународним „менторима" и представља геополитички континуитет стратегије НАТО-а на Балкану, манифестује и податак да су све земље Квинте[1] у прва три дана од проглашења независности донеле одлуке о признању Косова као независне државе. То што је акт међународног признања независности у супротности са Резолуцијом СБ 1244, за коју су гласале САД, Француска и Велика Британија као сталне чланице Савета безбедности, само говори у прилог њихове политичке (не)коректности.

У намери да заустави шире признање самопроглашеног Косова, Србија је покренула поступак за изгласавање резолуције пред Генералном скупштином УН, којом би се од Међународног суда правде УН затражило саветодавно мишљење о правној валидности одлуке о самопроглашењу

1 Земље Квинте чине: Сједињене Америчке Државе, Велика Британија, Француска, Италија и Немачка.

косовске независности. Захваљујући интензивној делатности српске дипломатије, Генерална скупштина је крајем 2008. изгласала резолуцију којом је од Међународног суда правде, сходно члану 65 Статута Суда, затражила саветодавно мишљење о следећем питању: „Да ли је једнострана декларација независности привремених институција самоуправе Косова у складу са међународним правом?"

Тек по објављивању саветодавног мишљења Суда схваћена је сва мањкавост лоше формулисаног питања на које је Суд одговорио строго формално у оквирима дефинисаног захтева. Суд је у основи одлучио како опште међународно право не садржи примењиву забрану проглашења независности, Декларација о независности од 17. фебруара 2008. не нарушава опште међународно право и не повређује Резолуцију 1244 (1999) нити нарушава Уставни оквир који је прописао специјални представник Генералног секретара УН.

Од своје доследности да остане у оквирима поднетог захтева Суд је одустао када је требало утврдити идентитет твораца Декларације, који су на основу поднетих докумената били неспорни. Наиме, „у извештају Генералног секретара Савету безбедности УН од 28. марта 2008. да је „Скупштина Косова одржала седницу током које је усвојила Декларацију о независности, којом се проглашава да је Косово независна и суверена држава" (United Nation doc. S/2008/211, para. 3) (Чавошки 2010). То на посредан начин потврђује и уводни део Декларације о независности „Сазвана на ванредном састанку 17. фебруара 2008. у Приштини, главном граду Косова" (Декларација 2018).

> „Уосталом, сам Суд наводи да су 'приликом отварања заседања 17. фебруара 2008, на којем је усвојена Декларација о независности, председник Скупштине и премијер споменули Скупштину Косова и Уставни оквир' (sec. 104), што је по себи разумљиво јер су ова два висока званичника сигурно знала чије заседање и у ком службеном својству поступају. Чак Суд наводи да се синтагма 'Скупштина Косова' налази у преводу ове Декларације на енглески и француски језик коју су косметски званичници доставили Генералном секретару УН. И мада су се Арбанаси сигурно веома трудили да тачно преведу изворни текст Декларације на албанском, Суд је не само посумњао у исправност превода на енглески и француски, него је чак утврдио да он није веродостојан" (Чавошки 2010).

На основу свега изнетог Суд је изградио конструкцију по којој творци Декларације о независности нису деловали у својству привремених органа самоуправе, јер у том случају не би могли да изгласају независност и деловали би супротно Резолуцији 1244 Савета безбедности. По мишљењу Суда творци Декларације нису били посланици Скупштине него представници народа Косова, који су одлуку донели ван оквира привремене администрације, што није супротно ниједном примењивом принципу

међународног права. Интересанто је да је састав „демократски изабраних лидера народа Косова", који је донео Декларацију, одређен изборним резултатом од 17. фебруара 2007. године.

За изнето саветодавно мишљење Суда гласало је 10, а против њега четири судије, док судија из Кине није гласао. Одлуку су подржали судије из Сијера Леонеа, Јордана, Сједињених Држава, Немачке, Француске, Новог Зеланда, Сомалије, Велике Британије и Мексика, тј. земаља које су признале независност Косова, изузев Мексика. Против одлуке су гласале судије из Русије, Бразила, Словачке и Марока, дакле држава које нису признале незвисност Косова. Интересантно је, иако судство уопште, а међународно посебно, слови за високо моралну и независну професију, да су правна образложења саветодавног мишљења била у директној корелацији са политичким одлукама земаља из којих делиоци правде долазе. Саветодавно мишљење Међународног суда правде, са политичког аспекта, је правна рефлексија геополитичког унилатерализма САД и њихових савезника и сателита. Са друге стране, издвојено мишљење четири судије израз је растућег мултиполаризма, али и космополитског тумачења међународног права кроз призму националних интереса.

ЛИТЕРАТУРА

Charneu 1999: J. I. Charneu. "The Impact on the International Legal System of the Growth of International Courts and Tribunals". *31 NYU Journal Of International Law & Policy* 697 (1999), 698.

Dupuy 2000: P. M. Dupuy. "The Place and Role of Unilateralism in Contempporary International Law". *European Journal of International LAW*, vol. 11, 2000, no.1, 19–29.

Goldland-Debbas 2000: V. Goldland-Debbas. „The Limits of Unilateral Enforcement of Community Objectives in the Fremework of UN Peace Maintenance", *European Journal of International Law*, vol. 11, no. 2, 375.

Merriam 2001: J. J. Merriam. „Kosovo and the Law of Humanitarian Intervention". *Case Western Reserve Journal of International Law* Re. Iew, vol. 33, 2001, no. 1, pp. 152, 1743–1787.

White 2001: N. D. White. „The Legality of Bombing in the Name of Humanity. *Journal of Conflict and Security Law*, vol, 5, 2000, no. 1, 32.

Аврамовић 2006: Ненад Аврамовић. *Дипломатско и конзуларно право*. Нови Сад: Привреда академија Нови Сад.

Аврамовић–Марковић 2017: Ненад Аврамовић – Милош Марковић. „Неке контроверзе међународног правног поретка и међународног судовања". *Независност правосуђа.* Зборник радова са XIV Међународнод научног скупа „Правнички дани – Проф. др Славко Царић". Нови Сад, 437–450.

Вукадиновић – Вукадиновић Марковић 2017: Радован Вукадиновић – Јелена Вукадиновић Марковић. „Утицај глобализације на нови светски поредак". *Српска политичка мисао*, 1/2017, 113.

Декларација 2018: <www.kuvendikosoves.org/common/docs/Dek_Pav_s.pdf>. [20. 9. 2018].

Ђајић 2004: Сања Ђајић. *Међународни и национални судови од сукоба до сарадње*. Нови Сад: Центар за издавачку делатност Правног факултета Нови Сад.

Ђајић 2012: Сања Ђајић. *Међународно правосуђе*. Београд: Службени гласник.

Ђорђевић–Трапара 2017: Бранислав Ђорђевић – Владимир Трапара. „Инструментализација међународних институција у успостављању новог светског поретка". *Српска политичка мисао*, 1/2017, 33.

Кољевић 2018: Богдана Кољевић. „Украјина и 'косовски преседан' – сила права и право силе". *Нова српска политичка мисао*, 18. 03. 2018.

Кривокапић 2010: Борис Кривокапић. *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*. Београд: Службени гласник.

Хејвуд 2004: Ендру Хејвуд. *Политика*. Београд: Клио.

Чавошки 2010: Коста Чавошки. „Судска софистика у МСП". *Печат*, 31. 07. 2010, <www.pecat.co.rs/2010/07/kosta-cavoski-sudska-sofistika-u-msp>. [20. 09. 2018].

Nenad M. AVRAMOVIĆ
Marko M. STANKOVIĆ

UNIPOLARISM AND INTERNATIONAL LAW

Summary

With the end of the Cold War, the world power of the great powers is emerging and the United States assumes the role of a world order hegemon. Existing international legal order, despite attempts to reform, does not follow the changes in contemporary international relations. Unilateral imposition of global solutions is often deteriorated by the complex system of formal legal decision making, and the bearers of the new world order are "forced" to interpret international acts in accordance with their national interests. In order to achieve their geopolitical and economic interests, the instrumentalisation of international institutions and their organs is carried out. If ideological marketing opponents of the new world order do not believe the moral correctness of the decision of the globalists towards them, the means of economic coercion, sanctions, threats, and also the direct armed force are applied to them.

Limited military interventions at the time of bipolarism are justified by ideological reasons, and today's liberal expansionist, which are most often carried out under the leadership of the NATO alliance led by the United States, "the right to humanitarian intervention," "the care of human rights" and the "responsibility for protection". The significance of the basic principles prescribed by the Charter of the United Nations, such as sovereign equality, non-interference, territorial integrity, peaceful resolution of disputes and non-interference in internal matters, is relativized and disagreed, and "promotion of democracy" and "protection of human rights" puts it to the fore.

The NATO military alliance's aggression against FR Yugoslavia in 1999 is an ancestral example of violating of all the basic principles of international law. The crisis in Kosovo was supposed to be presented in media and legal-political way through the vision of Euro-Atlantic states and in that way to ensure international legitimacy. The unilateral humanitarian armed intervention of the NATO alliance in FR Yugoslavia, without the consent of the Security Council, resulted in a violation of the territorial integrity and independence of the country, and the already inconsistent international legal order made it even more insecure. The Advisory Opinion of the International Court of Justice was in line with the political position of unilateral hegemony and its satellites, not in the spirit of the fundamental principles of international law.

Key words: international law, sovereignty, unilateralism, International Court of Justice, NATO, humanitarian intervention, Kosovo, advisory opinion, unilateralism.

Рад је предат 9. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41):(=18)](497.115)(091)
91:929 ЦВИЈИЋ Ј.

Прегледни рад

*Стефан Љ. ДЕНДА**
Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд

*Јасна М. МИЦИЋ***
Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд

*Жељко Н. БЈЕЉАЦ****
Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд

АКТУЕЛНОСТ ЦВИЈИЋЕВИХ ИСТРАЖИВАЊА У КОНТЕКСТУ СРПСКО-АЛБАНСКИХ ОДНОСА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ*****

Апстракт: Подручје Косова и Метохије је одувек интригирало истраживаче, укључујући и истакнутог географа Јована Цвијића, како због свог стратешког положаја и физичко-географских особености, тако и због динамичних етнографских процеса. Насељен словенским племенима од најстаријих времена, највећи процват доживљава у средњевековној немањићкој држави. Након пада српске државе под османску власт, велики број Срба се измештао ка северу, док арбанашка племена заузимају овај простор. Ослабљени Балканским и Првим светским ратом, КиМ улазе у састав прве Југославије. Прву половину XX века обележио је пораст удела албанског становништва, уз организовано насељавање Срба кроз колонизационе процесе. Након Другог светског рата и формирања СФРЈ, српско национално питање је игнорисано и стављано у други план. Распад федеративне државе довео је до кулминације албанског национализма на КиМ, који је убрзо прерастао у оружани сукоб. Укључивањем НАТО-а и бомбардовањем СРЈ, уз подршку Албанаца извршено је једно од највећих етничких чишћења у савременој историји. Данас, десет година од једностраног проглашења независности Косова, преговара се о кључним питањима заштите националних интереса и побољшања животних услова српске заједнице у јужној покрајини.

Кључне речи: Јован Цвијић, хронологија догађаја, српско-албански односи, етнографски процеси, миграције, Косово и Метохија.

* истраживач-сарадник, s.denda@gi.sanu.ac.rs
** истраживач-сарадник, j.micic@gi.sanu.ac.rs
*** научни саветник, z.bjeljac@gi.sanu.ac.rs
**** Рад је написан у оквиру пројекта *Географија Србије* (ев. бр. 47007), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

У години обележавања великих јубилеја, значајно место треба дати и објављивању *Балканскоī ūолуосūрва*, обимне антропогеографске студије великог српског географа Јована Цвијића штампане на француском језику у Паризу 1918. године.[1] Подручје Косова и Метохије (КиМ) одувек је било предмет интересовања многих истраживача, међу којима и нашег научника светског гласа.[2]

Према Цвијићевом мишљењу, раној насељености косовско-метохијског простора допринела су два чиниоца, стратешки положај и повољне физичко-географске прилике.[3] Ту се мисли на отвореност КиМ према егејском (Моравско-вардарска долина), а још више ка јадранском правцу (долина Дрим–Маћа), чиме се остварује најкраћа веза централног Балкана и мора (пристаништа Драч и Медова).[4] Његову улогу илуструје податак да делови покрајине улазе у састав тзв. територијалног језгра и централне области Балканског полуострва (Цвијић 1921а).[5] Са друге

1 У овој години се обележава стогодишњица пробоја Солунског фронта, завршетка Великог рата, и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, годишњице доношења резолуције Информбироа (1948), масовних студентских демонстрација (1968), и антибирократске револуције (1988/89) широм СФРЈ.

2 Као врстан познавалац Балканског полуострва у више наврата је боравио на стручним екскурзијама на простору Старе Србије, па самим тим и КиМ. Први пут је током 1890. године заједно са геологом Јованом Жујовићем посетио места у долини Скопља и Митровице. Самостално се попео на врх Љуботен (Шар планина), када се по први пут сусрео са „арбанашким племенима која су своја негодовање показала на претећи и опасан начин" (Цвијић 1965: 60). Следеће далекосежније истраживање реализовао је током 1900. године када је посетио велики део КиМ. За путовања кроз области Турског царства добијао је одобрења (бујурулдије) највиших власти (Цвијић 1965). Током боравка увек би имао оружану пратњу, нарочито у забаченим областима Проклетија која је истраживао током 1901. и 1913. године. Често се дешавало да је могао страдати само јер је био под шеширом, а не албанским кечетом, забележио је Станковић (2006).

3 У физичко-географском смислу, ово подручје чине Великокосовска и Метохијска котлина са њиховим планинским залеђем, раздвојене Дреничком висијом (Marković 1980). Међутим, данашње КиМ се не налазе у оквиру својих природних, историјско-географских и етнографских граница (Radovanović 1995), о чему ће више речи бити у наставку рада.

4 Иако су излаз на Егејско море и уздужна веза Митровица–Качаник–Скопље–Солун апострофирани, много већу улогу за КиМ је имао попречни јадрански коридор и веза Ниш–Приштина–Призрен–Тирана–Драч, о којој се и данас интензивно расправља.

5 Границе ове области се налазе у четвороуглу Скопске котлине (југ), Ниша (север), Овчег поља и Софије (исток) до Митровице на западу. Несумњиво Косово, као једна од најважнијих целина, чини део централне области, али није њено право језгро. Наиме, простор скопско-прешевске области тј. Скопље чини седиште те области (Цвијић 1906).

стране издваја се богатим водним ресурсима, шумама и рудама, плодном Метохијском котлином и утицајима медитеранске климе, чиме се убраја у најповољније делове полуострва (Цвијић 1913). Оба фактора су утицала да овај простор постане средиште политичких, војних, економских интереса и културних процеса у дугом историјском раздобљу.

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ

Најстарија документа указују да се насељавање словенских племена на овом поднебљу везује за период VII–X века. Иако део јавности указује да су староседеоци Илири представљали претке данашњих Албанаца, такви докази не постоје (Bataković 2017). Различити византијски извори указују да се они први пут помињу тек 1081. године (Секуловић–Гиговић 2008). Штавише, и бројне средњевековне повеље (Хиландарска, Светостефанска, Грачаничка, Дечанска, Бањска и др) указују на већински српски живаљ, уз присуство Арбанаса, Влаха и других етничких група у незнатном броју (Богдановић 1986).[6] Успоном средњевековне немањићке државе (1204–1455), простор КиМ постаје политички, рударски, духовни и културни центар, као и раскршће трговачких путева.[7] Такође, наводи се да је Космет XIII–XV века била најхомогенија област српске државе, са свега 2–3% Арбанаса западно од Ђаковице (Гаћиновић 2012). Најмање три одреднице се везују за ово раздобље. Прва јесте по много чему пресудна Косовска битка (1389). Са друге стране, овде је било и седиште Архиепископије пећке (1346–1457; 1557–1766), док је Призрен био повремена престоница српских владара Стефана Душана (1331–1355) и Стефана Уроша V (1355–1371). Како Цвијић (1902: 195–196), истиче:

> „У Метохији је живео најкултурнији део нашег народа, у коме су биле најсвежије успомене о српској држави; знао је тај народ, као што и данашњи српски досељеници знају, да су Метохија и Косово били центри немањићске

6 Према Богдановићу (1986), постојање албанског становништва на овом простору је тешко пратити пре Великих сеоба народа. Етногенезу Албанаца као историјску чињеницу можемо посматрати тек од XIII века. Доласком на Балкан, Словени насељавају речне долине, а планинске просторе препуштају номадском становништву, међу којима су и преци данашњих Албанаца. Такође, српско-албанске односе карактерисала је „симбиоза" све до XVI века и исламизације Арбанаса.

7 О значају простора сведочи постојање рударских центара Трепча, Ново Брдо, Јањево, али и бројних трговачких праваца од којих су најважнији тзв. босански пут (Босна–Рашка–Македонија), и веза између централне Србије и Дукље (Цвијић 1921а; Bataković 2015).

> државе, знали су за велике историјске догађаје, који су се баш на овом земљишту десили, гледали су главу српске цркве, највеће и најлепше немањићске црквене грађевине, разорене царске и краљевске дворове".[8]

Иако се српска држава одржала до средине XV века, велики део становништва из јужних области се морао селити у моравску Србију, Зету, Босну и Херцеговину, а мањи део у Аустроугарску (Цвијић 1922а).

СРПСКО-АЛБАНСКИ ОДНОСИ ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ

Освајање Косова и Метохије (1455), и пад Српске деспотовине (1459) означио је почетак вишевековног ропства и насиља од стране Османлија које је потрајало све до 1912. године. Током целокупне турске владавине, поготову у XV и XVI веку, долази до масовног пустошења територије, исељавања и исламизације Срба. Највеће миграције Срба забележене су током аустријско-турских ратова (1690. и 1730. године), а претпоставља се да је услед турских и татарских налета преко 180.000 људи мигрирало на север (Bogdanović 2015). Подаци говоре да је више од 50.000 Срба са Косова прешло у Хабзбуршку монархију, највише на данашњу територију Војводине (Мирковић 2014). Током XVII века Арбанаси су се досељавали као католици, али убрзо прелазе у ислам (Јањетовић–Селинић 2017). Након великих сеоба они заузимају традиционално српске просторе и на различите начине покушавају да истисну српски народ (Цвијић 1922а). Цвијић албанску миграцију посматра као „мирну и тиху", али као константан процес (Цвијић 1902), чије трагове можемо тражити још од краја XIV века, у науци познатих метанастазичких кретања.[9] Њихово досељавање (метанастазис) се испољавало кроз четири миграционе струје (Цвијић 1922б).[10] Долази до масовне албанизације преосталих Срба, у народу познатих

8 За Цвијића је најважнији био историјски значај ове области коју је сматрао најбогатијом остацима старе српске државе у јужнословенском делу Балкана. Посебно је истицао манастире (Грачаница, Бањска, Пећка патријаршија и Дечани), Приштину и Паун поље краља Милутина, Магзит поље и цркву Самодрежу везане за Косовску битку (Станковић 2006).

9 Треба истаћи да Цвијић није имао непријатељски став према албанској популацији, већ му је као истраживачу био етнолошки интересантан феномен да се са њиховим досељавањем паралелно одвија процес исељавања Словена са посматране територије (Грчић 2015).

10 За подручје КиМ директно се везују малисорска струја (кретање мешовито српско-арбанашког становништва са простора Проклетија на КиМ, али и област западно од Новог Пазара) и дукађинска струја (кретање арбанашког становништва из области Мирдита, Лурије и Маће и досељавање на простор КиМ, шарпланинских жупа и област Призрена) (Цвијић 1922б).

као „Арнаути", нарочито у Метохији; само прихватањем ислама, арбанашког језика, културе, одевања и обичаја они бивају заштићени од даљег терора. О томе је писао и Цвијић (1921а: 177), указујући да „многе арбанашке породице знају да су православног, српског порекла".[11] Као врстан познавалац подручја Косова, Атанасије Урошевић (1965; 1987) наводи да је колонизација Арбанаса из планинских области Албаније у већој или мањој мери настављена све до средине XIX века. На такав начин дошло је до значајне промене етничке и верске структуре.

Устанци Срба против турских власти почетком XIX века на простору тзв. Старе Србије, а поготову КиМ довели су до јачања исламизираних Албанаца.[12] Политичке реформе у Османском царству утицале су на племенску анархију предвођену албанским разбојницима (качаци), чији је циљ било очување постојећих привилегија (Bataković 1999). Према Богдановићу (2015), 50-их и 60-их година XIX века забележени су масовни злочини над српском популацијом. Предстојећи српско-турски ратови (1876; 1877–1878), довели су до пораза албанских трупа и исељавања преко 30.000 људи из Нишког санџака, чиме је готово неопажено извршено насељавање Срба из Лаба, централног и северног Косова у област Топлице, Јабланице и Пчиње (Урошевић 1965). Живот Срба у формираном Косовском вилајету (1877–1913), драстично се погоршао након Берлинског конгреса и формирања националистичке Призренске лиге (1878). Њен циљ је био ослобађање од Отоманске власти и уједињење свих земаља у којима живе Албанци (Марковић 2006). Управо, оснивање Лиге је основна идеја водиља пројекта етнички чисте „Велике Албаније", која се реализује и данас.[13] Извештаји српских конзула у Приштини Луке Митровића, Тодора Станковића и Бранислава Нушића указују на опште безакоње и насиље које је настављено и током прве деценије XX века (Војводић 2007). Наводи се чак да је и Ибарски Колашин, „обновљена оаза и традиционална скривница

11 Као Цвијићев следбеник, Јевто Дедијер је указивао на вековну етничку доминацију Срба на простору КиМ, која је значајно измењена бројним процесима (насилно исељавање Срба, арбанашење и културна асимилација) (Дедијер 1912).

12 Средњевековна Стара Србија је представљала најважнију српску земљу која је условно обухватала две целине: Скопску (јужну) и Косовску (северну) Стару Србију са Метохијом, Призренском котлином и Подгором. Представљала је област сучељавања моравско-вардарских и динарских Срба (Дедијер 1912). Данас се у окриљу њених граница налазе вардарска Македонија, КиМ и Рашка област (некадашњи Новопазарски санџак).

13 У данашњим оквирима ова творевина би обухватала територије Албаније, КиМ, делове јужног дела Централне Србије (Бујановац, Прешево, део Рашке и Топличке области), источне и јужне делове Црне Горе (Плав, Рожаје, Гусиње, укључујући и Подгорицу, Улцињ и део општине Бар), западне и северне делове Македоније (Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар, Струга, Куманово и Скопље), јужни Епир са Јањином у Грчкој (Борозан 1995).

православних Срба" због арнаутске активности у потпуности била одсечена од Митровице (Денда–Стојановић 2017). Према Радовановићу (2006), у периоду 1878–1912. године са Косова према Копаонику, Карановцу, Расини, Топлици и Јабланици избегло је преко 150.000 Срба, а досељено десетине хиљада раније исељених мухаџира. Тиме су Срби балканске ратове дочекали као мањина (око 20% укупне популације).[14]

ЖИВОТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД ВЕЛИКОГ РАТА ДО ФОРМИРАЊА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Након Балканских ратова 1912/13. године, на Лондонској мировној конференцији (мај 1913. године) утврђене су границе, чиме област Косова припада Краљевини Србији, а Метохија Краљевини Црној Гори (Bataković 2008). Током Првог светског рата (1915. година) КиМ су окупирале аустро-угарске и бугарске снаге, те Србија поново губи контакт са овим простором. Наступа време албанско-бугарске доминације праћене прогоном цивила и убијање свештенства чији трзаји опстају до средине 1918. године (област Пећи) када српске снаге сламају отпор. Читава територија припада новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918), а границе постављене на Мировној конференцији у Паризу 1919/20. године коначно су дефинисане Фирентинским протоколом из 1926. године (Мирковић 2014).[15] Као један од учесника процеса, Цвијић је показивао задовољство што Србија након више векова губи територијални контакт са Турском. Истовремено, он упозорава да се јужна граница мора ојачати јер она штити организовану државу од насилних упада анархичних арбанашких племена (Цвијић 1921б).

У послератним годинама живот у Краљевини СХС, а потом и Краљевини Југославији (1929), након векова насиља, пружио је утеху православном живљу.[16] Главне активности на реинтегрисаној територији огледале

14 Професор Милован Радовановић је као један од највећих антропогеографа друге половине XX века најбоље познавао простор КиМ, а посебно његове етничке и демографске процесе. Објавио је већи број монографских дела и научних радова на ту тему, а 90-их година руководио је пројектом истраживања шарпланинских жупа (Сиринић, Гора, Опоље, Средска).

15 Јован Цвијић је као члан етнографско-историјске секције учествовао у дефинисању граница новоформиране државе. Као научник и заговорник југословенске идеје и јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца залагао се за етничке принципе, али уз уважавање историјских аргумената и географске природе (Радојевић 2015). У том духу био је један од оснивача Југословенске демократске лиге, удружења српских интелектуалаца и политичара у Паризу 1918. године.

16 Територијалном организацијом простор КиМ је од 1922. године био „испарчан" између Рашке, Косовске и Зетске области (Звечански, Косовски, Метохијски, Призренски

су се у спровођењу аграрне реформе (укидање феудалних односа) и процесу колонизације, чиме би се након дужег времена успоставила етничка равнотежа (Богдановић 1986).[17] О нарушеном стању говоре подаци пописа становништва из 1921. године, где је према језичкој припадности било присутно око 289.000 Албанаца (64%). Сличне податке наводи и Батаковић (2008), према коме у етничком и националном погледу Срби чине 21% укупне популације. Стога, у два циклуса колонизације (1922–1929 и 1933–1938) у складу са Уредбом (1920), а потом и Законом о насељавању јужних крајева (1931) из неплодних и економски заосталих предела досељено је око 10.900 породица или 60.000 колониста на приближно 121.000 хектара (15% данашњег КиМ) (Гаћеша 1990). За њихове потребе изграђено је око 330 насеља. Већину неалбанских колониста чинили су Срби из Црне Горе, Херцеговине, Лике, Далмације, Рашке области и Војводине, а у мањем броју и Хрвати, Словенци, Власи, Русини, Немци и други (Павловић 2008). Поменуте активности су продубиле међуетничке сукобе, а организација качака у тзв. Косовски комитет (1919–1924) довела је до напада на колонисте, поготову у пограничном појасу и подручју Дренице (Павловић 2009). Иако је постојала намера повећања удела српског становништва кроз процес колонизације, реформе, али и прихват дела муслиманске популације од стране Турске (око 200.000 људи), план никада није реализован (Јањетовић–Селинић 2017).[18] Подаци пописа из 1931, али и документи из 1939. године, указују на континуиран пораст броја Срба и Црногораца (удео 27–33%), али уз истовремени апсолутни пораст албанске популације на 350.000 или 55% (Bjelajac 2007). Тиме, по ко зна који пут у историји, Срби дочекују ратни вихор Другог светског рата као мањина.

Припајањем већег дела Косова и целе Метохије јуна 1941. године Великој Албанији, под италијанским протекторатом настављен је вековни пројекат. Циљ је био да Албанци поврате своје изгубљене привилегије из турског доба, а да се притом изврши и смена становништва масовним убијањем колониста и слањем староседелаца у концентрационе логоре (Милосављевић 2010). Након италијанске капитулације, 1943. године уз

округ и Качанички срез Скопског округа) да би поделом на бановине највећим делом припао Вардарској, а мањим делом Зетској и Моравској бановини (1929).

17 У читавом међуратном периоду улагани су велики напори у „опоравак и оснаживање" простора тзв. Јужне Србије (КиМ и Македонија) као привредно, саобраћајно и културно најзаосталијим областима тадашње државе (Бјелица 2006).

18 Крајем 20-их и у првој половини 30-их година Косовски комитет је имао пуну подршку илегалне Комунистичке партије Југославије која је званичну власт оптуживала за „великосрпску хегемонију". Позивала је радничку класу да „свесрдно помаже борбу раскомаданог и угњетеног албанског народа за независну и уједињену Албанију" (Бјелица 2006: 414).

подршку Немачке оживела је друга Призренска лига (Bogdanović 2015). Под њеним окриљем формирана је терористичка група „Црна рука", а националистичка организација „Бали комбетар" организовала је тзв. косовски пук са улогом етничког чишћења КиМ (Гаћиновић 2008). О њиховом успеху сведочи податак да је у периоду 1941–1944. године протерано између 70.000–100.000 Срба, убијено више десетина хиљада, док је са друге стране према проценама досељено око 70.000 Албанаца (Bjelajac 2007). Захваљујући овим активностима, српска заједница на КиМ завршетак рата 1945. године и формирање социјалистичке Југославије дочекују у јако тешкој ситуацији.

ПОЛОЖАЈ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У КОМУНИСТИЧКОМ ПОРЕТКУ

Стратегијски, уколико Призренска лига из 1878. године представља идеолошку фазу настанка Велике Албаније, дотле је комунистички период поставио темеље за такву творевину и изазвао бројне проблеме са којима се данас суочавамо. Готово паралелно са антијугословенском побуном Албанаца на КиМ (крај 1944. и почетак 1945), одлуком Националног комитета ослобођења Југославије од 06. марта 1945, привремено се забрањује повратак колониста „не би ли се излагали тешкоћама и непотребним трошковима пута" (*Službeni list DFJ*, br. 13/1945). Претпоставља се да је одлуком било обухваћено око 60.000 људи. Каснијим Законом о ревизији колонијалних односа (август 1945. године) дозвољен је повратак неколико хиљада колониста (углавном комуниста), док је током исте године преко 75.000 Албанаца досељених у периоду Другог светског рата добило држављанство Србије (Bataković 1999). Уставом ФНРЈ из 1946. године, Југославија се организује као федерална држава шест република, као и аутономне покрајине Војводине и аутономне Косовско-метохијске области. Иако је у периоду до 1948. године постојала идеја спајања Косова и Албаније у седму републику она пропада усвајањем резолуције Информбироа и нарушавањем југословенско-албанских односа (Ilić 2007). Први послератни резултати пописа (1948), као и пописи из 1953. и 1961. године, указују на повећање удела Срба и Црногораца који су чинили око 1/3 становништва. Томе је допринео изузетно висок наталитет како међу албанском, а у мањој мери и међу српском популацијом, али и политика „херметички затворених граница" са Албанијом до седамдесетих година, чиме је значајно смањен обим миграција (Аритоновић 2010).

На другој страни, унутар СР Србије врши се прекрајање граница, где се делови тзв. Старе Србије и Ибарског Колашина (општина Лепосавић)

припајају јужној покрајини (Radovanović 1995).[19] У политичком смислу најзначајнији је период 60-их година када је дошло до слабљења савезних и републичких, а јачања покрајинских органа, како је наведено, с циљем „децентрализације, дебирократизације и привредне реформе". Доношењем новог Устава 1963. године, албанска заједница добија статус народности. Истовремено се врше административне промене (укидање срезова), а ова територија добија статус покрајине, из чијег назива је током 1969. године избачена Метохија (Petrović–Stefanović 2010). Оваквом исходу претходила је смена Александра Ранковића са чела Управе државне безбедности (1966), који је према мишљењу Албанаца био заштитник српских интереса у јужној покрајини (Daskalovski 1999). Додатна подршка будућим сепаратистичким тежњама албанских националиста пружена је током масовних протеста крајем новембра 1968. године (Вилотић 2006).

У првој половини седамдесетих година Албанци су на све начине покушавали да укажу на своју незавидну позицију у оквиру СР Србије. Истицали су лошу економску ситуацију, иако је за Космет издвајано око 30% републичког буџета, као и милијарде долара вредне позајмице које су плаћали федерални органи. Тим путем је привреда овог неразвијеног подручја подигнута на виши ниво, иако још увек није био достигнут адекватан степен развоја.[20] Такође, огромна средства су издвајана за образовни, културни и здравствени сектор. Задовољству Албанаца није допринело ни доношење новог устава 1974. године, којим покрајине добијају значајнију аутономију, постајући конститутивни елементи федерације (Bellamy 2000).

Без обзира на добијање бројних повластица, као и руководећих места на свим нивоима власти, незадовољство Албанаца је кулминирало смрћу Јосипа Броза Тита и избијањем насилних демонстрација у марту 1981. године,

19 Успостављањем административно-политичке територије у границама покрајине нашле су се и области Гора, Опоље, Средска, и Руговски крај, затим Лаб (Мало Косово), Ибарски Колашин (Зубин Поток), а потом и крајеви Горња Морава, Изморник и Новобрдска Крива Река (Степић 1997). Иако део истраживача тврди да је тиме побољшана ситуација на КиМ јер су поменуте области већински насељавали Срби и други неалбанци, супротно становиште заступа проф. Радовановић. Према његовом мишљењу, излазак из природних граница и уплитање у просторе јужне и централне Србије, имао је за циљ увођење албанске популације у традиционалне српске просторе, где је нема или где је у незнатном броју (Radovanović 1995; 1998а). О претходно наведеним целинама више запажања су изнели бројни антропогеографи, етнолози, лингвисти, историчари уметности (Атанасије Урошевић, Милисав Лутовац, Миленко Филиповић, Косовка Ристић, Мирко Букумирић, Светозар Стијовић, Јован Трифуноски и други).

20 Покрајину је, са релативно високим апсолутним економским показатељима (физичким обимом производње), истовремено пратио низак ниво инвестиција по глави становника. Разлоге вишедеценијске стагнације треба тражити у високом природном прираштају албанске популације и општој неорганизованости. Стопе демографских инвестиција превазилазиле су стопе економске инвестиција (Радовановић 1998б).

уз поруке „Косово република“, „Ми смо Албанци, не Југословени“ (Обрадовић 2017). Иако је известан број интелектуалаца из Србије указивао „на физички, политички, правни и културни геноцид“, политички кругови су игнорисали ситуацију (Pavlović 2010).

О незавидном положају српске мањине говори податак да је у раздобљу 1951–1990. године Космет напустило 150.000 Срба, Црногораца и других неалбанаца. На ту поражавајућу чињеницу указали су и пописи из 1981. и 1991. године (албанска заједница је одбила да учествује). Пописом из 1981. је забележен највећи број Албанаца у послератном периоду (> 1,2 милиона). Са друге стране, број Срба је константно опадао – у 1981. години је живело 210.000, док су према попису из 1991. године Срби чинили свега 10% популације покрајине. Иако се наводило да су економски разлози били пресудни, највећи део миграција је био етнички мотивисан. У преко 80% случајева били су заступљени различити облици директне, институционалне и идеолошке дискриминације (Благојевић 2007). Осим миграционе компоненте, значајно је напоменути и вишедеценијски позитиван и изузетно висок природни прираштај међу Албанцима на КиМ. Истина, за разлику од остатка земље где је негативан природни прираштај Срба забележен крајем 80-их (Војводина), а током 90-их и остатку, дотле је малобројно становништво на Космету бележило позитиван прираштај. На крају, треба рећи да је и у неповољним околностима српска мањина у покрајини била носилац целокупног природног прираштаја у Србији.[21]

РАСТУЋИ НАЦИОНАЛИЗАМ И УТИЦАЈ МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА РЕШАВАЊЕ КОСОВСКОМЕТОХИЈСКОГ ПИТАЊА

Доласком Слободана Милошевића на власт 1987. године косовски процес улази у нову фазу. Иако наследник југословенске идеје, са својим ставовима убрзо је прерастао у националног лидера Срба. Такву репутацију је стекао већ 1989. године гушењем побуне Албанаца и изменама Устава из 1974. године, чиме је умањена аутономија покрајина, а увећано присуство српске државе. Велику улогу је такође имао и његов говор на Газиместану, на прослави шест векова Косовског боја, и изјава „опет смо у биткама,

21 Радовановић (1998а), говорећи о стању српског етноса, пореди социјалистички период са временом турске владавине. Демографском експлозијом албанске популације 50-их и 60-их година уз изражену имиграцију, са једне стране, и знатно смањену репродукцију и емиграцију Срба (1961–1981) са друге стране, дошло је до крупних етнонационалних промена. Таквом политиком у потпуности су поништени покушаји колонизације између два рата, што аутор означава као демографску катастофу. Он уводи појам „етноцида“ указујући на континуитет албанизације и десрбизације КиМ.

и пред биткама", што је у деценијама касније повезивано са ратним намерама и стварањем „Велике Србије" (Batakovi ć 2017).

Распадом СФРЈ и ратовима на њеном простору ситуација се додатно компликовала. Уставом новоформиране Савезне Републике Југославије (1992) са једне стране учвршћена је позиција Србије у АП Косово и Метохија, а са друге стране тензије су расле, и кулминирале су оружаним сукобом 1998/99. године. У периоду до 1995. године и доношења Дејтонског мировног споразума спровођена је „континуирана и ненасилна" побуна косовских Албанаца. Под вођством Ибрахима Ругове, лидера Демократског савеза Косова, донет је Устав тзв. Републике Косово (Качанички устав), а потом спроведен илегални референдум о сецесионизму и избори представника у парламенту Републике Косово (1991/92) (Гарабедјан 2007). Истовремено, на позив албанских лидера врши се масовни бојкот званичних органа власти и формирање паралелних институција уз интернационализацију косметског питања током 1992–1993. године (Ilić 2007).

Након Дејтона расте подршка екстремизму која се огледа у преко 60 етнички мотивисаних убистава и терористичких напада у периоду 1995–1998. године (Batakovi ć 2015). Током 1998. формирана је тзв. Ослободилачка војска Косова (ОВК), герилска организација која је спроводила терористичке акције широм Космета, што је условило сукоб са војним и полицијским снагама Србије (Guzina 2005). О континуитету великоалбанске политике иде у прилог и доношење „Платформе за решавање албанског националног питања" од стране Академије наука у Тирани октобра 1998. године (Здравковић 2014). Након низа инцидената (случај „Јашари", 1998. и „Рачак", 1999) и извештаја који су тврдили да преко 230.000 косовских Албанаца избегло под притиском српских снага безбедности, Савет безбедности УН доноси низ резолуција (бр. 1160; 1199; 1203) које алармирају на „лошу хуманитарну ситуацију". Као последица неуспелих преговора Контакт групе са представницима Срба и Албанаца у Рамбујеу (фебруар–март), чланице НАТО-а без одлуке Савета безбедности започињу напад на Југославију 24. марта 1999. године (Greenwood 1999). Према подацима међународних организација непосредно и током бомбардовања са територије Космета протерано је око 850.000 Албанаца, а убијено 12.000, међу којима и 2.000 Срба (HRW 2001).

Потписивањем Кумановског споразума и прихватањам Резолуције 1244 СБ УН (09–10. јун) од стране СР Југославије након 78 дана сукоба, покрајина добија улогу војно-цивилног протектората уз потпуно укидање власти Србије на овом простору. У периоду транзиције власти десили су бројни злочини ОВК, пљачке, узурпација имовине, рушење и паљење манастира, цркава и гробаља. Претпоставља се да је тада нестало и киднаповано

1.500 неалбанских жртава (Ђокић 2015). Сви наведени догађаји су довели до највећег интерног расељавања преко 287.000 лица (80% Срба) (Влада РС 2017). Занимљиво, век раније и Цвијић (1902: 95–96) указујући на анархију и живот недостојан човека, посебно у Метохији, каже:

> „Ово су вароши под оружјем. Сва је чаршија наоружана мартинкама и револверима и због малих повода се узбуне и одмах потече крв. Хришћанско становништво је без сигурности и икаквих права. Арбанаси убијају и новчано уцењују имућније Србе, све што им треба узимају из њихових дућана, а не плаћају. Дешава се чак да их истерају са имања и куће, а потом се настане. Власт није у стању томе стати на пут".

Данас, готово 20 година од ратног сукоба, подаци су поражавајући. Број Срба је сведен на минимум, чинећи свега 5–7% популације покрајине. Истовремено, у ужој Србији и Војводини евидентирано је око 70.000 лица у потреби, док се 430 особа и даље налази у колективним центрима, највише на КиМ (КИРС 2018). Са друге стране, завршетком бомбардовања реализован је повратак око 800.000 избеглих Албанаца. Такође постоји и чињеница да се њихов број знатно увећао у протеклом периоду, али тешко је поверовати да је достигао 1,7 милиона, колико су привремене институције пописале 2011. године (непоуздан попис, масовна емиграција и пад наталитета).

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ КОСМЕТСКОГ ПРОБЛЕМА[22]

Иако су многи веровали да ће повлачењем Милошевића и доласком демократских снага стање српске заједнице бити знатно побољшано, прави прогром се десио 17/18. марта 2004. године. У присуству међународне заједнице (УНМИК и КФОР), за мање од 48 часова у сукобима са екстремистима страдало је 20 људи, рањено више стотина, док је запаљено 800 домова из којих је протерано око 4.000 људи. Такође, уништено је 35 храмова и споменика од којих су многи били под заштитом (укупно 150 од 1999. године). Овом акцијом највише су страдале енклаве повратника јужно од Ибра док је север Космета успешно одбрањен (Batt 2005). О тешкоћама нашег

22 Значај КиМ можемо посматрати у најмање три контекста: историјски (седиште српске културе и духовности), економски (ресурсна основа вредна милијарде долара) и можда најважнији, геостратешки положај. Стешић (1997) покрајину доживљава као геополитичку и демографску макротврђаву, оивичену „бедемима" коју чине планински венци, док бројни превоји и клисуре представљају „капије или пролазе". Истовремено, многи политиколози религије истичу улогу овог простора у физичком повезивању свих територија настањених већинском муслиманском популацијом од Турске до Босне и Херцеговине (тзв. зелена трансверзала).

народа и немогућности заштите писао је и највећи српски географ. Његове речи забележене око 1900. године као да су се поновиле почетком XXI века, али у много суровијем облику.

> „Упркос противљењу турског кајмакана, решио сам се да преко Мокре горе пођем у Пећ (Ipek) на црногорској граници. Пратња која ме је досад стално пратила на свим мојим путовањима, и која се састојала од мога гаваза и једног жандарма, попела се сада на 10 до 12 оружаних људи. И поред ове наоружане силе, пролазио сам, током целог путовања, кроз тешке неприлике. Није био редак случај да је стража остајала будна целу ноћ или да смо морали неко немирно место хитно да напустимо" (Цвијић 1965: 69–70).

У условима погоршане унутрашње политичке ситуације (излазак Црне Горе из државне заједнице 2006. год) и уз свесрдну подршку међународног фактора (САД и већи део ЕУ) ставовима Приштине отпочели су Бечки преговори 2007. године. Иако је Београд истицао предлоге попут „више од аутономије, мање од независности", али и друге уступке, супротна страна ниједно решење није прихватала. Изласком Србије из процеса, уз подршку страних ментора, 17. фебруара 2008. Приштина доноси „Декларацију о независности" и проглашава тзв. државу Косово (Weller 2008; Bataković 2017). У тој последњој фази косовског циклуса на територији Европе Албанци први пут у историји добијају „своју етнички чисту државу и друштво". Истовремено, српска позиција је погоршана саветодавном одлуком Међународног суда правде у Хагу (2010) да „независност Косова не крши принципе међународног права" (Obradović-Wochnik–Wochnik 2012). Готово непромишљено званични представници Србије измештају активности из Уједињених нација и прихватају долазак цивилне мисије ЕУЛЕКС на територију јужне покрајине. Иако један од главних заговорника независности Косова, Европска унија преузима примат у дефинисању „коначног решења". У том контексту, од марта 2011. започињу технички разговори Београда и привремених институција Приштине. Усвојен је читав низ докумената, чиме се тежило растерећењу односа и олакшавању свакодневног живота у постконфликтном периоду.[23] У питању су биле активности у оквиру претприступних преговора са ЕУ (поглавље 35).

Променом власти, крајем 2012. године започиње нова фаза, којом се интензивира политички дијалог обе стране потписивањем „Споразума о принципима који регулишу нормализацију односа" (19. април 2013. године). У складу са истим постигнут је договор о другим питањима (енергетика и телекомуникације) током 2015. и 2016. године. Са друге стране, предвиђено

23 Потписани су документи о слободи кретања, полицији, правосуђу и матичним књигама, царинском печату и катастарској евиденцији, признању високошколских диплома, интегрисаном управљању прелазима и регионалном представљању (Влада РС 2017).

оснивање „Заједнице српских општина“, ни после пет година није отпочело (Đukanović 2013).[24] У међувремену, крајем октобра 2017. године започео је и унутрашњи дијалог о КиМ на коме су могућа решења изнели представници научног сектора, државних институција, привреде и невладиних организација. Већина учесника се залаже за статус quo и очување замрзнутог конфликта. Ипак, сви се слажу да треба сарађивати, а посебно на економском плану у области привредне сарадње.

Међутим, и поред свих напора неопходно је поставити суштинско питање. Како данас живе Срби у јужној покрајини? Нећемо погрешити уколико кажемо у потпуности егзистенцијално угрожено. Без основних људских права, изоловано, српска заједница опстаје у немилости силе. Можда управо речи Цвијића у говору одржаном у „Колу српских сестара“ 1907. године најбоље то илуструју.

> „Ниједан део српског народа није тако бесправан и потиштен као онај у Метохији, око Пећи, Дечана и Ђаковице, изложен потпуној анархији и дивљаштву Арбанаса... Уочи једног великог празника гледао сам тај свет искупљен око Свете Патријаршије, изнад Пећи, голорук, заплашен, арбанашким зулумима понеки престрављен. На њима се јасно види да је молитва не само утеха, него и нада и програм, кад човек нема друге утехе и друге наде. Они се моле за своје спасење, и то је управо главна садржина молитве“ (Цвијић 1921а: 56).

ЗАКЉУЧАК

Подручје Косова и Метохије карактерише турбулентна политичка ситуација која је присутна вековима. Незадовољство се испољавало у виду тихих и мирних побуна које су временом прерасле у оружане сукобе. Добар стратешки положај и природна богатсва чине овај простор пожељним за живот, не само Срба, већ и других етничких група. Кроз историју се на различите начине прилазило проблему очувања српске заједнице и решавању српско-албанских односа: процесима колонизације, подстицањем привредног развоја кроз економске реформе, уставним променама 1963. и 1974. године. Међутим, ни једна од ових активности није уродила плодом јер су тензије постајале све веће током осамдесетих година, да би кулминирале оружаним сукобима током 1997/98. и НАТО агресијом у марту наредне године. Једнострано проглашење тзв. државе Косово додатно је ослабило улогу државе Србије у јужној аутономној покрајини. Као резултат новонастале ситуације

24 Ова асоцијација би требала да обухвати локалне самоуправе насељене већинским српским становништвом (Северна Митровица, Зубин Поток, Лепосавић и Звечан) на северном, као и Грачаницу, Клокот, Партеш, Ранилуг, Ново Брдо и Штрпце на централном и јужном Космету. Имала би одређен степен аутономије, а њене надлежности би биле дефинисане Статутом.

додатно је погоршан безбедносни и економски положај преосталих Срба, а посебно у енклавама на југу КиМ.

Анализирајући тренутни статус покрајине и могућности Србије, може се правом рећи да је данашња ситуација готово истоветна оној из Цвијићевог времена. Иако смо мала балканска држава на сред европског друма, није истина да морамо пред већима неоправдано попуштати. О нашем проблему морамо обавештавати најшире мњење јер "човек не слути колико се тиме може учинити", говорио је Цвијић (1921а: 68). Стога, у светлу турбулентних међународних односа, али и домаћих прилика, морамо памтити речи великог географа о патриотизму. „Стално се морају стављати национални интереси испред интереса пролазних група и појединаца, па ма ко они били". Морају се избегавати међусобна трвења, јер је рад „за целину" највише национално осећање (Цвијић 1921а: 67). Додатно, истакао је да национална осећања не смеју да пређу у шовинизам, односно мржњу према другим народима и преувеличање сопствене вредности. Ипак, иако је говорио о бескрупулозности интереса великих сила, истицао је да Срби своје националне циљеве могу остварити само ако их ускладе са намерама неког већег савезника (Радојевић 2015). Само кроз јединство можемо заштитити наш идентитет и кључне интересе. Надамо се да ће се антропогеографске особености прошлости користити за решавање садашњих и будућих међунационалних и политичких односа, а посебно на осетљивим подручјима као што је косовско-метохијско питање. Јер, како Станковић (2006: 57) истиче: „Порушене и попаљене цркве, оскрнављена гробља, много убијених и протераних, део су историје чије поуке из прошлости нисмо научили".

ИЗВОРИ

Цвијић 1902: Јован Цвијић. „Антропогеографски проблеми Балканскога полуострва". *Српски етнографски зборник*, књ. IV, Насеља српских земаља, књ. 1. Београд: Српска краљевска академија.

Цвијић 1906: Јован Цвијић. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије с посматрањима у Јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и Северној Арбанији*. Београд: Српска краљевска академија.

Цвијић 1913: Јован Цвијић. „Излазак Србије на Јадранско море". *Гласник Српскога географскога друштва,* бр. 2, 192–204.

Цвијић 1921а: Јован Цвијић. *Говори и чланци,* књ. 1. Београд: Издавачка књижара „Напредак".

Цвијић 1921б: Јован Цвијић. „Границе и склоп наше земље". *Гласник Српскога географскога друштва*, бр. 5, 1–17.

Цвијић 1922а: Јован Цвијић. *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Цвијић 1922б: Јован Цвијић. „Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице". *Српски етнографски зборник*, књ. XXIV, Насеља и порекло становништва, књ. 12. Београд: Српска краљевска академија.

Цвијић 1965: Јован Цвијић. *Аутобиографија и други списи*. Прир. Владимир Стојанчевић. Београд: Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Bataković 1999: Dušan T. Bataković. "Twentieth-Century Kosovo-Metohija: Migrations, Nationalism, and Communism". *Journal of the North American Society for Serbian Studies,* vol. 13, no. 2, 1–23.

Bataković 2008: Dušan T. Bataković. "Kosovo and Metohija: Serbia's Troublesome Province". *Balcanica,* no. 39, 243–276.

Bataković 2015: Dušan T. Bataković. "Kosovo and Metohija: History, Memory, and Identity". In: *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija: The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People*. Eds. Maxim Vasiljević et al. Los Angeles: Sebastian Press; Belgrade: Institute for Balkan Studies, SASA; Faculty of Orthodox Theology, 569–607.

Bataković 2017: Dušan T. Bataković. "The Case of Kosovo: Separation vs. Integration Legacy, Identity, Nationalism". *Central European and Balkan Studies,* vol. 26, 105–123.

Batt 2005: Judy Batt. *The Question of Serbia*. <https://hip.lisboa.ucp.pt/edocs/cde/2005_12518.pdf>. [07. 09. 2018].

Bellamy 2000: Alex J. Bellamy. "Human Wrongs in Kosovo: 1974–99". *The International Journal of Human Rights,* vol. 4, no. 3–4, 105–126.

Bjelajac 2007: Mile Bjelajac. "Migrations of Ethnic Albanians in Kosovo 1938–1950". *Balcanica,* no. 38, 219–230.

Bogdanović 2015: Dimitrije Bogdanović. "The Kosovo Question – Past and Present". In: *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija: The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People*. Eds. Maxim Vasiljević et al. Los Angeles: Sebastian Press; Belgrade: Institute for Balkan Studies, SASA; Faculty of Orthodox Theology, 849–856.

Daskalovski 1999: Zhidas Daskalovski. „Towards an Integral Theory of Nationalism"? Case-Study Kosovo. *International Journal on Minority and Group Rights,* vol. 6, no. 4, 483–507.

Đukanović 2013: Dragan Đukanović. „Odnosi između Beograda i Prištine: od tehničkog do političkog dijaloga". *Međunarodni problemi,* vol. 65, no. 3, 365–385.

Greenwood 1999: Christopher Greenwood. "Humanitarian Intervention: The case of Kosovo". *Finnish Yearbook of International Law,* vol. 10, 141 –175.

Guzina 2005: Dejan Guzina. "Kosovo or Kosova – Could It Be Both? The Case of Interlocking Serbian and Albanian Nationalisms". In: *Understanding the War in Kosovo*. Eds. Florian Bieber and Zidas Daskalovski. London: Franc Cass Publishers, 29–50.

HRW [Human Rights Watch] 2001: *Under Orders: War Crimes in Kosovo*. <https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/>. [28. 09. 2018].

Marković 1980: Jovan Đ. Marković. *Regionalna geografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Građevinska knjiga.

Obradović-Wochnik–Wochnik 2012: Jelena Obradović-Wochnik – Alexander Wochnik. "Europeanising the 'Kosovo Question': Serbia's Policies in the Context of EU Integration". *West European Politics,* vol. 35, no. 5, 1158–1181.

Pavlović 2010: Momčilo Pavlović. "Kosovo under autonomy 1974–1990". In: *Confronting the Yugoslav Controversies*. Eds. Charles W. Ingrao and Thomas A. Emmert. West Lafayette: Purdue University Press, 48–81.

Petrović–Stefanović 2010: Aleksandar Petrović – Đorđe Stefanović. "Kosovo, 1944–1981: The Rise and the Fall of Communist Nested Homeland". *Europe-Asia Studies,* vol. 62. no. 7, 1073–1106.

Radovanović 1995: Milovan Radovanović. "Kosovo and Metohia – A Geographical and Ethnocultural Entity in the Republic of Serbia". *The Serbian Question in the Balkans: geographical and historical aspects.* Eds. Jovan Ilić et al. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Geography, 83–124.

Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije, br. 13/1945.

Weller 2008: Marc Weller. "Kosovo's Final Status". *International Affairs,* vol. 84, no. 6, 1223–1243.

Аритоновић 2010: Ивана Аритоновић. „Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији". *Баштина,* св. 28, 323–345.

Бјелица 2006: Слободан Бјелица. „Косово и Метохија у оквиру Југославије". *Култура полиса*, бр. 4/5, 411–420.

Благојевић 2007: Марина Благојевић. „Повратак истини: миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије". У: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност.* Зборник радова. Научни скупови, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28. Ур. Коста Михаиловић. Београд: САНУ, 143–161.

Богдановић 1986: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: САНУ.

Борозан 1995: Ђорђе Борозан. *Велика Албанија: поријекло, идеје и пракса*. Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије.

Вилотић 2006: Миладин Вилотић. „Сведочење о збивањима на Космету у раздобљу 1959–1968. године". У: *Срби на Косову и Метохији*. Зборник радова. Научни скупови, књ. CXII, Одељење друштвених наука, књ. 26. Ур. Стеван Карамата и Часлав Оцић. Београд: САНУ, 349–365.

Влада РС [Влада Републике Србије] 2017: *Косово и Метохија*. <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=68657/>. [25. 09. 2018].

Војводић 2007: Михаило Војводић. „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова". У: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност.* Зборник радова. Научни скупови, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28. Ур. Коста Михаиловић. Београд: САНУ, 85–94.

Гарабедјан 2007: Агоп Гарабедјан. „Албански сецесионизам деведесетих година XX века". У: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност.* Зборник радова. Научни скупови, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28. Ур. Коста Михаиловић. Београд: САНУ, 129–142.

Гаћеша 1990: Никола Л. Гаћеша. „Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918–1948)". У: *Сеобе српског народа од XIV до XX века.* Зборник радова. Ур. Драгутин Ранковић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 111–126.

Гаћиновић 2008: Радослав Гаћиновић. „Насиље на Косову и Метохији". *Политичка ревија,* вол. 15, бр. 1, 71–90.

Гаћиновић 2012: Радослав Гаћиновић. „Зашто Косово не може постати самостална држава и опстати као таква". У: *Косово и Метохија 1912–2012.* Тематски зборник. Ур. Бранко Јовановић и Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 223–238.

Грчић 2015: Мирко Грчић. „Цвијићева истраживања становништва и миграција". У: *Јован Цвијић: живот, дело, време*. Ур. Видојко Јовић и Александар Костић. Београд: САНУ и Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, 183–190.

Дедијер 1922: Јевто Дедијер. „Стара Србија – географска и етнографска слика". *Српски књижевни гласник,* вол. 29, бр. 9, 674–699.

Денда–Стојановић 2017: Стефан Денда – Јасна Стојановић. „Ибарски Колашин". У: *Из бележница Јована Цвијића – прикази и тумачења*. Посебна издања, књига 94. Ур. Ана Милановић Пешић и др. Београд: САНУ и Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, 138–141.

Ђокић 2015: Бојан Ђокић. „Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији". *Токови историје*, бр. 1, 123–144.

Здравковић 2014: Милоје Здравковић. „Велика Албанија – обликовање нове политичке нестабилности на Балкану". *Војно дело,* вол. 66, бр. 1, 160–193.

Илић 2007: Предраг Илић. „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста на Косову и Метохији (1945–1999). У: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност*. Зборник радова. Научни скупови, књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ. 28. Ур. Коста Михаиловић. Београд: САНУ, 85–94.

Јањетовић–Селинић 2017: Зоран Јањетовић – Слободан Селинић. „Историјски процеси и миграциона кретања на територији Србије од раног средњег века до 2006". У: *Географија Србије*. Посебна издања, књ. 91. Ур. Милан Радовановић. Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, 418–505.

КИРС [Комесаријат за избеглице и миграције РС] 2018: *Стање и потребе интерно расељених лица*. <http://www.kirs.gov.rs/articles/navigate.php?type1=15&lang=SER-&date=0>. [30. 09. 2018].

Марковић 2006: Михаило Марковић. „Еволуција косовског проблема и могућности његовог решења". У: *Срби на Косову и Метохији*. Зборник радова. Научни скупови, књига CXII, Одељење друштвених наука, књига 26. Ур. Стеван Карамата и Часлав Оцић. Београд: САНУ, 211–217.

Милосављевић 2010: Љубинко Милосављевић. „Покушај отмице Косова и Метохије". У: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима,* књ. 4. Тематски зборник. Ур. Драги Маликовић и Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 585–596.

Мирковић 2014: Тодор Мирковић. „Косово и Метохија – девет векова после". *Војно дело*, вол. 66, бр. 2, 186–209.

Обрадовић 2017: Жарко В. Обрадовић. „Косовски замрзнути конфликт". *Глобализација и локализација.* Тематски зборник. Ур. Урош Шуваковић и др. Београд: Српско социолошко друштво и Институт за политичке студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет, 627–644.

Павловић 2008: Александар Павловић. „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године". *Баштина,* св. 24, 231–245.

Павловић 2009: Александар Павловић. „Прилог о економско-социјалном положају колониста на Косову и Метохији 1918–1941". *Архив,* вол. 10, бр. 1/2, 91–104.

Радовановић 1998а: Милован Радовановић. „Срби, Албанци и остали етницитети на Косову и Метохији са освртом на појаву међуетничке флотантности и њихову условљеност". *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама.* Посебна издања, књига 44. Ур. Никола Пантелић. Београд: Етнографски институт САНУ, 67–94.

Радовановић 1998б: Милован Радовановић. „Десрбизација и албанизација косовско-метохијске Старе Србије". *Архив за правне и друштвене науке,* вол. 54, бр. 3, 3–40.

Радовановић 2006: Милован Радовановић. „Косово и Метохија – историјскогеографски, етнографски и геополитички положај". *Политички интерес,* вол. 2, бр. 1, 7–34.

Радојевић 2015: Мира Радојевић. „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе". *Јован Цвијић: живот, дело, време*. Ур. Видојко Јовић и Александар Костић. Београд: САНУ и Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, 79–98.

РЗС [Републички завод за статистику] 2017: *Књиге пописа.* <http://www.stat.gov.rs/sr-cyrl/publikacije//>. [15. 09. 2018].

Секуловић–Гиговић 2008: Драгољуб Секуловић – Љубомир Гиговић. „Стара Србија и Албанци". *Глобус,* бр. 33, 165–174.

Станковић 2006: Стеван М. Станковић. *Јован Цвијић – даровита и осећајна душа*. Београд: СГД.

Степић 1997: Миломир Степић. „Географске основе геополитичког положаја Косова и Метохије". У: *Косово и Метохија – изазови и одговори.* Зборник радова. Ур. Вељко Б. Кадијевић. Београд: Институт за геополитичке студије, 229–248.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић. „Косово". *Српски етнографски зборник*, књ. LXXVIII, Насеља и порекло становништва, књига 39. Београд: САНУ.

Урошевић 1987: Атанасије Урошевић. *Етнички процеси на Косову током турске владавине*. Посебна издања, књ. DLXXVII, Одељење друштвених наука, књ. 94. Београд: САНУ.

Stefan Lj. DENDA
Jasna M. MICIĆ
Željko N. BJELJAC

THE ACTUALITY OF CVIJIC'S RESEARCH IN THE CONTEXT OF SERBIAN-ALBANIAN RELATIONS IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The area of Kosovo and Metohija has always attracted researchers, including a prominent geographer Jovan Cvijić. This was due to its strategic position, physical-geographical features, but also because of the dynamic ethnographic processes. Populated by Slavic tribes from the earliest times, the greatest rise was experienced in the medieval Nemanjić state. After the fall of the Serbian state under Ottoman rule, a large number of Serbs moved to the north, while the Arbanasi (Albanians) occupied this area. Impoverished by the Balkan and the First World War, Kosovo and Metohija became a part of the first Yugoslav state. The first half of the 20th century was marked by increase in the share of the Albanian population, with the planned immigration of Serbs through colonization processes in the late 1920s and 1930s. After the Second World War and the formation of the SFRY, the Serbian national question was ignored and pushed into the background. The breakup of the federal-state has led to the culmination of Albanian nationalism in K&M, which soon has grown into an armed conflict. With the NATO involvement and the bombing of the FR Yugoslavia, and support of the Albanians, one of the greatest ethnic cleansings in the contemporary history was carried out. Today, ten years after the unilateral declaration of Kosovo's independence, the key issues of protecting national interests and improving the living conditions of the Serbian community in the southern province have been negotiated.

Key words: Jovan Cvijić, the chronology of events, Serbian-Albanian relations, ethnographic processes, migrations, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 17. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 341.231.14-053.2
343.85:343.62-053.2

Прегледни рад

*Мирослав Б. БАЉАК**
Министарство одбране БиХ – Оружане снаге БиХ

*Бојан Н. ШЕВО***
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ ОКВИР ЗАШТИТЕ ДЕЦЕ ОД НАСИЉА***

Апстракт: Бројна истраживања која се баве децом, жртвама насиља, показују да су деца често вишеструко злостављана, а статистике такође указују на значајну присутност злостављања и занемаривања деце широм света.

Насиље над децом постаје све већи проблем у Босни и Херцеговини, али и глобални проблем, јер је постојало и нажалост још увек постоји у свакој земљи на свету, у свим културама и класама, без обзира на порекло и степен образовања. Кроз историју се бележе различите форме искоришћавања и злостављања деце, како од блажих, физичких казни, тако и до оних најсуровијих, које за последицу имају дететову смрт.

Студије УН-а дефинишу насиље над децом у складу са чланом 19 Конвенције о правима детета као све облике физичког или менталног насиља, повреда и злостављања, занемаривања или немарног односа, малтретирања или експлоатације, укључујући и сексуално злостављање, социјалне сигурности детета, до злостављања – угрожавање психичког и физичког интегритета личности детета и напад на његову самосвојност и посебност.

Кључне речи: насиље, деца, злостављање, конвенција.

УВОД

Иако велики број међународних организација широм света улаже огромне напоре у циљу спречавања злостављања и занемаривања деце, сведоци смо све чешћег медијског извештавања о све екстремнијим и све бизарнијим случајевима у којима деца постају жртве родитеља, родбине, пријатеља или незнанаца. Бројна истраживања која се баве децом, жртвама насиља,

* доцент, baljak.miroslav@gmail.com
** научни сарадник, bojansevo78@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

показују да су деца често вишеструко злостављана, а статистике такође указују на значајну присутност злостављања и занемаривања деце широм света.

Шира јавност у свакодневном животу под насиљем над децом углавном подразумева све оно што физички боли као што је: шамар, ударац руком, каишем или нечим другим, те околина, често несвесна постојања разних облика насиља и њихове тежине, као и чињенице да насиље оставља неизбрисив траг у животу сваког детета, истом не придаје значај какав оно заслужује.

Без обзира на то о каквом насиљу се ради, заједничко свим облицима насиља над децом је „традиција" злостављања која се преноси с генерације на генерацију, с родитеља на дете, са извршиоца на жртву злостављања (Ковачевић 2009: 46).

Чланством у УН-у и прихватањем Конвенције о правима детета, БиХ је, као основни принцип заштите деце, преузела стандард препознатљив као „најбољи интерес детета", што генерално и јесте кључни принцип заштите деце у међународним и регионалним оквирима. Одредбе Конвенције о правима детета на најбољи начин штите дете од свих облика насиља кроз третирање: економског искоришћавања, забране употребе дрога и алкохола, забране полног искоришћавања и дечије порнографије, продаје и трговине децом, забране било ког вида израбљивања детета, забране мучења или било ког облика понижавања, обезбеђења права на правну помоћ, обезбеђења права на опоравак и ресоцијализацију деце која су била изложена насиљу. Поштовање ових и свих других стандарда у области људских права, у погледу поменутих стандарда заштите деце представљају основ за усклађивање националних законодавстава и свакодневне праксе.

Поступак заштите деце од насиља захтева мултидисциплинарни приступ и од кључне је важности да сви учесници у том поступку имају заједничко схватање и јединствен став у односу на појаву насиља над децом. С тим у вези, управо је сагласност у односу на појаву насиља над децом први услов за успешност процеса заштите детета, јер је данас незаштићено дете сутра потенцијално нефункционалан човек, односно потенцијални нападач. Зато се појави насиља над децом мора посветити велика пажња и на тај начин покушати предупредити ову појаву.

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ НАСИЉА

Одређивање појма насиља над децом врло је сложено јер у овој области постоји велики број израза којима се у стручној литератури покушава објаснити ова појава: занемаривање, злостављање, злоупотреба, запостављање, агресивно понашање према деци, васпитно запуштање деце, злочини над децом, сексуална злоупотреба деце, напуштање деце, свирепост, експлоатација и сл. (Михић 2002: 53).

Иако су дефиниције насиља над децом бројне, за све њих је заједничко да под насиљем подразумевају такве односе и понашања појединаца, друштвених група или институција којима се уз примену силе наноси бол, физичка или психичка оштећења, угрожава здравље и физички или психички интегритет личности и осујећује нормалан развој непунолетне особе.

Једну од свеобухватних дефиниција нуди Светска здравствена организација (усвојена на Консултацији о спречавању злоупотребе деце у Светској здравственој организацији у Женеви 1999. године), која наводи да се насиље над децом „састоји од свих облика физичког или емоционалног насиља, сексуалног злостављања, занемаривања или нехајног поступања, економског или другог израбљивања који наносе стварну или потенцијалну штету дететовом здрављу, преживљавању, развоју и достојанству у контексту одговорности, поверења и моћи". Зависно од старосне доби детета, развојном статусу и о томе да ли и у којој мери дете остварује интеракцију са ванјским светом, насиље над децом варира, па су мања деца више изложена насиљу од чланова својих породица, а како расту и више времена проводе вани, повећава се вероватноћа да ће више бити изложена насиљу од стране људи који не припадају њиховом дому или породици, што би значило да се насиље над децом може посматрати и са аспекта, тј. места где се догађа; у кући, на улици, у институцијама где деца бораве (куће, школе, малолетнички затвори итд) (Ненадић 2009: 97).

Према истраживањима и клиничким искуствима, постоје високо ризичне породице за запуштање, злостављање и занемаривање деце, а то су најчешће породице у којима су: оба или један родитељ као деца били жртве насиља, имали поблематично детињство, слабих родитељских вештина, млађи од двадесет година, незрели и социјално изоловани, оба или један родитељ су психотични или зависни од алкохола или дрога, или је у односу међу њима присутно насиље, живе у условима незадовољавајућих материјалних и стамбених прилика, а често се ради о родитељима који немају социјалну подршку, породицама где не постоји одговарајућа повезаност и присност између родитеља и деце, или се уопште ради о мултипроблематичној породици. Насиље се најчешће доводи у везу са противљењем и отпором жртве, мада се тај отпор и противљење не морају непосредно изразити с обзиром на постојање страха жртве да би им се могло десити нешто још горе, па често деца никад не проговоре о претрпљеном злостављању.

ОБЛИЦИ НАСИЉА НАД ДЕЦОМ

Следећи наведену општу дефиницију Светске здравствене организације, увиђамо да постоје разни облици насиља над децом. Ради боље систематизације и практичних разлога, прихваћена су четири основна облика злоупотребе детета: физичко, сексуално, психолошко/емоционално насиље

и занемаривање детета, док се у појединим класификацијама као посебан облик насиља издваја економска експлоатација, те вршњачко насиље и насиље путем савремених информатичких технологија, најчешће путем интернета (Ненадић 2009: 98). Такође, у последње време сведочење о насиљу у породици издваја се као посебан облик емоционалног злостављања деце.

Физичко злостављање

Овај облик злостављања представљају активности које се, у циљу намерног повређивања, предузимају према особи млађој од 18 година, а које резултирају ризиком за озбиљно повређивање, у смислу наступања смрти или тешких физичких последица изазваних од особа које су одговорне за заштиту детета, а укључују: ударање, тресење, стезање, грижење, наношење опекотина, покушај дављења, премлаћивање, чупање косе.

Такође, физичким насиљем се може сматрати и насилно храњење, грубо пресвлачење детета у дојеначкој доби, као и давање детету штетних лекова, дрога или алкохола. Средства којима се најчешће наносе физичке повреде су: рука, нога, нож, дрвени колац, летва, разни жељезни предмети, тако да физичко насиље може проузроковати модрице, опекотине, фрактуре, повреде мозга и унутрашње повреде. Понекад је последица физичког злостављања и смрт. Физичко насиље над дететом може почети у пренаталном периоду у виду: физичког напада као одговора на покрете фетуса, занемаривања и незаштићавања фетуса од алкохола, дроге и других штетних утицаја, намерног изазивања побачаја и сл (Почуча 2010: 68).

Најчешће насиље врше особе које су и саме биле жртве насиља, што се примећује код одраслих, али и код деце нападача. Знакове физичког злостављања лако је уочити и препознати, као видне повреде (модрице, огреботине, ломови, опекотине), отежано и болно кретање, типично понашање (склоност саморањавању, повлачење или агресија, бежање од куће, избегавање повратка кући и сл). Нажалост, чести су случајеви физичког насиља које се дешава у кући, школи или на неком другом месту, а које нема судски епилог, јер постоје средине које толеришу ову појаву и сматрају је прихватљивом васпитном казном у васпитању детета. Према европским статистикама, просечна старост злостављане деце је седам година и четири месеца.

Психичко/емоционално злостављање

Психичко/емоционално насиље је посебно осетљив облик злостављања, по правилу комбинован са осталим облицима насиља и обухвата деструктивно понашање одраслих према детету, најчешће као непријатељско понашање и одсуство позитивних приступа. Уколико се детету не даје потребна пажња и љубав или му се непрестано прети и руга, омаловажава, говоримо

о емоционалном злостављању. Такође, родитељи који не показују љубав и привrженост, већ стално вичу, прете и критикују дете, тако емоционално злостављају своје дете, те оно губи поверење у себе и постаје нервозно и повучено.

Емоционално злостављање је облик насиља који оставља највише трага на жртви насиља. Што је дуготрајније, оно је чак деструктивније од физичког насиља. Овај облик насиља код жртве ствара конфузију и дете често не препознаје шта му се догађа, чиме га насилник злоставља, а осећа да се мења његово психичко, а често и опште здравствено стање. Психички малтретирано дете је потиштено, има слабу социјалну комуникацију, незаинтересовано је за игру, често повучено или агресивно, има поремећаје у исхрани и спавању, тикове, бежи од куће, а присутни су и нервозни поступци, покушаји самоубиства, док се понекад јављају периоди када показује „лажно добро расположење" (Ковачевић 2005: 55).

Сексуално злостављање

Најтежи облик насиља над дететом је сексуално насиље, под којим се подразумева сваки вид задовољавања сексуалних потреба и нагона применом физичке, психичке или неке друге силе или надмоћи којом се дете злоупотребљава у циљу задовољења сексуалних потреба одраслих. Може имати форму дечије порнографије, показивања иначе покривених делова тела и воајеризам, показивања фотографија са порнографским садржајем, снимања порнографских фотографија и сл. Сексуално насиље или сексуална злоупотреба деце најтеже се препознаје. У већини случајева сексуалног насиља дете познаје починиоца и најчешће је реч о особи која је блиска детету, од које је оно зависно и у коју има поверење. Најчешћи облици сексуалног злостављања су педофилија[1] и инцест.[2]

Сексуално злостављање има врло тешке и дуготрајне последице за жртву, с обзиром на то да жртва најчешће све пређути због осећаја стида, што резултира касним откривањем и тежим опоравком од страшне трауме. Основни разлог ћутања жртве је управо чињеница да су најчешћи починиоци (њих око 80%) деци познате и блиске особе. У оквиру сексуалне експлоатације истичемо две категорије које су посебно распрострањене у међународним оквирима, а то су дечија проституција и дечија порнографија. Дечија проституција се најчешће одвија кроз: дечији секс туризам тј. путовање у друге земље ради сексуалних активности са децом („клијенти" за жртву траже млађу и невину

1 Педофилија се одређује као сексуална наклоност према деци истог или различитог пола, а педофили су углавном мушкарци.

2 Реч инцест (родоскврнуће) долази од речи *incestare*, што значи упрљати, окаљати. Дефинише се као сексуални однос између крвних сродника, свеједно да ли до њега долази уз пристанак или насилно. По својој природи, инцест је пре свега повреда моралних норми и схватања о односима у породици. Он је друштвено забрањен и неприхватљив чин, без обзира на сексуалну оријентацију.

децу да би избегли болести, нпр. сиду), обећање посла у граду, присиљавање родитеља (сиромаштво ствара очајнички покушај да дођу до новца за храну, одећу, смештај), као и продукцију дечије порнографије.

Порнографија је такође сексуални вид насиља када су њени корисници или објекти деца. У вези са наведеним, УНИЦЕФ процењује да у току једне године око милион деце буде продано или на неки други начин укључено у криминални миље. Ситуацију посебно отежава чињеница да сексуалну експлоатацију деце прати и уживање наркотика као један од начина да се лакше поднесе и преброди почетна фаза ове криминалне делатности.

Економско злостављање

Економско злостављање се односи на излагање деце пословима који отежавају њихов природни раст и развој и због којих не могу остварити своја основна права на образовање, игру и сл. Постоје три основна вида економског експлоатисања која у себи садрже све појединачне начине економског злостављања, а то су: сви облици ропства и злостављања сличних ропству, као што су продаја и трговина децом, присилни рад,[3] коришћење, излагање и понуда деце у илегалним радњама, као што је проституција, порнографска продукција те било који облик посла или активности који у себи садржава околности у којима је дете занемарено и преоптерећено,[4] и где је нарушено његово здравље, сигурност и моралност.

У оквиру „Периодичног извештаја о имплементацији Конвенције о правима детета БиХ" који је припремило Министарство за људска права и избеглице изнети су најверодостојнији подаци о стању у БиХ у овој области. Према тим подацима, скоро 6% деце старости 5–14 година укључено је у неку активност дечијег рада, с тим што су дечаци бројнији од девојчица. У руралним срединама деца су више укључена у рад (8%), док је тај проценат у градским срединама знатно нижи (2%). Такође, деца чије мајке немају завршен ниједан степен образовања највише су укључена у активности које се сматрају дечијим радом, њих 9%.

Занемаривање (запуштање) деце

Када се говори о занемаривању, најчешће се мисли на физичко занемаривање или на недовољну бригу за дететове физичке потребе, док емоционално и едукативно занемаривање врло често неопажено пролазе, те се стиче утисак да је савремена заједница имуна на ове облике занемаривања.

3 Конвенција о присилном раду из 1930. године дефинише присилан рад као „све видове рада на које је нека особа присиљена од стране друге особе, под претњом било какве казне и којим се наведена особа не бави добровољно".

4 Дечији рад се односи на рад деце млађе од 18 година, а који је социјално, емоционално и етички опасан или штетан и омета њихово школовање.

Занемаривање се по правилу дефинише прилично широко, као небрига и пропуштање родитеља да задовоље емоционалне и развојне потребе детета, укључујући потребу за примереном исхраном, одећом, смештајем, здравственом бригом, образовањем, интелектуалним потицањем и емоционалним разумевањем (Јовић–Кешетовић 2002: 868).

Дакле, за разлику од злостављања, занемаривање је пропуштање да се нешто учини, односно недостатак одговарајуће бриге и неге одраслих према детету, а што битно утиче на дететов нормални психофизички развој. Као посебни облици занемаривања, појављују се здравствено и едукативно занемаривање. Први облик се испољава као пропуст да се обезбеди неопходна медицинска њега детету када је болесно, да се изврше потребне имунизације и остале превентивне медицинске мере за дете, пропуст да се обезбеде потребна помагала као што су диоптријске наочале, апарати за слух и сл. Едукативно занемаривање представља пропуштање задовољавања образовних потреба детета, тако што ће му се допустити да неоправдано изостаје из школе или што му се не обезбеђују услови да учи. Знаци занемаривања најчешће су запуштена и неодговарајућа одећа, прљава коса, неуредни нокти, слабији напредак у односу на вршњаке, изгладнелост, агресивно понашање, поспаност, повлачење, тешкоће у школи и сл.

Насиље путем интернета

Савремени начин живота и модерне технологије, поред многих предности, носе са собом и извесне опасности, тако да ни разна софтверска достигнућа, нажалост, нису довољна заштита од могућих ризика. У заштити деце од насиља и опасности у електронским медијима изузетно је важна улога родитеља и наставника. Нужно је да родитељи и стручњаци буду свесни тога да деци интернет постаје све доступнији, да је сваким даном све већи број деце корисника интернета, мобилних телефона и других облика модерне комуникације, те да таква ситуација представља изазов, али и прилику стручњацима за проналажење нових начина приступа деци, развијање нових метода истраживања, те увођење у праксу модернијих облика рада са децом и прилагођавања родитеља модернијим условима живота, начинима забаве и истраживања околине у којој одрастају њихова деца.

Као нови појавни облик и на нашим просторима јавља се производња и ширење дечије порнографије путем интернета. Већина злостављача користи интернет као медиј, јер у анонимности могу доћи до дечије порнографије, тако да је интернет помогао развоју и ширењу педофилије и као такав често представља средство извршења кривичног дела. Основна карактеристика ове криминалне активности је чињеница да се деца вишеструко виктимизирају. Први пут када се злостављају физички и сексуално, а други пут када то злостављање буде јавно приказано и виђено

од неодређеног броја људи, а често и кривичним поступком који се води поводом извршеног кривичног дела, или тачније речено, кроз погрешну реакцију органа кривичног гоњења.

МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ ОКВИР

Права деце као људских бића загарантована су различитим међународним документима о људским правима која су сва утемељена на Универзалној декларацији о људским правима, али и другим међународним споразумима као што су: Међународни споразум о економским, социјалним и културним правима и Међународни споразум о цивилним и политичким правима. Међутим, иако је деци, кроз опште међународне документе о људским правима, осигурана заштита, међународна заједница је препознала потребу за креирањем докумената који ће обезбедити специфичну заштиту права деце (Duton 2011: 46).

Када говоримо о различитим прописима и уопште документима који се односе на права и заштиту деце, иако постоји и низ других важних докумената, треба истаћи оне најважније, који одређују активности званичних органа у третирању ове појаве на свим нивоима власти у БиХ, као што су:

– Конвенција о правима детета и факултативни протоколи уз Конвенцију: Протокол о забрани учешћа деце у оружаним сукобима и о продаји деце, дечијој проституцији и дечијој порнографији,

– Конвенција о спречавању трговине људима из 1950. године,

– Конвенција о елиминацији дискриминације жена и права деце,

– Конвенција бр. 183. из 1973. године, о доњој старосној граници, и бр.182. из 1999. године, о најгорим облицима дечијег рада,

– УН Конвенција за борбу против организованог транснационалног криминала допуњена Протоколом за спречавање, заустављање и кажњавање трговине људима, посебно женама и децом и Протоколом за борбу против кријумчарења миграната копном, морем и ваздухом из 2000. године,

– Међународна конвенција против тортуре и других врста окрутног, нехуманог и деградирајућег поступања или кажњавања,

– Европска конвенција о акцији против трговине људима,

– Конвенција о елиминацији расне дискриминације,

– Конвенција о сајбер криминалу,

– Ревидирана Социјална повеља,

– Европска конвенција о обештећењу жртава кривичних дела насиља,

– Оквирна конвенција за заштиту националних мањина,

– Минимална правила УН-а за алтернативне казнене мере (Токијска правила, 1990. год),

– Правила УН-а за заштиту малолетника лишених слободе (ЈДЛ правила, 1990. год),

– Смернице УН-а за превенцију малолетничке делинквенције (Ријадске смернице, 1990. год),

– Хашка конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице детета,

– Хашка конвенција о остваривању алиментационих захтева у иностранству,

– Конвенција Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалне злоупотребе,

– Конвенција о контакту који се тиче деце,

– Конвенција о међународном остваривању права на издржавање детета и другим облицима издржавања породице (Хашка),

– Пакт о грађанским и политичким правима,

– Минимална правила УН-а о провођењу малолетничког правосуђа (Пекиншка правила, 1985. године).

Конвенција о правима детета,[5] усвојена 1989. године и потписана од стране 192 државе чланице УН-а, поставља правно обавезујуће стандарде и садржи посебне одредбе о правима детета. У овој конвенцији се експлицитно наводи да су деца носиоци људских права.

Конвенција, поред обавезе усклађивања закона, наглашава и обавезу уједначавања у пракси, што значи да се током активности везаних за заштиту и рехабилитацију деце примењују стандарди утврђени Конвенцијом о правима детета и пратећим протоколима, тј. успоставља оквир правних принципа и стандарда који укључује промоцију превенције насиља и заштите све деце од свих облика насиља.

Ова конвенција је допуњена са два Протокола из 2000. године који пружају детаљнију заштиту од неких специфичних облика насиља. С обзиром на то да је Босна и Херцеговина ратификовала Конвенцију Уједињених нација о правима детета,[6] иста је за њу постала правно обавезујућа. Босна и Херцеговина је прихватила обавезу и преузела одговорност да права која су Конвенцијом деци гарантована обезбеди за свако дете, како на његовом путу одрастања, тако и у области малолетничког правосуђа. Конвенција о правима детета садржи посебне одредбе о правима детета, којима се предвиђају мере за: заштиту од физичког и психичког насиља, злоупотребе и занемаривања,

5 Према Конвенцији о правима детета из 1989. године, дете означава сваку особу млађу од 18 година, осим ако се законом који се примењује на дете граница пунолетства не одреди раније.

6 Прихваћена и ратификована од стране СФРЈ 1990. године, *Службени лист* – Међународни уговори, број 15/90, а преузета нотификацијом о сукцесији 23. 11. 1993. године, *Службени лист РБиХ*, број 25/93.

укључујући сексуалну злоупотребу у породици или док је под заштитом друге особе или установе којој је дете поверено на бригу (члан 19); заштиту од употребе наркотика и психотропних супстанци (члан 33); заштиту од свих облика сексуалног искоришћавања и злостављања (члан 34); отмицу и трговину децом (члан 35); заштиту од свих облика експлоатације штетних по развој детета (члан 36); заштиту од нехуманих и понижавајућих поступака и кажњавања (члан 37); подршку за физички и психички опоравак детета жртве насиља и његово социјално реинтегрисање (члан 39).

Опциони Протокол о продаји деце, дечијој проституцији и дечијој порнографији третира ова кршења дечијих права. Посебна заштита детета од експлоатације обезбеђена је усвајањем факултативног Протокола уз Конвенцију о правима детета, о продаји деце, дечијој проституцији и дечијој порнографији.[7]

Конвенција о спречавању трговине људима из 1950. године, поред трговине људима уопште, садржи и одредбе које се односе на трговину децом. Такве одредбе садржи и Конвенција о елиминацији дискриминације жена и права деце, као и бројне конвенције Међународне организације рада, од којих је најзначајнија Конвенција бр. 183. из 1973. године о доњој старосној граници и Конвенција бр. 182. из 1999. године о најгорим облицима дечијег рада.

Као важне прописе за област малолетничког правосуђа неопходно је поменути и Универзалну декларацију о људским правима (1948), Међународни пакт о грађанским и политичким правима (1966), Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода (1950).

У 2000. години је усвојена УН Конвенција за борбу против организованог транснационалног криминала која је допуњена са два протокола: Протоколом за спречавање, заустављање и кажњавање трговине људима, посебно женама и децом и Протоколом за борбу против кријумчарења мигранта копном, морем и ваздухом. Савет Европе је 2005. године усвојио Европску конвенцију о акцији против трговине људима коју је потписала и ратификовала и БиХ, а која уводи додатне обавезе за земље чланице у погледу заштите и збрињавања жртава трговине људима и захтева од земаља потписница за пружање посебне заштите деци жртвама трговине људима.

Конвенција о сајбер криминалу Савета Европе[8] је до сада највећи и најопсежнији али и најквалитетнији европски документ о таквој врсти криминала који су потписале и неке неевропске информатичке велесиле, првенствено САД, Канада и Јапан. Овом конвенцијом се први пут регулишу проблеми везани за коришћење и пренос информација и података преко

7 Потписана је у Палерму 13. 12. 2000. године, а ратификована 05. 02. 2002. године.

8 Конвенција је потписана 23. 11. 2001. године у Будимпешти, а Босна и Херцеговина је ратификовала ову Конвенцију и пратећи Протокол 19. 05. 2006. године.

информатичких и телекомуникационих система, и предвиђа решавање процесних питања везаних за истрагу и прибављање доказа, овлашћења полицијских служби, надлежност суда, изручење починилаца и узајамну сарадњу, те обавезе Интернет провајдера.

Како према подацима који долазе из земаља европске заједнице произилази да је свако пето дете жртва неког облика сексуалног насиља, а свака четврта девојчица и сваки шести дечак су имали искуства која се односе на сексуално злостављање, (према проценама, у 70–85% случајева злостављач је неко ко је детету познат и коме оно верује), то је Савет Европе припремио Ланзароте конвенцију – Конвенцију Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалне злоупотребе,[9] која представља први међународни инструмент који сексуално злостављање деце третира као злочин, без обзира на то где је и ко га је починио – у кући, институцијама које брину о деци, путем мреже организованог криминала или путем интернета.

Постојећи стандарди у међународном закону који се тичу насиља над децом су свеобухватни и детаљни и све државе потписнице, међу њима и БиХ, дужне су да испуњавају своје обавезе. Европска унија и Савет Европе, у вези наведеног, донели су више резолуција и препорука које обавезују државе на стварању окружења прилагођеног деци. Такође се Уставом Босне и Херцеговине и Уставима ентитета гарантује највиши ниво заштите људских права и основних слобода. Члан II Устава Босне и Херцеговине, који носи назив „Људска права и основне слободе“, у ставу 2. „Међународни стандарди“ прописује да ће се права и слободе гарантоване Европском конвенцијом о заштити људских права и основних слобода, као и у њеним протоколима, директно примењивати у БиХ. Ови документи имају приоритет над свим осталим законима.

ЗАКЉУЧАК

Међународно право базира се на принципу који обавезује државу да спречава, истражује и кажњава кршење људских права, као и да даје одговарајућу компензацију жртвама насиља. Различитим облицима насиља над децом, посебно сексуалним злостављањем и искоришћавањем, не само да је повређено, већ је и озбиљно угрожено основно право сваког детета, право на живот и развој. Ради тога, а имајући у виду, како сву тежину ових дела и њихов утицај на развој и одрастање детета, те чињеницу да је свако насиље

9 Конвенција је ступила на снагу 01. 07. 2010. године и отворена је за потписивање како за земље чланице, тако и за друге земље ван ЕУ. Босна и Херцеговина је ову Конвенцију потписала 12. 10. 2011. године у Стразбуру, а у априлу 2012. године Савет министара БиХ је утврдио предлог одлуке о ратификацији и провођењу процедура ратификације.

над дететом траума која оставља последице за цели живот, тако и обавезе преузете Конвенцијом о правима детета, поред моралне обавезе сваког појединца, систем мора пронаћи адекватне механизме помоћи и подршке детету жртви и учинити да казнена политика буде адекватна тежини почињеног дела и да буде у функцији превенције.

У Босни и Херцеговини нема закона који се детаљније баве питањима превенције насиља над децом, док у неким законима недостаје дефиниција детета жртве насиља која омогућава њихову ефикаснију заштиту, па је због тога, у сектору правосуђа, поред потребе за едукацијом судија и тужилаца, запажена потреба даљег усаглашавања кривичног законодавства са међународним правом, посебно када је у питању трајније одређење према дефиницији детета како је то утврђено у оквиру Конвенције УН-а о правима детета, као и потреба усаглашавања казнене политике нарочито кад су у питању кривична дела против полне слободе и морала и кривична дела против брака и породице. У светлу заштите малолетних лица, обавеза је свих меродавних институција да делују у најбољем интересу детета.

ЛИТЕРАТУРА

Duton 2011: Donald G. Dutton. *Rethinking domestic violence*. UBC Press.

Јовић–Кешетовић 2002: М. Јовић – Ж. Кешетовић. *Насиље у породици у светлу нових инкриминација*. Београд: Безбедност.

Ковачевић 2005: Б. Ковачевић. *Насиље и деца*. Бања Лука: Центар за публикације.

Ковачевић 2009: Б. Ковачевић. *Социјална патологија*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека РС.

Михић 2002: Б. Михић. „Породично насиље над децом". *Темида*, 5(3)/ 2002.

Ненадић 2009: С. Ненадић. *Насиље у породици*. Београд: Удружење јавних тужилаца.

Почуча 2010: М. Почуча. *Насиље у породици*. Нови Сад: Правни факултет.

Miroslav B. BALJAK
Bojan N. ŠEVO

INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE PROTECTION OF CHILDREN FROM VIOLENCE

Summary

Numerous studies dealing with children, victims of violence, show that children are often multiple abused, and statistics also point to the significant presence of child abuse and neglect worldwide.

Violence against children is becoming a growing problem in Bosnia and Herzegovina, but also a global problem because it existed and unfortunately still exists in every country in the world, in all cultures and classes, regardless of the origin and level of education. Throughout history, various forms of exploitation and abuse of children are recorded, both from milder, physical punishments, and to those of the cruel ones, which result in the child's death.

UN studies define violence against children in accordance with Article 19 of the Convention on the Rights of the Child as all forms of physical or mental violence, injuries and abuse, neglect or neglect, maltreatment or exploitation, including sexual assault, social security of the child, abuse endangering the psychological and physical integrity of the child's personality and the attack on his individuality and specialty.

Key words: violence, children, abuse, convention.

Рад је предат 18. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 327.39(=16)
323.1(=16)

Прегледни рад

*Невена Г. НАСТИЋ**
Средња школа „Никола Тесла“, Лепосавић

САВЕЗ ПРАВОСЛАВНИХ ЗЕМАЉА ЗА СПАС СРБИЈЕ И КОСОВА У ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИМ ИЗАЗОВИМА

Апстракт: Хантингтон говори о „сукобу цивилизација“ на верској основи. Тај сукоб, који је давно започео, данас се води под окриљем неолиберализма и екуменизма. Наметањем социјализма Запад је готово разорио Русију. Захваљујући Путину, Русија је успела да се ишчупа из смртоносног западног загрљаја и врати себи. Повратком својим коренима, својој православној духовности, Русија је повратила своје достојанство и снажно кренула путем развоја у сваком погледу. Аутор у раду настоји да предложи начин за опстанак и спас Србије у овим глобализацијским изазовима. Шансу види у савезу са братском Русијом, у свесловенству о коме су надахнуто говорили Достојевски, али и владика Николај и Јустин Поповић. Бранећи и чувајући своју православну веру, православна друштва бране исходиште своје духовности и културе, али бране и своју историју, сећање и будућност.

Кључне речи: Србија, православље, глобализација, Русија, свесловенство.

УВОД

Нема сумње да свака анализа српске духовности, српског националног идентитета, без обзира на то с које позиције креће (теистичке или атеистичке, националне или неке друге), мора да крене од православља, односно светосавља, фундаменталне вредности из које је та духовност изникла. „Православље, и то православље српске аутокефалне цркве, које конституише националну свест српског народа, један је од историјски битних елемената српске нације“ (Богдановић 1991: 3). Срби су примањем православља ушли у ред хришћанских историјских народа, али су успели да сачувају и своју индивидуалност. Српско православље (светосавље), отелотворено видовданском етиком, постало је кључна одредница националног карактера српског народа, и самим тим најбитнија чињеница конституисања и одржавања државотворне идеје српског народа. Светосавље је са својим

* Професор филозофије, nevenana@live.com

догматским принципима: вером, надом, љубављу, које су Срби, захваљујући кнезу Лазару, својим хероизмом и жртвом за царство небеско једном засвагда поставили као врховни принцип вредности, урасло у саму бит националног бића и свести српског народа. Без обзира на то одакле долазио, сваки Србин у себи носи косовски завет. „То је она заједничка идеја која је српски народ одржавала вековима, која му је дала крила да се у тешким ратовима ослободи, због које су потом узели да му та крила ломе и спутавају, која му, најзад, једина може послужити као језгро поновног окупљања да преживи" (Самарџић 1990: 79). Стога, јесте будућност важна, али, без обзира на то што нас неко убеђује, Косово је било и остаће најскупља српска реч.

У средишту укупне народне традиције, као чворишна тачка националног идентитета стоји епска слика Косовског боја, најдрагоценијег блага српског народа.

> „Заиста косовско опредељење најдубље је усечена црта која обележава заједнички карактер Срба. Ако се том народу, као што се више пута хтело, из његове историјске свести силом избаци предање о Косову, то неће више бити исти народ. Он ће остати духовни богаљ. Чини се, међутим, да је корење српске самосвести толико, распилићући се, урасло у косовско тле, да ће, и после најдубљег преоравања, понека жилица ипак надживети и то потоње зло и избацити нове изданке" (Исто: 30).

У свом опредељењу на Косову за царство небеско, српски је народ испољио свој хришћански, православни идентитет.

> „Видовдански култ је јединствен пример заштитне функције религије у животу народа: само исконска катастрофа могла је неким нарочитим процесом подсвесног духовнога реагирања створити такав спонтани култ. Без аутора и покретача, без форме и закона, створено је једно дубоко веровање, чудан култ смрти и пораза, али са позитивном динамиком за нови живот. Култ смрти у име живота... Косовска легенда којом је обавијен један историјски догађај или период у суштини и многим детаљима и није ништа друго до национализована христијада" (Дворниковић 1939: 969).

Српска православна црква је прихватила и брижљиво неговала видовданску легенду, чиме је и у најтежем периоду за српство, вековном постојању без државе, остваривала националне и државне фукције и чувала национални идентитет и духовно јединство Срба. „Религиозност и црквеност Немањића била је у исти мах и њихова државност. Кичма српске државности остала је у тој националној цркви, и онда када је државу стигла турска катастрофа. Уз најтеже кризе (укидање Пећке патријаршије, сеобе народа са свештенством) та црква је преживела и четири века турског ропства" (Исто: 968). Дакле, то је још један историјски доказ да српство и без државе, али само са вером, може да опстане. У обрнутом случају – са државом, али без вере – српство је на сигурном путу затирања, односно, како каже владика Николај: „Не био ти

Србин без вере ортак". На размеђи источног и западног хришћанства српски народ је претегнуо источном хришћанству, не кидајући многоструке и снажне везе са западним. Својим условним „двоверјем" он није изразио дихотомију једног, него и јединство у различитом. Многе се симбиозе, синтезе, као и амбиваленције и дилеме и сукоби, чак и праве националне шизме могу приметити у духовној историји српског народа. Оне на неки начин трају до данас. Тај гранични, међашки и у извесном смислу двојствени положај српског народа је оно главно, трајно, изворно искушење његове духовности. У томе су фактори изазова и духовног развоја, али и такви фактори који парализу и онемогућавају (или бар веома отежавају) да се у српском народу „природно" развију такви облици православља какви су својствени Русима или Грцима. Директна последица ових околности је чињеница да је у Срба православље заиста, пре свега и у основи, вера идентитета; могло би се рећи, вера националног идентитета.

ПРАВОСЛАВНИ ИСТОК И КАТОЛИЧКО-ПРОТЕСТАНТСКИ ЗАПАД КРОЗ ВЕКОВЕ

Историја, „учитељица живота", о односу католичко-протестантског Запада према православном Истоку показује нам једну непобитну истину. У историји хришћанства нема ратова у којима су православне државе истребљивале народе друге вероисповести, како су то плански и систематски чинили Немци и Хрвати у Првом, а посебно у Другом светском рату. Такође се у историји дешавало планско и присилно превођење православаца, протестаната и муслимана у римокатоличку веру од стране Ватикана. Историјска је чињеница да се никада није десило да је од стране било ког православног народа кренуо агресиван напад ка Западу. Међутим, тешко је набројати колико је било напада на православне. Од када је, током последњих година XI века, први крсташки рат довео византијски Исток и латински Запад у непосредан додир, осетила се велика супротност и дубока разлика између те две цивилизације, или, боље рећи, та два света која су се сусрела. Освајањем Константинопоља од стране пљачкашких хорди крсташа задат је смртни ударац Византији, која је требало хришћанску Европу да заштити од најезде Османлија. Светозар Ћоровић наводи следећи податак:

> „Римско посланство, на челу са бискупом Петром Томом, стигло је у Скопље 1355. године на двор српског Цара Душана, са понудом да папа прогласи Душана за 'капетана хришћанства' и организује помоћ европских витезова у сузбијању Турске најезде, а да Српски цар призна папу за верског поглавара хришћанске цркве и да се царска породица поунијати. Када је то Душан одбио, бискуп Тома вратио се веома љут и на повратку кроз угарске земље поручио је краљу Лајошу да буде немилосрдан према шизматицима" (Доступно на: <https://www.google.rs/search?q=Светозар+Ћоровић%2C+Дело+Цара+Душана>).

Тако се и десило; Европа је Србију оставила на цедилу и препустила је муслиманским хордама. Улазак Мехмеда II Освајача 1453. године у Цариград, коначна пропаст Византије и тријумф цезаропапинства у Европи, довео је православне хришћане у неизбежну позицију да морају да се окрену јединој држави која је могла да их заштити, православној Русији, која је природно постала Трећи Рим и наследник византијског престола. Од Наполеона преко Првог и Другог светског рата до НАТО бомбардовања, православни су вечито били у позицији да се бране, а никада да нападају. Шта све није Запад у име Бога радио. Шопенхауер наводи податак да је само у Мадриду инквизиција за 300 година погубила три стотине хиљада људи (Према: Милошевић 2003). Наравно, морамо се запитати, ако се тако односио према свом народу, како ли се тек односио према православним народима? Скоро сви православни народи (о томе ће детаљно бити речи у самом раду) у свом историјском трајању били су предмет католичке агресије и прозелитизма, јер „Рим не мирује", како је Зоран Милошевић објаснио у својој књизи под истим насловом.

Да бисмо схватили колико је стара и за Запад важна идеја продора на Исток, а самим тим и колики им је Србија камен у грлу, можда можемо видети из дêла излагања председника Академије за геополитичке проблеме Руске Федерације, генерал-пуковника Леонида Ивашова:

> „Информативни рат по питањима историје Другог светског рата у пуном је јеку, те стога треба још једном подсетити на шеме закулисаног деловања Запада и сивих структура западног капитала о његовом започињању. Очигледно је, да је суштина политичке стратегије западног друштва увек била експанзија на основним правцима исток-југ. Парола 'Drang nach Osten!' (продор на Исток) није Хитлерова иновација – она се родила куд и камо раније, у крајњој линији у епохи Карла Великог (VIII в.). Трагање за бајном земљом (Индијом) на истоку, а потом и њена колонизација, покоравање и истребљење источних племена и народа у име богаћења – то је тај вечити 'Drang nach Osten!', смисао западног опстајања. Чак су и Америку открили крећући се на исток…" (Доступно на: <www.val-znanje.com/index.php/tekstovi/manipulacije-ljudima/266-izvrtanje-povijesti-za-novi-drang-nach-osten>)

Нема сумње да је стална тежња Запада одувек била продор на Исток и заузимање територија словенских народа, богатих природним ресурсима. То најбоље илуструје давнашњи пројекат за уништење Словена, који је најпотпуније исказан у Директиви 20/1 Савета за националну безбедност САД, објављеној 18. августа 1948. године:

> „Рат је завршен, полако ћемо све изградити, и ми ћемо дати све што имамо, сво злато, сву материјалну моћ на магарчење и залуђивање људи. Човечији мозак, свест људи склони су променама. Посејемо ли тамо хаос, ми ћемо неприметно да им подметнемо лажне вредности и примораћемо их да те вредности и прихвате.

> Како? Ми ћемо наћи истомишљенике, своје савезнике и помоћнике у њиховој домовини. Мало по мало, ми ћемо одиграти грандиозну по свом обиму трагедију погибије свих православних Словена, и коначно, неповратно ћемо угасити њихову националну свест. Литература, биоскоп и позориште ће прослављати најнижа људска осећања. Ми ћемо на сваки начин подржавати оне који буду усађивали у човеков разум култ секса, насиља, садизма и издаје – једном речју сваке неморалности. У управљању државом, ми ћемо изазивати хаос и неред. Неприметно, но активно и постојано, помагаћемо деспотизам чиновника, корупцију и непринципијелност. Честитост и праведност биће исмевани, никоме неће бити нужни и биће сматрани остатком прошлости. Грубости и наглост, лаж и обмана, пијанство, наркоманија, издајништво, шовинизам и непријатељство према народима – све ћемо то култивисати у свест људи. И мали број, веома мали број људи ће схватити о чему се ради. Али, такве ћемо људе ставити у беспомоћан положај, исмевати се са њима, оклеветати их и прогласити их отпадницима друштва. Ми ћемо рушити духовне вредности, вулгаризовати и уништавати основе народне моралности. На такав начин ћемо расклимати покољење за покољењем, ловићемо људе у детињству и младалачком добу, увек ћемо главну ставку да бацамо на омладину, деморалисати, разврашћивати и обешчашћивати је. Ето, тако ћемо ми то да урадимо" (Доступно на: <http://www.vaseljenska.com/misljenja/plan-za-pogibiju-svih-pravoslavnih-slovena/>).

Ови феномени нису само део прошлости, већ трају вековима. Реч је о „историји бешчашћа", да се послужимо Борхесовом синтагмом, а то је управо и наша полазна претпоставка, да је глобализација – идеологија глобализма (производ „Великог инквизитора") појава дугог трајања, и да та религија зла има дубоке антрополошке корене, како исправно примећује Видојевић: „Ради се о антрополошкој заснованости тих феномена, о оном ирационалном, мрзилачком и агресивном, који се налази у души, мишљењу и језику" (Видојевић 2015: 282). Закључак који се намеће је јасан: западни глобализам као идеологија глобализације у својој суштини је колонијалан, похлепан и нехуман. О томе постоје бројни докумети, а овом приликом наводимо део који се налази у делу *Хуманистички секуларизам* Предрага Кијука, о коме говори професор др Милан Петровић: Ђовани Папини (1881–1956), познати римокатолички филозоф културе, оправдава ту геополитику речима: „Европа има право на привилегије... као награду за начин на који врши своју мисију вођства и васпитања осталих народа". У првим редовима тог нихилистичког мисионирања стајаће увек римокатолицизам. Тако је француски опат Мишел Фурмон дошао на Пелопонез 1739, да сачини преписе свих епиграфских споменика које пронађе. Пошто би сачинио препис, он би изворник уништио: „Спарта је пети град који сам уништио. Сада се бавим уништавањем најдубљих темеља Аполоновог храма. Уништићу и друга античка места ако ми допусте да радим на миру" (Мишел Фурмон 1739). Шпански фрањевац Дијего де Ланда спалио је у XVI веку стару библиотеку Маја од неколико хиљада примерака, јер те књиге садрже само сујеверје и лажи

самог ђавола. Када су крсташи и Млечани 1204. заузели Цариград, починили су највећу пљачку и уништење културних добара у историји човечанства. Девет десетина опреме Цркве Св. Марка у Венецији потиче из Цариграда. Посебно су пљачкане мошти светаца: главе Светог Георгија и Светог Јована Крститеља, тела Светог Григорија од Назијанза и Светог Јована Златоустог, делови Часног крста.

Од многобројних докумената и изјава који несумњиво потврђују нашу полазну тезу, навешћемо и за нас по злу чувеног Remsey Clark-a, по коме су словенски народи оцењени као амерички непријатељи. „Ко је био непријатељ Американаца у новије доба, на пример у време хладног рата? Били су то Словени. Словени су многољудни. То је најмногобројнија група народа у Европи" (Група аутора, 2000). Немачки министар спољних послова, Клаус Кинкел, 1998. године, на скупу Бартелсман-фондације, о „додатном усавршавању Европске уније изјављује: 'Србија ће у свима даљим процесима европских интеграција бити на губитку и биће сведена на енклаву'" (Клаус Кинкел 1998). Потврду ове зацртане намере, пре свега Немачке, налазимо и у писму Вилија Вимера, потпредседника Европског парламента и посланика Бундестага, немачком канцелару Герхарду Шредеру, из 2000. године, након НАТО конференције у Братислави. У 11 тачака Вимер излаже праве намере Запада према српској нацији, чија је суштина: распарчавање и трајно онеспособљавање земље и народа за било какву улогу на Балкану. Пре свега, то ће се остварити стварањем нових етничких територија на територији Србије. Шта је основни циљ офанзиве Запада ка Истоку, најбоље можемо видети и из изјава шведског дипломате Карла Билта, да „Путин демонстрира привржености не међународним вредностима већ православним" (Карл Билт 1998). Зато, додаје овај „пацифиста" којег су Срби по злу запамтили, „православље је опасније од исламског фундаментализма и стога представља највећу опасност за западну цивилизацију" (Карл Билт 1998).

Жан Мари Доменак у књизи *Европа – културни изазов* децидирано каже: „Европа је – западна и централна Европа до линије Краков–Загреб. Смисао те нове организације моћи, уједињене Европе је западна Европа која разбија и немоћном чини источну Европу и њене народе" (Према: Видојевић 1993: 87). Олга Четверникова, са Московског државног универзитета „Ломоносов", о „неприлагођености" православља новом светском поретку каже:

> „Православље је природна и вероватно последња препрека на путу стварања глобалног религиозног тржишта. Наиме, ако човек припада некој традиционалној религији, то значи да припада неком вишем трансценденталном идеалу, Истини. Религија задаје правце развоја и тражи од човека да постојано ради на себи како би се приближио вечној Истини". (Доступно: <http://bskm.rs/2014/02/zasto-pravoslavlje-smeta-novom-svetskom-poretku/>)

Општи закључак и порука конференције под називом „Словенска цивилизација – проблеми и перспективе" је да се под маском цивилизацијског и технолошког напретка новопримљених држава ЕУ, посебно словенских, у ствари врши „етноцид" словенских народа, а посебно Руса и Срба. У Западној Европи, како исправно примећује Марко Благојевић, хришћанство је „бледа слика у људској свести" (Благојевић 2012: 2). Ако смислено тумачимо „знакове поред пута", јасно можемо видети да нови светски поредак и ЕУ која је само део овог пројекта, имају тоталитаристички и империјалистички карактер и врше етноцид према православним словенским народима. Доказа за ову, на први поглед прејаку констатацију, има много. Свакако да се око систематског и константног затирања српске државности на овим просторима, које се посебно појачава крајем прошлог и на почетку новог миленијума, можемо сложити са констатацијом Зорана Милошевића, који у овом процесу препознаје дубљу позадину, а то је притисак на Русију. Милошевић каже: „Понижавање Срба за крајњи циљ има жељу да покаже другим Словенима да се не окрећу Русији, јер их она не може заштитити. Према овој логици, права адреса за заштиту јесу НАТО и Запад" (Милошевић 2013: 47). Писац чувене књиге *Сукоб цивилизација и нови светски поредак*, Самуел Хантингтон, указује на то како се, али не и зашто се, цивилизације не разумеју.

> „Незапад види као западно оно што запад види као универзално. Оно што западњаци објављују као бенигну глобалну интеграцију, као што је обилност светских медија, незападњаци оптужују као безочни западни империјализам. У степену у коме незападњаци виде свет као један, они га виде и као претњу" (Хантингтон 2000: 72).

Исти аутор јасно прецизира границе Запада. На питање где се завршава Европа он одговара „тамо где се завршава западно хришћанство и почињу ислам и православље" (Исто: 178). Да је каталочки Запад давно утемељио идеју о две цивилизације у Европи, јасно се може видети код истог аутора, који, позивајући се на Вилијема Волиса, говори о источној граници западног хришћанства, а она се креће од садашњих граница између Финске и Русије, балтичких земаља и Русије, сече Белорусију и Украјину, коју дели на западну католичку и источну православну, затим иде на запад, раздвајајући Трансилванију од осталог дела Румуније, а онда пролази кроз Југославију, дуж линије која сада дели Хрватску и Словенију, доминантно католичко становништво од преостале Југославије. На Балкану се ова линија поклапа са историјском границом између Хабзбуршке и Отоманске империје. Као доказ, Хантингтон наводи карту из 1600. године, коју Вилијем Волис објављује. Да се ова идеја није променила, дакле, да је реч о „појави дугог трајања", која, рекло би се, остаје стална опсесија Запада, говори нам и следећи пример: у Берлину, 3. и 4. јула 1998. године, одржан је

„International Bertelsmann Forum“, на коме су присуствовали сви водећи политички утицајни људи Европе и Америке (од Срба присутни су били владика Артемије и представник Светског сабора Срба, Владимир Умељић), а на њему је изложен и прихваћен немачки стратешки концепт „Европа пред доусавршавањем“. У питању је програмски манифест „Светске силе Европе“, чији је аутор Центар за примењену политику Универзитета у Минхену. За Србе је битан закључак који се наводи у том документу: „Две посебне цивилизацијске целине се непосредно граниче са Европом [...] од бивше Југославије [...] преко Русије, Белорусије и Украјине [...] до централне Азије с једне стране и [...] исламско-арапски свет с друге стране...“ (Умељић 2013: 68). Дакле, и у овом програмском манифесту јасно се ставља до знања да се православно хришћанство искључује из Европе.

БУДУЋНОСТ ПРАВОСЛАВЉА И ПРАВОСЛАВНИХ НАРОДА

Српски народ као „елипса са два жаришта“ одувек је био изложен терору атлантистичког Запада, као природни – историјски (Његош) савезник Русије, с којом га повезују духовне, културне и расне везе. Србија је много пута била изложена сталним притисцима са запада, због верског и националног идентитета који српски народ гаји вековима, а то је православни идентитет. Православље као религија до сада није подлегло духу времена, сачувало је свој верски и духовни идентитет, па тако и данас представља не само истинско и доследно тумачење Христове вере, већ и изворно социјално учење православних народа на којима они заснивају свој национални идентитет. Српско-руски односи, посматрано кроз историју српског народа, имају најдужи континуитет у односу на све друге везе које је српски народ кроз историју градио са неком од великих сила, односно оних држава које су имале довољно интереса и моћи да те интересе остваре и реализују на просторима на којима је живео и данас живи српски народ. Српско-руски односи су не само временски најдуготрајнији кроз историју, већ када се упореде са односима Србије са другим народима и суседима, они су најсадржајнији, најразгранатији и са најдалекосежнијим (културним, друштвеним, просветним, духовним, научним и политичким) односима и узајамним утицајима. „Нас и Руса 300 милиона!“, била је једна од најчувенијих фраза у српском народу, којом се описује блискост Србије и Русије. Српско-руски односи неминовно и данас привлаче велику пажњу јавности; неретко српско-руски односи изазивају емотивне, а понекад и ирационалне страсти. Мирослав Јовановић у својој књизи *Срби и Руси 12–21. век* говори да смо сви свесни чињенице да било какав став о Русији у српском друштву, свеједно да ли се заступа теза да су Русија и руска политика „добре“ или „лоше“,

неминовно изазива етикетирање и сврставање у једну од две супротстављене крајности, оне која Русију воли или мрзи (Јовановић 2012: 8).

Данас, када изнова стојимо на раскрсници, „вододелници", забринути за своју будућност, када комунистичку утопију потискује нова евро-утопија, пред православним народима је судбоносно питање – ком се царству приволети? Имају ли снаге и мудрости православни народи да се суоче са истином да их Европа не жели? Одговор на ово питање има егзистенцијални карактер за православне народе. Русија је дефинитивно себи дала одговор на ово питање и другим православним народима показала пут који води у спас и опстанак. Идеја „источног савеза" међу балканским православним народима, а посебно међу Србима, трпи данас снажне деструктивне притиске од стране глобалиста, а код домаћих „потурица" наилази на хорску осуду у медијима који су углавном под контролом глобалиста. Уместо у природну – „историјску", „истовремену" заједницу православних народа, под притиском глобалиста (страних и домаћих), Србија, а и остале православне земље, вештачки се укалупљују у Европску унију. Највећа брана православља данас јесте Русија, највећа земља на свету, са највише ресурса на свету, коју Запад перманентно жели да покори. Јасно је данас шта би се десило са православљем када не би било политички и војно јаке Русије. Бранећи и чувајући своју православну веру, православна друштва бране исходиште своје духовности и културе, али бране и своју историју, сећање и будућност.

Један од утицајнијих наших мислилаца, сорбонски доктор, Марко С. Марковић, још 1994. године орловски оштро сагледава будућност:

> „У стратешком смислу, политика западних сила се може најбоље објаснити 'теоријом домина': када се домине усправно поређају, па се поремети равнотежа прве, онда све остале падају за њом, једна за другом. Југославија је била почетна домина; Русија је предвиђена као последња. [...] Има ли начина да се тој ратној машини стане на пут и постоји ли за православне народе нада за спас? [...] Нужно је, пре свега, да православни народи схвате глобално положај у коме се налазе и разумеју да су колективно угрожени, иако, привидно, тешкоће у датом тренутку сноси само њихов православни сусед" (Марковић 1994: 119–121).

Дакле, основни циљ новог светског поретка је насилно потчињавање држава и народа са циљем успостављања диктатуре „изабране" елите. Пошто је највећа сметња остваривању овог циља православље, јасно је зашто ову религију, а посебно Русију, треба уништити. Шта је основни циљ офанзиве Запада ка Истоку, најбоље можемо видети и из изјава шведског дипломате Карла Билта, да „Путин демонстрира привржености не међународним вредностима, већ православним". „Зато", додаје овај 'пацифиста' којег су Срби по злу запамтили, „православље је опасније од исламског фундаментализма и стога представља највећу опасност за западну цивилизацију" (Група аутора, 2000).

Један од најзначајнијих историчара руске филозофије, Данилевски, у својој књизи *Русија и Европа*, чији је поднаслов „Поглед на културне и политичке односе словенског света према германско-романском", упозорава да западне идеје о општечовечанској култури служе Европи да наметне своју цивилизацију другим народима. Данилевски доказује да је догма о европској култури као светској и општечовечанској основа наметљивог културтрегерства. За Данилевског, који је свестан посебности „словенског културног типа", Европа је други свет. На питање, „зашто Запад мрзи и презире Русију", постављено на почетку књиге *Русија и Европа*, Данилевски одговара да западни људи у њој осећају и виде другу цивилизацију која ће „рано или позно придет на смену Западу". Одатле мржња и завист према Русији, коју неправедно потцењују, али је се боје као нове, младе и снажне цивилизације. Затвореност цивилизација је одговор Данилевског на болна питања о односима Русије и Запада (Данилевски 1994).

Културно богате источне цивилизације опиру се ширењу Запада, оне покушавају да обнове своје начине устројства живота. Ова драма има светскоисторијски значај и размере. Динамика развоја источне Азије указује na to да она преузима улогу културно-историјског предводника од Запада. Ипак, време не ради за западни свет и НАТО идеје, које иза себе остављају само пустош. Уништили су Југославију (посебно православну Србију), Ирак, Либију, Авганистан и Сирију. Направили су зло у коју год су земљу дошли. Дакле, будућност је евроазијска идеја, где се земље равноправно окупљају око Организације Уговора о колективној безбедности и сарадњи (ОДКБ), па и земаља БРИКС-а, Шангајске организације за сарадњу и других, све утицајнијих источних асоцијација. Прошло је време једнополарног света и САД и НАТО не могу више да раде шта хоће. То ће најдирекније признати и Вилијем Монтгомери у интервјуу за *Данас*, још 2005. године:

> „Реалност је, међутим, таква да се ера европско-америчке супериорности приближава свом крају. Постоји неколико међусобно повезаних фактора који делују и који гарантују да ће се животи наших унука радикално разликовати од наших. На крају крајева, глобална дистрибуција богатства и моћи промениће се на нашу штету, док ће свет у целини бити далеко мање стабилно место" (Вилијем Монтгомери, *Данас*, 2005).

Подсећајући на чињеницу колико је Русија дала Европи, шта је све чинила у њену корист, а на своју штету, Достојевски закључује да је та иста Европа увек према Русији гајила само мржњу. Зашто је то тако, откуда та мржња, пита се руски апостол православља, зашто не могу да нас прихвате као своје? Одговор овог искреног заговорника свесловенства и свечовечанства дубокоумно је поучан за све Словене и за сва времена.

> „Европљани никада и нипошто неће поверовати да ми можемо заиста заједно и равноправно с њима учествовати у даљој судбини њихове цивилизације. Они сматрају да нам је њихова цивилизација туђа, у нама гледају дошљаке, самозванце. Сматрају нас лоповима који су им украли просвећеност и преобукли се у њихову одећу. Турци и Семити ближи су им по духу од нас. Објашњење за све то заиста је необично: ми човечанству нудимо идеју која се разликује од њихове – у томе је ствар" (Исто: 334). „Визионарски ће тада један од најумнијих Словена скренути пажњу да би Азија уистину могла бити права будућност Русије" (Исто: 334).

Ову идеју Достојевског прихвата и даље развија велики број патриотски усмерених аутора у самој Русији. Један од њих је и Николај Трубецкој, критичар европоцентризма и оснивач евроазијства. У књизи *Европа и човечанство* он пише да су Романогермани „увек били толико наивно уверени у то како су само они – људи, да су себе називали 'човечанством', своју културу – 'општељудском цивилизацијом', и коначно, свој шовинизам – 'космополитизмом'" (Трубецкој 2004: 69). Руски аутор сматра да је дужност романско-германских народа да поступају сасвим супротно, да превладавају сопствени егоцентризам и себе сачувају од обмане „општечовечанске цивилизације". Ово се може остварити практиковањем два стара идеала, садржана у заповестима – „спознај самога себе" и „буди свој", а не ударом на националну самобитност, која се искорењује трудом да се свом народу намеће страна култура у име некаквих општељудских, заправо туђих идеала. Посебно је то видљиво у књизи *Национална идеја – или шта Бог очекује од Русије*, у којој група аутора одбацује мит о Русији као закаснелој и недовољно развијеној цивилизацији, који управо намећу „Европејци", са намером да код Руса створе комплекс ниже вредности, и даље развијају тезу да је Русија особена, историјски формирана култура и цивилизација. Зато, сматрају аутори, „Русија нема потребу да се спаја ни са европском ни са азијском цивилизацијом. Због тога што она није само земља, већ потпуно самостална цивилизација – руска (евроазијска) саздана на сасвим другачијим духовним основама од Европе или Азије" (Група аутора 2009: 61).

У чланку „Свесловенство као алтернатива, Евроазија као перспектива", Петар Анђелковић шансу за опстанак и спас православља и Србије види у свесловенству и стварању Евроазијске уније, и каже:

> „С једне стране имамо заједницу држава које су нас бомбардовале више пута кроз историју и које нам, на крају крајева, отуђују један део територије, а којима смо до сада увек трчали у загрљај, упркос мржњи и понижавајућем односу који константно исказују према нама. С друге стране, имамо земље које не нарушавају ни наше достојанство, ни наш интегритет, земље које нам у прошлости нису нанеле никакво зло и када нам нису помагале, нису нам ни одмагале, што се за оне прве не може рећи. Кризу западно-европског цивилизацијског типа, која је тренутно на снази, треба искористити како би се већ једном тргли из дремежа, или како би се коначно отрезнили од пијанке на демократској гозби" (Анђелковић 2013: 63).

Указујући аргументовано, на основу егзактних података, првенствено економских, у чему би биле предности уласка Србије у такву заједницу, закључује:

> „У овим временима нови принцип и нови приступ ствари – ето, шта нам је потребно. Усмеравање српског брода ка Истоку, првенствено ка православној Русији, не значи окретање леђа Европи. То је начин да изнова освежимо, оснажимо и обновимо свој поприлично запуштен и оболео корен. То није само пут ка духовној самосталности која је у овој глобалистичкој лудници темељно угрожена, него и економском опоравку потпуно разорене српске привреде. Нама остаје само нада да ће идеја о Евроазијској унији да заживи у пуној снази и пуном сјају, али и нада да је можда та идеја оно Аријаднино клупко за излаз из лавиринта у коме се данас налазимо и који прети да нас заувек зароби" (Исто: 66).

Због сталне англоамеричко-ватиканско-протестантске политичке, економске и војне претње православним словенским земљама, природно је – баш као што је и инстинкт опстанка сасвим природан – да идеја одбране, заштите и очувања безбедности православног начина живота буде створена и успостављена.

> „Постојање 15 уједињених православних држава (Србија, Република Српска, Црна Гора, Македонија, Русија, Украјина, Белорусија, Бугарска, Румунија, Молдавија, Грузија, Грчка, Кипар, Јерменија, Етиопија), као и региона који православљу теже, значило би постојање „једног крова" грађеног за преко 400 милиона поносних и слободних грађана, заштићених од економског поробљавања англоамеричко-ватиканско-протестантског савеза. Уједињени данас, заштићени сутра! – мото је који може наћи свој одјек у великом броју православних земаља. Сједињени би представљали најмоћнију групу људи – власнике над око 75% природних ресурса целог света" (Група аутора 2000).

У том смислу, Матеја Матејић у врло инспиративном делу *Православље: храброст бити другачијим – снага остати непромењеним*, каже:

> „Православна црква не сме мењати себе него се мора трудити да измени свет. Православље није могло, не може, не жели и не сме никада да мења Христа већ Хришћане, јер за православне вернике и православну цркву Христос је један, исти и непроменљив, а то је такође и православна вера" (Матејић 1996: 8).

КА ЗАКЉУЧКУ

Данас, када је једна од главних полуга стратегије наметања новог светског поретка успостављање глобалне политичко-економске војне унификације која прождире националне државе, говорити о опстанку православних народа и држава изгледа са једне стране утопистички и окаснело национал-роматично, али, са друге стране, то управо и јесте изазов и задатак национално оријентисане интелигенције. Православни су претворени

у својеврсну лабораторију новог светског поретка, у којем се геополитички експерименти врше интензивније него на било којем другом простору. Недопустива је наивност (мада се отворено треба запитати да ли је само реч о наивности) са којом се и даље бесомучно заговара фамозни улазак у ЕУ, када постоје бројни докази о намерама и стратегијама западне цивилизације према православним народима. Некада је Николај Велимировић, схвативши опасност која прети српском народу и свим Словенима, пророчки писао:

> „Да ли су Словени умели прочитати тајанствена писмена упозорења последњих ратова крвавих? Ако су умели они ће се отрезнити од пијанства земље, од опијума материјализма и повратити се свемоћном и неодољивом Христу, без кога сви путеви воде у пропаст. Ако ли нису умели они ће без сваке сумње проћи као старо римско царство, и као треће германско царство" (Велимировић 2003: 364).

Одговор на ово питање има егзистенцијални карактер за православне народе. Русија је дефинитивно себи дала одговор на ово питање и другим православним народима показала пут који води у спас и опстанак. Идеја „источног савеза" међу балканским православним народима, а посебно међу Србима, трпи данас снажне деструктивне притиске од стране глобалиста, а код домаћих „потурица" наилази на хорску осуду у медијима који су углавном под контролом глобалиста. Уместо у природну – „историјску", „историјску" заједницу православних народа под притиском глобалиста (страних и домаћих), Србија, а и остале православне земље, вештачки се укалупљују у Европску унију. Свакако да ће православним народима као добар пример моћи да послужи руски модел – који, како примећује Слободан Антонић, „подразумева свесну, од стране државе вођену, изградњу хришћанске (контра)цивилизације као особеног државног, културног и религијског пројекта" (Антонић 2014: 112). Наравно, питање је колико је он примењив и у другим православним земљама које имају слабу (малу и периферијску) државу и компрадорску (полуколонијалну) власт. Антонић стога предлаже да:

> „Ако је у догледно време немогуће променити карактер власти и укључити Србију у руски пројекат хришћанске цивилизације, можда је потребно трагати за мање офанзивним и (дословце) конзервативнијим решењима. Рецимо, можда је спас у изградњи и јачању хришћанског постдруштва, мреже институција која би омогућила нормалан хришћански живот и елементарну хришћанску социјализацију. Та мрежа би, у једном све непријатељскијем окружењу, могла укључивати хришћанска обданишта, хришћанске школе, гимназије и универзитете, хришћанске болнице, хришћанске медије, хришћанска добротворна (милосрдна) друштва" (Исто: 112).

Највећа брана православљу данас јесте Русија, највећа земља на свету, са највише ресурса на свету, коју Запад перманентно жели да покори. Јасно је данас шта би се десило са православљем када не би било политички и војно

јаке Русије. Бранећи и чувајући своју православну веру, православна друштва бране исходиште своје духовности и културе, али бране и своју историју, сећање и будућност. Најважнија лекција, коју су православна друштва имала прилику да уче (питање да ли су сва и научила) у протекле две деценије, јесте да се треба ослонити првенствено на сопствену снагу, самопоштовати себе (да би те и други поштовали) и да превише ослањања на „добре" намере пријатеља са Запада води ка урушавању сопствене државности и суверенитета. Русија је на време научила ту лекцију и кренула другим путем. Нажалост, неке православне земље (и Србија је за сада у тој групи земаља) још нису научиле ту лекцију, укрцале су се у погрешан воз и за сада путују у погрешном смеру. Дакле, православним друштвима је у име будућности неопходна модернизација, али не модернизација у којој се она одричу своје националне мисије ради некаквог апстрактно схваћеног напретка, јер би тиме негирали сами себе, већ модернизација државотворна и национална.

У својој књизи *Ка домаћинској економици*, Анђелковић покушава да одгонетне ту дилему, којим путем кренути, и каже:

> „На 'вододелници' цивилизација и стално присутне дилеме Исток-Запад, рађало се и рађа се осећање трагичног усуда српског друштва које тражи своје културно-цивилизацијско одређење. Којим путем ће кренути Србија? Два су пута била а и данас јесу могућа: један води правце у подражавање, у једно примање без краја, у једно копирање без смисла и духа, у једну имитацију без стила и израза у механизовани 'културни', живот готових облика Запада; други води у очувању и даљем развоју сопствених вредности рођених из сопствених извора и дубина, у стваралаштва из свог духа. Срж традиције српског народа кроз историју садржана је у најсветлијим вредностима борбе за слободу и правду, које чине окосницу нашег историјског памћења и идентитета. А мера у којој се, у времену које наступа, код нас буде сачувало и оживело ово морално и политичко упориште одредиће да ли ћемо, и колико, заиста бити творци сопствене будућности" (2014: 86).

Та нова-стара стварност била би политика историјског континуитета Србије и њене вертикале. Данас, кад су многе ствари, у новом поретку духа и мисли, добиле на Западу прецизне смернице, са јасним материјалистичким схватањем света и живота, прилика је да дилему Исток-Запад дефинитивно и решимо. Јер ми континуитет и своје наслеђе, које морамо пренети својим потомцима, добијамо од предака – без онога јуче, шта смо ми данас?

ЛИТЕРАТУРА

Антонић 2014: Слободан Антонић. „Дехристијанизација и српско друштво", *Кораци*, свеска 7–9. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић", 99–115.

Анђелковић 2013: Петар Анђелковић. *Српско друштво: без онога јуче шта смо ми данас?*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Косовска Митровица.

Анђелковић 2014: Петар Анђелковић. *Пасионирани патриотизам или ЕУропство,* Косовска Митровица: Филозофски факултет Косовска Митровица.

Благојевић 2006: Мирко Благојевић. „Савремене религијске промене у Србији и процес интеграције у Европи". *Филозофија и друштво,* 1, 95–113.

Богдановић 1991: Димитрије Богдановић. „Православна духовност у искушењима нашег доба", *Градина,* бр 10–11/1991, 38–49, Ниш: Градина.

Васиљевић–Милошевић 2003: Момир Васиљевић – Зоран Милошевић. *Рим не мирује: о старим и новим покушајима Римокатоличке цркве да поткопа православне*. Београд: Бели анђео.

Даниловски 1994: Николај Даниловски. *Русија и Европа*. Београд: Службени лист СРЈ.

Дворниковић 1939: Владимир Дворниковић. *Карактерологија Југословена*. Београд: Просвета.

Марковић 1994: Марко С. Марковић. *Православље и нови светски поредак*. Београд: И. Д. „ОБРАЗ".

Матејић 1996: Матеја Матејић. *Православље.* Београд: Светосавска књижевна заједница.

Монтгомери 2005: Вилијем Монтгомери. *Крај евро-америчке супериорности,* Данас: 26 – 27. 11. 2005.

Хантингтон 2000: Семјуел Хантингтон. *Сукоб цивилизације и нови светски поредак.* Подгорица: Цид.

Nevena G. NASTIĆ

THE ASSOCIATION OF ORTHODOX COUNTRIES FOR SALVATION SERBIA AND KOSOVA IN GLOBALIZATION CHALLENGES

Summary

Unlike Fukuyama, who is announcing "the end of history" Huntington speaks about „conflict of civilizations" on religious base. That conflict which has started long ago, today it is primary lead under the auspices of neoliberalism and ecumenism. Imposing socialism, the West has almost devastated Russia. Thanks to Putin Russia has succeeded to pull out from deadly West hug and recover. By returning to its roots, Christianity and the values based on it, Russia has returned its dignity and again she strongly went on the path of progress in every aspect. By defending and protecting its orthodox faith, orthodox societies are defending the starting point of its spirituality and culture, but they are also defending their history, and future. I think that Serbia in the name of the future need necessary modernization.

Key words: Serbia, Orthodox, globalization, Russia.

Рад је предат 14. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 929.6(497.13)"12/13"

Оригинални начни рад

*Марко П. АТЛАГИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет,
Косовска Митровица

*Филип М. ОБРАДОВИЋ***
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

СРПСКИ НЕМАЊИЋКИ ГРБОВНИ СИМБОЛИ – ОРЛОВО КРИЛО У ГРБУ ХРВАТСКОГА БАНА ПАВЛА I БРИБИРСКОГ***

Апстракт: У раду се говори о грбу хрватскога бана Павла I Брибирског Шубића. Обрађени су сви наслови, односно титуле Павла I Брибирског, почевши од потестата (начелника) Трогира до бана Хрватске. Скренута је пажња на Павлову супругу, за коју се каже да је била Урса, кћерка српског краља Драгутина (1252–1316). У раду су обрађени грбовни симболи његове жене Урсе, и племена Брибирског. Износимо први пут тезу да су Брибирци имали за свој грбовни симбол гранчице жутике. Женидбом Павла I са Урсом дошло је до спајања грбовних симбола: грбовни симбол Урсе, двоглави орао (орловско крило) спојен је са грбовним симболом Брибираца, гранчицама жутике, и тако је настао грб Павла I Брибирског – орловско крило са гранчицама жутике.

Кључне речи: Немањићи, Шубићи, симболи, хералдика, грб, сфрагистика, сигилографија, печат.

Многи хрватски историчари и публицисти писали су о хрватском бану Павлу I Брибирском.[1] Први хрватски историчар који је писао о Павлу I Брибирском био је Иван Луциус.[2] Он је вероватно под утицајем Михе Медија

* Редовни професор, atlagicmarko@gmail.com

** Истраживач-приправник, philipobradovich@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Вјекослав Клаић, „Брибирски кнезови од племена Шубић до год. 1347", Загреб 1897; Грга Новак „Павао Брибирски, бан Хрвата и господин Босне", *Јадранска стража (отисак)*, Сплит 1932; Вјекослав Клаић, „Павао Шубић и син му Младен", *Виенац*, год. 5, бр. 23, 1875; Вјекослав Клаић, 1913; „Павао Шубић*", Задругар (календар), 1913* Никола Човић, „Павао Шубић, бан Хрватске и Далмације и господар Босне*", Најредак (календар)*, год. 7, 1913; Грга Новак, „Велико доба хрватских приморских банова. Бан Павао Брибирски", *Јадранска стража*, год, 10, Сплит, 1932; Вјекослав Клаић,

умањивао важност бана Павла I Брибирског, иако за њега каже да се уздигао и домогао господства над Босном.

Прошло је неколико векова када је Вјекослав Клаић[3] дао карактеристику Павлове личности. Луциус Павла I Брибирског сматра једним од најзнаменитијих људи у хрватској историји. Клаић га приказује као идеалног владара, наводећи да је изванредно мудар, разборит, побожан и опрезан. Павао I је у Хрватској био и бан (државни чиновник) и властелин (доминус), у Босни је био само господин (доминус). Павлова власт није била самовољна, како су то тврдили неки хрватски историчари, попут Лучића. Павао је своју власт вршио као први достојанственик краљевства и као наследи господин хрватске земље (Клаић 1913: 127).

Грга Новак[4] пун је комплимената о Павловој личности. Он га назива баном Хрвата и господарем Босне. Умро је на врхунцу моћи. Новак каже да је био спретан у престолним борбама, те да је у Хрватској од 1292. године био прави и пуни владар. Каже да је Павао I Брибирски један од највећих Хрвата свих времена. Био је пријатељ српског краља на чији је двор полазио, а са напуљским двором повезивале су га пријатељске веза, а Венецији је био поносан сусед (Новак 1932: 135).

Јарослав Шидак,[5] Павла I Бриборског назива dux и херцег, те наводи да је он 1313. године први владар по којем се датирају повеље, а понашао се

„Павао Шубић и син му Младен", *Народни лист*, год. 12, Задар, 1873; А. Маканец, „Босна и Хрватска за бана Павла Шубића", *Новости*, бр. 23, 1929; Рудолф Хорбват, „Банус Павао Шубић", *Agramer Tagblatt*, год. 27, Загреб 1912; А. Маканец, „Банови Павао и Младен Шубић најсвјетлија страница хрватске повијести", *Хрватски дневник*, бр. 5, 1923; Грга Новак „Велико доба хрватских приморских банова. Бан Павао Брибирски", *Јадранска стража*, год. 10, Сплит 1932.

2 Иван Луциус, *De Regno Dalmatiae et Sclavoniae libri sex,* Amsterdam 166, стр. 172. Луциус (1604–1679) један је од најзначајних хрватских историчара. Боравио је у Риму, где је постао члан Збора Св. Јеронима, а касније и његов председник. Аутор је великог броја историјских књига и часописа.

3 Вјекослав Клаић (1848–1928), хрватски историчар и ректор Загребачког свеучилишта. Хрватски историограф васпитан у немачком духу, јер му је мајка била Немица. Историју и географију студирао је у Загребу и Бечу. Био је професор на Загребачком свеучилишту, те члан ЈАЗУ. Својевремено био је почасни доктор Прашког универзитета и ванъски члан Чешке академије наука. Написао је монументално дело *Повијест хрватског народа* у пет књига. Аутор је великог броја историјских књига и научних радова.

4 Грга Новак (1888–1978) хрватски историчар и археолог. У Загребу, Прагу и Бечу завршиуо је историју, археологију и географске науке. Био је професор историје средњег века на Филозофском факултету у Загребу. Председник је ЈАЗУ од 1958. до 1978. године. Предавао је историју и на Филозофском факултету у Скопљу (одељење београдског факултета). У Хрватској је био један од најбољих историчара свога времена. Објавио је велики број књига и научних радова из историје, историје уметности и археологије.

5 Јарослав Шидак (1903–1987), хрватски историчар. Био је професор у Сењу и Загребу, а затим професор историје на Филозофском факултету у Загребу. Својевремено је сарађивао са Хрватском енциклопедијом. Посебно је изучавао босанску цркву.

као господар свих баруна, вазала, тврђава и села. Подржавао је гусарење Омишана који су свој плен делили са Брибирцима (Графенауер и др 1953: 711).

Стипан Гуњача,[6] крајем 19. века, назива Павла Брибирског снажном политичком те наводи да је био неокруњени краљ. Издавао је повеље у којима уопште не спомиње краља, имао је и своје печате и ковао новац по узору на млетачки (Гуњача 1968: 208).

Јанко Белошевић Павла I прихвата као једног од најзначајних владара хрватске раније средњовековне историје, који је пола века одређивао правац политичког и културног живота хрватског народа, који је стајао на његовом челу као суверен (Белошевић 1965: 159).

Као једна од назначајних историјских личности 13. и почетком 14. века, Павао I Брибирски носио је разне титуле. Први пут се у историјским изворима спомиње 1272. године, када је вршио службу и носио титулу „potestatis Traguriensis" (Барада 1948: 460). Те исте године Павао I Брибирски се спомиње као сплитски кнез „Comes Spalatensis", а ту титулу носи све до 1277. године (Смичиклас 1908: 5). Управо те године наилазимо га под називом „domini Pauli de Birberio illustris comitis" тј. као славнога кнеза, заправо почаснога, који је носио одређено време.

Павла I Брибирског, као бана приморског „banus maritimus", сусрећемо у времену од 1273. до 1275. године, односно 1282, 1284. и 1290. године. Павла I Брибирског, краљ Ладислав из Будима назива „Paulo bano" 12. 8. 1273. године, а у повељи са истим датумом „Paulo, qui vicem gerit pro bano maritimo" (Смичиклас 1908: 43). У повељи издатој у Книну, коју је писао магистер Иван, писар његовог двора, као „Paulus banus maritimus" (Антољак 1972: 8).

У једној повељи изданој у Задру 19. 10. 1283. године налазимо први пут да се Павао назива „bano Sclauonie", тј. Хрватске (Смичиклас 1908: 434). Међутим, папа Никола IV Павла I Брибирског титулише са „bano", а мало касније Карло Мартел назива Павла I „dominorum totius Sclavoniae et Dalmatique" (Смичиклас 1908: 2). Вјекослав Клаић и Грга Новак, најважнији хрватски историчари који су истраживали Павла Брибирског, кажу да је бан Павао носио титулу „banum Croatorum" (Смичиклас 1908: 322). Павао, „banus Couracie, Dalmacie et dominus Bosne", столовао је у граду Скрадину у којем је 7. 4. 1299. године издао чувену даровницу у којој се први пут зове „dominus Bosne" (Смичиклас 1908: 332). У писму упућеном папи 1311. године,

---

Објавио је велики број књига и радова из историје Хрвата и других народа. Посебну пажњу посветио је изучавању историје Хрвата у 19. веку.

6 Стипан Гуњача (1909–1981), хрватски историчар, археолог и музичар. Један је од најзначајних хрватских историчара. Написао је велико број књига и научних радова из хрватске историје. Посебно је истраживао Бриобирску главицу (Varvaria). Школовао се у Загребу. Био је асистент на Филозофском факултету у Загребу. Касније је је био директор Археолошког музеја у Задру. Докторирао је 1936. године. Покренуо је и уређивао часопис *Старохрватска просвјета* у Книну.

Павао се назива „Paulus Croatorum et dominus Bosne“. Ову Павлову титулу признао је и Климент V који Павла I назива „bani Pauli Chroatorum Bosnegue dominus“ (Смичиклас 1908: 248).

Од материјалних историјских извора који спомињу Павла I Брибирског, поред осталих, јесу и новци. То су сребрни новци израђени по узору на млетачке матапане (Ранђео 1934: 11).

Ковање новца спадало је у врховна права владара, те је бан Павао I Брибирски био први и једини хрватски великаш који је израђивао и имао свој новац, а његова монете је вредила не само у његовом дукату него и ван његове границе (Ранђео 1936: 94–103).

На новцу, Павао је носио титулу „dux Paul“. Ковница новца вероватно је била у Брибиру, пошто је он био Шубићев главни град или пак у Скрадину. Павао I Брибирски се женио и имао је за жену Урсу (Урсулу), кћерку српског краља Драгутина. Иван Луциус сматра да је Павао I Брибирски са супругом Урсом (Урсулом) саградио цркцу Св. Јована Крститеља у Скрадину. Погрешно се наводи да је Урса била Павлова сестра. Урса се удала за Павла I Брибирског, по мишљењу Луциуса, августа 1289. године. Луциус наводи да је Урса умрла 5. 10. 1303. године (Барада 1948: 131).

Вјекослав Клаић претпоставља да се је Павао I Брибирски оженио 1289. године и то други пут, и да је узео за жену Урсу или Урсулу (Клаић 1897: 61).

Лука Јелић је саставио родословник у којем је изнео мишљење да се је Павао I Брибирски оженио два пута. Прва му је жена била непозната, а са њом је имао четири сина, а међу њима и Ђуру II Клишког (умро 1330). Друга жена била му је Урса (1289–1303), кћерка српског краља Драгутина (1252–1316) (Јелић 1901: 277–278). Јелић каже да је бан Павао I Брибирски са својим двором долазио у Задар да сврши судбени чин, и то како наводи пре 1303. године, када је умрла Павлова супруга Урса, а док је Задар био под млетачком власти (Јелић 1900: 183).

И Стипан Гуњача је у два наврата писао о Урси, жени Павла I Брибирског, те напомиње да се она у документима наводи као „inclito Croatorum banissa“, као кћерка српског краља Драгутина (1953: 153; 1968: 208).

Ипак, можемо поуздано закључити да је Урса (латински: ursa = медведица) била кћерка српског краља Драгутина, а жена хрватског бана Павла I Брибирског.

Осим на новцу, Павао I је титулисан и на печатима. Први и најстарији печат Павла I Брибирског је онај који се налази на повељи издатој у Солину 11. 8. 1300. године (Смичиклас 1908: 395). Повеља се чува у Државном архиву у Бечу. Печат је кружног облика (Атлагић 2007: 448).

Штит је у облику трокута или клина. У трокутастом штиту положено је раширено орловско крило. Изнад штита с леве (гледаоцу десне) стране, положена је кацига (шлем), из кога расте пет паунових пера. С десне и леве

стране штита, из руба печета, расте жутика са три гранчице, које завршавају цветовима са по пет латица. Око руба печата тече легенда унутар двеју концентричних гравираних линија, а која гласи: „S(igillum) PAULI TOCIUS SCLAVONIE". Текст нема интерпукција, слова су готска, рустично изведена и неједнаке величине (Белошевић 1965: 160).

Слика 1. Печат хрватског бана Павла I Брибирског са повеље издате 11. 8. 1300. године у Солину

Други сачувани печат Павла I Брибирског је са његове повеље издате 4. 1. 1307. године у Скрадину у корист рабљана. Његов оргинал чува се у Хрватском Државном Архиву у Загребу. Међутим, постоји још неколико печата Павла I Брибирског на повељама које је издао (Смичиклас 1908: 417). У средини печата налази се трокутасти штит у којем је положено раширено орловско крило. Изнад штита, са леве хералдичке (гледаоцу десне) стране, постављена је кацига (шлем) из које расте пет нојевих пера. Са десне и леве стране штита, из руба печата, расте стабљика са три гранчице, које завршавају са цветовима по пет латица (жутика).[7] Око руба печата, између две концентрично гравиране линије стоји легенда, која гласи: „S(igillum) PAULI BERBERII COMITIS TOCIUS SCLAVONIE B(ani) (Клаић1899: 271).

7 Жутика (Berberis vulgare, Berberis vulgaris) је симбол предзнака, односно предсказања. Има жуте цветове, који чине обешене гроздове.

Слика 2. Печат хрватског бана Павла I Брибирског
са повеље издате 4. 1. 1307. године у Скрадину

Приликом једног археолошког ископавања 1961. године у центру града Задра, званом „Полуоток“, пронађен је печатник хрватскога бана Павла I Брибирског. Печатник има облик округле плочице а израђен је од бронзе. Има малени држак који завршава у облику дугмета. У средини, више лево и доле, налази се трокутасти штит у којем је положено раширено орловско крило, чија је површина орнаментирана ситним ромбићима. На горњем левом куту (гледаоцу десном) штита стоји кацига (шлем) низ који се спушта перјаница. Из шлема извире букет од шест гранчица неједнаке величине, које завршавају цветовима са по седам латица (жутика). С леве стране штита (гледаоцу десне), низ који пада перјаница уграviрана је гранчица с на обе стране спуштеним изданцима, облика тролиста (пупољка), а компонована је као да израста из задњег краја перјанице. С десне стране штита (гледаоцу леве) приказане су две гранчице скоро једнаке са оном на левој страни. Разлика је само што горња од њих завршава са ружом од шест латица. Око руба печатника, између две концентричне уграviране линије изведене низом уграviраних линија, стоји натпис: „PAULUS DE BREBERIO BANUS CROATORUM D(omini) N(u) S ET BOSNE“. Печатник је добро сачуван. Припада типу грбовних печатника (Атлагић 2007, 443–448). Служио је за оверу аутентичних јавних повеља, које је издавао бан Павао I Брибирски, али је био и израз високог друштвеног положаја и права које је произлазило из њега.

Слика 3. Грб са печатника из Задра Павла I Брибирског

Брибирски кнезови добили су и млетачко племство. Дужд Иван Соронзо издао је повељу марта 1314. године, којом је Младена Шубића и његово потомство, његову браћу Павла и Ђуру прогласио племићима. Венеција их је примила за своје „Часне и праве грађанине и Млечане". Павао Шубић имао је са Елизабетом сина Ђуру кнеза Островачког, који је 1346. године добио од краља, у замену за своје далматинске градове, Островицу, град Зрин у Хрватској, по којем је његова лоза названа кнезови Зрински. Све од 1314. па до 1665. године није се истицало венецијанско племство. Петар Зрински је из Венеције испословао потврду венецијанског племства, што га је добио његов предак кнез Павле Шубић 1314. године. На темељу те потврде и Извештаја од 18. 6. 1667. године недвојбено је доказано да су Петар Зрински, његов син Иван Антун и нећак Адам Зрински директни потомци Павла Шубића Брибирског, и да су ови као племићи Венеције унесени у племићке матице републике Венеције (Laszowski 1911: 46–49).

Хералдичке промене код Брибираца десиле су се после 1347. године. Управо тада је островачка грана Брибираца наставила живот под именом кнезова Зринских и нешто касније се одвојила и друга грана Брибирских племића 1436. године и названа кнезовима Перанским (Бојничич 1899: 176–178).

Кнезови Зрински имали су свој грб, чију је основу чинило орловско крило (симбол Брибирских из Брибира) и округли бели торањ (симбол породице Ернуст) (Бојничич 1891). Зрински су немањићког српског орла из грба Павла I Брибирског баштинили, а нису хтели жутику, стари симбол Брибираца. Тако је неманићки српски двоглави орао као хералдички симбол наставио живот до изумрћа породице Зринских.

Поставља се питање порекла орла, односно орловског крила као грбовног симбола у грбу Павла I Брибирског. До данас није познато да је било који хрватски владар, почевши од Трпимира па до краја средњег века, имао у грбу орла или орловско крило. Међутим, двоглавог орла у свом грбу имала је средњовековна српска владарска династија Немањића (Атлагић 2003: 179), почев од Стефана Немање па до краја 14. века (Атлагић 2002: 475). У исто време немањићки двоглави орао појавити ће се и у Црној Гори, као основни симбол у грбу српских Црнојевића (Атлагић 1997: 161) али и у Босни за време Стефана Дабише (1391–1395), односно његовог претходника босанског бана Твртка I Котроманића (1353–1391), од 1377. године краља „Србљем, Босни, Поморју и западним странама" (Младићевић 1994: 29).

Најстарији пример немањићког двоглавог белог орла, у историјским изворима, налазимо на ктиторској плашту великог хумског кнеза Мирослава (Немањина брата) у цркви св. Петра и Павла крај Бијелог Поља из 1190. године. Од тада па све до краја 15. века, формираће се српски немањићки двоглави орао, којег налазимо у српским православним манастирима: Дечанима, Жичи, Леснову, Велући, Хиландару, Каленићу, Манасији, Грачаници, Раваници, Љубостињи, Ресави, Цетињском манастиру, цркви Богородице Љевишке и другим. Српски немањићки двоглави орао има специфичне карактеристике и разликује се од византијског двоглавог орла, али и од немачког орла. Српски немањићки двоглави орао има један врат а две главе, око врата и репа има колут (крагну), уконпонован је у правилу у круговима, главе су му са полуотвореним кљуновима и језик није избачен, на канци има три прста, крила су полуискошена, а реп је у лиснат и у облику крина.

Слика 4

Слика 5

Сл. 4. Најстарији сачувани српски немањићки двоглави орао: детаљ са плашта великог хумског кнеза Мирослава са ктиторске слике у цркви Светог Петра и Павла крај Бијелог Поља

Сл. 5. На детаљу орнамента из манастира Жича (1207–1220)

Слика 6

Слика 7

Сл. 6. На детаљу са текстила манастира Велуħа (14. век)
Сл. 7. На плочи са грбом Ивана Црнојевића (1465–1490).

Пошто је Павао I Брибирски имао за жену кћерку српског ктраља Драгутина који је имао у грбу симбол двоглавог орла, приликом женидбе Павла I са Урсом, Драгутиновом кћерком, дошло је до седињења (спајања) грбова, односно грбовних симбола. Тада је грбовни симбол Урсе, орао односно орлово крило сједињено са грбовним симболом Павла I Брибирског, гранчицом жутике и тако је настао грб хрватског бана Павла Брибирског. Једно од основних хералдичких правила јесте, да код женидбе, грбовни симбол жене долази као централни грбовни симбол у грбу мужа и обично је на левој хералдичкој страни, као у овом грбу Павла I Брибирског, јер се грб Брибирских, гранчице жутике налазе на хералдички заданом месту. Осим тога, у то време а и касније, у Хрватској нема владара који је имао орла као грбовни симбол, док су Немањићи имали сасвим изграђен грбовни династички симбол двоглавог орла неколико векова.

ИЗВОРИ

Барада, М. 1948, *Monumenta traguriensia sv. 1.* Загреб
Луциус, И 1666. *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Амстердам
Смичиклас, Т. 1908. *Codex diplomaticus regni Dalmatiae et Croatiae*, VI. Загреб
Смичиклас, Т. 1909. *Codex diplomaticus regni Dalmatiae et Croatiae*, VI. Загреб

ЛИТЕРАТУРА

Антољак 1972: С. Антољак. „Бан Павао Брибирски Croatorum dominus“. *Радови Института ЈАЗУ у Задру*, св. 19, Задар.
Атлагић 2009: М. Атлагић. „Одређивање националних хералдичких симбола на примеру Срба и Хрвата“. *Радови Зборника филозофскоī факултета у Приштини*, бр. 29, Приштина.

Атлагић 1997: М. Атлагић. „Симболи српске државности у грбу Републике Српске“ У: *Изградња правног система у Републици Српској*. Бања Лука.

Атлагић 2002: М. Атлагић. „Двоглави орао као хералдички српски симбол у грбу Петровића Његош“. У: *Династија Петровић Његош II*. Подгорица.

Атлагић 2007: М. Атлагић. „Помоћне историјске науке у теорији и пракси“. Београд.

Белошевић 1965: Ј. Белошевић. „Печатник хрватскога бана Павла Брибирског из Задра“. *Диадира*, бр. 3, Задар.

Бојничић 1899: И. Бојничић. „Der Adel von Dalmatien und Croatien“. Nurnberg.

Бојничић 1911: И. Бојничић. „Грб бана Сигисминда Ернуста Чаковачкога“. *Виестник хрватскоі археолошкоі друштва* год. 13, бр. 3, Загреб 1891.

Гуњача 1952: С. Гуњача. „Реферат у вези приједлога за савезно ископавање Брибира“. Београд.

Гуњача 1968: С. Гуњача. „Стратешко хисторијско археолошко значење Брибира“. *Старохрватска просвјета*, год. 3. бр. 10, Загреб.

Златовић 1889: С. Златовић. „Брибирски некролог 14. и 15. виека“. *Старине ЈАЗУ*. Загреб.

Јелић 1901: Л. Јелић. „Задарска рака Св. Шимуна Богопримаоца“. *Гласник Матице далматинске*, год. 1, бр. 3, Задар.

Јелић 1889: Л. Јелић. „Моћи Св. Шимуна Богопримаоца“. *Старије ЈАЗУ*, бр. 21, Загреб.

Клаић 1899: В. Клаић. „Повијест Хрвата од најстаријих времена до свршетка 19. стољећа“. Загреб.

Клаић 1873: В. Клаић. „Павао Шубић и син му Младен“. *Народни лист*. бр. 12, Задар.

Клаић 1897: В. Клаић. „Брибирски кнезови од племена Шубић до год. 1347“. Загреб.

Клаић 1873: В. Клаић. „Павао Шубић и син му Младен“. *Виенац*, год. 5. бр. 23, Загреб.

Клаић 1903: В. Клаић. „Хрватски кнезови и бани за Карла Роберта и Људевита I (1301–1382)“, *Рад ЈАЗУ*, бр. 132, Загреб.

Клаић 1913: В. Клаић. „Бан Павао Шубић“. *Задругіар (календар)*, бр. 7, Загреб.

Laszowski 1911: E. Laszowski „Кнезови Шубићи Зрински као млетачки племићи“, *Вјесник Краљевскоі хрватско-славонско-далматинскоі аркива*, год. 13, Загреб.

Маканец 1929: А. Маканец „Босна и Хрватска за време бана Павла Шубића“. *Новости*, бр. 23, Загреб.

Младићевић 1994: З. Младићевић. *Симболи српске државности*. Крагујевац.

Новак 1932: Г. Новак. „Бан Павао Брибирски. Велико доба хрватских приморских банова. Бан Павао Брибирски.“ *Јадранска стража*. год. 10. бр. 2, Сплит.

Новак 1932: Г. Новак. „Павао Брибирски бан Хрвата и господар Босне“. *Јадранска стража (отисак)*. Сплит.

Новак 1932: Г. Новак. „Задар и бан Павао Брибирски“. *Јадранска стража*, год. 10. бр. 4, Сплит.

Ранђео 1934: И. Ранђео. *Хрватско далматински новци*. Сарајево.

Ранђео 1936: И. Ранђео. „Новци бана Павла Шубића“. *Нумизматика*. бр. 2–4, Загреб.

Хорва 1912: Р. Хорва. „Банус Павао Шубић“, *Agramer Tagblatt*, br. 27, Загреб.

Човић 1913: Н. Човић. „Павао Шубић, бан Хрватске, Далмације и господар Босне“. *Најредак (календар)*, год. 7, Загреб.

Графенауер и др 1953: Б. Графенауер и др. *Историја народа Југославије*, I. Загреб.

Marko P. ATLAGIĆ
Filip M. OBRADOVIĆ

SERBIAN NEMANJIĆ'S COAT OF ARMS – EAGLE'S WING IN THE COAT OF ARMS OF THE CROATIAN BAN PAVAO BRIBIRSKI THE FIRST

Summary

Pavao Bribirski the First was one of the most important rulers in Croatian history of all times. He had in his title, it was found out about this based on charts, currency and seal, several names, starting from "Potestatis Traguriensis" (1272–1273) the head of Trogir, "Comes Spalatensis" of the Prince of Split, "Banus Maritimus" of Maritime Ban, "Banus Sclavinie" Ban of Slavonia that is, Croatia, "Banus Croatorum" et Dominus of Bosna' Ban of Croatia and master of Bosnia, "Banus Paulus Chroatorum Bosneque Dominis" Ban Pavao the master of Croatia and Bosnia, "Dominus Dalmatie" the master of Dalmatia, until "Duh Dalmatie" the head (prince) of Dalmatia and Croatia and some other titles. There has been preserved until now two seals of Pavao Bribirski, issued in Solin in 1300, and Knin in 1307. Nevertheless, in 1961 the seal of Pavao Bribirski was found in Zadar during an archaeological excavation. Pavao's coat of arms of the twig jaundice and eagle's wing is visible on the seal. It was raised the thesis that eagle's wing on the seal represented the symbol of the house of the Serbian family of Nemanjić's. Namely, Pavao had for his wife Ursa, the daughter of the Serbian king Dragutin. During the marriage, Ursa made the connection of her coat of arms (eagle) – eagle's wing with the one of her husband – twig jaundice. So, the coat of arms of Pavao Bribirski appeared. The fact that none of Croatian rulers from the medieval period had coat of arms of the eagle, and Serbian Nemanjići had two-headed eagle, and that one of the basic rules of heraldic with marriage meant coat of arms of woman was added to the one of husband where it took up central place, spoke on behalf of our opinion.

Key words: Nemanjići, Šubići, symbols, heraldic, coat of arms, sfragistika, sigilografija, seal.

Рад је предат 26. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 45, 2018

УДК 271.222(497.11)-558.7 Стефан Немањић
821.163.1.09-97 Доментијан

Оригинални научни рад

*Ђорђе Н. ЂЕКИЋ**
Филозофски факултет Ниш

ИДЕЈА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ – „ТРИ СВЕТИЛА БОГОМ ИЗАБРАНА“ У ДЕЛУ ДОМЕНТИЈАНА**

Апстракт: Рад констатује да Стефан Првовенчани, иако канонизован само годину дана после смрти, нема своје житије ни службу. Св. Симеон је чекао на канонизацију осам година па ипак има и два пуна житија, кратко житије и службу. Стефан није споменут ни у наслову појединих културних текстова уз Св. Симеона и Св. Саву. Једини текст где се јавља он као свет (ΛΥΧΝΟΣ) је у Доментијановом *Житију Св. Саве*. Међутим, не појављује се сам као свет, него уз оца и брата. Доментијан их назива *три светила Богом изабрана*. Овај атрибут и статус он добија приликом описа крунисања за краља.

Кључне речи: Доментијан, Св. Сава, Св. Симеон Првовенчани, Стефан Првовенчани, Света Тројица, краљевство, Теодосије, свештенодвојица.

Осам векова од добијања краљевске круне, архиепископије и аутокефалности, прилика су да се још једном преиспитају питања која се односе на ове тако важне и по Србе пресудне догађаје

На самом почетку рада дужни смо да дамо објашњење зашто смо се определили за тумачење израза *три светила Богом изабрана,* пре свега са становишта историјског контекста његове употребе у Доментијановом делу. У средишту наведених дешавања налази се први српски краљ немањићке епохе, син оснивача династије и брат првог архиепископа, Стефан Првовенчани, односно монах Симон, канонизован само годину дана након смрти. Наиме, на годишњицу смрти његов брат, архиепископ Сава, са црквеним сабором отворио је братов гроб и установио да су мошти целе и да се из њих осећа миомирис. Сави је то било довољано да се одлучи на његову канонизацију и организује транслацију моштију из Студенице у Жичу. Теодосије наводи да је Сава саставио „свету и божаствену службу о преносу светих

---

* Доцент, laaav2003@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савремене доба)*, који је одобрен одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета у Нишу, 28. 06. 2018. године, одлука број 183/1-16-6 -01.

његових моштију“ (Теодосије 1988: 229–230).[1] У домаћој историографији се сматра да се под појмом служба, у датом случају, могу подразумевати стихире, као заметак будућих литургијских и хагиографских текстова. Иначе, сам чин канонизације, до кога је дошло после годину дана од Симонове смрти, може се сматрати релативно брзим.[2] Поређења ради, на Немањину канонизацију за светитеља чекало се осам година (Ђекић 2017: 134). Брзу канононизацију, међутим, није пратила одговарајућа богослужбена пракса. Наиме, оно што се мора приметити је чињеница да Стефан – Симон нема свога житија, ни службе, неопходних за исказивање и идентификацију његовог култа. Служба о преносу моштију свакако није могла да буде замена за пуну службу.

Пракса да светитељ добије житије код Срба се усталила још у XI веку, када је своје житије добио први српски владар, светитељ кнез Владимир; чије је пуно житије у скраћеном обиму ушло у *Летопис попа Дукљанина* (Đekić 2013: 183–189). Стефан Немања – Свети Симеон добио је од сина Саве житијну белешку у *Хиландарском типику* (Ћоровић 1928: 26–30), кратко житије у *Студеничком типику* (Ћоровић 1928: 151–175), а Сава му је саставио и Службу (Ћоровић 1928: 176–186). Други син, Стефан му је први написао пуно житије (Ћоровић 1939: 1–76). Касније ће му Доментијан написати још једно пуно житије у коме ће бити стављен акценат на њега као заштитника отечества (Даничић 1865: 1–116). Теодосије ће му такође написати службу (Теодосије 1988: 41–77). Дакле, Симеон који је канонизован осам година после смрти добио је житијну белешку, кратко житије, два пуна житија и две службе до почетка XIV века.

Свети Сава је добио два пуна житија, саставили су их познати хагиографи Доментијан (Даничић 1865: 118–344) и Теодосије (Даничић 1860: 1–219), при чему му је други од њих написао и службу (Теодосије 1988: 79–117). Сава је канонизован транслацијом моштију из Великог Трнова у Милешеву. Стефана Првовенчаног се Теодосије дотиче у *Служби Св. Сави*.

Теодосије је написао и *Житије монаху и исповеднику Светом Петру Коришком* као и службу истом светитељу, личности без политичког значаја (Новаковић 1871: 320–346. Теодосије 1988: 209–229). Каноне је, осим Исусу Христу, посветио само Св. Симеону и Св. Сави, а похвалу само Св. Симеону и Св. Сави (Теодосије 1988: 119–208, 231–263). Теодосије дакле, своја дела посвећује само Св. Симеону и Св. Саву, од родоначелника Немањића. Могао је поменутој двојици да дода и Стефана Првовенчаног али он то никада не чини.

---

1 О транслацији као свечаном и јавном чину, који је незаобилазан у процесу канонизације светитеља у средњем веку, види: Лекискон 1999; 342–343, 579–580 (Михаљчић). О значају миомириса моштију види: Поповић 2008: 69–79.

2 О канонизацији Стефана Првовенчаног види: Поповић 2013: 573–584.

Приметно је да Теодосије у наслову својих дела помиње само Св. Саву и Св. Симеона, да постоји чак и служба Св. Петру Коришком, али да увек недостаје помен Стефана Првовенчаног. Могао је Теодосије, као што је посветио *Заједнички канон Спасу Христу, Св. Симеону и Св. Сави*, да у другим канонима или похвали дода и име Стефана Првовенчаног.

У XIV веку настаје монументално дело архиепископа Данила и његових настављача *Живот краљева и архиепископа српских*. На почетку овог дела, оснивач династије Св. Симеон и први српски краљ Стефан Првовенчани се само наводе. Већ краљу Радославу је посвећен пасус док је краљу Владиславу посвећено више простора – две стране. Пуна житија добијају владари Урош, Драгутин, краљица Јелена, Милутин, Стефан Дечански и Душан. Једини владар чији цео живот није обухваћен је Душан (Даничић 1866: 4–231). Житије су добили и сви архиепископи наследници Св. Саве, од Арсенија до Данила II, као и српски патријарси Јоаникије, Сава и Јефрем (Даничић 1866: 232–386). При томе, многи од оних који су добили житије у овом делу, краљ Драгутин, у то време нису били канонизовани.

Из наведеног, постаје јасно да култни списи посвећени Светом Стефану Првовенчаном – монаху Симону нису случајно избегавани. У складу са правилима утврђивања и поштовања његовог култа, морао је добити пуно житије и службу које би му биле посвећене.

При томе, чин његовог умирања, који описује Доментијан је изузетно драматичан и дубоко хришћански. Осетивши да ће ускоро умрети, Стефан моли Саву да га замонаши. То подразумева да се одрекне престола у корист свога сина. Тако је урадио и његов отац. Сава то одбија. У тренутку када је Сава био одсутан, Стефан умире. Сазнавши за то, Сава је пожурио да стигне до умрлог брата. Стигавши, он стаје крај његовог одра и васкрсава га. Потом га замонашује. Дакле, понавља се исти образац као и код Св. Симеона. Владар је замонашен. Тиме престаје бити владар. С том разликом што Симеона нико није васкрсао. То је чудо које се није десило код Симеона. Замонашивши га, Сава му даје име Симон. Очигледно, по угледу име његовог оца Симеона. Тек потом, Симон умире и бива сахрањен у Студеници преко пута ковчега у коме су биле мошти Св. Симеона (Доментијан 1988: 167–168; Теодосије, 1988: 222–223; Марковић 2009: 14; Поповић 2013: 575). Као што се може приметити, Сава је све околности око смрти Стефанове урадио, да буде по узору на њиховог оца Симеона.

Из наведеног, може се уочити да је Стефан Првовенчани – Свети Симон први светитељ која је српска црква канонизовала након добијања аутокефалности. Он је први владар династије Немањића који носи титулу краља и који је канонизован. Чин канонизације је означио сакрализацију краљевине у држави Немањића. Њиме је Рашка досегла оно што је друга српска држава Дукља, из које је она и црпела своје узоре, добила пре ње.

Наиме, Свети кнез Владимир је постао Свети краљ, а у XI веку Дукља је постала и краљевина. Тако је извршена сакрализација краљевске титуле у Дукљи (Ђекић 2017: 121–136). Дакле, његова канонизација је постала значајна и у државноправном смислу, јер је досегла оно што је Дукља била пре ње.

Питање је дакле, када већ није било житија, ни службе, да ли барем неки писац доживео и третирао Стефана Првовенчаног – Симона у монаштву као светитеља. То је учинио Доментијан у *Житију Светога Саве*.

У историографији је примећено да у српској средњовековној књижевности „нема важнијег извора од Доментијана за познавање средњовековних идеја о световној власти и владар." (Кашанин 1988: 16). За проучавање српске идеологије крајем XII и почетком XIII века, његово дело су нарочито користили Милош Благојевић и Смиља Марјановић-Душанић. Благојевић, пишући о Светом Симеону Немањи као заштитнику српске државе, о основним знамењима српских краљева и архиепископском достојанству, о Светом Сави – вожду отачаства, Србима као изабраном народу (Благојевић 2004: 51– 74, 75–90, 101–114, 115–132), док је Марјановић – Душанић, поред осталог, користила Доментијана за своје дело *Владарска идеологија Немањић* (Марјановић Душанић 1997).

У домаћој историографији је уочено да је Доментијан творац идеје по којој су Свети Симеон, Свети Сава и Стефан Првовенчани слика (икона) Свете Тројице на земљи Радојичић 1988: 44–45. Ипак, већина аутора ову идеју није коментарисала на местима где је то могла да учини (Нпр. Богдановић 1991: 248–270; Благојевић – Медаковић 2000: 132–137).

Треба подсетити да су у време Доментијановог писања *Житија Св. Саве,* дела посвећена Св. Симеону, а чији су аутори Сава и Стефан, била написана, док Сава управо добија своје житије. Остаје једино Стефан Првовенчани, чије житије није написано, а Доментијан осећа потребу да га као светитеља истакне. Чињеница да то не ради самостално, стварајући култ Стефанов независно од Симеона и Саве, упућује на то да Стефанов култ није имао довољно снаге сам по себи него му је требало додати оца и брата да би он био прихватљив.

Да бисмо потврдили да је Доментијан у *Житију Св. Саве* третирао Стефана као светитеља, у даљем тексту ћемо сва та места евидентирати и настојати да дамо образложење зашто сматрамо да је реч о елементима култа Стефановог.

Оно што треба одмах истаћи је да он користи појам „светила" (ΛΥΧΝΟΣ), када играђује и разрађује идеју свештено Тројице.

Пре него што почне да изграђује идеју Свете Тројице, Доментијан у Житију Светога Саве ствара идеју свете двојице – Светога Симеона и Светога Саве.

Као зачетак идеја свете двојице, може се сматрати навод Симеона и Саве као делатника на истом послу, обновитеља цркве у Просфори (Доментијан 1988: 85). Њихово заједништво се исказује, још јаче, као реализација заједничког циља, наводом да су, након обиласка Свете Горе и повратка у Ватопед, обојица „работали у Господу", вођени идејом да *ко претрпи до краја, спашће се* (Доментијан 1988: 87). Заједништво Доментијан даље наглашава, пишући им похвалу у којој спомиње заједничко зидање Хиландара (Доментијан 1988: 93– 95). У похвали се први пут јасно наглашава њихова једнодушност и једносуштност. Први пут их Доментијан представља као целину која заједно ради у славу Бога, а за спасење отечества.

Ову слику употпуњује низом одредница, наводи да су: једномишлени, богоносни другови, једнодушни саподвижици, једносушни у телу и духовно сједињени (Доментијан 1988: 97, 111–112). Похвалу о свештено двојици износи и приликом описа свечаног чина којим Св. Сава преноси мошти Св. Симеона у Србију. Том приликом, између осталог, хагиограф препознаје оца и сина као рајске птице које иду на пут од Свете Горе – истока до Србији – ка западу (Доментијан 1988: 114–115).

Поред поменуте идеје свештенодвојице, која је присутна и код других хагиографа средњег века који у својим делима прате животе српских краљева, Доментијан уводи једну нову идеју, идеју коју пре, а ни после њега нико није користио: то је идеја Свете Тројице.

Као и идеју свештено двојице, Доментијан идеју Свете Тројице изграђује постепено. Зачетак ове идеје, мада не до краја одређену, исказује у везу са сабором који је одржан након преношења моштију Св. Симеона у Србију. Сава и Стефан, телом и духом сарадници, благословом Св. Симеона израсли су да један постане монах „пустињско израштење", други богоизабрано семе, настављач – световни владар (Доментијан 1988: 120–121, 345). Дакле, од оца светитеља и владара, један син је изабрао пут монаштва, а други световне власти. Свест о њиховом заједништву почиње да се развија. Но, то још не указује на елементе Стефановог култа. Указује се да је Стефан добар хришћанин, али то не значи и да је то довољно да би био свет.

Други пут се ова идеја наслућује када бугарски великаш Стрез одлучује да нападне Стефана, чији је вазал до тада био. Сава одлази у дипломатску мисију како би нападача одвратио од тога. Стрез одбија Савину молбу да не напада Стефана, који се тада помолио за помоћ, између осталих и Св. Симеону, и у току ноћи Стрез је убијен (Доментијан 1988: 124–128). Дакле, молитвама једног сина, свети отац је заштитио државу другог. Ни овде не можемо сматрати да се указује на нешто што би стварало култ Стефанов. Бог је још у Мојсијево време обећао свом народу Израиљу заштиту (5 Мојс. 33, 26–29) али ни то не значи да је Стефан светитељ.

Први пут се идеја свештено Тројице, јасно одређена, јавља када, непосредно пред Савин одлазак у Свету Гору, Доментијан изјављује: „И беху три светила Богомизабрана на чување народа свога“ (Доментијан 1988: 130). Како пре тога спомиње Саву, који помаже „извољнику Божијем... благоверном Стефану“, јасно је да под појмом три светила Богом изабрана препознају Св. Симеон, Сава и Првовенчани. Први пут се Стефан изједначује са претходна два светила и он постаје једнак са њима.

Појам светила је одредио сам Христос, говорећи апостолима „Ви сте светлост света“, (Мт. 5,14) али и када изјављује „Ја сам светлост свету, ко иде за мном неће ходити у тами, него ће имати светлост живота“ (Јн. 8,12). Међутим, Св. апостол Петар као изабране наводи народе „који странствују у расијању по Понту, Галатији, Кападокији, Азији и Витинији“ (Тит, 1, 1). Према томе, Доментијан Св. Симеона, Саву и Првовенчаног не само да њих тројицу са Христом и апостолима, него са свим хришћанима.

Појам светила (ΛΥΧΝΟΣ) има још једно важно значење. То је у Јованновом Јеванђељу квалификатив Јована Крститеља (Јн 5, 35), који упућује људе својим сведочењем на Христа. Када су Доментијанова Света Тројица названи тако, примају карактеристику Јована Крститеља, да укажу као владари свом народу на Христа, да упуте свој народ Христу. То је Доментијанова владарска идеологија, назначена употребом јованновског термина ΛΥΧΝΟΣ.

У тексту који следи, Доментијан каже да су поменута тројица Богом изабрана. И овде се може поставити питање на које то библијске узоре и паралеле указује Доментијан, која су то лица за која може да се каже да су *Богом изабрана*? У Новом завету то су: Јелисавета, мајка Јовна Крститеља (Лк. 1, 5–22), Богородица, мајка Христова (Лк. 1, 32–35), апостоли (Мт. 9,9; Мк. 1, 16–20), пророк Јован Крститељ (Лк. 1,72). Свети апостол Павле говори црквеним старешинама да имају обавезу да пазе стадо своје јер их Дух Свети постави владикама (Дј. ап. 20, 28). Дакле, Богом изабрани су Христос и Јован Крститељ, обојица са мајкама својим, апостоли и владике. Такође, Богом изабрани су сви хришћани (1 Кор 27–28; Тит 1,1; 1 Пет 1,1; Јк 2,5), што значи да су свештено тројица чињеницом да су крштени већ Богом изабрани и још више постављени у ред са овим личностима.

Израз „чување народа свога“ алудира конкретно на изјаву Христа који каже за себе да је пастир добри и да душу полаже за овце (Јн. 10, 11). Међутим, цела ова глава из Јеванђеља по Јовану, која излаже причу о пастиру је алегорија на причу о добром владару. Пастир добри је владар, а стадо је његов српски народ, тор у коме он чува овце његова држава, по цену свога живота. Владар је тај који штити, чува и брани свој народ. Пастиру се

супротставља најамник, очигледно страни владар који напушта народ када је у опасности. Оно што овај помен чини значајним је да владар – Стефан себе и своју власт саображава по угледу на Христа.

Дакле, у ово реченици Доментијан пореди свештенотројицу са Христом, Богородицом, Јованом Крститељем, његовом мајком Јелисаветом, апостолима и на крају са владикама. Поређења су довољно јака да се створи свест о њиховој заједничкој светости и о њима тројици као целини.

Доментијан се враћа идеји о свештенотројици приликом описа крунисања Стефана Немањића за Стефана Првовенчаног, је добио наследну титулу краља од папе. Овом приликом ће, међутим, идеју које се пре тога само дотакао, разрадити много свеобухватније и много темељније. Ако се у претходном цитату чини да је навод да су они три светила Богом изабрана случајан, без озбиљнијег утемељења, разрадом споменуте идеје то у потпуности демантује.

Описујући догађај у коме је Сава крунисао Стефана Првовенчаног за краља и помазао га Духом Светим, додаје: „Да од Бога буду венчана сва три помоћникаХристова" (Доментијан 1988: 157). Та три помоћника Христова која су венчана су Симеон, Сава и Стефан. Светитељски венац је добио Симеон, Сава архиепископски, а Стефан управо чином крунисања добија краљевски. Христос апостоле одређује као своје помоћнике када им даје наредбу да иду и да науче све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа (Мт. 28,19). Такође, апостолу Петру даје кључеве царства небеског, као и право да опрашта људима грехе (Мт. 16, 18–19).

Доментијан своје писање наставља писањем својеврсне похвале[3] Св. Симеону, Сави и Стефану Првовенчаном. Претходна изјава да „од Бога буду венчана сва трипомоћника Христова" служи као увод у ту похвалу.

„Још у телу живи бише венчани обилном благодаћу од живога Бога, и прослављени различним чудесима" (Доментијан 1988: 157). Живот телесни човеку дао је Бог (1 Мој 2, 7). Појам венац који су добили смо анализирали. Благодат је у људски род дошло тек преко Исуса Христа (Јн 1,17) који ју је био пун од рођења (Јн 1,14). Излазила је из његових уста његових (Лк 4,22) тј. преко речи његових – од њега примисмо благодат, на благодат (Јн 1,16). Благодатна је и Марија, која је изабрана да га роди (Лк 1, 28–30). Преко њега је велика благодат сишла и на апостоле (Дј. ап. 4, 33).

Нагласак на обилној благодати, наглашава њихова дубину, њихово охристовљење и изједначава их са Христом, Богородицом и апостолима.

3 О похвали у оквиру других дела али и као самосталног жанра види: Трифуновић 1990: 323–325.

Изјава да су ту благодат сва тројица имала још док су били у телу, сведочи да је то и такво охристовљење било посведочено још пре њиховог представљања.

Чуда, која поменутој свештенотројици Доментијан приписује, чине само они који су од Бога послани (Дј. ап. 2, 22). У *Старом завету* чуда су чинили нпр. Мојсије (2 Мој 17, 6), Илија (1 Цар. 17, 1–3), у *Новом* осим Христа, апостоли Петар (Дј. ап 6, 8), Павле (Дј. ап 14, 9–10) и други. Дакле, они се изједначавају са најзначајнијим личностима *Старої и Новоі завета*. Док се за Симеона и Саву наводи да чине чуда и на другим местима у *Житију Светоја Саве*, за Стефана је ово усамљено место. То треба да истакне да је и Стефан – Симон од Бога послат.

За њихова имена изјављује „још док су били у живи на земљи бише написана на небесима, по речи апостола: Они који су добро служили, добар ред себи стекоше".[4] Записивање имена на небесима живим људима је алузија на Христове речи упућене седамдесеторици апостола, када им каже да се не радују што им се покоравају демони, него што су им за време земног живота, имена написана на небесима (Лк. 10, 20). Речи апостолске, које потом додаје Доментијан, део су ширег упутства Св. апостоа Павла, у којем он наводи кога и какве људе треба бирати за ђаконе у цркви (Тим 3, 13).

Познати су „Господу и његовим светим анђелима", а још у телу док су били беху од Бога беху „возљубљени" тј. завољени због њихове праве вере (Доментијан 1988: 158). Израз да су познати Господу и његовим анђелима, израз је Доментијановог позитивног става према свештенотројици. Колики је значај то што анђели познају људе онаквим какви они јесу, сведочи и податак да ће они судњег дана, одвајати праведнике од грешника (Мт 13, 39–42), једне слати у рај, друге у пакао. Свељубљеност, односно љубав је обећао Христос, Очеву онима који љубе њега и његовог сина (Јн 16, 27; 17, 23). Вера је одређена као тврдо чекање оног чему се надамо и доказивање онога што не видимо и преко ње добијамо сведочанства. Примери праве вере су бројни. Без вере није могуће угодити Богу. Правом вером познајемо да је свет речју Божијом савршен, али и благодат коју доби Авељ, да је Енох жив однет у небо, Ноје добио заповест да изгради барку, Аврам дошао у земљу обећану, Аврам био кушан да принесе Исак на жртву и сл. (Јев 11). Завољеност сам Бог одређује као љубав (1 Јов 4, 8), а Симеон, Сава и Стефан су је заслужили и због своје праве вере.

4 По приређивачу то се односи на Прву посланицу Св. апостола Павла Тимотију, гл. 3, стих 13 који гласи „Јер који дбро служе они добијају себи добар поступ и велику слободу у вери Исуса Христа" (Доментијан 1988: 157, 354). Као што се може приметити, речи из посланице су слободно интерпретиране.

Светог Симеона, Саву и Првовенчаног Доментијан назива трима светилима сведочанства Божијег, подигнутим од истинитог Бога, да би му своје отачаство привели (Доментијан 1988: 158).

Нова алузија је привођење отечества Богу. Бог обећава Мојсију да ће Јевреје, који су робови, подићи да буду његов народ (2 Мој. 6, 1–8). Такође, и да ће Јеврејима дати пророке који ће водити његов – божији народ (5 Мој. 18, 18), односно верне свештенике који ће радити по срцу Божијем (1 Сам. 2, 35). Да се саплеменици – отачаство приводи Богу од одговорних вођа пример су у Старом завету Аврам (1 Мој 18, 19), Јаков (1 Мој. 35, 2–3) и други. Најближи узор за поређење Доменијановог навода „подигнутим од истинитог Бога, да би му своје отачаство привели“ је место у Старом завету када Бог обећава да ће подићи цара Јеврејима (1 Цар. 14, 10 14). Ако се има у виду да је Немања као најмлађи од своје браће постао владар, а да је његов брат Тихомир погинуо, да је Вукан као првороћени требало да наследи престо, а наследио га је другороћени Стефан, онда ове речи добијају своје право значење. У *Новом завету*, Христос апостолима наређује да иду и да науче и крсте тј. да приведу цркву све народе хришћанској вери (Мт. 28, 19).

Светог Симеона, Саву и Првовенчаног, Доментијан одређује као три љубитеља пресвете вере Христове; тројицу испунитеља светих заповести, извршитеља његових закона (Доментијан 1988: 158).

Израз љубитељи вере Христове се односи на *Нови завет*. Љубав апостола према Христу, па према томе и његовој вери, се спомиње неколико пута (Јн 8, 42; 14, 28). Петра чак Христос изричито пита да ли га љуби (Јн 21,15). Јеванђелиста Јован наводи да је своје Јеванђеље написао да би људи веровали „да Исус јесте Христос, Син Божији, и да верујући имате живот у име његово“ (Јн 20, 31).

Заповести је Бог дао Мојсију, а потом их свих десет написао својом руком на камену (2 Мој. 20, 1, 3–17; 24, 12). Њих и њихов духовни смисао објаснио је Христос (Мт. 5, 21–48). Што се пак тиче божијих закона њима је посвећена трећа и пета Мојсијева књига.

Даље у тексту стоји: „Три – имајући једномислену вољу у три тела, сви једнодушни, једномислећи, и на једно гледајући, сви најпоше један пут живота“ (Доментијан 1988: 158).

Ово је можда најзанимљивији део за нашу тему. Три тела, свакако Св. Симеон, Сава и Стефан пореде са Личностима Свете Тројице.[5] Потом наводи у чему Немањићи могу са њима да се пореде. Једнодушност између Оца и Сина наводи сам Христос када каже да не може да чини ништа сам од себе, јер не тражи вољу своју него вољу Оца који га је посало. При томе додаје да,

5 О томе да Бог има три Личности сведочи на неколико места Нови завет, нпр. 2 Кор 13, 13.

ако сведочи за себе – његово сведочанство није истинито (Јн 5, 30–31). Поменута изјава сведочи о једнодушности Оца и његовог Сина. Такође изјављује да нико не може доћи Оцу на другачији начин до кроз њега (Јн 14, 6). О једносушности и једнодушности Христа и Духа Светога сведочи Св. апостол Павле речима да ко нема Духа Светога, Дух Христов није његов (Рим 8,9). О једносушности Оца, Сина и Светога Духа, сведочи анђео када јавља Богородици да ће родити Сина Највећега (Оца), а да ће је осенити сила Духа Светога, а то дете назваће се Син Божији (Лк, 1, 32–35). О томе који је то пут, пут у живот, сам Христос каже за себе да је он истина, пут и живот (Јн 14, 6). Ово је део где се они најдиректније и пореде са три Личности Свете Тројице.

Доментијан потом додаје: „Три – подобећисе непрестано Тројици, дан и ноћ, Оцу и Сину и Светоме Духу" (Доментијан 1988: 158).

Изјава три, односи се несумњиво на Св. Симеона, Св. Саву и Св. Стефана – Св. Симона. Израз „подобајет" најбоље је превести „као сличан, бити као неко" (Петковић 1935: 160). Дакле, други део упућује да су се њих тројица угледали да буду као Тројица: Отац, Син и Свети Дух. То непрестано угледање огледа се у метафори да су то радили дан и ноћ, дакле без престанка. Више од овога није могло ни да се изјави, а да се не оде у јерес.

„И три сатворише на земљи вољу Тројице, отац са два ваљубљена чеда, Свети Симеон са богоносним кир Савом, и са њима помоћник Божији кир Стефан, првовенчани краљ, сатворише вољу Божију на земљи, јавише се и небесни грађани на небесима" (Доментијан 1988: 158).

Овај део текста је утолико занимљивији што наводи по именима и сродствима која су то тројица која сатворише вољу Тројице. То је Свети Симеон, са два своја сина Савом и Стефаном Првовенчаним. Друго, изјава „да на земљи творе вољу Тројице", призив је који се налази и у молитви Оче наш, упућеној Богу – Оцу „да буде воља твоја на земљи као и на Небу" (Мт 6, 10; Лк 11, 2). Управо су они били ти који су на земљи вршили вољу Божију. Два пута Доментијан понавља да отац и два сина творе вољу, први пут Тројице, а други пут Божију. Понављање је увек, па и овом случају, у улози наглашавања. Помен грађана, на небесима, може само и једино да се односи на Небески Јерусалим и становнике који су се уселили у њега. Детаљан опис Небеског Јерусалима налази се у Откровењу Св. Јована Богослова (Откр. 21, 9–22, 5).

Потом Доментијан изјављује да Сава, рођен Духом Светим и Божијом благодаћу вођен, показа оцу своме пример Божије заповести. Свог брата Стефана научио је сваком богољубљу и страху Божијем његову душу. Сава је при том умно стадо свога отачаства поучио свакој доброј вери и све венча у име Господње.

> „Најмлађи телом од двојице, би прво рођен светим Духом, и Божјом благодаћу вођен, показа родитељу своме пример Божје заповести, и брата свога научи сваком богољубију, и сав страх Божји прикуца у његову богољубиву душу" (Доментијан 1988: 158).

Бити рођен Светим Духом је директна алузија на Христово рођење. Наиме, када се анђео обраћа Богородици, он јој каже: „Дух Свети доћи ће на тебе, и сила Вишњега осениће те; зато и оно што ће се родити биће свето, и назваће се Син Божији" (Лк 1, 35). Већ смо навели и да је божија благодат доспела до људи преко Исуса Христа. Бог је обећао благослов онима који слушају његове заповести, а проклетство онима који то не чине (5 Мој 11, 26–28). Брат кога је учио богољубљу је свакако Стефан. Љубав према Богу наређена је још у време Мојсија (5 Мој. 6,5; 3 Мој. 19,18), да би у Новом завету била поновљена: „Љуби Господа Бога свог свим срцем својим, и свом душом својом, и свом мисли својом" (Лк. 10, 27).

Израз „страх Божји прикуца у његову богољубиву душу" упућује на *Псалам 111*,[6] али и *Приче Соломонове*,[7] које дословно понављају речи које се налазе у псалму.

Радмила Маринковић, која је приредила издање *Житија Светог Саве* које смо користили, сматра да је Доментијанова паралела *три светила Богом изабрана* са Светом Тројицом изграђен по узору на Савину беседу о Св. Тројици и правој вери у претходног глави овог житија (Доментијан 1988: 148–154, 354).

Напред наведене чињенице указују да је Доментијан искористио прилику, опис крунисања Стефановог да нагласи његову светост. Сматрамо да је узрок томе била потреба за сакрилизацијом краљевства и краљевске титуле.

Међутим, када касније Доментијан буде писао своје друго дело *Житије Св. Симеона*, у њему се више идеја о свештенотројици неће појављивати. Постојаће само и једино идеја о свештенодвојици – Св. Симеону и Св. Сави.[8] Неће бити идеје свештено тројице ни у алузијама.

Сматрамо да, иако није постојало ни Житије, ни Служба овом светитељу, управо у *Житију Светог Саве* он је доживљен и представљен као светитељ. Ипак, то није одговор на питање зашто за време трајања српске

---

6 „Почетак је мудрости страх Господњи", Пс. 111, 10.

7 „Почетак је мудрости страх Господњи", Приче, 1, 7.

8 Нпр. када за Св. Симеона и Св. Саве каже да су оба богољубца и светољубца, светим потребама обезбедила довољно свега манастиру Хиландару, да има за до двеста монаха. Стефан Првовенчани се помиње само уколико су њих двојица ктиторско право пренели на њега и његове потомке (Доментијан 1988: 291). Затим, поводом годишњице смрти Св. Симеона, на чијем обележавању бораве проте и монаси из осталих светогорских манастира, Доментијан пише похвалу Св. Симеону и Св. Сави (Доментијан 1988: 303–305).

средњовековне државеније добио ни Житије ни Службу. Одговор на то питање превазилази тему овога рада.

Стефана Првовенчаног, први српски краљ династије Немањића добио је Житије и Службу после 1629. године, када му буде саставио патријарх Пајсије (Павловић 1965: 52).

ИЗВОРИ

Даничић 1860: Ђуро Даничић. *Живот Светога Саве*. Нап. Доментијан [погрешна атрибуција уместо Теодосија]. Биоград (Београд): Државна штампарија.

Даничић 1866: Ђуро Даничић. *Животи краљева и архиепископа српских*. Нап. архиепископ Данило и други. Загреб: Штампарија Светозара Галца и ком.

Доментијан 1988: Доментијан. *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Прев. Лазар Мирковић. Прир. Радмила Маринковић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Новаковић 1871: Стојан Новаковић. „Живот српског испосника Петра Коришког". Нап. Теодосије. *Гласник Српског ученог друштва* 29, 320–346.

Петковић 1935: Сава Петковић. *Речник црквенословенског језика*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија у Сремским Карловцима.

Свето писмо Старог и Новог завета. Библија 2014: *Свето писмо Старог и Новог завета. Библија.* Превео Стари завет митрополит црногорско–приморски Амфилохије (Радовић), умировљеи епископ захумско–херцеговачки Атанасије (Јевтић), Нови завет Комисија Светога Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. Београд: Свети архијерејски синод.

Теодосије (1988): *Службе, канони и Похвала*. Приредила Биљана Јовановић-Стипчевић. Данашња језичка верзија Димитрије Богдановић, Биљана Јовановић-Стипчевић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић–Медаковић 2000: Милош Благојевић – Дејан Медаковић. *Историја српске државности I*. Нови Сад: САНУ огранак у Новом Саду: Беседа.

Благојевић 2004: Милош Благојевић. *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Богдановић 1991: Димитрије Богдановић. *Стара српска књижевност*. Београд: Досије: Научна књига.

Ђекић 2017: Ђорђе Ђекић. „Свети Јован Владимир – од кнеза до светог краља". *Едиција Свети Јован Владимир*, књ. 6. Цетиње: Митрополија црногорско – приморска: Светигора.

Кашанин 1988: Милан Кашанин. „Јеромонах Доментијан". Доментијан. *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Прир. Радмила Маринковић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 9–38.

Марјановић Душанић 1997: Смиља Марјановић Душанић. *Владарска идеологија Немањића*. Београд: Српска књижевна задруга: Свети архијерејски синод Српске православне цркве: Cllio.

Павловић 1965: Леонтије Павловић. *Култови лица код Срба и Македонаца*. Смедерево: Народни музеј Смедерево.

Поповић 2013: Даница Поповић. „Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске „канонизације“ у средњовековној Србији“. *ЗРВИ* 50/2, 573–584.

Радојичић 1988: Светозар Радојичић. „Лик светог Саве у Доментијановом Животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобног оца и богоносног наставника Саве“: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Прир. Радмила Маринковић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 39–50.

Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит.

Đorđe N. ĐEKIĆ

THE IDEA OF THE HOLY TRINITY – "THREE SAINTS CHOSEN BY GOD" IN THE WORK OF DOMENTIAN

Summary

Domentian, by far the greatest ideologist of the Serbian medieval country, created the idea of the Holy Trinity – "three saints chosen by God". In this concept he included Saint Simeon Mirotocivi, Saint Sava and Saint Stefan the First Crowned. This idea was shown and elaborated in "Zitije Sv. Save".

Even though he had mentioned it before, he accentuated and elaborated it while crowning Saint Stefan the First Crowned. He compared the three Nemanjic's with three faces of God and also with Saint Jovan Krstitelj, and Virgin Mary. Apostles and Domentian himself did not get back to this idea anymore neither in "Zitije Sv. Save", nor later in "Zitije Sv. Simeona". Other authors, Tehodosie and Danilo the Second, did not mention it as well.

The impression, that this idea was created and developed only by the need to give legitimacy to the crowning of Stefan, is still present.

Key words: Domentian, Saint Sava, Saint Simeon Mirotočici, Stefan the First Crowned, the Holy Trinity, kingdom, Theodosie, ecclesiastical two.

Рад је предат 25. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св. 45, 2018

УДК 94(497.11-89)"1910"

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Александар М. САВИЋ***
Филозофски факултет, Београд

АРБАНАШКЕ ПОБУНЕ У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1910. ГОДИНЕ***

Апстракт: У раду се указује на покушај новог, младотурског режима да уведе неке новине и изврши наплату заосталих пореских обавеза, које су наишле на неодобравање Арбанаса у Косовском вилајету. Настојање турских власти да спроведу у дело своје замисли наишло је на велики отпор међу арбанашким становништвом, који је током прве половине 1910. године кулминирао и претворио се у отворени сукоб са турском војском. Побуне су се јављале спорадично и преносиле се из једног у други крај. Таква ситуација довела је до померања турске војске из других делова Османског царства и концентрацију у крајевима захваћених побуном. Пасивно понашање турских државних органа и војске одлагало је решавање овог проблема. Тек када се с турске стране одлучније поступило, дошло је угушења побуне. Одлучујућу улогу у тим збивањима имао је Шефкет Тургут паша, који је нанео неколико важних пораза побуњеницима. Арбанашке побуне током прве половине 1910. године показале су сву слабост Османског царства, али и спремност великих сила да се активно укључе у решавање овог питања, гледајући пре свега своје интересе.

Кључне речи: Османско царство, Косовски вилајет, Арбанаси, арбанашке побуне, турска војска.

Младотурска организација Комитет за јединство и напредак је, у намери да спречи мешање великих сила у унутрашња питања Османског царства, јула 1908. године извела државни удар. Успешно изведена акција младотурака приморала је султана Абдул Хамида II (1876–1909) да 23. јула 1908. године

* Научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Истраживач–приправник, aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

*** Рад је написан у оквиру пројеката *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028) и *Српска нација: интеграативни и дезинтеграативни процеси* (ев. бр. 177014), које је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

врати на снагу Устав из 1876. године. Међутим, султан није хтео потпуно да се помири са поразом, те је стога у пролеће наредне године дошло до неуспешног контраудара. Претрпљени неуспех довео је 27. априла 1909. године до смене на престолу. Султан Абдул Хамид је свргнут, а уместо њега је дошао Мехмед V Решад (1909–1918). Убрзо по учвршћивању власти, младотуруци су намеравали да отпочну реформисање државе и друштва, да изврше унутрашњу консолидацију Царства и продуже му животни век (Shaw, Kural Shaw 1977: 266–267, 273–282; Димон, Жоржон 2002: 696–704; Поповић 1928: 160, 162–163; Зафировић 1988: 392–393).

Настојање младотурских власти да заведу ред, наплате деценијама ненаплаћене порезе и прикупе регруте за редовну војску, изазвало је револт Арбанаса Косовског вилајета.[1] Мере младотурског режима Арбанаси су видели као угрожавање својих племенских слобода и унутрашње самоуправе, која се граничила са политичком самовољом најчешће изражаваном потпуним игнорисањем централних органа власти и финансијских обавеза према држави. Арбанаси су потезе младотурака пратили с посебном пажњом и користили сваку прилику да изразе незадовољство путем протеста. Оваква реакција Арбанаса је нарочито дошла до изражаја када је изашла наредба о забрани ношења оружја и наредба о искључивој употреби арапске азбуке, повећању пореза, узимању регрута и примени правилника о наплати трошарине у Косовском вилајету. Они нису остали неми ни приликом путовања два француска инжењера, Вронецког и Бернара, у Пећ ради трасирања пруге Мердаре – Липљан – Јадранско море. Арбанашки покрети, нарочито у Косовском вилајету од 12. јула 1908. до почетка 1910. године, налазили су се у латентном стању и, по речима Јована М. Јовановића, генералног конзула Краљевине Србије у Скопљу, представљали су само израз незадовољства. Као сведок многих догађаја, Јовановић није предвиђао смиривање ситуације, већ напротив, прогнозирао је организованије покрете ширих размера.[2]

Први већи сукоб између побуњених Арбанаса и турске војске избио је половином фебруара 1910. године у близини Дечана, између села Луке и Белега. Иако је турска војска располагала брдском артиљеријом, имала је преко двадесет погинулих војника и једног официра. У приштинском конзулату Краљевине Србије нису били детаљно информисани о разлозима који су

1 Косовски вилајет је био формиран као административно-територијална јединица Османског царства 29. јануара 1877. године. После више административних прерасподела, од 1888. године се усталила његова подела на шест санџака: Пљеваљски, Новопазарски/Сјенички, Приштински, Пећки, Призренски и Скопски. Исте године седиште вилајета је било премештено из Приштине у Скопље (Јагодић 2009: 4–7; Британски документи за историјата на Македонија V, док. 45; Станковић: 1910: 86).

2 Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914 (=ДСПКС), књ. IV, св. 1/I, док. 232, 558–559.

довели до овог сукоба, једино су имали сазнања да се међу Арбанасима Пећке и Ђаковичке нахије осећало велико незадовољство и спремност на даље побуне.[3] Читав крај између Пећи и Ђаковице одметнуо се од турске власти, а путовање у тој области било је скоро онемогућено. Несигурност путовања осетио је и Цветко Јакић, драгоман руског конзулата у Призрену, који ни уз пратњу заптија није могао да дође до Дечана. Протест Арбанаса се огледао и у неодазивању у војску, тако да је Пећка нахија дала свега два регрута, и то Циганина, а Ђаковичка једног. Због противљења Арбанаса, ни Срби нису позивани у војску. Интересантно је да се у регрутном списку у Пећи, након ових побуна, налазило више Срба него Арбанаса. У Ђаковици је формиран и комитет, чији је главни одбор бројао 30 чланова. Овај комитет није изнео циљеве побуне, већ само противљење, са посебним нагласком на нове бидате и порезе и немешање власти у арбанашке послове. Последњи наведени захтев појављивао се и у другим деловима Косовског вилајета. Прекид свих путних комуникација између Пећи и Ђаковице није био довољан Арбанасима, па су у знак одмазде за сукоб у Белегу напали једну пећку касарну. Пушкарање је трајало читаву ноћ и војници су уз велике напоре успели да одбију напад. Велики успех овог арбанашког покрета био је позив пећког мутесарифа Исмаил Хаки беја у Солун и Призрен, где је требало да одговара за своје поступке.[4]

Скоро истовремено, Арбанаси у Призрену и Ђаковици су се побунили и сукобили са турском војском због позива Срба у војску.[5] Ревносно кретање Арбанаса изазвало је пажњу српске владе у Београду и њеног председника Николе Пашића, који је издао наређење конзулу у Приштини да с пажњом прати и извештава о арбанашким покретима, тежњама и везама.[6] Нови сукоб избио је међу самим Арбанасима у Сиринићкој жупи, у селу Брод, у којем је један од сукобљених рањен. Због заоштравања ситуације и с циљем да се спречи ширење конфликта, у тај крај је отишао феризовићки мудир са комесаром и 10–12 заптија. Међутим, одлазак мудира довео је до још већег заоштравања прилика, које је претило да прерасте у сукоб са влашћу. У тај крај је било послато још 40–50 војника, јер су се сукобу придружили и Арбанаси из села Битиње и Коштањево.[7]

---

3 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ППО), 1910, ред 425 (I), ПП бр. 950, писар Љ. Нешић – Министарству иностраних дела, Приштина 17. фебруар/2. март 1910.

4 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 201, 507–508; Конзулска писма 1905–1911, док. 46, 181–184.

5 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 968, Телеграм Милана Ракића из Приштине 21. фебруар/7. март 1910.

6 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 950, Концепт одговора Н. Пашића, Београд 20. фебруар/6. март 1910.

7 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 1329, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 8/21. март 1910.

Увођење нових бидата (пореза) послужило је као изговор Арбанасима за нова прикупљања и протестовања. Као средство за остваривање својих циљева користили су и затварање пута од Приштине ка Преполцу. Арбанаси су код лужанског моста наишли на двојицу пиљара из Куршумлије, који су намеравали да купе арпацик, и вратили их натраг. Путовање из Старе Србије у Србију су били приморани да прекину и врате се својим кућама и неки Приштевци. Чете су вратиле и девет заптија које су биле упућене на турску границу на Преполцу. Због оваквог понашања Арбанаса, из Приштине је био упућен мали одред заптија са нешто аскера, да отвори пут.[8]

У свим деловима Косовског вилајета ситуација се свакодневно погоршавала. По узору на Арбанасе из Ђаковичке казе, и они из осталих делова Косовског вилајета почели су да се групишу и организују против власти. У Подгору и Прекорупљу су почели да нападају представнике турске, грађанске или војне власти. Крстарили су по свим путевима, пљачкали и нападали путнике. Свуда је владала несигурност, а пут Пећ–Митровица био је готово пресечен. Број Арбанаса који су крстарили на путевима кретао се од 800 до 1000 људи, а главни стан им се налазио у селу Јунику, у кули познатог Алила Мехмеда, једног од вођа овог покрета. Бројни су били разлози због којих су се Арбанаси бунили, али на њихове одлуке знатно је утицало увођење трошарине. Власти у Пећи нису ни покушале да уведу трошарину, док су је у Митровици, Приштини, Феризовићу и Призрену наплаћивале два или три дана. Због протеста Арбанаса у тим местима количина и врста робе која се уносила у град само је евидентирана, али трошарина није наплаћивана. Турске власти су се одлучиле на овакав потез желећи да задовоље Арбанасе који нису одустајали од својих захтева и чији су покрети почели да се преносе и у остале крајеве. Покрет из Пећи пренео се и на Арбанасе у Лабу који су пресекли пут Приштина–Преполац.[9]

Акумулирано незадовољство Арбанаса прерасло је у пролеће 1910. године у отворену побуну против власти. Сукоби са војском су се јавили у области Лаба, у Приштинском санџаку. На основу бројних телеграма којима је вицеконзул из Приштине Милан Ракић извештавао Министарство иностраних дела у Београду, закључује се да је борба између Арбанаса и војске била озбиљна. Иако је војска добила појачање из Приштине, Скопља и Феризовића, претрпела је велике губитке и заробљен јој је један топ. Било је приметно да су Арбанаси у овом сукобу променили своју бојну тактику и нападали у четама од неколико десетина људи. Арбанаси су још пре почетка борбе упутили своје изасланике у Гњилане, Феризовић, Пећ и Љуму

8 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 1570, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 18/31. март 1910.

9 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 212, 523–524.

да затраже помоћ од својих сународника.[10] Како им је помоћ стизала са свих страна, а нарочито из правца Липљана, војска је своје снаге усмерила на заузимање тог пута. На тај начин комуникација са Приштином је била прекинута и једино је био слободан пут према железничкој станици. Као контрамеру Арбанаси су забранили сељацима да одлазе у Приштину, што је довело до оскудице у дрвима и храни. Турске власти које су се нашле у незавидном положају у односу на Арбанасе биле су приморане да преговарају са побуњеницима. Једно изасланство Арбанаса које је бројало десет чланова дошло је у Приштину и примљено је код команданта војске на вечеру. Са њима се поступало као са гостима.[11] На тај начин је завршена арбанашка буна у Лабу, али како поменута десеторица Арбанаса нису важила за виђеније у том крају, за турске власти то није представљало никакву гаранцију за успостављање реда и мира. Главни покретачи ове акције су се након борби повукли у своја села и чекали повољан тренутак да наставе са новим побунама. Када се радило о Арбанасима, војне старешине нису предузимале ништа конкретно, већ су само слали обавештења у Солун и Цариград, одакле су чекали инструкције. То чекање инструкција, по Милану Ракићу, било је „главно занимање власти – кад год су у питању Арнаути".[12]

Арбанаси нису престајали са новим окупљањима и држањем разних зборова. После покрета у Пећи, Ђаковици и Лабу организовање су наставили и Дреничани, који су у селу Броњи и под вођством Рам Љутана донели одлуку да не примају никакве бидате.[13] Дреница је постала центар арбанашког покрета, нарочито од када су јој се придружили побуњеници из Подримља и Острозуба. Главни стан им се налазио у Добрашевцу, Слатини, Читакову и Грабовцу, али како ту није било довољно хране за окупљене, они су је набављали из околних српских села, међу којима су Кузмин, Помазетин, Белаћевац, Добрево и Радево. Међу Арбанасима су важила строга правила која су предвиђала и казне за преступнике. Главни циљ им је био заузимање Приштине, и пре ступања у борбу јасно су истицали своје захтеве, који су подразумевали неплаћање нових пореза, као што су прирез и трошарина, већ плаћање само постојећих, попут вергије, десетка, ђумрука и давања војника. Међу захтевима се могло чути да њихови војници служе свој рок у „Арнаутлуку", да цивилни и грађански чиновници не буду странци, јер би непознавање језика довело до несугласица између власти и Арбанаса.[14]

10 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 231, 560.
11 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I); Конзулска писма 1905–1911, док. 47, 184–188.
12 Конзулска писма 1905–1911, док 48, 188.
13 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 222, 539.
14 У збирци докумената неправилно су ишчитана имена појединих села. Тако, на пример, стоји Поможетин, а исправно је Помазатин, и уместо Белашевац треба Белаћевац. ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 261, 613–614.

У намери да остваре своје циљеве, Арбанаси су изводили и појединачне акције. Тако је на њихов наговор Јашар Абаз Балонић из Пећи пуцао на пећког мутесарифа, Сами Хаки беја, и команданта тамошње војске, Ружди беја. У пуцњави која се догодила усред вароши, на месту званом Пеливан мајдан, Хаки беј је био рањен у десно раме, док је Ружди беј упуцан у главу и на месту остао мртав. Зликовца нико није гонио нити узвратио паљбу, осим Ђерим бега Махмудбеговића, након чега је побегао. Овај догађај је изазвао опште задовољство пећких Арбанаса и знатно утицао на погоршање ситуације у том крају.[15]

Оваква ситуација у Пећи охрабрила је Арбанасе из других крајева, да наставе са даљим побунама и борбама. На Преполцу се чула топовска паљба из лапске долине и Приштине, где је дошло до поновне борбе између Арбанаса и аскера на Косову око саме вароши.[16] Арбанаси предвођени Исом Бољетинцом су у том сукобу са војском одузели четири топа и заробили педесет аскера, а војни магацин у Вучитрну опљачкали. Железничка пруга Скопље–Митровица била је оштећена, а телеграф прекинут.[17] Царинарница на Преполцу је располагала подацима о јакој топовској паљби из правца Приштине, са којом је саобраћај био потпуно прекинут.[18] Иако је Иса Бољетинац активно учествовао у изазивању нереда и сукоба са војском, у Митровици није било никаквог покрета. То се може објаснити чињеницом да су код митровичких Арбанаса била свежа сећања на пораз на Ситници 1903. године, када је погинуо руски конзул Шчербина. Други разлог због којег је у Митровици било мирно стање, јесте да је била договорена висина трошарине између виђенијих Арбанаса и Турака и власти. Арбанаси из познатих арбанашких села Чабре, Брабонића, Шипоља, Љуште, Винарца, Гушевца, Засеља, Орахова, Бољетина, Жажа, Бистрице, Батаира су на једном мањем скупу одржаном у Церањи донели одлуку да се не прикључују покрету. Исти став о арбанашким побунама имали су и Арбанаси из Плава и Гусиња, као и они који су били насељени у селима око Пазара, Сјенице и Пљеваља.[19]

За разлику од наведених места, ситуација у појединим деловима Косовског вилајета, изазвана арбанашким покретима, довела је до покретања бројне турске војске. Чланови Генералног конзулата Краљевине Србије

15 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I), П бр. 1650, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 22. март/4. април 1910.

16 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I), П бр. 1656, Вицеконзул М. – Министарству иностраних дела, Приштина 23. март/5. април 1910.

17 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I), П бр. 1657, Министарство финансија – Министарству иностраних дела, Београд 24. март/6. април 1910.

18 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I), П бр. 1658, Министарство финансија – Министарству иностраних дела, Београд 24. март/6. април 1910.

19 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 371, 784–785.

у Скопљу били су очевици експедиције два скопска и једног кумановског батаљона и осам до десет батаљона из разних гарнизона III корпуса. У Скопљу су располагали информацијама да се петнаестак хиљада окупљених Арбанаса налазило између Племетине, Бабиног Моста и Грдеча, а око двадесет хиљада на путу између Митровице и Пећи, у којој је било проглашено опсадно стање. Сукоб код Племетине завршио се поразом Арбанаса, који су били приморани на повлачење пред топовима. Командант војске је телеграмом извештавао валију о овом сукобу и тврдио да је „топ једино средство којим се Арнаути могу поуздано умирити".[20] Овај сукоб је обележио прелазак 200 војника на страну Арбанаса, са којима су се борили против турске војске. Бројно стање Арбанаса се кретало око 10.000 и у читав покрет је, по сазнањима Генералног конзулата Краљевине Србије из Скопља, била умешана једна страна сила. Такође, поуздано се тврдило да је покрет изазвао ново кретање турских трупа и да је за десетак дана преко скопске станице било послато девет батаљона, и то: из Скопља I и IV батаљон 20. и 21. пука са 360 људи у Митровицу, из Битоља II батаљон 18. пука са 300 људи и III батаљон 22. пука са 300 људи, из Биљаче је био упућен I батаљон 17. пука са 300 људи. Сва три батаљона била су упућена у Приштину, док су према Митровици били упућени из Демир Хисара IV батаљон 36. пука са 290 људи, из Сера IV батаљон 34. пука са 290 људи, из Караферије I батаљон 67. пука са 290 људи, из Караса III батаљон 35. пука са 290 људи и из Велеса II батаљон 20. пука са 290 људи.[21] Војска која је била упућена у Приштину, у којој је стање било веома критично, није била довољна да спречи бројне побуњене Арбанасе, а њено премештање оставило је Скопље, Куманово и Велес без икаквих трупа.[22] Према неким проценама претпостављало се да је турска војска располагала са 5.374 војника и три батерије послуге, што није прелазило бројку од 6.000 људи. Број војника није био довољан да би се спречили арбанашки покрети и буне. Према мишљењу Милана Ракића, за умирење Арбанаса, успостављање реда и осигурање надмоћности државне власти у Приштинској, Митровичкој, Гњиланској, Вучитрнској, Феризовићкој, Призренској, Ђаковичкој и Пећкој нахији било је потребно свакодневно присуство војске од педесет до шездесет хиљада људи у тим крајевима.[23]

Поред чињенице да је Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу располагао подацима о премештању турских трупа, имали су и одређена сазнања о кретању Арбанаса и сукобима са војском. Ове информације су се умногоме поклапале са онима којима су располагали и представници

20 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 227, 551–552.
21 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 229, 555.
22 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 230, 556–557.
23 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 237, 569–570.

осталих земаља у Скопљу. Тако је било познато да има око 30.000 наоружаних Арбанаса, да су им вође Иса Бољетинац, Бећир бег Карапиљко, бивши харем–ћехаја султана Абдух Хамида, Хасан Хусејин из Будакова, Сали Иса, побратим Исе Бољетинца, Бајрам Дукља из Ђаковице, Сулејман Батуш, Хасан Феровић из Плава и Садик Алач из Приштине. Међу побројанима нарочито се истицао и наметнуо као главни предводник Иса Бољетинац, а највише побуњених Арбанаса било је из Митровичке, Вучитрнске, Гњиланске и Прешевске казе.[24] Пошто је број регуларних турских јединица на овом подручју почетком побуна био мали, органи централне власти су избегавали сукобе и покушавали да умире Арбанасе, све до оног тренутка док није дошло до знатније концентрације војних снага. Тада је одлучено да се ред и мир успоставе помоћу оружја. Овај задатак био је поверен Шефкет Тургут паши, који је именован за врховног команданта турских војних јединица у Косовском вилајету (Политика, 25. март 1910, 1; Политика, 30. март 1910, 2; Сведочанство о Косову 1901–1913, 385–403; Конзулска писма 1905–1911, док. 45–49, 181–197; Документи о Рашкој области 1900–1912, док. 176, 268–270; Поповић 2007: 351–352; Зафировић 1988: 398–399; Skendi 1967: 391–394; Микић 1988: 74–75; Бартл 2001: 126–127; Батаковић 1989: 275–276). Он је припадао групи просвећених Турака и важио је за врло спремног и енергичног официра. Пре повереног задатка службовао је у Једрену и налазио се на челу II дивизије II корпуса. Раније је био војни изасланик при турском посланству у Букурешту. Именовање Шефкет Тургут паше за команданта изгледало је као прави избор Порте. Руски посланик у Цариграду Чариков је сматрао да ће један такав официр, којег је одликовала тактичност, показати праву одлучност и спремност у извођењу поверене му мисије.[25] Пре него што је ушао у западни део Старе Србије, Тургут паша је побуњеним Арбанасима упутио један помирљив проглас, који не само да није имао никакав ефекат, него је код њих изазвао подсмех. Видећи да побуњеници нису пристали на помирљивост, Тургут паша је извршио распоред војске од 10.000 војника на три дела. Према том распореду, један део је требало да иде из Приштине ка Вучитрну, други из Липљана ка Призрену, а трећи ка Пећи и Ђаковици, док је Липљан био предвиђен за снабдевање целе војске и место за рањенике.[26]

Упутивши се на побуњено подручје, Тургут паша је на први већи отпор наишао код Качаника, где му се супротставило 5.000 Арбанаса под вођством Идриза Сефера. Арбанаси су ову стратешки важну позицију

24 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 233, 561.

25 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 1857, Посланик П. Гавриловић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Цариград 3/16. април 1910.

26 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 278, 638.

држали готово недељу дана, али су 30. априла били приморани да се повуку у Гњиланску казу, где су настављени спорадични сукоби са војском по селима. Турска страна је у сукобу код Качаника претрпела велике губитке и само у једном дану из Скопља за Солун је било упућено 76 рањених војника и 3 официра, док су они са лакшим повредама пребачени на лечење у митровичку болницу. Насупрот турској страни, Арбанаси су имали мање жртава и губитака. Они су потиснули војску, одузели јој преко 500 пушака и повукли се тек када су видели да им горе села међу којима су Пожарање, Кабаш, Бинач и Љубижда. У самом Качанику није било директног сукоба завађених страна, а Арбанаси који су запосели улаз у кланац повукли су се без отпора, што је омогућило Осман паши да са делом војске заузме то место.[27]

Битка код Качаника била је предмет интересовања како турских власти, тако и представника великих сила. Често су саопштења, потекла са турске стране, била у супротности са извештајима дипломата, представника држава у овом делу Османског царства. Тако су турске власти о бици код Качаника издале једно саопштење у којем се говори о великом броју мртвих и рањених, као последици пометње међу војницима који су пуцали једни на друге, мислећи да се ради о побуњеним Арбанасима. Истовремено, они су порицали и паљење села и изговарали се да су пуцали само на она из којих је пружан оружани отпор.[28]

За разлику од Тургут паше који је показао одлучност да се обрачуна са арбанашким побуњеницима, у осталим крајевима Косовског вилајета држање војске је било пасивно. Ако се узме у обзир чињеница да се у Косовском вилајету налазило непуних 15.000 редовних и 16.000 мобилисаних, можда се овакав став турских власти према арбанашким побунама може објаснити недовољним бројем војника. За успостављање реда у побуњеним крајевима био је потребан много већи број војника. У том тренутку Османско царство није могло да прихвати ту обавезу због несигурне ситуације у Јемену и још неким местима у Малој Азији, кредита и планираног новог зајма. У сваком случају, нова мобилизација би превише исцрпела средства из Министарства финансија, предвиђена за текуће државне потребе.[29] Зато су на сазнање да се Арбанаси окупљају и организују, војни команданти слали извидницу да провере тачност информација, и на томе се све завршавало.

27 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 308, 689.

28 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 313, 696; АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП Бр. 899, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 20. април/3. мај 1910.

29 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 319, 705; АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), Пов. Бр. 174, Ј. М. Ненадовић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Цариград 21. април/4. мај 1910.

Нико није предузимао одлучније кораке да спречи окупљање Арбанаса. Војска се задовољавала ноћним запоседањем улаза у Приштину, бојећи се напада на варош. Све је указивало на то да постоји нека наредба да се избегавају сукоби и не узнемиравају Арбанаси. Разумљиво је да се поред оваквог држања власти осећао све већи покрет међу побуњеницима. Пасивност власти према побунама наводила је бунтовнике да се без икаквих сметњи припремају за нове борбе. У околини Голеша и дубље, у Дреници, били су окупљени у броју од 5.000, а главни стан им се налазио у селима Добрашевцу и Слатини. По угледу на Дреничане, окупљања је било и у другим крајевима. Арбанаси из Подримља су се окупљали у Ораховцу, из Пећке нахије у Јунику, док су Гњиланци држали збор у Пожарању, и донели одлуку: „Ако у ма ком крају Арнаутлука пукне пушка, да одма изађу на Качаник, разоре мостове и железничку пругу".[30]

Покрет Арбанаса се преко Гњилана ширио у Прешевску казу. Генерални конзул из Скопља је располагао поузданим информацијама да је 18. априла у Прешево дошло 28 изасланика побуњених Арбанаса који су их наговарали на нереде, а у случају неодазивања и неприкључења побуњеницима, запретили су паљењем села.[31]

И у другим деловима Косовског вилајета Арбанаси су се окупљали и отворено сукобили са војском. Отпочели су са војском борбу у близини села Штимља, између Феризовића и Липљана, заузели јаку позицију код Црнољева и Загорца и прекинули телеграфску везу.[32] Арбанаси су отпочели битку, па је током ноћи један део војске био упућен из Феризовића у Призрен, а други у Липљан. На путу између Штимља и Годанца отпочео је напад побуњеника по целој линији, чак до Рибара. Иако су у овом окршају били употребљени сви топови и митраљези, Арбанаси су показали велику спремност и упорност да се обрачунају са војском.[33]

Војска која је била упућена из Феризовића у Призрен имала је задатак да смири побуне у околини Ђаковице. На путу код села Годанце наишла је на наоружаног Арбанаса који није пристао на разоружавање, већ је отворио ватру. На његов пуцањ убрзо су се окупили и остали Арбанаси и сукобили са војском. Исход борбе је био кобан по њих јер су

30 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I), П бр. 1861, Вицеконзул М. Ракић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 3/16. април 1910.

31 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I), П бр. 2000, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 9/22. април 1910.

32 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (I); Конзулска писма 1905–1911, док. 49, 193. Између оригиналног извештаја и оног који је објавио Андреј Митровић постоји разлика. У оригиналу стоји „код Црнољева и Загорца", а код Митровића наводи „код Црнољева и Борца". Такође, Митровић пише да је прекинута телефонска веза, а у оригиналу је реч о телеграфској.

33 Конзулска писма 1905–1911, док. 49, 192–193.

изгубили око 1.000 људи, док је војска претрпела мале губитке. Покрет се брзо ширио, Арбанаси из Гњиланске и дела Прешевске казе су се удружили са окупљенима из Качаника и заузели качанички теснац код места где се налазе три моста и један тунел. Маса од три до пет хиљада људи је зауставила воз који је ишао из Скопља за Митровицу, разоружала један вод, одузела им све што су поседовали, а службеном особљу наредила да не превозе војнике.[34] Задржавање возова који су саобраћали на линији Скопље–Митровица било је и даље настављено, па је зато војска кренула из три правца ка Качанику, а свој штаб преместила из Липљана у Феризовић.[35] Поједини официри Арбанаси, који су службовали у турској војсци, захтевали су измирење са побуњеницима и претили напуштањем службе и одласком у крајеве захваћене побуном. Серски редифи су одбили да одлазе у Косовски вилајет и својом одлуком изазвали сличан отпор и у другим деловима Царства.[36]

Увиђајући да отпор Арбанаса поприма све шире размере, војска је одлучила да делује енергичније, па је наредила прекид саобраћаја на прузи Скопље–Митровица. Било је забрањено кретање према Качанику, који је, према вестима вилајетских власти, после краће борбе у којој Идриз Сефер и његови истомишљеници нису показали велику храброст, заузет. Војска је наставила даље надирање и заузела качаничко село Руњево, а Арбанаси наставили са повлачењем.[37]

Заузећем Качаника настало је затишје у овом крају, а Шефкет Тургут паша се са своја два помоћника и главним штабом вратио у Феризовић. Могуће је његов повратак био условљен новим покретима Арбанаса у крајевима око Пећи и Ђаковице, или прикривеним бунтом међу официрима. Истовремено се из Мелника и других крајева очекивао и долазак нове војске која је требало да се задржи у Скопљу.[38] Међутим, турске власти су се суочавале са тешкоћама око прикупљања редифа који нису хтели сукобе са Арбанасима. И сâм Џавид паша, који је био постављен за команданта у Скопљу, изјављивао је да неће прихватити команду, све док му не дају carte blanche.[39] За разлику од њега, Рифат паша, министар војни, изјављивао је да

34 АС, МИД ПIIО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2144, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 12/24. април 1910.

35 АС, МИД ПIIО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2205, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 15/28. април 1910.

36 АС, МИД ПIIО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2178, Телеграм конзула Ж. Балугџића – Министарству иностраних дела, Солун 17/30. април 1910.

37 АС, МИД ПIIО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2205, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 16/29. април 1910.

38 АС, МИД ПIIО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2193, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 19 април/2. мај 1910.

39 АС, МИД ПIIО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2203, Телеграм конзула Ж. Балугџића – Министарству иностраних дела, Солун 15/28. април 1910.

ће се војска упућивати у крајеве захваћене побунама, све док се ситуација не смири и не заведе ред. Биле су предузете и одређене мере за појачање Шефкет Тургут пашине војске.[40]

Даље кретање војске је било настављено и праћено новом мобилизацијом војника III корпуса, чији је један део био упућен у Феризовић. Већ током ноћи у Скопље је стигао и један одред војске – 18. батаљон стрелаца са 309 војника и 18 официра, који су одмах били упућени у Куманово и Прешевску казу. Према писму које је добио руски конзул из Митровице од свог колеге, закључује се да Арбанаси из околине Пећи, Ђаковице и Призрена у том тренутку нису ништа предузимали. Арбанаси са Косова, заједно са Пећанцима и Ђаковичанима спремали су се да заузму Пећ и Ђаковицу.[41] Према извештају конзулата из Скопља од 5. маја, због побуне Арбанаса у Ђаковици и околини неопходно је било стално слање војске у те крајеве. Тамо је био упућен један батаљон редифа из Драме – III батаљон 41. пука са 836 војника и 12 официра и пуном ратном опремом. Што се тиче ситуације у Гњиланској кази, Арбанаси су запосели све прелазе који воде према Прешеву. Према извештају приштинског конзулата, косовска операциона војска је са гњиланским Арбанасима имала сукоб у којем је код села Смире претрпела губитке, и том приликом је разбијено 4 батаљона, заробљено 50 војника, отете су им пушке, муниција, новац и командантов шатор. Готово истовремено је и Ђаковица пала у руке побуњеницима, тако што се командант гарнизона предао.[42]

Иако су почеле да се шире разне гласине о Портиној политици и њеној тежњи да што пре дође до измирења са Арбанасима, извршена је организација командног кадра. За команданта у Скопљу је био постављен Џавид паша, у Митровици Џебар паша, у Битољу Керим паша, у Серезу Саид паша и у Солуну Осман Рифат паша.[43] Међу именованим кадром постојале су разне несугласице и нетрпељивости, због којих се турски војни министар упутио из Цариграда у Стару Србију, са циљем да регулише питање главне команде.[44] Војни министар је планирао одлазак у Скопље и Феризовић, где је намеравао да се упозна са правом ситуацијом на терену,

40 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2226, Ј. М. Ненадовић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Константинопољ 13/26. април 1910.

41 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2246, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 20. април/3. мај 1910.

42 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (I), ПП бр. 2278, Концепт писма Министарства иностраних дела – Свим конзулатима у Турској, Дипломатском представништву у Цариграду и Министарству војном, Београд 24. април/7. мај 1910.

43 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (II), ПП бр. 950, Генерални конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 21. април/4. мај 1910.

44 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (II), ПП бр. 2327, Телеграм генералног конзула Ж. Балугџића, Солун 24. април/7. мај 1910.

пре него што буде донео било какво решење. Његове честе изјаве, које су упућивале на одлучност када су у питању обрачун и гушење побуна Арбанаса, уливале су наду да ће се постићи мир међу завађеним странама.[45] За време седнице војног савета, који се састао поводом све учесталијих побуна у разним деловима Косовског вилајета, могли су се чути предлози о измирењу. Један од присутних, Али Риза, шеф штаба, заступао је идеју о измирењу са Арбанасима и правдао се недовољним бројем војника. Овај његов предлог наишао је на одобрење официра Арбанаса, али и многих других присутних.[46]

Приче о измирењу војске и Арбанаса почеле су све чешће да се чују и у дипломатским круговима и пласирају у разним листовима. Тако је добро обавештени лист *Progres de Salonique* објавио вест о могућем покушају измирења Шефкет паше са побуњеницима у Феризовићу и постизању стања status quo, што би значило да се кривци не би изводили пред преки суд, нити би се оружје одузимало. Скоро исти утисак, из свих добијених извештаја, стекао је и Петрајев, па је такву вест, као позитивну, послао дописнику руске телеграфске агенције. Нешто другачијег мишљења био је аустроугарски конзул Бохумил Пара, који је сматрао да се до измирења може доћи само уклањањем косовског валије Назар беја, који је за Арбанасе представљао главног узрочника свих незадовољстава. У готово свим страним дипломатским круговима, па и турским, веровало се у што скорије постизање примирја. За енглеског конзула у Солуну такав потез би био „најбоље што Турци могу учинити у овом тренутку, то је да што пре забашуре свој пораз и да каквим достојанственим миром учине крај арнаутском покрету".[47]

За настале догађаје у Косовском вилајету међу представницима појединих земаља у Скопљу могло се чути да је, због покушаја увођења нових пореза, као главни кривац означен косовски валија. Представници Аустроугарске, Италије, Енглеске, Русије и Француске су, вероватно на иницијативу италијанског конзула, одржали састанак и договарали се да пошаљу заједнички телеграм својим амбасадама, у којем би предложили валијину смену. Оваква идеја није наишла на одобравање руског и француског конзула, који су пристали да пишу понаособ. На овом састанку су се могла чути и имена људи који би заменили постојећег валију, па је тако италијански конзул помињао Ферид пашу, Тоску из Валоне, бившег великог везира, а енглески

45 АС, МИД IIIIО, 1910, ред 425 (II), IIII бр. 2328, Телеграм генералног конзула Ж. Балуґића, Солун 25. април/8. мај 1910.

46 АС, МИД IIIIО, 1910, ред 425 (II), IIII бр. 2328, Телеграм генералног конзула Ж. Балуґића, Солун 25. април/8. мај 1910.

47 АС, МИД IIIIО, 1910, ред 425 (II), IIII № 348, Генерални конзул Ж. Балуґић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 28. април/11. мај 1910.

Саид пашу. Овај састанак обележила је и идеја енглеског конзула да лично посредује између турске војске и побуњеника.[48]

И док се у дипломатским круговима говорило о могућем постизању примирја и смени валије, Арбанаси су се и даље спремали за пружање отпора и наставили са набавком оружја. На америчком броду *New York* у Солуну било је конфисковано око 30 револвера, 63 пушке и доста муниције, намењених за даље борбе у Косовском вилајету. Према једној депеши упућеној команди III корпуса, много већа количина оружја и муниције била је заплењена у Скадру, а говорило се да су неки каравани са ратном опремом већ били на путу према Призрену.[49]

Ситуација на терену, у Косовском вилајету, и даље је била напета и праћена сталним међусобним борбама. Војска се налазила на позицијама изнад села Будакова према Црнољеви и сукобила се са Арбанасима код села Дуље.[50] Побуњеници су заузели кланац у Црнољеву и на 20 дана прекинули поштански и телеграфски саобраћај између Призрена и Феризовића. После слома код Качаника груписали су сву своју снагу у Црнољеву и спремали се за отпор. Као главне вође и команданти у овом сукобу истицали су се: Асан Усеин из Будакова, Муса из Ораховца, Иса Бољетинац, Адем, острозупски барјактар и Марк Дода, фанда. Након што су запосели кланац и располагали довољним бројем људи и муницијом, били су уверени да ће победа бити на њиховој страни. Међутим, нису рачунали на мудрост Шефкет Тургут паше и његову одлуку да упути два батаљона војске из Феризовића у Призрен. Истог дана из Љуме је, са намером да пружи помоћ, у Црнољево кренуло 400 Арбанаса који су се код Суве Реке мимоишли с војском, која је прошла неопажено. Пред налетом војске која се кретала из правца Будакова и почела да бомбардује куле, прво Асан Усеинову, па онда и остале, Арбанаси су били приморани на повлачење. Касније је војсци било послато појачање из Феризовића, а она из Призрена вратила се до Суве Реке и скренула јужно. На тај начин Арбанаси су били опкољени са три стране и с доласком два батаљона и једном пољском батеријом из правца Липљана, која је пред собом рушила куће, нагнали су побуњенике на повлачење ка Дуљу. Арбанаси из Црнољева су поседовали велику количину барута, али је војска гранатирала тај магацин и уништила га. Крајем априла 1910. године турска војска је знатно напредовала, низала победе над побуњеницима и пред собом рушила арбанашка села која су

48 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 325, 712; АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (I), ПП Бр. 904, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 22. април/5. мај 1910.

49 АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП № 348, Генерални конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 28. април/11. мај 1910.

50 АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП бр. 2405, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 26. април/9. мај 1910.

пружала отпор. У том налету била су запаљена појединa села, међу којима су: Будаково, Зборце, Ранце, Рачане, Топило, Грајчевце, Црнољево, Папаз, Кабаш, које је важило за „зликовачко гнездо", као и многа друга, из којих се видео само дим. По сазнањима генералног конзула у Скопљу, Јовановића, исход овог сукоба је био велики број погинулих Арбанаса и мали губици војске.[51]

На основу отпора који су пружали Арбанаси и искуства које је имао у борби код Црнољева, Тургут паша је сматрао да су они при повлачењу пред топовском паљбом показали хладнокрвност и познавање војне тактике. Такво њихово држање наводило је Тургут пашу на помисао да је покрет био припреман много раније, што се видело на основу доброг познавања терена и војничких правила.[52] Током борби, Тургут паша је појединe одлуке доносио самостално, што се није допало косовском валији. Наиме, валија је дошао у сукоб са главнокомандујућим, од којег је захтевао да војска не чини никакве репресије без његовог знања, да он одређује које ће се село спалити, чије куле порушити и који људи похапсити.[53]

Иако је међу самим Турцима било несугласица, у том тренутку су били задовољни држањем Срба за време побуна. Често су истицали српску лојалност и услужност, што није био случај и са Бугарима.[54] Турској војци је, због недовољног познавања терена и нетачности карата, од великог значаја била помоћ српског становништва, нарочито у борби код Качаника, Штимља и у Гњиланској кази. Разуме се да ова помоћ није била на довровољној основи, али је за Србе у том тренутку то био једини излаз. Док су на једној страни пружали помоћ турској војсци, на другој, у Пећи, Срби су били приморани од стране Арбанаса да се боре уз њих.[55]

За време арбанашких побуна српско становништво се налазило у незавидном положају. Побуњени Арбанаси из Гњиланске казе су, бежећи пред турском војском, за своје жене, децу и стоку уточиште нашли у суседним српским селима. Многи од њих су побегли у град и у том тренутку се у Гњилану налазило преко 200 арбанашких породица. Слична ситуација је била и у другим местима. У Призренској нахији, у селу Дуље, где је дошло до борби, избегли су се склонили у јединој преосталој српској кући, која им је послужила и за склањање стоке, жита и осталих вреднијих ствари.[56]

51 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 959, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 30. април/13. мај 1910.

52 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), ПП № 348, Генерални конзул Ж. Балуџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 28. април/11. мај 1910.

53 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 374, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 25. април/8. мај 1910.

54 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 339, 732.

55 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 340, 732–733.

56 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 349, 745.

Сузбијање и гушење арбанашких побуна, за које се у почетку сматрало да не могу бити толиког интензитета, није било још извесно. Међутим, није била искључена могућност да Турци после неког већег и значајнијег успеха војске затраже примирје. У том случају се од Арбанаса не би захтевало разоружање, него непротивљење хапшењу главних покретача буне који су се налазили у Цариграду, Солуну и другим местима у Косовском вилајету. Пред њима би се нашао и захтев да на својим кулама „отворе прозоре".[57] Када се радило о Арбанасима, турске власти су морале да воде рачуна о достојанству режима које је захтевало изјаву покорности пред светом. За Живојина Балугџића, генералног конзула Краљевине Србије у Солуну, та покорност би била привидна и вероватно би се могла постићи разним обећањима и поткупљивањима, а не енергичном борбом против њих. Зато се у меродавним круговима у Солуну могло чути да је преговарање са Арбанасима сигурнији и бржи пут за постизање мира и успостављање турске власти у побуњеним крајевима, који би умногоме допринели да Европа другачије гледа на Османско царство.[58]

Држање војске према побуњеницима и честе непроверене и нетачне информације које су се пласирале у Цариграду, нагнале су војног министра Шефкет пашу да преко Скопља, у друштву валије, отпутује у Феризовић. О разлозима његовог путовања само се нагађало, а могло се чути да је била у питању решеност да сам преузме команду над војском, да се лично увери у озбиљност ситуације, ширење гласина о могућем бугарском покрету и кретању њихове војске на линији Паланка–Штип, да мири завађене команданте и официре и као најбитнији, да преговара са Арбанасима.[59] Шефкет паша је из Феризовића у пратњи валије и Тургут паше обишао Црнољево, прошао црнољевским кланцем и наставио даље ка Призрену. У генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу су располагали информацијама да и он, као некада Тургут паша, спрема једну прокламацију за Арбанасе. Почеле су да се шире гласине о одбијању преговора од стране Арбанаса, који су тражили парламентарну комисију у којој би се налазили и представници страних држава.[60]

Ситуација у Старој Србији је на погрешан начин представљана ван њених граница. Зато су се понекад могла чути врло опречна мишљења и тумачења

57 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 339, 731.

58 АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП № 344, Генерални конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 27. април/10. мај 1910.

59 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 368, 775–776; АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП № 948, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 29. април/12. мај 1910.

60 ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. 375, 797; АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 955, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 30. април/13. мај 1910.

читавих догађаја. Тако је забележено да је лист младотурског комитета, Румели, у Солуну објавио један чланак у којем је уредник, мајор Кијазим, нападао извештаје из побуњених крајева. У тим извештајима је било приказано да се стање стабилизовало, да се Арбанаси растурају, враћају оружје и да раде преки судови. Међутим, ситуација на терену је била потпуно другачија, јер и након обраћања Шефкет паше Арбанасима у Призрену[61] није било резултата по питању враћања оружја, нити пресуда преког суда.[62] За време своје мисије по местима Старе Србије, Махмуд Шефкет паша је свуда примао вође и барјактаре побуњених и непобуњених фисова, са којима је разговарао и саветовао их да се умире. Званично се тврдило да је предлагао Арбанасима да не носе оружје јавно, него да свако село има свој депо, који ће служити за чување оружја. За то би били одговорни сеоски кметови и изгледало би да се оружје предаје њима, а не да их одузима турска власт. На сличан начин је преговарао и валија, служећи се лепим обећањима и новцем.[63]

Као резултат доласка Шефкет паше у Феризовић, Призрен, Приштину и Митровицу донета је наредба да грађани тих вароши и околине предају оружје. Док су Приштина и Феризовић предали малу количну оружја, Призрен није поступио по тој наредби. Оружје које су Арбанаси предавали и за то добијали уредне реверсе, било је старо и преко педесет година. Док се на једној страни оружје предавало, на другој га је војска купила. Она је ту своју акцију изводила углавном по српским срединама, у околини Феризовића, у селима Неродимљу, Готовуши, Штрпцу и Севцу. На Косову је оружје било одузето у Липљану и Лепини, а у плану је било одузимање у Чаглавици, Лапљем Селу и Угљару. Иако су Арбанаси имали оружане сукобе у Лабу и Гњиланској кази, власти нису још помишљале на прикупљање оружја у тим крајевима.[64] Пушке које су биле прикупљене углавном су биле мартинке, граховке, манлихерке и маузерке. Њихово право порекло се није могло утврдити, претпостављало се да су нелегалним каналима пренете и за преношење су се оптуживале Италија, Аустрија и Србија.[65]

61 О говору Махмуд Шефкет паше у Призрену опширније вид.: ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 402, 855; АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П Бр. 1015, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 8/21. мај 1910.

62 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 390, 841; АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П Бр. 365, Генерални конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 5/18. мај 1910.

63 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П бр. 2734, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 3/16. мај 1910.

64 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 403, 857; Конзулска писма 1905–1911, док. 51, 201–202; АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П Бр. 419, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 8/21. мај 1910.

65 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 404, 859; АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П Бр. 1035, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 8/21. мај 1910.

Иако је у неким местима почело прикупљање оружја и престале су отворене арбанашке побуне, Турска је и даље слала војску у те крајеве. На ту страну је било упућено 25.028 низама и редифа.[66] Косовски валија је слање војске објашњавао следећим речима: „Шаљемо, рекао је он, војску да бисмо без крви могли да изведемо намераване реформе у Гегалуку".[67] На Ђурђевдан је војска отишла из Феризовића у Дреницу, а затим у Ђаково. У Феризовићу, Качанику и Морави настављено је било са одузимањем оружја. Забележени су примери да су поједини Арбанаси мирно предавали оружје, као и они код којих није пронађено ништа ни приликом претраге кућа. Валија је тврдио да нису постојале потешкоће приликом разоружавања, али његове тврдње нису биле убедљиве.[68] За разлику од њега, конзул у Приштини Милан Ракић је тврдио да се од одузетог оружја могао основати један врло интересантан музеј старог и неупотребљивог оружја.[69]

Војска је улагала велике напоре да се побуна до краја угуши и да се уведе ред. Наставила је своје надирање и ушла у Дреницу. На путу до Дренице наилазили су на села у којима су се налазиле само жене и деца, док су се одбегли мушкарци придружили Арбанасима из Ђаковичке нахије. У случају напада од стране војске, њима су били спремни да се приклоне и побуњеници из Пећке нахије.[70] Нови сукоб двеју завађених страна није ишао у прилог Турцима, чија војска је без отпора ушла у Ђаковицу. Вести о уласку војске у Ђаковицу, без борбе, са резервом су се прихватале у дипломатским круговима, у којима се говорило да тријумфални пут кроз Дреницу, потрага за Арбанасима по свим селима и величанствен улазак у варош, са обавезним говором Шефкет паше, представља добро изрежиран сценарио.[71] У Генералном конзулату Краљевине Србије су располагали информацијама да је министру војном из Цариграда било наређено да што пре заврши са Арбанасима и врати се натраг.[72]

66 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 396, 849; АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 367, Генерални конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 6/19. мај 1910.

67 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 404, 859; АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 1035, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 8/21. мај 1910.

68 АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП бр. 2736, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 6/19. мај 1910.

69 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 426, 899; АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 434, Вицеконзул М. Ракић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 16/29. мај 1910.

70 Исто.

71 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 449, 937; АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 417, Вицеконзул М. Ракић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 22. мај/4. јун 1910.

72 АС, МИД ПОО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 2489, Телеграм генералног конзула Ж. Балугџића – Министарству иностраних дела, Солун 2/15. мај 1910.

Пре поласка из Старе Србије он није пропустио прилику да, по ко зна који пут, одржи говор у којем је изражавао задовољство због крајњег исхода сукоба са Арбанасима. Задовољство није прикривао ни косовски валија, који је изнео податак да је покупљено 50.000 пушака, које ће се складиштити по магацинима. По његовим речима, било је планирано да се боље пушке поделе војсци, а пушкари из Тетова, Пећи, Ђаковице и Призрена упуте у Цариград, да не би правили пушке Арбанасима. Међутим, одлазак Шефкет паше из побуњених крајева није значио да су арбанашки покрети били дефинитивно угушени, јер су Река, Малесија и Љума представљали главне задатке експедиције Тургут паше.[73] Према казивању Али Риза паше, заступника команданта III корпуса на седници ратног савета одржаној у Солуну, на којој су присуствовале валије из Косовског, Битољског и Солунског вилајета, било је, поред осталог, решено да Тургут паша иде са својом војском у Љуму и Малесију.[74] Он је елиминисао остале тачке отпора, тако да је до краја маја војска успоставила ред и мир на побуњеничкој територији.

За министра војног и косовског валију изгледа да арбанашке побуне више нису представљале главни разлог због којег би велики број војника боравио у побуњеним крајевима. Према њиховим речима упућеним Лобачову, руском конзулу у Митровици, на простору који насељавају Арбанаси планирано је било да остане 16 нових батаљона, поред оних 16 који су се ту налазили пре почетка побуне. Тако би војска на простору од босанске границе до Качаника, Дебра и Скадра укупно бројала 10.000 војника.[75] Косовски валија је о арбанашком покрету давао и врло карактеристичне изјаве, које су могле представљати и званично саопштење турске владе. Он је наводио да су узроци покрета познати, да народ, за разлику од својих вођа, хоће мир и законитост. Такође је истицао и да је позната улога појединих Арбанаса, вероватно оних који су били у Цариграду и за које се сматрало да су лојални власти, не желећи да открива детаље док траје истрага. Открио је и планове турске власти везане за побуњене крајеве, који су подразумевали изградњу путева Митровица–Пећ и Ђаковица–Призрен, као и отварање нових основних школа и гимназија у којима би се учили само турски и француски, а не и арбанашки језик, и увођење добре жандармерије.[76]

---

73 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 487, 992–993; АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (II), ПП Бр. 1177, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 31. мај/13. јун 1910.

74 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (II), ПП бр. 3120, Генерални конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 25. мај/7. јун 1910.

75 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (II), ПП бр. 3118, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 26 мај/8. јун 1910.

76 АС, МИД ППО, 1910, ред 425 (II), ПП № 1188, Генерални конзул Ј. М. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 2/15. јун 1910.

Током лета 1910. године, када се ситуација стабилизовала, у крајевима захваћеним покретом дошло је до смене и процесуирања појединаца. Августа месеца, пећки мутесариф Исмаил Хаки био је премештен за валију у Битлису, а на то место је дошао његов брат Џафер бој, генералштабни мајор и дотадашњи председник преког суда у Приштини. Наиме, Хаки је у почетку покушао да заведе ред у Пећком санџаку, али је касније, и поред рањавања и убиства команданта жандармерије Ружди беја, прешао на страну Арбанаса. Након промене стране, Арбанаси нису имали већег заштитника од њега.[77] Скоро истовремено, у Призрену је по пресуди преког војног суда обешено неколико Арбанаса, међу којима и Руста Кабаш, суворечки барјактар. У затворској ћелији је нађен обешен Хаџи Садрија, један од вођа побуне из Подујева. Владало је уверење да се сам обесио, како би избегао срамно јавно вешање.[78] Многи побуњеници су након побуне били спроведени у Скопље, али су се крајем године вратили својим кућама. Међу њима су били Зејнел бег из Пећи, Зејнул из Вучитрна, Ћаја бег из Ђаковице, Мамут ага Јањевац, а из Приштине Џемал бег, Сулејман пашин син и Јусуф Фета. Српски учитељи који су били окривљени за оружје налазили су се и даље у истражном затвору у Приштини, и тек након молби упућених са више страна очекивало се спровођење само двојице, Ђокића и Чемерикића, пред преки суд у Пећи, док је Глигорије Ристић остао затворен због пушке коју није ни имао.[79]

У дипломатским круговима су сматрали да су преки суд и обезоружавање Арбанаса само привидне мере које би задовољиле Европу и сачувале углед новог режима. Било је очигледно да је у побуњеним крајевима тај углед почивао само на беси датој министру војном Шефкет паши. Поступке, као и одлуке Османског царства, можемо објаснити чињеницом да су представници појединих земаља с великом пажњом пратили дешавања у Старој Србији. На такво размишљање нас наводи сазнање да је Примо Леви, италијански генерални конзул у Солуну, сматрао да неодређено држање турске власти према арбанашким устанцима иде у прилог само Аустроугарској, што ће се обистинити неколико година касније.[80]

77 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П бр. 4819, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 5/18. август 1910.

78 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П бр. 5088, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 20. август/2. септембар 1910.

79 АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П бр. 7453, Вицеконзул М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина 9/22. децембар 1910.

80 ДСПКС, књ. IV, св. 1/II, док. 408, 868; АС, МИД ПО, 1910, ред 425 (II), П Бр. 368, Генерални конзул М. Ракић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 10/23. мај 1910.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Алексић-Пејковић – Цамбазовски 2012а Љиљана Алексић-Пејковић – Климент Цамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига IV, 1/I, Београд: Српска академија наука и уметности.

Алексић-Пејковић – Цамбазовски 2012б Љиљана Алексић-Пејковић – Климент Цамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига IV, 1/II, Београд: Српска академија наука и уметности.

Британски документи за историјата на Македонија том *V*, (1886–1900), Скопје 2005: Државен архив на Република Македонија.

Зафировић 1988: Стојан Зафировић. „Моје службовање у српским школама у Старој Србији у време последњих година турске владавине". *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*. Избор, предговор и објашњења Душан Т. Батаковић. Београд: Српска књижевна задруга, 390–414.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Петровић 1995: Милић Ф. Петровић. *Документи о Рашкој области 1900–1912*. Београд: Архив Србије.

Поповић 2007: Јаничије Поповић. *Живот Срба на Косову 1812–1912*. Грачаница: Никанор.

Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Београд: Просвета.

Станковић 1910: Тодор И. Станковић. *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд: Књижевни фонд Илије М. Коларца.

ШТАМПА

Политика, 1910.

ЛИТЕРАТУРА

Бартл 2001: Петер Бартл. *Албанци од средњег века до данас*. Београд: Clio.

Батаковић 1989: Душан Т. Батаковић. „Анархија и геноцид над Србима 1897–1912". *Косово и Метохија у српској историји*. Београд: Српска књижевна задруга, 249–280.

Димон–Жоржон 2002: Пол Димон – Франсоа Жоржон. „Умирање једног царства (1908–1923)". *Историја Османског царства*. пр. Робер Мантран. Београд: Clio, 631–695.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд: Завод за уџбенике.

Микић 1988: Ђорђе Микић. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Поповић 1928: Васиљ Поповић. *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Skendi 1967: Stavro Skendi. *The Albanian National Awakening 1878–1912*. Princenton: Princenton Univerzity Press.

Shaw–Kural Shaw 1977: Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vesna S. ZARKOVIĆ
Aleksandar M. SAVIĆ

ALBANIAN REBELLIONS IN KOSOVO VILLAYET IN 1910

Summary

New Youth-Turkish movement tried to introduce some novelties and carry out the collection of the remaining tax liabilities which faced with the non-approval of the Albanians in Kosovo villayet. The Albanians opposed the introduction of new cash benefits including the payment of the already existing ones. The endeavour of the Turkish authorities to implement their thoughts faced with great resistance among the Albanian population, which escalated during the first half of 1910and turned into open conflict with Turkish army.

The first greater conflicts broke out between Đakovica and Peć, and enlarged afterwards to Kosovsko Pomoravlje and Lab. The passivity of the Turkish authorities and army as well as the avoidance of conflicts with the Albanians led to the appearance of more mutually non-connected rebellions. The number of regular Turkish units at this area at the beginning of the uprising was small. The bodies of the central power avoided conflicts and tried to reconcile the Albanians but, as the movement was getting wider and expanding, there were the influx of Turkish army from other parts of the Ottoman Empire and its concentration in the rebelled parts. Shefket Turgut pasha was the army commander whose dedication to the tasks execution led to the preponderance over the rebelled Albanians. He had managed to eliminate all resistance-related points so that until the end of May the army established order and peace at the rebelled territories after that it came about the disarmament of the Albanians. Nevertheless, the disarmament was not carried out properly due to the fact the Youth-Turkish regime after military victories wanted to make a bargain with the Albanians and got them for their ideas – „to stay as the rampart of the Empire in Europe", as they used to be during the sultan Abul Hamid. Although some leaders of the rebellions and their partisans had been prosecuted in Thessaloniki and Skopje, the penalties were mild, and some of them were released home at the end of the year. Differently from them, Serbian teachers accused of arms possession stayed in the prison any longer waiting to be taken to the court.

During the first half of 1910, Albanian rebellions showed all weak points of the Ottoman Empire, which were to be found in unenviable financial position. The events in Old Serbia had been followed with attention by the surrounding Balkan states including great powers, out of which some took part in these events.

Key words: Ottoman Empire, Kosovo villayet, the Albanians, Albanian rebellions, Turkish army.

Рад је предат 9. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 061.2:796(497.115)"1935/1937"(093.2)
323:94(497.115)(093.2)

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

УКИДАЊЕ СПОРТСКОГ КЛУБА „ПОБЕДА“ У ЂАКОВИЦИ 1935–1937**

Апстракт: Рад, на основу архивске грађе из фонда Министарства физичког васпитања похрањене у Архиву Југославије, обрађује оснивање и укидање спортског клуба „Победа“ у Ђаковици у раздобљу од 1935. до 1937. године. Главни разлог за овакав поступак власти била су досијеа оснивача, што се може пратити кроз извештаје локалних полицијских органа. Ово могуће штетно деловање оснивача и чланова клуба сузбијено је на почетку, тако да су изостале последице. Поред тога, сличне активности забележене су у Косовској Митровици и Приштини, што говори да ђаковички случај није усамљен.

Кључне речи: Косово и Метохија, Ђаковица, фудбал, спортски клуб.

Краљевина СХС/Југославија, од свог стварања, била је суочена са изразитим националним супротностима које су, између осталог, имале утицаја на завођење диктатуре од стране краља 1929. године. Парламентаризам је укинут, јер је, уместо јачања народног јединства, довео до расула. Диктатура је краљу омогућавала обрачун са неприхватљивим опозиционарима, комунистима и сепаратистичким снагама. Уклањање политичких противника није био основни мотив, већ је постојала потреба да се ревизионистичким суседима, пре свега Италији, стави до знања колико је Југославија изнутра чврста (Petranović 1988, I: 179). У ту сврху, поред законских норми, спроведен је читав низ мера које би учврстиле идеологију интегралног југословенства, а односиле су се на економију, привреду, научни живот, спорт, образовање. Организације, удружења новине и клубови подржани су у крајевима где се требало супротставити, пре свега, националним мањинама које се нису мириле са стварањем декретираног југословенства (Petranović 1988, I: 181).

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

На пољу спорта већ је 1929. године основан Соко Краљевине Југославије као прва државна организација физичке културе (Димић 1996, I: 433). На њеном челу налазио се престолонаследник, а ускоро је омасовљена пријемом учитеља, ђака, интелектуалаца и чиновника.[1] Подржављивање у области физичке културе извршено је 1931. године, када је образовано Министарство физичког васпитања народа и спортски савези који су обухватали низ дисциплина (Petranović 1988, I: 182). Ово министарство организовало је рад спортских савеза у земљи, надгледало спровођење спорта по школама и одобравало оснивање нових клубова. Ниједна спортска активност која није била у духу југословенства није могла бити спроведена, јер су спортови били нарочито популарни међу становништвом, а регрутовали су углавном омладину. Масовно бављење спортом значило је стварање снажне омладине, али и омладине привржене идеји југословенства, о чему је нарочито вођено рачуна у „несигурним" крајевима, односно деловима земље подложним сепаратистичком деловању.

Територија Косова и Метохије, с обзиром на бројно арнаутско (шиптарско) становништво, и те како је представљала подручје на коме је државна интервенција у погледу васпитања била неопходна. Екстремне вредности у погледу (у контексту) елементарне писмености бележене су код албанског становништва. Иако је петина новоизграђених школа била намењена крајевима са албанском већином, врло мали број Албанаца похађало је државне школе (Јовановић 2011: 418–431). На овом подучју испољила се снажна делатност Косовског комитета који је од 1919. године радио на отцепљењу Косова и осталих делова насељених Арнаутима. Томе је доприносила и италијанска пропагандна и шпијунска активност, спровођена са територије Албаније (Petranović 1988, I: 181). Узевши наведено у обзир, наметала се контрола државе на пољу културе, школства и спорта и правилно усмеравање омладине.

Сам град Ђаковица у међуратном периоду бројао је, према попису из 1931. године, 13.819 становника.[2] Поред тога, ђаковички срез са околним селима бројао је 45.378 становника, претежно Албанаца исламске вероисповести.[3] Сама близина границе са Албанијом утицала је на јаку пропаганду коју је тридесетих година ширила Италија преко својих агената и Косовског комитета. Таквој пропаганди у прилог је ишао низак културни ниво, огледан, пре свега, у израженој неписмености, али и у лошем квалитету живота. У економском погледу, Ђаковица је, поред Пећи и Призрена, играла улогу

1 Као национална установа, Соко је требало да оздрави политички живот, а укинуте су дотадашње соколске националне организације (опширније: Brozović 1930; Žutić 1991; Димић 1996, I: 432–465).

2 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, I, 117.

3 Исламске вероисповести у читавом срезу било је 32.810 становника. Исто, II, 117.

важног центра у Метохији.[4] Иако се од насеља на територији Косова и Метохије Ђаковица узимала као пример срећеног места,[5] свакако је акценат државних органа био дат на јаче деловање, како на политичком, тако и на културно-образовном плану.

Подстицање развоја спорта, нарочито фудбала, који је у читавој земљи наишао на огромно интересовање, била је једна од мера којим је држава настојала да утиче на омладину и приближи идеју југословенства ширим масама. Сходно томе, у свим правилима о оснивању спортских, нарочито фудбалских клубова, наведено је да је циљ подизање свести о значају спорта у народу, затим физичко и духовно формирање омладине, а који се постиже вежбањем, приређивањем јавних утакмица и пропагандом. Сама држава није оснивала локалне клубове, али је и те како водила рачуна о њиховом функционисању и одабиру чланова. У вези са тим, тридесетих година се у Ђаковици подигла велика бура око оснивања локалног фудбалског клуба.

На адресу среског начелства у Ђаковици априла 1936. године стигла је молба спортског клуба „Победа“ о оснивању, са правилима на одобрење. Наведено је да су сврха и циљ овог друштва гајење ногометног спорта у Ђаковици.[6] Сама правила прописивала су иначе стандардне циљеве око телесног и душевног подизања омладине гајењем фудбала у вароши. Клуб се финансирао од: уписнине редовних чланова, чланарина, добротворних уплата и прилога, прихода од утакмица и забава које клуб приређује, новчаних казни и дарова. Уписнине редовних чланова износиле су 20 динара, док су годишње чланарине прописане на 60 динара распоређених на месечне рате. Редовни чланови клуба били су они који једном уплате уписнину, док су почасни чланови бирани на главној скупштини клуба, двотрећинском већином, а на предлог Управног одбора. Скупштину је сазивао Управни одбор једном годишње, или ванредно, према потреби. Управни одбор представљао је, у ствари, сву власт у клубу, с обзиром на то да је контролисао финансије, бирао играче и приређивао утакмице.[7]

Сам клуб основан је годину дана раније, тачније 7. јуна 1935. године. Основала га је група становника Ђаковице: Џафер Џур, Хајрула Хамза, Јанко Оровић, Реџеп Сулејма, Фрања Нушић, Хусејн Идриз, Ханди Шабан Дева, Мирко Стојановић, Спира Ђекић, Шериф Бараковић и Раде Вукашевић.

4 Примера ради, у међуратном периоду у самом граду своју филијалу имала је Призренска банка, док је Пећка трговачко-индустријска банка била већински акционар Ђаковачке банке А. Д. те је на овај начин пословала у месту (Бецић 2013: 153–168).

5 Према статистици коју су водиле регрутне комисије, на Косову су Урошевац и Ђаковица далеко одмакле од осталих вароши. *Војно-санитетски статистички годишњак* (1926–1927: 207).

6 Архив Југославије (АЈ), фонд 71 Министарство физичког васпитања народа, ф. 30, 69. Молба спортског клуба „Победа“ бр. 5733 од 16. априла 1936.

7 Исто, Правила спортског клуба „Победа“.

Оно што је учињено након оснивачке скупштине, било је доношење правилника и извештај надлежним властима и полицији. Поред тога, записник се морао доставити и надлежном соколском лоптачком подсавезу.[8] Мишљење локалних власти поводом оснивања овог спортског друштва било је негативно, што је и прослеђено Краљевској банској управи Зетске бановине.

Прве реакције банске управе Зетске бановине биле су тражење детаљног записника са оснивачке скупштине, као и допис локалним властима да утврде евентуалне разлоге због којих би се делатност клуба забранила. Тражен је и извештај о моралној и политичкој подобности чланова оснивача. Мишљење среског начелника у Ђаковици било је од почетка негативно, што је и навео као коментар прослеђеној молби клуба. Као разлог да се делатност спортског друштва „Победа" не одобри, наведено је да се у његовој организацији налазе сумњиве и неозбиљне личности, као што су: обућарски помоћници, шегрти, лимарски и кројачки помоћници и слично. Ако би се овом друштву одобрио рад, то би крњило углед спорта, а дао би се подстрек и другим групама из Ђаковице које желе да оснивају независна спортска друштва. Поред тога, један од главних оснивача, Хајрула Хамза, већ је осуђиван на новчану казну.[9] Да би се ставови среског начелника потврдили, тражено је мишљење и жандармеријске станице у Ђаковици. По мишљењу командира, клуб би требало распустити пошто је штетан по сам интерес југословенске идеје. У клубу нема ниједног Југословена, а састаје се нижи сталеж као што су шегрти, поткивачи и коцкари који не показују југословенског националног духа.[10] Наведено је и да су оснивачи чланови ближи албанској националној идеји.[11] У прилог извештаја жандармерије дат је и прекршај једног од оснивача Хајрула Хамзе. Наиме, у октобру 1935. године, хајрула Хамза, стар 19 година, узео је под киријy собу у стану једне удовице, где је, без знања и одобрења власти, сакупљао чланове ради оснивања клуба „Победа", што је кршило закон о држању зборова. Када су жандарми упали у кућу, наишли су на тајни састанак коме су присуствовали: Музли Шабан, Хамди Шабан, Талат Бећир, Мифтар Садик, Неби Даут, Раде Вукашовић, Гами Мета, Исен Камбер, Хамди Ибраим, Рецеп Сулејман, Хусен Бећир, Исен Идриз и Адем Дервиш. Како нису имали потребну дозволу, односно

8 Исто, Записник са оснивачке скупштине клуба „Победа".

9 Исто, Допис среског начелника Краљевској банској управи Зетске бановине.

10 Овим извештајем стављено је до знања да већинско албанско становништво у граду и околини треба, између осталог и преко спорта, везати за југословенску идеју, а у складу са тим спровести живу пропаганду. Примера ради, у самој Ђаковици је према попису од 13.819 становника, исламске вероисповести било 11.366. У околним местима однос је био сличан. Тако је у Дечанима од 4.252 исламске вероисповести било 3.624, у Јунику од 4.832 било је 3.815 Муслимана. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, II, 117–118.

11 АЈ, 71-30-69. Допис командира жандармеријске станице у Ђаковици среском начелнику.

одобрење за такав скуп, сместа су распуштени, док је организатор кажњен са пет дана затвора уз надокнаду трошкова.[12]

Након ових извештаја поднетих од стране среског начелника и командира жандармеријске станице, управа Зетске бановине донела је решење у новембру 1936. године о распуштању клуба „Победа“, а као образложење наведено је да чланови нису до сада дали никакву гаранцију да ће радити у одређеном циљу, а да овакво друштво не сме бити замишљено на верској основи.[13] Жалбу, која је уследила на ово решење, потписао је Џафер Цур, један од оснивача, чији је син Џафер Ђазим именован за председника Управног одбора спортског друштва „Победа“. Џафер Цур је жалбу написао директно бану Зетске бановине, у којој наводи да је забрана рада клуба само плод нездравих односа код самих локалних власти, као и непознавање тамошњих прилика. Он је потврдио да циљ клуба није супротан идеји државног јединства, као ни да се смисао читаве организације не темељи на верској основи.[14] Неколико дана касније, исто лице упутило је допис Министарству физичког васпитања народа, критикујући одлуку локалних власти и банске управе. Према Џаферу, одлука је донета без навођења било каквих доказа, што је недовољно да се забрани рад клуба. Он предлаже да се ова одлука суспендује, да се иницијатива не спречава у зачетку, а уколико наредне провере од стране државе покажу било какве неправилности, да се клуб укине.[15] Поред тога, око решења овог проблема интервенисало се и код скопског лоптачког подсавеза.

Ови апели су вероватно имали успеха, пошто је из министарства банској управи стигао допис у коме се наводи да је скопски лоптачки подсавез препоручио бановинским властима да преиспитају своју одлуку о забрани рада клуба и да стварни разлози за то не постоје.[16] Упоредо са тим, Министарство физичког васпитања народа затражило је од Министарства правде да се читав случај провери. Према мишљењу Министарства физичког васпитања, уколико је једини разлог престанка рада клуба тај што га оснивају обућарски помоћници и шегрти, за њих је едукација на пољу спорта корисна, тако да је одлука бановинских власти неоснована. Након тога, предмет је враћен среском начелству у Ђаковици са захтевом да се прикупе дефинитивни

12 Исто, Извештај командира жандармеријске станице у Ђаковици среском начелнику бр. 2045 од 10. октобра 1935; Пресуда Хајрула Хамзи од 26. фебруара 1935.

13 Исто, Решење Краљевске банске управе Зетске бановине бр. 24322 од 5. новембра 1936.

14 Исто, Жалба Џафера Цура Краљевској банској управи Зетске бановине од 8. децембра 1936.

15 Исто, Допис Џафера Цура Министарству физичког васпитања народа од 13. децембра 1936.

16 Исто, Допис Министарства физичког васпитања народа Краљевској банској управи Зетске бановине бр. 421 од 13. јануара 1937.

подаци о томе да ли је чланство клуба апсолутно муслиманско или има припадника и других вера и какве су политичке оријентације, да ли је друштво замишљено на верској основи и који су разлози ранијег растурања тог клуба. У одговору среског начелства стоји да су оснивачи клуба већином Албанци, а да тројица чланова православне вере не играју у клубу значајну улогу, да се сумња да би ово друштво могло бити замишљено на верској основи и могло да делује неповољно у политичком погледу. У прилог томе је наглашено мишљење локалне жандармеријске станице да су чланови склони пропагирању албанске националне идеје. Објашено је и претходно растурање спортског друштва „Победа" које је без пријаве одржавало зборове. Поред тога, у Ђаковици је већ постојао спортски клуб „Паштрик" и није било потребе за оснивањем другог.[17]

Коначно је у септембру 1937. године Министарство физичког васпитања народа донело одлуку да се спортски клуб „Победа" укине и да се жалба Џафера Цура одбаци:

> „Размотривши предмет о забрани оснивања спорт клуба „Победа" из Ђаковице, Министарство је пронашло следеће. Поводом службено проведених извиђаја Кр. банска управа стекла је убеђење да чланови оснивачи поменутог клуба „Победа" не дају довољне гаранције, да ће радити на одређеном циљу и да односно друштво може бити замишљено на верској основи што је забрањено параграфом 4 Закона о удружењима, зборовима и договорима.
>
> Пошто је на тражење овога Министарства поново су од стране опште управне власти проверени и потврђени горе наведени узроци, стога Министарство физичког васпитања народа усвојило је разлоге и предлог Кр. банске управе у Цетињу, да оснивање спорт клуба „Победа" из Ђаковице забрани и према томе оснажило решење те банске управе бр. 24322/36 од 6. XI 1936. године."[18]

Колико је одлука Министарства физичког васпитања народа била исправна нисмо у могућности да проверимо, пошто је активност клуба „Победа" прекинута у зачетку. Остаје, међутим, чињеница да су чланови клуба Албанци муслиманске вероисповести били добро познати локалним властима у Ђаковици, са досијеима у полицији. Ова епизода са клубом „Победа" из Ђаковице представља јасан пример појачане контроле државних органа над спортским активностима, нарочито у крајевима у којима је постојала могућност

17 „Овај клуб сачињавају неозбиљна лица махом све беспосличари склони свађи и тучи, што се међу овима често догађало, те прети бојазан да међу овима буде извор нереда. Поред тога овде постоји већ један одобрен спорт клуб зв. „Паштрик", па би овај сада који се оснива био непотребан [...] Изводим овај закључак по томе што већ овде постоји један спорт клуб, па је интересантно да ови образују нови исти клуб а неће да приђу већ постојећем клубу." Исто, Извештај среског начелства у Ђаковици Краљевској банској управи Зетске бановине бр. 12351 од 12. августа 1937.

18 Исто, Одлука Министарства физичког васпитања народа бр. 7228/37 од 13. септембра 1937.

штетног деловања сепаратиста и страних агената. Да овај случај није усамљен и да је на територији Косова постојала озбиљна контрола државних органа у погледу развоја спорта говоре и примери Косовске Митровице и Приштине, где су такође оснивани и одмах укидани клубови, из истог разлога. На предлог локалних власти, као и Краљевске банске управе Зетске бановине, укинут је 1939. године новообразовани спортски клуб „Слога“ из Косовске Митровица. Своје мишљење месне полицијске власти потврдиле су тиме да су оснивачи клуба претежно Арнаути-муслимани, чланови мањинске локалне муслиманске организације који су национално оријентисани и пропагирају припајање Косова и Метохије Албанији. Постојала је бојазан да би се кроз постојећи легализовани клуб могле спроводити сепаратистичке идеје и тиме штетно утицало на омладину. Индикативна је била и чињеница за локалне власти да је клуб за своје фудбалере предвидео црвено-црне дресове, што је копирало албанску националну заставу. Запажено је, даље, да ниједан од чланова није био спортиста, нити су намеравали да остваре било какву сарадњу са постојећим спортским клубом „Звечан“ из Митровице. Поред тога, у Управном одбору клуба било је и комуниста, што је додатни разлог за његово гашење.[19] С обзиром на то да је у Косовској Митровици био већи проценат хришћанског православног становништва него у Ђаковици,[20] приметна је не мања активност на пропагирању албанских националних циљева и намера да се они до најосетљивијег дела популације-омладине спроведу преко спорта. Истовремено са митровачким, у Приштини је основан спортски клуб „Јединство“, састављен искључиво од муслиманске омладине: студената, ђака, занатлија и трговачких помоћника:

> „[...] без да у истим има иједан младић православног живља – национално сигуран и поуздан, или неке друге вероисповести, ради чега на овај начин долази до велике подвојености и мимоилажења у приватном животу између наше и муслиманске омладине у овим крајевима, те је ради овога у толико теже и немогуће ваљано контролисати и пратити њихов рад, везе и кретања, тим пре, што су они бројно надмоћни и материјално имућнији.“[21]

Будући да је овај клуб организовао утакмице искључиво са клубовима из Метохије и Санџака, изостала је била свака контрола његовог рада. На основу професионалне структуре чланова овде је, за разлику од претходних примера, присутан одређен број студената и ђака, што је подизало углед

19 Исто, Министарство физичког васпитања народа Државном савету Краљевине Југославије бр. 691 од 9. фебруара 1940.

20 Од укупно 11.295 становника у Косовској Митровици живело је 6.388 муслимана. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, II, 118.

21 АЈ, 71-30-69. Начелство среза грачаничког Краљевској банској управи Вардарске бановине пов. бр. 3842/39 од 12. децембра 1939.

самог клуба али је и указивало на могућност далеко озбиљније сепаратистичке активности. Поред тога, наглашен је и материјални статус чланова, тако да би се главно финансирање клуба могло ослонити на приватне изворе, чиме би се смањила контрола и утицај државе.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд 71 Министарство физичког васпитања народа

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Војно-санитетски статистички годишњак 1926–1927, Београд: Министарство војске и морнарице, 1928.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, I–II, Beograd: Državna štamparija, 1937–1938.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2013: Иван Бецић. „Финансијске установе у Ђаковици између два светска рата“. *Башчина*, св. 35, 153–168.

Brozović 1930: Ante Brozović. *Soko Kraljevine Jugoslavije.* Beograd: Biblioteka Venac.

Димић 1996: Љубодраг Димић. *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941.* Београд: Стубови културе.

Žutić 1991: Nikola Žutić. *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941.* Beograd: Angrotrejd.

Јовановић 2011: Владан Јовановић. *Вардарска бановина 1929–1941*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Petranović 1988: Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije 1918–1988,* I, Beograd: Nolit.

Dalibor Z. VELOJIĆ

THE ABOLITION OF SERBIAN CLUB "VICTORY" IN ĐAKOVICA 1935–1937

Summary

The foundation of sport's clubs in the territory of Kosovo and Metohia in the Kingdom of Yugoslavia was controlled by the state due to the number of the Albanian population. Each self-initiated starting up of each kind of association had for its consequences the possibility of negative impact on the youth, which had to be brought up in the spirit of integral Yugoslav orientation. Propaganda conducted by Kosovar Committee or Italian agents toward national masses had the most easily been transferred via football, which experience its rise in the interwar period.

The foundation of the sport's club "Victory" in Đakovica in 1935 threatened to become detrimental to the interest of the state in the milieu with greater percentage of the Albanian population so that it had to be prevented in the beginning. Bearing in mind the dossier of the founder mostly of Islamic religion, the authorities in Zetska banovina and the Ministry of physical education of the people banned, two years afterwards, the work of the club from the fear of negative impact and possible association on religious basis. There had been similar cases in 1939 in Kosovska Mitrovica and Pristina, which were settled at the same way.

Key words: Kosovo and Metohia, Đakovica, football, sport's club.

Рад је предат 27. августа 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.115)"1921/1941"(093.2)

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ВРАЊСКА КРЕДИТНА БАНКА А. Д.**

Апстракт: У последњој четвртини XIX века широм Краљевине Србине ницали су приватни новчани заводи локалног карактера. Развој банкарства омели су балкански ратови, а у потпуности прекинуо Први светски рат. Многи новчани заводи нису били у стању да наставе са радом, а део њих је могућност пословања остварио тиме што се фузионисао са неким другим новчаним заводом. У раду је, првенствено на основу архивске грађе и релевантне литературе, анализиран рад новчаног завода који је настао фузионисањем два предратна врањска новчана завода. Карактеристична по томе што своје пословање није ограничила само на локални ниво, Врањска кредитна банка отворила је своја заступништва како у мешовитој српско-албанској средини тако и на простору Старе Србије, па је анализа њеног рада допринос изучавању рада финансијских установа и на овим подручјима.

Кључне речи: Врањска акционарска штедионица, Врањска задруга за међусобно помагање и штедњу, Врањска кредитна банка, дивиденда, економска криза.

Први локални новчани заводи са приватним капиталом на простору Србије основани су на самом почетку осме деценије XIX века. Оснивање Београдског кредитног завода, Смедеревске кредитне банке и Ваљевске штедионице значило је појаву заметка финансијске мреже, коју је аутономна кнежевина Србија ширила оснивањем штедионица у Крагујевцу и Ужицу, док је 1872. године отворила штедионице у Крушевцу, Смедереву и Чачку (Митровић 2004: 33). Од изузетног значаја за развој банкарства у Краљевини Србији било је доношење закона о оснивању домаће емисионе установе 6. јануара 1883. године, која је под именом Привилегована Народна банка Краљевине Србије отворила своје шалтере 2. јула 1884. године (Народна банка 1934: 5–7).

Већ током исте године основане су још четири новчане установе, 1885. седам, 1886. једна, 1887. девет, а 1888. једанаест, тако да је њихов број нарастао

* Научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на тридесет седам, чији је основни капитал износио 8,7 милиона динара (Историја српског народа 1994: 17). На простору јужне Србије, до краја века основано је осам новчаних завода: три у Нишу (Нишка акционарска штедионица (1885), Нишка задруга за кредит и штедњу (1888) и Српско јеврејска трговачка задруга (1889)), Алексиначка штедионица (1887), Лесковачка удеоничарска штедионица (1888), Власотиначка задруга за помоћ и штедњу (1895) (Бецић 2016: 752), док су у Врању основане Врањска акционарска штедионица (1889) и Врањска задруга за међусобно помагање и штедњу (1892) (Статут Врањске кредитне банке 1921: 3).

На развој банкарства у Србији позитивно је утицао Царински рат са Аустро-Угарском (1906–1911), али је улазак у период ратова (1912–1918), током Балканских ратова, значио смањење обима пословања, да би са окупацијом Србије 1915. године банке престале са сваким видом пословања. Последице Првог светског рата по рад банака нису се огледале само у страдању људства и имовине, већ су се банке у послератном периоду нашле у драстично измењеним условима за пословање. Услед пострадалости, поједине су биле принуђене да окончају свој рад, друге су постале филијале финансијски јачих установа, док су се поједине, будући да су им капитали постали недовољни за нормално функционисање, фузионисале и на тај начин наставиле пословање, најчешће под новим именом.

На подручју југа Србије са радом је престала Српско-јеврејска трговачка задруга,[1] Нишка банка ушла је у састав Грађанске банке из Београда,[2] док су се Лесковачка удеоничарска штедионица и Лесковачка прометна банка фузионисале у Лесковачку централну банку (Бецић 2002: 135), односно, Врањска акцонарска штедионица и Врањска задруга за међусобно помагање и штедњу у Врањску кредитну банку А. Д.[3]

Осим обезвређених главница банака услед високе инфлације, на њихов нормалан рад у великој мери утицало је мораторно стање које је било на снази у погледу исплате предратних зајмова. Осим што дужници нису морали да одговарају својим обавезама током важења мораторијума, банке су се нашле у позицији да су наплате ануитета датих кредита могле бити вршене по нижој каматној стопи од оне које су банке плаћале својим повериоцима. Према члану 4. Уредбе о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920. године максимална каматна стопа за наплату предратних кредита износила је 6% (Уредба 1920: 33–35), па се Врањска акционарска штедионица нашла у ситуацији да послује са губитком, будући да је на улоге на штедњу плаћала камату 6%–7%,

1 Архив Југославије, фонд 65, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, фасцикла 1342, архивска јединица 2326, у даљем тексту АЈ, 65–1342–2326, Записник са ванредног збора акционара Српско јеврејске трговачке задруге одржаног 29. августа 1920.

2 АЈ, 65–1339–2323, Предлог Управног одбора Нишке банке на ванредном збору од 11. септембра 1921.

3 АЈ, 65–1459–2443, Оглас Врањске кредитне банке од 30. марта 1921.

те није била у могућности да заради и тако покрије режијске трошкове. Могућност да се смањи висина каматне стопе на штедне улоге није постојала јер у закону о ликвидацији мораторног стања о томе ништа није писало.[4]

Са друге стране, Акционарска штедионица је, попут многих банака у Србији после рата, имала проблеме са недостатком службеника, што је онемогућавало извршења одређених наређења министра трговине и индустрије, а које су њој ишле у прилог. Тако није била у могућности да пошаље у предвиђеном року спискове меница за Ликвидациону банку, што ју је оставило без одређених средстава и довело у позицију да није могла да одговори захтевима појединих штедиша да им се исплате улози.[5]

Највећи акционари Врањске акционарске штедионице биле су породице Стајић, Христић и Кушаковић. Породица Стајић располагала је са 442 акције, породица Христић са 321 акцијом, а породица Кушаковић са 100.[6] Фузија са Врањском задругом извршена је на основу одлуке збора акционара од 4. априла и одобрења министра трговине и индустрије од 18. априла 1921. године у новчани завод са називом Врањска кредитна банка А. Д. Циљ новоформираног акционарског друштва био је „интензиван рад на развоју и култивисању штедње, домаће производње за извозом, трговине, банкарства, индустрије, грађевинарства и рударства". За прве чланове Управног одбора изабрани су: Таса Т. Стајић, председник, Риста Т. Стевановић, потпредседник, Стојан Атанасијевић, Урош Марковић, Сима Аврамовић, Јован А. Стевановић, Димитрије З. Стојковић, Драгутин Влајковић и Јован Сотировић.[7] Чланови управе били су виђени људи Врања, чак и председници општине, док је Кредитна банка увек имала одборника у општини Врање (Симоновић 2013: 92).[8]

Коначна ликвидација претходних новчаних завода завршена је у 1923. години, а новоформирана Кредитна банка постала је власник имања које је се налазило у поседу Акционарске штедионице. Ликвидациони одбор извршио је продају непокретног имања Врањске акционарске штедионице у Врањској Бањи на тај начин што је то имање, према споразумно извршеној

4 АЈ, 65–1459–2443, Допис Врањске акционарске штедионице министру трговине и индустрије од 16. августа 1920.

5 АЈ, 65–1459–2443, Допис Врањске акционарске штедионице министру трговине и индустрије из 1920. (без датума).

6 Танасије Т. Стајић располагао је са 142 акције, Станислава Т. Стајић са 100, Султана Т. Стајић са 100, Олга Д. Кушаковић је удајом у породицу Стајић донела још 100 акција, тако да је од породице Кушаковић са 100 акција у поседу остала само њена сестра Султана, док су Александар Р. Христић и његова кћер Лепосава располагали са 230, односно са 91 акцијом (АЈ, 65–1459–2443, Списак депонованих акција за XXVI редовни збор акционара Врањске акционарске штедионице одржаног 5. септембра 1920).

7 АЈ, 65–1459–2443, Оглас Врањске кредитне банке од 30. марта 1921.

8 Председник општине и члан управе био је Јанко Стојић Јанаћко. (АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Седмој редовној скупштини акционара одржаној 27. фебруара 1927).

процени од 212.500 динара, преузела Кредитна банка, док су акционари за толику суму примили акције Кредитне банке. Управни одбор Кредитне банке сматрао је то паметним потезом јер је Кредитна банка тако постала власник најлепшег имања у Врањској Бањи, без кога се није могло замислити њено преуређење. Тиме је Кредитна банка и у будућности остала важан заинтересовани чинилац у уређењу и евентуалној концесији Врањске Бање, поред тога што је очекивано да ће цена овог имања и даље расти и што ће на тај начин повећавати вредност банчиних акција.[9]

Неподељени претек Врањске акционарске штедионице приликом поравнања износио је 37.500 динара у акцијама и 25.918,49 динара у готову. Он је подељен тако што је акционарима исплаћено 20% по акцији, што је на 2.125 акција износило 42.500 динара, а остатак је подељен члановима Ликвидационог одбора. Половина остатка исплаћена је председнику Ликвидационог одбора Танасију Т. Стајићу и члану Александру Христићу који су руководили пословима, а друга половина исплаћена је осталој тројици чланова Ликвидационог одбора. Чист претек Врањске задруге износио је 31.217,96 динара у готову и 33.400 динара у акцијама, што је укупно износило 64.617,96 динара. Подела вишка била је слична као код другог завода који се фузионисао, односно на 2.166 акција акционарима је исплаћено по 20%, односно 43.320 динара, а од преосталог дела половина је припала председнику Ликвидационог одбора Ристи Т. Стевановићу, а друга члановима одбора.[10]

Основни капитал Кредитне банке приликом фузије износио је 500.000 динара. Уз Управни одбор који је бројао девет чланова, банчину управу чинио је и Надзорни одбор који се састојао од пет чланова. Подела добити предвиђена је на следећи начин: 10% уплаћивано је резервном фонду, 10% исплаћивано је на име тантијеме члановима Управног одбора, 4% на име тантијеме члановима Надзорног одбора, 3% на тантијеме банкарским чиновницима, 3% дотирано је пензионом фонду банкарских чиновника, док је остатак стављан на располагање скупштини акционара (Статут Врањске кредитне банке: 4–17).

Пословање банака у првим послератним годинама, обележеним високом инфлацијом, карактерисало је њихово инвестирање у небанкарске послове, ради веће и брже зараде. Зато су се многе банке јавиле као власници грађевинских предузећа, магацина, прехрамбених предузећа итд. Кредитна банка се није упуштала у ове облике пословања и њен главни вид рада био је краткорочно кредитирање трговачких и занатских фирми, а у време сезоне калупљења и производњача дувана. Банка је почела да ради 1. јануара 1921. године и зарада у тој години није могла бити велика услед ограниченог обима

9 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Трећој редовној скупштини акционара одржаној 4. марта 1923.

10 АЈ, 65–1459–2443, Записник са четврте редовне скупштине акционара Врањске кредитне банке одржане 9. марта 1924.

послова и ликвидације претходна два завода која су се фузионисала. Послови су се у 1922. години осетно увећали и, без обзира на новчану кризу, Кредитна банка уживала је поверење штедиша, који су одлучили да новац држе у банци, а не да дају несигурним зајмотражиоцима по „фантастичним" каматним стопама које су се кретале код приватних лица.[11] Током 1922. године уплаћене су акције другог кола, па је банчин капитал од милион динара омогућавао интензивније пословање. Докапитализација није променила структуру акционара и они су остали готово са идентичним утицајем. Фирма „Таса Стајић и Комп." уплатила је 500 акција, Јанко Т. Стајић 300, фирма „Џуваревић и Стевановић" 225, Александар Христић 106, Јован А. Стевановић 100.[12] Уз повећан капитал, Кредитна банка користила је кредит код филијале Народне банке у Нишу од 450.000 динара, што јој је омогућавало да развија своје послове осетно већом брзином него претходне године.

У духу предратног пословања, Кредитна банка део зараде одвајала је за добротворне сврхе. У 1922. години дала је прилог за подизање Гимназије у висини од 2.000 динара и Народног дома 1.771,14, а помогли су женској Радничкој школи са 500 и банчиног службеника Ђорђа Пешића са 1.000 динара. Одвајања за добротворне сврхе настављена су и наредне године, али иако су у њој боље пословали, одобрена сума била је преполовљена и износила је 2.285 динара. За прве две године пословања под именом Кредитна банка акционарима је исплаћена дивиденда од 94.649 динара, од чега је акционарима првог кола припало 85.820, а акционарима другог кола 8.829. динара.[13] С обзиром да је пословање вршено првенствено са главницом од пола милиона динара, забележени резултат могао би се оценити успешним.

Криза кредита настала у Краљевини СХС почетком 1923. године утицала је на могућност пласмана новца, јер је број тражиоца кредита био велики у односу на могућност новчаних установа. На финансијске могућности банака у великој мери утицала је одлука Народне банке да од 1. јануара 1923. године већ смањене кредите умањи за још 10%, а да есконтовање меница по одобреним кредитима продужи и даље у новим границама (Министарство финансија 1938: 239). Смањење стопе одобрених кредита код Народне банке посебно је погодило мање новчане заводе, јер су они, хронично са недовољно капитала, морали да узимају кредите код већих приватних банака, са каматном стопом која је била осетно виша од 6%, колико је износила код Народне банке током двадесетих година XX века (Бецић 2012: 491).

11 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Трећој редовној скупштини акционара одржаној 4. марта 1923.

12 АЈ, 65–1459–2443, Списак депонованих акција за Трећу редовну скупштину акционара Врањске кредитне банке одржане 4. марта 1923.

13 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Трећој редовној скупштини акционара одржаној 4. марта 1923; Записник са четврте редовне скупштине акционара Врањске кредитне банке одржане 9. марта 1924.

Позив за четврту редовну скупштину акционара Кредитне банке упућен је 6. фебруара 1924. године (*Službene novine* 6. februar 1924: 8). На скупштини се могло чути да је додатни проблем за Кредитну банку у 1923. години био тај да она још увек није располагала са целокупним својим капиталом, јер јој Ликвидациона банка није исплатила сву вредност предратних меница и њена потраживања по овом основу износила су 397.197,35 динара. За разлику од других новчаних завода, Кредитна банка није имала проблеме са повлачењем штедних улога услед кризе, већ је управа могла да изрази задовољство што су они порасли, иако нису плаћали прекомерну камату на њих, што су поједини новчани заводи чинили да би привукли штедише. Разлоге за поверење штедиша управа је налазила у томе што је Кредитна банка нудила сигурност и могућност улагачима да жељене своте подигну кад год пожеле и у уговореном року. Банка је била у ситуацији да тако послује јер је новац пласирала стриктно у краткорочне трговачке менице, настојала да се оне уредно исплаћују, па је прилив новца у банчину касу био сигуран. Управа је изразила жељу да се тако послује и у будуће, додатно поучена искуством појединих новчаних завода који нису могли да одговоре на тражњу полагача депозита, јер су новац уложили у послове који нису били брзо ликвидни.[14]

Осим већ постојећег кредита код Народне банке, Кредитна банка користила је и кредите код Српско-америчанске банке и Прве хрватске штедионице, које је користила као резервисане суме за евентуалне хитне потребе. Ову праксу у пословању управа је намеравала да настави, мада су кредити код Српско-америчанске банке и Прве хрватске штедионице били скупи. Сигурност у пословању Кредитне банке огледала се у томе да су све менице зајмова биле наплаћене, мада је имала протествованих меница у висини од 52.000 динара. Протествоване менице биле су последица одсуства потписника и оне су вансудски поравнате. Осим по меницама, кредитирање је вршено и по текућим рачунима, али се ти послови нису довољно развили услед слабог обрта новца од дотичних клијената. Кредитна банка опрезно се бавила и конзорцијским пословима, у границама свог капитала, и на томе је зарадила 14.176,65 динара, што говори да је уложена сума била невелика за банчине могућности. Вредност банчиног имања у Врањској Бањи у балансу је фигурирала са 201.875 динара јер је отписано 5% раније вредности, што је управа сматрала нужним за случај повећања вредности динара, када би вредност имања морала пасти. Управа се истим руководила и приликом процене вредности намештаја, који је намеравала да наредне године обнови и тиме дâ савремен изглед овој установи. Банчини расходи износили су приближно половину добити, односно 8,6% од банчиног обрта, од којих је на порез отишло 107.059,28 динара, тако да није била у могућности да снизи камату на

14 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Четвртој редовној скупштини акционара одржаној 9. марта 1924.

кредите. Попут других банака, и Кредитна банка сматрала је висину пореза претерано високом и штетним, поготово у периоду новчане кризе, у којој се новац пред оваквим теретима повлачио и стајао неискоришћен, што је наносило штету промету јер је трпео због несташице капитала.[15]

Половином треће деценије XX века управа Кредитне банке сматрала је своју установу солидном, тачном и оспособљеном за вршење свих врста кредитних и банкарских послова, а да је својим уређењем и изгледом постала у правом смислу уређена установа, што је повећало и углед места. Банка се у овом периоду и даље борила да привуче штедише и, мада је констатовано повећање улога на штедњу и по пасивним текућим рачунима, ситне уштеде и даље су се налазиле код становништва. Мишљење управе било је да су њихови сугрђани са већим уштедама већ схватали потребу да свој новац ставе на штедњу, што је означавало и промену менталитета и схватање функционисања савремених токова новца.[16]

Банка је у 1924. години увела рад са чековима, што је погодовало трговцима за уплату и исплату и тај вид пословања био је у константном расту. Управа је желела да се ови послови обављају и по текућим рачунима, јер су банчини комитенти и даље новац држали по својим касама, а чекове куповали за готовину, уместо да су новац редовно полагали на текуће рачуне и повлачили те исте чекове, што би им пружило двоструку корист, а тржиште би располагало са више новца који би се могао искористити за покретање привреде.[17]

Међу пословима Кредитне банке у 1925. години приметан је пораст зајмова по залогу. Овај пораст може се објаснити циркулацијом обвезница Ратне штете, које су углавном биле подлога за ову врсту кредитирања. Управа је заједно са Врањском банком и Врањском привредном банком ушла у конзорцијалне послове у висини од 100.000 динара и образовала синдикат за кредитирање механичко-ковачке радње „Мединski и друг". Циљ синдиката више је био да се помогне занатска радиност него оствари добит. Зато је остављено право ортацима из фирме да могу исплатити улог синдиката и сами наставити са радом, као и што су банке себи оставиле право да иступе из предузећа на крају године, са гарантованом зарадом од 15%. Ово предузеће нашло се у тешкој финансијској ситуацији, па су га банке подржале са жељом да од фирме створе школу за машинску обраду метала, чиме су сматрале да су испуњавале патриотску дужност према месту у коме су пословале.[18]

Ни осам година након завршетка Великог рата Кредитна банка није располагала са целокупном својом имовином, јер се код Ликвидационе банке

15 Исто.

16 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Петој редовној скупштини акционара одржаној 22. фебруара 1925.

17 Исто.

18 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Шестој редовној скупштини акционара одржаној 21. фебруара 1926.

налазило још 85.850,48 динара, иако је рок за исплату истекао. Управа је предузимала све мере за наплату, али без резултата, иако је потраживање било ликвидирано. Овај проблем послужио је управи Кредитне банке да упути критику на рачун државне администрације карактеришући је као тромy и немогућу за привредне трансакције, јер она ни по банкарским операцијама годинама није могла да одговори својим законитим обавезама и то за имовину коју је сама, без потребе, узела у ликвидацију, користећи се притом каматом која је банкама требало да припадне.[19]

Стагнација у привреди од 1925. године значила је и увећани прилив улога на штедњу. Велики пораст улога на штедњу код Кредитне банке приморао је управу да држи веће резерве кредитом код Народне банке, као и у готовини код Прве хрватске банке и Прометне банке у Београду, у суми од 413.361 динара. Додатни проблем у пословању био је тај да је сума неплаћених пореза достигла висину од 341.486,58 динара. Зато Кредитна банка и поред успешног пословања није могла дати ону стопу дивиденде коју је до тада давала. Порез је нарастао јер је разрез за 1925. и 1926. годину био завршен тек у децембру 1926. године, а тим распоредом Кредитна банка била је задужена порезом на чисту добит и на плате и тантијеме особља више него што су акционари од установе добијали. Висина пореза, на коју су примедбу имали сви новчани заводи у држави, иницирала је оцену управе Кредитне банке да оцени да су се јавна тела појављивала као „ортаци у предузећу, који не дају ни капитал, ни рад а узимају више него што се оставља и раду и капиталу. Тај анахронизам последица је једне строге примене несавремених прописа нашега пореског закона, чију смо ублажену примену тражили, докле обећана реформа пореског законодавства не буде спроведена; јер ће у противном, новчани заводи доћи у немогућност да успешно раде на развићу привредних односа као и на смањењу каматне стопе на што смо ми стално настојавали и спустили је на релативно најнижу стопу у унутрашњости Србије".[20]

Високи државни и самоуправни порези обезвређивали су зараде чланова управе и службеника банака, па су готово све, као и Кредитна банка, пореска давања по овом основу преузимала на себе. Управа Кредитне банке сматрала је да, уколико би пореско оптерећење остало на овом нивоу и наредне године, за установу било најбоље да се управа одрекне посебних хонорара за рад осим тантијеме, а и особље је пристало на мање плате од оних које је у том тренутку имало. Иако се криза у 1926. години продубила у односу на претходну, Кредитна банка забележила је повећан обрт у свом пословању. Криза је била осетљивија у врањском крају јер је Управа државних

19 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Седмој редовној скупштини акционара одржаној 27. фебруара 1927.

20 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Седмој редовној скупштини акционара одржаној 27. фебруара 1927.

монопола свела производњу дувана на минимум, чиме је привреди тог краја ускраћен главни извор привреде и обртних средстава. Услед тога била је смањена куповна моћ клијентеле трговаца, али су се комитенти банке снашли и нису пропуштали рокове отплата, нити је било падова у стечај, тако да је код суда протествовано меница за свега 21.500 динара, које су касније махом регулисане. Због ситуације у крају, Кредитна банка изашла је са пословањем ван свог среза и отворила повереништво у Прешеву, као поглаварском месту за стару Пчињу, односно Срезу прешевском. То је Кредитној банци омогућило боље упознавање прилика и тачније одмеравање кредита за знатну клијентелу из тог среза. Како је механичко-браварска радионица „Мединski и друг" била у ликвидацији, одлучено је да ће се Кредитна банка бавити искључиво банкарским и кредитним пословима, не предузимајући за сада никакве привредне послове. Ова одлука јавно је саопштена, а имала је циљ да увери штедише у сигурност својих улога.[21]

Трајање привредне кризе посебно се осећало у крајевима који су били сиромашни, попут врањског. Без обзира на такву ситуацију Кредитна банка имала је зараду на нивоу из 1926. године, мада је промет био већи. Обим пословања био је повећан, али како намети нису били смањени, а каматне стопе код банака на зајмове јесу, уз повећане режијске трошкове због отвореног представништва у Куманову, поред већ постојећег у Прешеву, управа је била задовољна постигнутим. Заступништво у Куманову, са једним депозитним магацином налазило се у улици Клемансо на броју 16.[22] Заступништва су отворена јер је тражња новца у врањском крају била слаба, док је у поменутим крајевима била јача. Вишак непласираног новца утицао је да се Кредитна банка јавила као понуђач при издавању велепродаје дувана и соли од стране Управе државних монопола.[23]

Одлука о сазивању деветог редовног збора акционара за почетак марта 1929. године донета је још половином децембра 1928. године (Службене новине децембар 1928: 6). Услед велике суше и слабих приноса у пољопривреди, изостао је већи извоз производа и прилива новца, тако да је куповна моћ сељака драстично опала. Забуна изазвана пројектованим планом раздужења земљорадника утицала је на резервисаност банака у пласману капитала. Вишак капитала утицао је на даље смањење каматне стопе по есконту, тако да повећање обима послова није неизоставно доносило и повећање зарада. Привремена несолвентност комитената екстремно је порасла, тако да је током 1928. године Кредитна банка протествовала менице у вредности

21 Исто.

22 АЈ, 65–1459–2443, Препис пријаве Врањске кредитне банке поглавару Среза од 6. јуна 1932.

23 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Осмој редовној скупштини акционара одржаној 19. фебруара 1928.

од чак 3.243.805 динара. Наплата је ипак била у изузетно високом проценту, тако да је на крају године остало дванаест меница у висини од 191.425 динара и све су биле предате судовима на наплату. Узрок томе било је и неколико стечајева, који су по узајамној повезаности обавезаних лица изазвали већа протествовања меница које су касније регулисане. Услед ове појаве, у каси су се током целе године налазиле веће суме новца ради евентуалне исплате штедних улога, а сума новчаних резерви кретала се између милион и два милиона динара и држана је код других банака. Како је главница постала несразмерно мала у односу на туђа средства, управа Кредитне банке предложила је повећање главнице на два милиона динара, што је и учињено. Без обзира на то што је држава од 1. јануара 1929. године увела порез на камату од 8%, управа се надала да тај потез неће утицати на повлачење улога на штедњу, јер рента коју су улози доносили била је ипак прилична у односу на смањену рентабилност капитала и сигурност и ликвидност.[24]

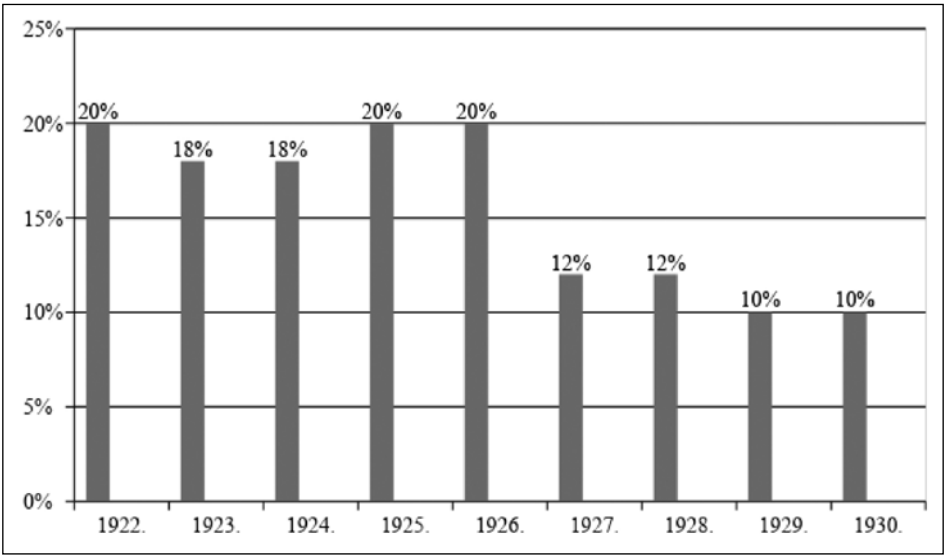
Како је Кредитна банка располагала са пуно новца, започела је са давањем кредита на робу и зато је у Куманову подигла магацине, где је најчешће на подлози жита и опијума (афијума) и афијонског семена пласирала скоро два милиона динара, поред исто толике суме по есконту меница. Управа је планирала да ове послове ликвидира на пролеће што би Кредитној банци требало да донесе зараду и отвори јој нове видове рада. Развијени послови у Куманову захтевали су образовање цензурног одбора од три лица: Тому Стајића, апотекара, Јефрема Соларевића, трговца и Николу Тасића, трговца, као познаваоце тржишта, јер су се кредити давали на основу две трећине вредности робе и били покривени меницом на читаву суму кредита. У 1928. години коначно су ликвидирана потраживања од Ликвидационе банке, а конзорцијски послови по откупу дувана биће ликвидирани крајем 1929. године и тада је управа сазнала резултате овог пословања. Да би акционарима била обезбеђена дивиденда од 12%, део зараде није дотиран резервном фонцу, будући да је његова висина била већа од четвртине капитала Банке, колико је износио његов максимум.[25]

Заступништво у Куманову пријављено је 28. августа 1928. године и образовано је као биро за примање клијентеле којој је за регулисање послова било далеко да долазе у Врање. Примљени послови спровођени су у Врање, где су књижени и решавани, после чега су давани даљи налози заступништву за поступање. Из тих разлога пословница је носила назив Заступништво Врањске кредитне банке, а не Врањска кредитна банка.[26]

24 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Деветој редовној скупштини акционара одржаној 3. марта 1929.

25 Исто.

26 АЈ, 65–1459–2443, Допуна пријаве заступништва Врањске кредитне банке начелнику Среза жегљиговског од 10. јуна 1932.

Графикон 1. Дивиденде акционара Врањске кредитне банке (*Narodno blagostanje* 5. decembar 1931: 771)[27]

Банкарска криза на простору Краљевине Југославије избила је почетком јесени 1931. године, али се код Кредитне банке почела осећати још током августа, када су улагачи, „већином без потребе" повлачили и тезаурисали новац у већој размери него што је био прилив платежних средстава у банчине касе. По уложним књижицама и текућим рачунима Кредитна банка имала је тада 18.500.329,61 динара. У наредне три године Кредитна банка исплатила је 10.858.844,05 и на име камате 2.274.893,39, што је укупно износило 13.133.737,44 динара. Истовремено, број протестованих меница током 1931. године достигао је висину од 1.965.655 динара, што је додатно значило смањење прилива новца.[28]

Даље продубљивање кризе у потпуности је блокирало послове Кредитне банке и мада су Закон о заштити земљорадника од 19. априла 1932, Уредба о заштити новчаних завода и Уредба о максимирању камате, све до 22. новембра 1933. године имале за циљ да унесу више сигурности и реда у кредитним односима земље, оне, по општем мишљењу и по резултатима који су се постигли, нису дале резултат. Управа је констатовала да су земљорадничке менице биле ван наплате и да је тешко било поверовати да ће сељаци плаћати и оне незнатне отплате које им је уредба наметала. Њихово неплаћање доводило је до неплаћања и ситнијих трговаца и занатлија, тако да се наметала

27 AJ, 65–1459–2443, Извештаји Управног одбора Врањске кредитне банке од 1923. до 1931.

28 AJ, 65–1459–2443, Молба Врањске кредитне банке министру трговине и индустрије од 11. јуна 1934.

интервенција државе, која би требало да буде управљена према већем поштовању својине и примљених обавеза, као и појачаној активности извршне власти у судским наплатама, без чега се није могло замислити кредитирање. Менице од земљорадника и ситних обртника носиле су ризик, а њихово протествовање изазивало је велике трошкове и отежавало правилан рад банака. Зато је Управни одбор Кредитне банке отписао знатан износ меница где се наплата показала немогућом, што је била мера за пречишћење биланса.

Губитак у 1933. години износио је 364.757,47 динара и био је покривен делом из прихода, а делом из резервног фонда. Захваљујући резервном фонду и конзорцијским пословима Кредитна банка успела је да одржи пословање, а улоге на штедњу и по текућим рачунима отплати за 1.513.001,64 динара.[29] Постојеће стање приморало је управу да затражи заштиту 3. јула 1934. године на основу Уредбе о заштити банака и њихових веровника. У моменту тражења заштите непокретну имовину Кредитне банке, према билансу са краја 1933. године, чинило је имање у Врањској Бањи, у вредности од 150.250 динара, у Куманову, од 393.882 динара, у Врању, од 21.788,59 динара и Прешеву, од 36.617 динара, што је укупно чинило вредност од 602.537,59 динара.[30] Банка је поседовала хартије од вредности у висини од 694.000 динара, од којих су 90% биле државне. Мораторна потраживања по меницама износила су 2.788.803 динара, тј. 31%, док су потраживања по конзорцијалним пословима од закупа дувана и соли за загребачку и љубљанску област износила 596.000 динара.[31]

Своје пословање Кредитна банка заснивала је на промету са ситнијим привредницима који су зависили од земљорадника, као и са земљорадницима непосредно, посебно у Прешеву и Куманову, тако да је јасно критиковање закона о заштити земљорадника од стране њене управе. Али, опсервације управе биле су доста реалне и прецизне у погледу спровођења поменутог закона. Здрав новчани промет у 1934. години, изузев пролонгирања старих обавеза, стао је готово у потпуности, а поверење и кредит, нешто услед наопаког решења питања земљорадничких дугова, а нешто услед недопуштене агитације политичких људи пред изборе, да дугове не треба плаћати, потпуно су били блокирани, тако да је било веома тешко вратити их на потребну висину.[32]

У складу са својим интересима управа је потенцирала то да држава није водила рачуна о уставном начелу неповредивости својине и што реформе сељачког законодавства нису вршене државим средствима, већ на рачун

29 Ј, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Четрнаестој редовној скупштини акционара одржаној 11. марта 1934.

30 АЈ, 65–1459–2443, Рачун изравнања Врањске Кредитне банке од 31. децембра 1933.

31 АЈ, 65–1459–2443, Предлог да се Врањска кредитна банка стави под заштиту од 19. марта 1935.

32 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Петнаестој редовној скупштини акционара одржаној 14. априла 1935.

акционарског и улагачког капитала концентрисаног код новчаних завода, „што је код дужника бољшевизирало појмове о туђој својини".[33] Управа је сматрала да је питање раздужења економско слабијих слојева постављено на погрешној основи, да су олакшице даване појединим слојевима линеарно, уместо само онима који су заиста, без своје кривице, услед економске кризе, доведени у немогућност плаћања, што је код свих дужника изазвало неправедне тежње, и оних имућних, да им други плате дугове, док су они новац употребљавали за друге потребе или га тезаурисали. Од почетка кризе врањски заводи вратили су улагачима преко 40 милиона динара, а тог новца више није било у промету. Врањски банкари сматрали су да су се овакве махинације вршиле на рачун ситних штедиша и слабих акционара, који су читав животни век штедели и уложили новац на штедњу, а нису могли да га подигну, док су други трошили и на послугу, јер позајмљени новац нису враћали.[34]

Примера злоупотребе било је на сваком кораку. Управа је приметила да су разни спекуланти своје менице од дате робе или позајмице сељацима есконтовали код завода, да су зидали кафане и куће и куповали имања кредитима из банака, а нису их враћали јер су се крили иза закона о заштити земљорадника. Поједини земљорадници тражили су своје улоге код једног новчаног завода, а нису отплаћивали своје менице, мањег износа, код другог завода. Код истог завода земорадници су тражили улог на име своје жене, а свој дуг нису отплаћивали. Са друге стране, било је деце чија су издржавања зависила од прихода од акционарског капитала, а која су остала без средстава за живот, родитеља који су новац у банке полагали за мираз и били у немогућности да га подигну. На конгресу новчаних завода у Новом Саду 17. фебруара 1935. године, банке донеле резолуцију, којој се је придружила и Кредитна банка, да оваква решења нису представљала социјалну правду и да је заштита новчаних завода била неадекватна. Већа задужења сељака код Кредитне банке нису били зајмови за сезонске потребе, већ најчешће за куповину земље у новим крајевима ради насељавања, зидање зграда и увећање инвентара.[35]

Управа је сматрала да се због поменутих разлога Кредитна банка налазила у стагнацији и пословима прикупљања потраживања ради исплате ургентних штедних улога. Управи су укинуте све накнаде за рад осим реалних трошкова, а плате и режија смањене су на најмању меру. Ради наплате старих потраживања Кредитна банка задржала је заступништво у Куманову, а узела у подзакуп послове велепродаје соли и шибица за Куманово, Криву Паланку и Кратово, из чега се очекивао приход бар довољан за плате заступника и основну режију.[36]

33 Исто.
34 Исто.
35 Исто.
36 Исто.

Стављање Кредитне банке под заштиту 25. марта 1935. године био је почетак проблема за многе штедише које су желеле да подигну своје улоге. План отплате потраживања значио је вишегодишњи рок за регулисање исплате штедних улога. Управни одбор донео је решење 8. фебрара 1935. године да се на старе улоге плаћа камата од 3% почев од 1. јануара 1935. године, с обзиром на Уредбу о максимирању камате од 28. јануара и 2. фебруара 1935. године, према којој се повратно смањила камата на земљорадничке дугове почев од 23. новембра 1933. године на 4 1/2% (са 6%), што је Кредитну банку приморало да и она смањи камату за 1% по улозима на штедњу. У случајевима где би Управни одбор проценио да су потраживања тешко наплатива, могао је да прими штедне књижице за поравнање у целости. До тада се управа трудила да поравнање овог типа буде до 50%.[37]

Захтеви штедиша и њихово обраћање министру трговине и индустрије постали су свакодневна појава, као уосталом у вези са готово свим новчани заводима у Југославији. Захтеви су се најчешће односили на потребе лечења, исплате мираза и веридбе. У покушајима штедиша да наплате своје улоге долазило је и до сукоба, у којима је често реаговала и жандармерија. Неповерење у исправност рада банака и огорчење штедиша доводило је до оптужби за злоупотребе и дискриминацију.[38] Разлика у начину раздуживања између управе Кредитне банке и клијената разликовала се и по томе што је управа желела да дође до одређене количине новца са којем би могла слободно да располаже, док су клијенти тражили најповољнији начин да се раздуже. Банци су упућене молбе више дужника да своја дуговања исплате књижицама пренесеним на њих, јер нису имали готовину да регулишу своја дуговања. Банка је покушала да 50% потраживања наплати књижицама, а 50% готовином, али на тај начин није успела да регулише ни једну меницу. Очито је да Кредитној банци није одговарало пребијање путем уложних књижица у целости, јер је остајала без средстава за подмиривање дугова по отплатном плану. Управа је одлучила да се у целости могу регулисати само банчина потраживања пре њеног стављања под заштиту, а да се касније наступеле обавезе клијената морају решити у готовини. За решавање хитних случајева образован је ужи одбор који су чинили: председник Управног одбора Таса Стајић, кога је у случају спречености замењивао

37 АЈ, 65–1459–2443, Молба Врањске кредитне банке министру трговине и индустрије од 10. фебруара 1935.

38 Управа Кредитне банке оптужена је да је подигла сву своју уштеђевину, да је продавала своја непокретна и покретна имања, а новац са штедње исплаћивала само својим рођацима. Као пример су наведени Никола Т. Лукаревић, рођак чланова управе, коме је исплаћено 150.000 динара и који је потом подигао велелепну кућу и Јован Антић, коме је исплаћен цео износ. За разлику од њих, улагачи који су имали улоге испод 100.000 динара и нису били рођаци, нису добили ништа. (АЈ, 65–1459–2443, Допис Прокопа Т. Стојановића министру трговине и индустрије од 8. августа 1934.)

Риста Стевановић, члан Управног одбора Манојло Цуваревић, кога је замењивао Јован Стевановић и председник Надзорног одбора Александар Христић, кога је замењивао Влајко Србинац.[39]

Табела 1. Најважније позиције Врањске кредитне банке (*Compass* 1926: 304; *Compass,* 1931: 421; *Compass* 1932: 415; Гавриловић 1931: Стање новчаних завода у Вардарској бановини на дан 31. децембра 1929)[40]

Година	Капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фондови
1913.	212.500	353.134,50	221.005,80	53.771,61
1921.	500.000	834.040	663.762,33	12.765,10
1922.	1.000.000	1.645.816	954.689,08	31.324,10
1923.	1.000.000	2.179.060	1.140.045,45	57.364,10
1924.	1.000.000	4.146.815	2.485.322,35	84.052,10
1925.	1.000.000	4.904.173	4.176.797,50	190.852
1926.	1.000.000	5.728.110	5.778.427,50	243.077,05
1927.	1.000.000	6.347.046	7.758.328,81	287.223,05
1928.	1.000.000	7.031.725	10.671.064,60	329.347,51
1929.	2.000.000	9.408.080	13.388.258	353.578,82
1930.	2.000.000	9.103.386	18.341.480	433.247,82
1931.	2.000.000	14.782.612,80*	15.807.709,16	396.140,18
1932.	2.000.000	11.118.840,37	10.172.947,55	415.261,43
1933.	2.000.000	6.823.134	8.549.120,91	497.318,43
11.6.1934.	2.000.000	5.865.021	7.641.000	169.003
1934.	2.000.000	5.832.271	7.103.290,11	180.810,96
1935.	2.000.000	5.401.162,50	6.565.908,16	194.608,96
1936.	2.000.000	6.649.751,91	6.242.390,16	70.072,57
1937.	2.000.000	6.165.025,50	5.879.338,91	189.494,78
1938.	2.000.000	2.108.605,90	5.107.751,41	292.533,09
1939.	2.000.000	2.063.284	3.769.811,91	253.760,59
1940.	2.000.000	1.841.910	2.846.010,41	323.588,59

Тежак положај Кредитне банке управа је покушавала да олакша на све могуће начине. Плате особљу смањене су 1. октобра 1934. године на минимум испод којег се није могло ићи, а управа заступништва у Куманову од 1933. године није примала никакву накнаду за свој рад. У трошкове режије улазиле су само дневница и накнада за трошкове за члана Управног одбора Стојана

39 АЈ, 65–1459–2443, По питању исплате банчиних потраживања уложним књижицама средством пребијања (без датума).

40 АЈ, 65–1459–2443, Рачун изравнања Врањске акционарске штедионице за 1913: Рачуни изравнања Врањске кредитне банке од 1921. до 1940.

* АЈ, 65–1459–2443, За године 1931, 1932, 1936. и 1937. дате су укупне суме зајмова по свим гранама и улога на штедњу и по текућим рачунима.

Атанасијевића, који је водио и надзирао послове, јер је путовао из Врања. Да би дошла до новчаних средстава, управа је покушала да прода једну банчину кућу у Куманову у улици Краљевића Ђорђа на броју 19, јер је била склона паду и захтевна за поправку, али је комесар Министарства трговине и индустрије то стопирао, будући да је продавана испод цене за коју је купљена.[41]

Положај Кредитне банке био је отежан и њеним односом са Извозном и прометном банком из Скопља, са којом је склопила уговор 1927. године, по ком јој је Кредитна банка уступила свој кредит код Народне банке дајући јој свој жиро есконтованим меницама, под условом да Извозна и прометна банка сама врши ту операцију и плаћа Народној банци прописану камату, а за дати жиро плаћа Кредитној банци провизију, која је у почетку уговорена на 4%, а касније смањена на 2%. Овај вид сарадње није прекинут ни када је Извозна и прометна банка 1932. године стављена под заштиту, али од тренутка када се њено стање погоршало и када је престала са отплатом меница, Кредитна банка морала их је заменити код Народне банке својим, те плаћати камату. Потраживање према Извозној и прометној банци порасло је на 443.710 динара, док је на почетку износило неколико хиљада динара провизије.[42] Спор је резултовао тужбом против Извозне и прометне банке 9. септембра 1935. године због неправилног обрачунавања камате и трошкова на своје потраживање по текућем рачуну.[43]

До почетка Другог светског рата на простору Краљевине Југославије рад Врањске кредитне банке огледао се у прикупљању средстава од Привилеговане аграрне банке за поднете земљорадничке менице и исплату дуговања по штедним улозима. До почетка 1940. године број штедиша смањен је на 323.[44]

ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

Статут Врањске кредитне банке, уједињени заводи Врањ. Акц. Штедионица и Врањ. Задруга, Врање, 1921.

Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920. године, Београд, 1920.

Compass, finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien, Zagreb, 1926.

Compass, finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien, Wien, 1931.

Compass, finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien, Wien, 1932.

41 АЈ, 65–1459–2443, Дописи комесара при Врањској кредитној банци министру трговине и индустрије од 10. и 21. августа 1936.

42 АЈ, 65–1459–2443, Допис Врањске кредитне банке Министарству трговине и индустрије од 9. септембра 1935.

43 АЈ, 65–1459–2443, Допис Врањске кредитне банке Министарству трговине и индустрије од 8. јула 1937.

44 АЈ, 65–1459–2443, Извештај Управног одбора Врањске кредитне банке поднесен Двадесетој редовној скупштини акционара одржаној 24. марта 1940.

ШТАМПА

Narodno blagostanje, Beograd, 1931.
Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1924.
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1928.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2002: Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата". *Историја 20. века*, год. XX, књ. 1, 133–143.
Бецић 2012: Иван М. Бецић. *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју.
Бецић 2016: Иван М. Бецић. „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915–1918", *Велики рат 1914–1918: Узроци, последице, тумачења*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 749–762.
Гавриловић 1931: Мил. Р. Гавриловић. *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*. Скопље: Крајничанац.
Историја српског народа 1994: *Историја српског народа*, VI–1. Београд: Српска књижевна задруга.
Министарство финансија 1938: *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*. Београд: Министарство финансија.
Митровић 2004: Андреј Митровић. *Странe банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири*. Београд: Стубови културе.
Народна банка 1934: *Народна банка 1884–1934*. Београд: Народна банка.
Симоновић 2013: Риста М. Симоновић. *Друштвена историја Врања, Од краја 19. до краја 20. века*. Врање: Историјски архив „31. јануар" Врање–Град Врање.

Ivan M. BECIĆ

VRANJE'S CREDIT BANK - JOINT-STOCK COMPANY

Summary

Due to the degree of perish and changed business activities conditions after the WWI, a lot of banks in the area of Serbia were not able to continue their business activities. In order not to be liquidated, many monetary institutions entered different ways of new situation adaptation, and one of them was the fusion with another monetary institution. That way followed the oldest Vranje's monetary institutions, Vranje's Shareholding Saving Bank and Vranje's Cooperative for Mutual Assistance and saving, which fused themselves into Vranje's Credit Bank Joint-stock company.

The new-founded monetary institution founded its business activities on the credit of small businessmen as per short-time drafts and its business during the 20s of the 20th century had been successful so that the shareholders of this bank enjoyed a decent dividend. The structure of clients of the Bank started getting changed from 1925. where, due to the delay in business of traders and craftsmen, farmers are mostly becoming clients.

The outbreak of banking-agrarian crisis in the Kingdom of Yugoslavia in 1931. led to the withdraw of saving deposits from banks and the impossibility of payday of loans from peasants due to the passing of the Law on the Protection of Farmers in 1932. The work of many banks including Vranje's Credit Bank as well had been paralyzed so that the banks themselves were forced to look for protection. From practical point of view, it meant they had been disabled to perform serious activities, and that their work reduced to the claims collection from the Privileged Agrarian Bank as per the farmer's drafts and payments of saving deposits to the creditors.

Key words: Vranje's Shareholding Saving Bank, Vranje's Cooperative for Mutual Assistance and Saving, Vranje's Credit Bank, dividend, economic crisis.

Рад је предат 29. септембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 327(497.1:620)"1955/1956"
321.74:929 Тито

Оригинални научни рад

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПОСЕТА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРЕДСЕДНИКА ЈОСИПА БРОЗА ЕГИПТУ (28. 12. 1955 – 06. 01. 1956)**

Апстракт: Рад анализира резултате које је, пре свега на политичком плану, постигла југословенска дипломатска делегација предвођена Јосипом Брозом за време посете Египту крајем 1955. и почетком 1956. године, а у светлу очекивања међународне заједнице и водећих светских медија. Посета је посматрана и из угла југословенске спољнополитичке платформе несврстаности која је настајала тих година. Рад је писан на основу изворне документације настале радом југословенских савезних органа у том периоду, која се чува у Архиву Југославије у Београду, те периодике и одабране научне литературе.

Кључне речи: Југославија, Египат, Јосип Броз, Гамал Абдел Насер, посета, Запад, Велика Британија, Етиопија, делегација, председник.

Путовање југословенске делегације у Египат уследило је одмах после боравка у Етиопији крајем децембра 1955. године. Радило се о захтевној и дугој дипломатској кампањи. Током десетодневног боравка у земљи на Нилу Јосип Броз је неколико пута званично и незванично разговарао са Насером (*Nasser*). Ту прилику је искористио да му представи спољнополитичку платформу мирољубиве коегзистенције коју је градила Југославија. Имао је намеру и да, према жељама Запада, покуша да сугерише Насеру мирно решавање проблема са Израелом на Блиском истоку. Египатски председник је, међутим, одбио овај предлог. Стога југословенска дипломатија даје јаку подршку Египту и, супротстављајући се западним интересима који су угрожавали ову афричку земљу, трасира сопствени пут на блоковски подељеној међународној сцени.

* научни сарадник, mzivkovickv@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Посета Јосипа Броза Египту привукла је више пажње од првог дела његове афричке турнеје. Док је „Галеб" путовао као Суецу, светска јавност је прогнозирала резултате разговора између југословенског председника Јосипа Броза и египатског лидера Гамала Абдела Насера. Од првог се очекивало да утиче на смиривање вишедеценијског сукоба између Арапа и Јевреја. Амерички државни секретар Џон Фостер Далс (Dulles) и британски премијер Ентони Идн (Eden) су у одвојеним, али блиским терминима, сугерисали Југославији да се, уколико је могуће, прихвати посредничке улоге у овом спору. Југословенска дипломатија је дала одређена обећања, која ипак својим карактером нису обавезивала Броза да се прихвати овог задатка у оном облику у којем је то желео Запад. Продором Совјета на Блиски исток и у остатак Азије, оличеним у продаји чехословачког оружја Египту и посети Хрушчова (*Khrushchev*) и Булгањина (Bulganin) Индији, Пакистану и Авганистану у децембру 1955. године,[1] Броз је требало и да одвоји Египат од растућег утицаја СССР.[2]

У децембру 1955. године сукоби на Блиском истоку су ескалирали. Дванаестог децембра израелска војска је напала Сирију у пределу Тиберијског језера.[3] Насер је, као лидер арапског света, реаговао мобилизацијом египатске војске. Неколико дана касније, 19. децембра, он је у јавност изашао са порукама о скоријем сукобу („Биће ми драго када се египатска и сиријска армија буду састале у Израелу на рушевинама израелског подмуклог народа").[4] Израелски премијер Давид Бен Гурион (Ben-Gurion) узвратио је истом мером поручивши Насеру да ће се његова земља „борити и победити уз цену свих жртава".[5] Тензију је појачала експлозија бомбе испред седишта Арапске лиге у Каиру.[6] Истовремено су избили сукоби против нове

1 Краљ Саудијске Арабије Суад је управо у време боравка Хрушчова и Булгањина на југоистоку Азије отишао у посету Индији. Запад је у овоме видео и Насеров утицај. Архив Југославије (АЈ), фонд 112, ТАНЈУГ, кут(ија) 179, Црвени билтен за 05. 12. 1955. године.

2 Почетком децембра у Египат је стигло 22.000 t рафинираног петролеја из СССР. Исто; Пошто је Израел био темељ западног утицаја на Блиском истоку, онемогућавајући уједињење и самостални развој арапских држава, што је, опет, био главни предуслов за политичку и економску доминацију западних сила и пре свега, неометану експлотацију нафте, он се морао одржати по сваку цену. Међутим, са продором совјетског наоружања у регион, независност Израела више није могла да се одржава путем неравномерне расподеле наоружања земљама Блиског истока, коју су до тада спроводиле западне силе. Дужи оружани сукуб који би дестабилизовао Блиски исток и прекинуо снабдевање западних привреда нафтом, постао је реална опција. Исто, кут. 181, Црвени билтен за 27. 12. 1955. године.

3 Исто, кут. 180, Црвени билтен за 12. 12. 1955. године.

4 Исто.

5 Исто, кут. 181, Црвени билтен за 27. 12. 1955. године.

6 Исто, кут. 179, Црвени билтен за 07. 12. 1955. године.

пробританске владе у Јордану. Сукоб између војске и народа имао је крвав епилог.[7] И у Либану је такође дошло до протеста против пробританске владе.[8] У исто време Судан је прогласио независност од Велике Британије. У таквој атмосфери југословенске дипломате су стигле у Египат.

Брозова посета Египту уговорена је још почетком 1955, када се југословенски председник срео са Насером на Суецу. Они су тада одредили да ће званична посета бити у децембру исте године. Пошто се, међутим, путовање у Египат надовезивало на посету Етиопији, приликом чије организације је било доста проблема, посета Египту је померена за 14 дана, односноч за крај децембра и почетак јануара 1956. године. Египатска влада је покушала да путем штампе притисне Југославију да се посета спроведе половином последњег месеца у 1955. години.[9] Овакав потез се може објаснити потребом Каира да Броз дође у Египат, независно од тога да ли ће отићи у Етиопију. Ако би он дошао само у посету Египту, то би Каиру донело престиж у односу на Адис Абебу, са којом су односи били затегнути. Боравак југословенске делегације у Египту трајао је на крају од 28. децембра 1955. до 6. јануара 1956. године.

Припреме за пут у Египат су вршене истовремено са онима за посету Етиопији, па је све до ситница било предвиђено. То је био задатак југословенског амбасадора у Египту Марка Никезића и Државног секретаријата за иностране послове (ДСИП). Било је предвиђено која се одела и униформе носе,[10] шта ће се од пића и хране понети, која ће музика свирати за дочек[11] Нове године и где ће се одржати „прослава“,[12] које ће се заставице носити на аутомобилима,[13] каква је епидемиолошка ситуација у Египту и против чега би требало вакцинисати чланове делегације,[14] какав је квалитет пијаће воде,[15] итд. Прецизност је некада прелазила у ситничавост.[16]

Непосредно пред долазак југословенске мисије у Египат, агент Државне безбедности (ДБ) Ђуро Станковић је обишао сва места у којима је она требало да борави и одседне. Обишао је палату „Кубе“ у Каиру, Брозову привремену резиденцију, Александрију, Луксор, Карнак и Долину краљева, Бараж на Нилу, Асуан итд. О свом путу поднео је извештај министру

7 Исто, кут. 181, Црвени билтен за 24. 12. 1955. године.
8 Исто, кут. 180, Црвени билтен за 12. 12. 1955. године.
9 АЈ, фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), I–2/5 –2, 4.
10 АЈ, 837, I – 2/5 – 2, 14.
11 Исто, 50.
12 Исто, 60.
13 Исто, 32.
14 Исто, 35–36.
15 Исто, 35.
16 Из југословенске амбасаде су стизале опомене да воће при јелу „треба прати и љуштити“, да се приликом јела сирових паприка, парадајза и краставаца они обавезно морају опрати „четкицом и сапуном“, да се јагоде не смеју јести због прљавштине, а да се млеко пије само кувано. Исто.

унутрашњих послова Светилсаву Стефановићу 24. децембра 1955. године.[17] И египатски органи су посветили велику пажњу безбедности Југословена.[18] Посебно су се ангажовали око Брозовог боравка у Луксору, где је по плану требало да се прославе новогодишњи празници. И поред тога, Броз је морао да прихвати лош смештај за себе и своју свиту с обзиром на то да је туристичка сезона у Египту била у пуном јеку.[19]

Било је неопходно организовати и накнадни долазак председникове супруге Јованке Броз, будући да она није путовала у Етиопију. Занимљиво је да она све до 22. децембра није знала да иде у Египат. Тада се обратила Јожеу Брилеју једном депешом, тражећи да он организује пут, али да то „учини сам и не узнемирава" њеног мужа.[20] Јованка се тако први пут придружила свом супругу током једне од његових посете страној земљи и од тада ће му бити чест сапутник.[21]

LISTA ODLIKOVANIH EGIPATSKIH FUNKCIONERA PRILIKOM POSETE PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA EGIPTU
/Odlikovanja uručena/

ARHIV JOSIPA BROZA TITA

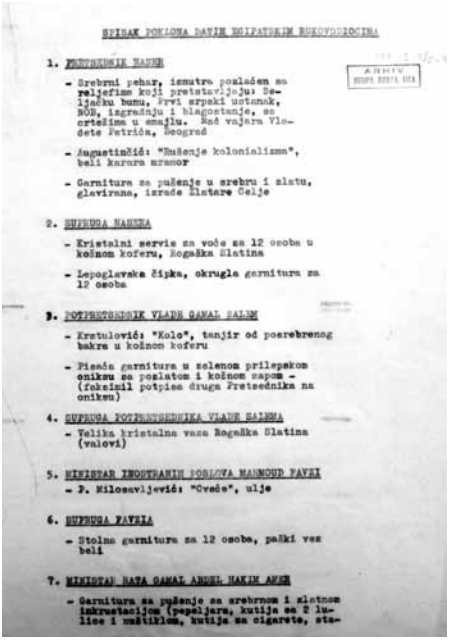
ORDEN JUGOSLOVENSKE VELIKE ZVEZDE

1. S.E. le Lt. Col. Gamal Abdel Nasser, Pretsednik Ministarskog Saveta

ORDEN JUGOSLOVENSKE ZASTAVE I REDA

1. S.E. le Wing Com. Gamal Salem, Potpretsednik Ministarskog Saveta i Ministar saobraćaja
2. S.E. le Wing Com. Abdel Latif Al Boghdadi, Ministar za poslove poljoprivrede i opštine
3. S.E. le Général Abdel Hakim Amer, Ministar rata i mornarice i Vrhovni komandant oružanih snaga
4. S.E. le Lt. Col. Zakaria Mohiel Dine, Ministar unutrašnjih poslova
5. S.E. le Col. Anwar El Sedate, Državni ministar
6. S.E. le Lt. Col. Hussein El Chaffei, Ministar socijalnog staranja i rada
7. S.E. le Comdt. Kamal El. Dine Hussein, Ministar za školstvo i prosvetu
8. S.E. le Wing Com. Hassan Ibrahim, Državni ministar za poslove Pretsedništva Republike i nacionalnu proizvodnju
9. S.E. le Dr.Nour El Dine Tarraf, Ministar javne higijene
10. S.E. Mtre Ahmed Hosni, Ministar pravde
11. S.E. le Cheikh Ahmed Hassan El Bakouri, Ministar vakufa
12. S.E. Mtre Fathi Radwan, Ministar za nacionalnu orijentaciju
13. S.E. le Dr.Mahmoud Fawzi, Ministar inostranih poslova
14. S.E. le Dr.Abdel Razzak Sidki, Ministar poljoprivrede
15. S.E. l'Ing. Ahmed Abdou El Charabassi, Ministar javnih radova
16. S.E. Guindi Abdel Malek, Ministar za informisanje
17. S.E. Mr Dr. Abdel Monein El Kaissouni, Ministar za finansije i ekonomiju
18. S.E. Mohamed Abou Nosseir, Ministar za trgovinu i industriju
19. S.E. le Brig. Abdel Fattah Hassan, Šemenik ministra za poslove Sudana
20. S.E. le Dr. Ahmed Khairat Said, Šemenik ministra inostranih poslova
21. S.E. le Dr. Hassan Marei, bivši ministar

Слика 1. *Списак одликовања која су добили египатски званичници (Архив Југославије, фонд 837, КПР)*

SPISAK POKLONA DATIH EGIPATSKIM RUKOVODIOCIMA

ARHIV JOSIPA BROZA TITA

1. PREDSEDNIK NASER
   - Srebrni pehar, izrastro pozlaćen sa reljefima koji pretstavljaju: Sejačku bunu, Prvi srpski ustanak, NOB, izgradnja i blagostanje, sa ornamentima u emajlu. Rad vajara Vlodete Petrića, Beograd
   - Augustinčić: "Rušenje kolonijalizma", beli karara mramor
   - Garnitura za pušenje u srebru i zlatu, glavirana, izrade Zlatare Celje
2. SUPRUGA NASERA
   - Kristalni servis za voće za 12 osoba u kožnom koferu, Rogaška Slatina
   - Lepogledska čipka, okrugla garnitura za 12 osoba
3. POTPRETSEDNIK VLADE GAMAL SALEM
   - Krstulović: "Kolo", tanjir od posrebrenog bakra u kožnom koferu
   - Pisaća garnitura u zelenom prilepskom oniksu sa poklatom i kožnom zapom - (faksimil potpisa druga Pretsednika na oniksu)
4. SUPRUGA POTPRETSEDNIKA VLADE SALEMA
   - Velika kristalna vaza Rogaška Slatina (valovi)
5. MINISTAR INOSTRANIH POSLOVA MAHMOUD FAVZI
   - P. Milosavljević: "Cveće", ulje
6. SUPRUGA FAVZIJA
   - Stolna garnitura za 12 osoba, pački vez beli
7. MINISTAR RATA GAMAL ABDEL HAKIM AMER
   - Garnitura za pušenje sa srebrnom i zlatnom inkrustacijom (pepeljara, kutija sa 2 lule i muštikom, kutija za cigarete, ste-

Слика 2. *списак поклона које су добили највиши египатски званичници (Архив Југославије, фонд 837, КПР)*

17 Исто, 41.

18 Југословенски органи безбедности су предали листу са 32 емигранта за хапшење и другу на којој је било 17 лица које је требало посматрати. Египћани су брзо одрадили свој део посла. Исто, 29.

19 Исто, 33–34.

20 Исто, 87.

21 АЈ, 112–181, Црвени билтен за 27. 12. 1955. године.

Што се тиче одликовања, египатским званичницима је додељено 147 знамења, док су чланови југословенског дипломатског тима добили 78.[22] Куриозитет је била чињеница да је пуковник Насер сваки орден лично доделио, што опет сведочи о угледу који су југословенска делегација и пре свега њен шеф Јосип Броз уживали у овој афричкој земљи.[23]

Многобројним египатским званичницима донети су поклони из Југославије.[24] Насер је добио сребрни пехар, изнутра позлаћен, са рељефима који су представљали сељачку буну, Први српски устанак, НОБ, изградњу и благостање са цртежима у емајлу. Примио је и скулптуру „Рушење колонијализма" вајара Антуна Аугустинчића.[25] Видимо да су југословенски комунисти придавали велику пажњу одабиру поклона за стране државнике, који су увек били више од обичног дара. Египатски председник је узвратио Брозу тако што му је поклонио античку вазу из периода Новог царства, коју је узео из Националног музеја у Каиру.[26] Други египатски званичници добијали су разне кристалне вазе, комплете, чиније, пиксле, скулптуре од мермера, бронзе и дрвета, предмете и одећу народне радиности, златне и сребрне табакере, сатове марке „Шафхаузен" и „Омега", слику маршала Тита у војној униформи са аутограмом у кожном повезу итд.[27]

Југословенски церемонијални брод „Галеб" пристао је у Суец 28. децембра 1955. године. На свечаном дочеку окупио се велики број египатских званичника предвођених министром рата Мухамедом Амером (Amer). После краћег путовања возом југословенска делегација је стигла у Каиро, где јој је приређен дочек. На железничкој станици чекао ју је Насер са најближим сарадницима (онима који нису отишли у Суец). Том приликом Јосип Броз је одржао краћи говор у центру Каира, током којег је, између осталог, поручио присутнима: „Истоветност нашег гледања на многе проблеме испољила се још при нашем ранијем сусрету и ја сам дубоко уверен да ће предстојећи разговори са председником Насером дати још плодније резултате и да ће још више ојачати пријатељске односе и сарадњу између наших земаља".[28]

Председник Југославије је додао да су заједничка револуционарна искуства два народа темељ билатералне сарадње. После смештаја гостију у бившу резиденцију краља Фарука – палату Кубех, 28. децембра увече одржан је

22 AJ, 837, I – 2/5 – 2, 275.
23 Исто, 264.
24 Поклоне је добила 71 особа, док је укупан број разних дарова износио 94. Једног Египћанина, који се огромном брзином попео и спустио низ Кеопсову пирамиду, Броз је лично наградио златном табакером. Исто, 213–218.
25 Исто, 213.
26 Исто, 225.
27 Исто, 213–218.
28 Исто, 616–617.

свечани банкет на којем су држани говори добродошлице. Притом су Египћани упозорили да Брозово обраћање буде што краће, јер је председник Индонезије Сукарно (Sukarno) говорио чак 40 минута па су се сва јела охладила, а пријем пропао.[29] Банкету су, поред осталих, присуствовали ватикански нунције и дипломатски представници Формозе (Тајвана) и Франкове Шпаније, иако Југославија није гајила пријатељске односе са овим земљама.[30] Насер је у својој здравици поздравио борбу југословенског народа и њеног лидера у Другом светском рату и притом се заложио за стварање трајног мира у свету, уз поштовање права малих народа и политике немешања у њихове унутрашње послове од стране великих сила.[31]

Југословенски лидер је на то одговорио „да је египатска револуција јасно показала да и народи овог пространог континента не желе да буду третирани као објекти светске политике, већ желе и способни су да делују као њени субјекти, тј. као независни и равноправни чланови међународне заједнице".[32] У наставку здравице Броз је, као и његов колега, истакао потребу поштовања принципа активне мирољубиве коегзистенције, односно политике несврстаности.

Слика 3. *Јосип Броз и Гамал Абдел Насер приликом проласка кроз Каиро 28. децембра 1955. године (Музеј Југославије, К–52–32)*

29 Исто, 20.
30 Исто, 13–15.
31 Исто, 624.
32 Исто, 638.

После званичних разговора између Броза и Насера 29. децембра, југословенски председник је наредног дана посетио Војну академију у Каиру и Музеј исламске уметности.[33] Увече је организован пријем за Насера и његове најближе сараднике у палати Кубех. Потом је југословенска делегација кренула ка Луксору, где је стигла 31. децембра ујутру. Одмах се приступило организацији поменуте новогодишње прославе. Дочек је проведен у пријатној атмосфери и потрајао је до раних јутарњих часова. Први и други јануар потрошени су на обилазак храмова у Карнаку и Луксору, односно посету Долини краљева и месту на коме је планирана изградња бране на Нилу.

Трећег јануара Броз се са пратњом вратио у Каиро. Тамо је обишао Национални музеј Египта, док је наредног дана био у посети фабрици оружја и официрском клубу.[34] Поподне 4. јануара Броз и Насер су присуствовали кошаркашкој утакмици између КК „Црвена Звезда" и КК „Gezira Sporting Club".[35] Разговори између двојице државника одржани су 5. јануара у Каиру. Југословенски лидер је после тога у пратњи Насера отишао у посету Александрији. После тога, 6. јануара увече, југословенска делегација се укрцала на „Галеб" и испловила ка Балкану.[36]

Слика 4. *Примопредаја поклона током свечаног банкета*
(Музеј Југославије, К–52–36)

33 Исто, 63.
34 Исто, 64.
35 АЈ, 112–179, Црвени билтен за 04. 12. 1955. године.
36 АЈ, 837, I – 2/5 – 2, 64.

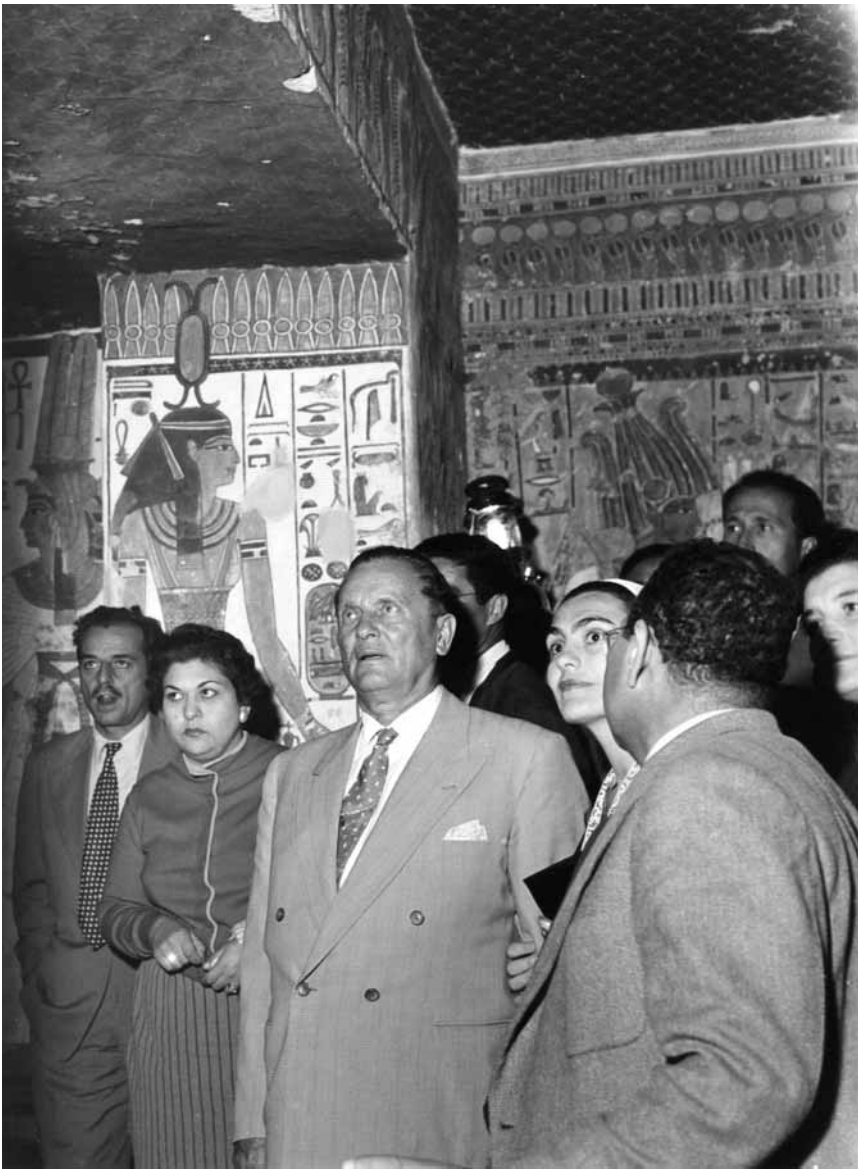
Слика 5. *Новогодишња прослава у Луксору 1956. години (Музеј Југославије)*

Западне силе, у првом реду Велика Британија и САД, полагале су наду у разговоре Броз–Насер. Њихова очекивања се могу пратити кроз страну штампу. Име Јосипа Броза је ледбело у етру светског интересовања више од месец дана. Прве најаве његовог могућег посредовања између Египта и Израела јавиле су се почетком децембра, да би постале све учесталије од половине месеца. Такве вести доносе британска, америчка, француска, италијанска, немачка и грчка штампа. Требало би нагласити да су текстови у децембарској западној штампи углавном пристрасни, јер су на југословенско блискоисточно присуство гледали из перспективе интереса Велике Британије и САД. Притом су реалне анализе југословенског спољнополитичког опредељења биле ретке.

Лондонски *Times* је у броју за 10. децембар 1956. године донео вести о путовању југословенског председника у Египат, пишући да је стабилност Блиског истока битна за југословенску дипломатију и да ће стога, „стање у односима између Арапа и Израела нужно заузимати истакнуто место у овим југословенско–египатским односима".[37] *Reuters* је непосредно пред Брозов долазак у Каиро објавио вест да је југословенски председник индиректним путем обећао израелској влади да ће посредовати мирном решењу блискоисточне кризе.[38]

37 АЈ, 112–180, Црвени билтен за 15. 12. 1955. године.

38 АЈ, 837, I– б/без броја, Реферат о арапско-израелском спору и односима Египта са Великом Британијом и САД.

Слика 6. *Јосип и Јованка Броз и Константин Поповић током обиласка Тутанкамонове гробнице 1. јануара 1956. године (Музеј Југославије)*

Демократски *Torchmen* је 22. децембра поставио питање: може ли Броз да „одигра улогу посредника у вези арапско-израелског сукоба и да у том смислу учини серију покушаја?“[39] Позивајући се на југословенски извор из Вашингтона, *New Herald Tribune* је писао да ће Југословени „убеђивати египатског премијера Насера да се реалистички односи према палестинској кризи и да тежи

39 АЈ, 112–181, Црвени билтен за 22. 12. 1955. године.

миру са Израелом".[40] *New York Times* је 29. децембра, са истим преудбеђењем, на страницама листа изнео став да „влада мишљење да ће двојица лидера дискутовати о затегнутости и сукобима између Израела и арапских земаља".[41]

Било је покушаја да се кроз медије Брозова посета Египту прикаже блискоисточној јавности као западна мировна интервенција, а југословенски лидер као инструмент њене политике. Непосредно пред почетак посете *Reuters* је обнародовао да је југословенски председник преко Светозара Вукмановића, који је нешто раније боравио у Израелу, понудио премијеру Бен Гуриону да посредује у спору са Арапима и да су Израелци ту понуду прихватили.[42] Истовремено је америчка обавештајна служба дотурила један документ Египатској амбасади у Вашингтону, који описује Броза као марионету светског ционизма, а његов пут у Египат објашњава искључиво преношењем нових мировних иницијатива за споразум између Египта и Израела (Petrović 2007: 116–117). Египатска влада је, међутим, одбацила обе информације оцењујући их као акт западне пропаганде уперен против југословенско–египатског пријатељства.

Западна штампа је шпекулисала и око других циљева југословенске дипломатије у Египту. Појављују се вести о могућој Брозовој посети Израелу после боравка у Етиопији и Египту.[43] *Franc-Tireur* говори на ту тему у броју за 29. децембар додајући „да за путника који се враћа из Етиопије Јерусалим није далеко, већ представља само мали заобилазак на путу који води ка кући".[44] Неки британски листови су чак наводили да ће Броз покушати да промени негативни став Египта према Багдадском пакту. Други су пак, као италијанска *Ansa*, сматрали да су посете Етиопији и Египту куртуазног карактера.[45]

Било је и реалнијих процена, које су предвиђале да ће разговори превасходно тећи у правцу преговора о спровођењу принципа мирољубиве коегзистенције, напретку билатералних односа (пре свега економских), питања уједињења арапског света и изградње Асуанске бране.[46] Посебну пажњу привлаче чланци који прогнозирају да Јосип Броз неће одиграти посредничку ролу на Блиском истоку. Амерички *United Press* је у броју за 29. децембар писао да „иако је веома могуће да ће Насер питати Броза шта мисли о ситуацији

40 Исто.
41 AJ, 837, I–2/5–2, 674.
42 Исто, I–5–б/без броја, Реферат о арапско-израелском спору и односима Египта са Великом Британијом и САД.
43 AJ, 112–181, Црвени билтен за 27. 12. 1955. Године. Пошто је Израел још током 1954. и 1955. године више пута настојао да организује посету југословенског председника, израелска штампа се придружила овој иницијативи. Његова влада је чак 29. децембра израдила нацрт могућег мировног уговора са Арапима у седам тачака, са посебним освртом на Египат. Исто, ф. 182, Црвени билтен за 05. 01. 1956. године.
44 AJ, 837, I–2/5–2, 667.
45 AJ, 112–179, Црвени билтен за 08. 12. 1955. године.
46 AJ, 837, I–2/5–2, 661 – 678.

у Палестини, тај разговор неће представљати југословенско посредовање у спору између Израела и арапских земаља".[47] *Times* је крајем децембра објавио текст свог дописника из Београда, који је приметио да и поред опширног писања југословенске штампе о Египту и Блиском истоку, ниједан од листова није поменуо израелско-египатски проблем.[48]

На Западу је било и одређених политичких кругова који нису желели да посета југословенске делегације афричким земљама дâ позитивне резултате, без обзира на то какав епилог имала. Стога се у западној штампи појављују и инсинуације упућене против комунистичког режима у Београду са циљем да компромитују Југославију и њеног лидера у очима пре свега арапског света. Италијански лист *Giornale d'Italia* објавио је 29. децембра чланак о томе да је Југославији од стране Совјетског Савеза управо било испоручено 35 најновијих борбених авиона типа „МИГ".[49] Југословенски ДСИП је оценио ову вест као „злу измишљотину".[50] Неколико дана касније британски медији су писали о томе како ће се Јосип Броз, убрзо после посете Египту, због болести повући из политике. Овај коментар је пропраћен хладним одговором југословенског министарства „да су сви ти гласови без основа и једном речју, смешни".[51]

За потребе толико очекиваних преговора које је југословенска делегација водила током боравка у Египту, ДСИП је израдио неколико припремних студија. Пре свега би требало поменути реферат о Блиском истоку и приручник са политичким, економским, друштвеним, социјалним и историјским аспектима египатске државе. Поред тога, направљен је и приручник са биографијама водећих египатских политичара, а преведени су и говори Далса и Идна поводом ситуације на Блиском истоку. Са поменутим рефератима морали су да се упознају сви чланови делегације. Припремни материјал је означен као строго поверљив.

Током боравка Југословена у Египту два пута су вођени званични разговори. Броз и Насер су први пут разговарали у Каиру 29. децембра, а други пут недељу дана касније, односно 5. јануара, такође у главном граду Египта.

Првом састанку двојице државника у палати Кубех присуствовали су са југословенске стране државни секретар иностраних послова Константин Поповић, председник Скупштине Србије Петар Стамболић, Јоже Вилфан и амбасадор Марко Никезић. Египат су представљали министар иностраних послова Мухамед Фавзи (Fawzi), државни секретар пуковник Али Сабри (Sabri) и египатски амбасадор у Београду Хусеин Ружди (Rushdie). Разговори су отпочели у 10:00.

47 Исто, 669.
48 Исто, 668.
49 Исто, 670.
50 АЈ, 112–181, Црвени билтен за 29. 12. 1955. године.
51 Исто, кут. 182, Црвени билтен за 04. 01. 1956. године.

Слика 7. *Разговори на највишем нивоу 29. 12. 1955. године у палати Кубех (Музеј Југославије)*

На Брозово питање о чему би Насер желео да разговара, овај је, између осталог, предложио: оцену опште међународне ситуације, питања Блиског истока, Багдадског пакта и присуства великих сила у региону, ситуацију у Азији после посете Совјета, оцену опште ситуације у Африци са акцентом на Етиопију, односе са Израелом, ширење активне мирољубиве коегзистенције у свету и питање унапређења југословенско-египатске сарадње.[52]

Југословенски председник се сложио са оваквим програмом и први узео реч. После краћег реферисања о Женевској конференцији и совјетском присуству у Азији,[53] он се дотакао пактова на Блиском истоку. Говорећи о њиховој непотребности и неефикасности, Броз је додао да Багдадски пакт „штети арапским земљама и њиховом јединству више него што је усмерен на одбрану од СССР".[54] Он је упознао Насера и са мимоилажењима политика великих сила, појашњавајући како неке од њих желе економски да помогну земље Блиског истока и тако их одвоје од Совјета, док друге и даље желе да спроводе политику „devide et impera" како би задржале своје позиције.[55]

52 АЈ, 837, I–2/5–2, 536.

53 Броз је присуство Совјета у Азији оценио као „позицију више" уз коментар „да је свеједно са које стране помоћ долази, ако је она без услова и ако је што већа". Исто, 541.

54 Исто, 538.

55 Исто, 540.

Председник Југославије се потом дотакао питања посредовања између Египта и Израела, на којем је Запад инсистирао. Истакао је следеће: „Светска штампа је писала да ћу ја вероватно посредовати између Израела и Египата. Не оспоравам да је било сугетсија од Далса да посредујем. Одговорио сам да немамо претензија на посредовање, али да ћу изнети шта мислим".[56] Управо је то и учинио. Говорећи о арапско-израелским односима, он је остао на ранијим југословенским позицијама да арапске земље морају да се помире са постојањем Израела, јер западне силе неће одустати од својих позиција по том питању. У том контексту је додао да, ако не би било „могуће решити га и створити боље односе, оно бар смирити ситуацију", јер је „арапским земљама и Египту специјално мир [*био*, М. Ж.] потребан ради унутрашњег развоја".[57]

Затим се прешло на проблеме колонијализма. Ту је Броз инсистирао на побољшању односа између три независне афричке земље (Египат, Етиопија и Судан) како би се ојачала њихова позиција у односу на велике силе. Као пример својих тврдњи Броз је навео Балкански пакт и сарадњу између Југославије, Грчке и Турске. У наставку он се дотакао блоковског неангажовања, наводећи Египћане како да искористе повећано присуство СССР у региону. Насеру је поручио да је у тренутној констелацији снага могућно извући помоћ од оба блока, јер свака велика сила „мисли да ако та земља није код ње, нека бар буде ван блокова, а не код оног другог".[58] Присуство Совјета Броз је окарактерисао као „једну позицију више и то су азијске земље требало да искористе".[59] Поучен, међутим, сопственим негативним искуством, Броз је саветовао Насеру дозу опреза при односима са Москвом („Тешко је сазнати какве су праве намере Руса. Све те осмехе треба примити *'cum grano salis'*. Ми имамо лоше искуство. Наду нам дају сазнање да су нови курс у Совјетском Савезу почели нови људи и то не без опозиције").[60]

Током свог излагања египатски лидер Насер се фокусирао на Багдадски пакт и проблем арапско-израелског спора. Пакт је оценио као дестабилизујући чинилац на Блиском истоку, а његовог промотера Турску као западни фактор који би требало да уради „оно што сам [*Запад*, М. Ж.] није могао да учини".[61] Спор са Израелом Насер је упоредио са „зачараним кругом". Ако би Египат покренуо мировну иницијативу, САД би то искористиле да га представе као нелојалног према другим арапским земљама, док су са друге стране саме користиле „израелски проблем како би убедиле Арапе

56 Исто, 541.
57 Исто, 541.
58 Исто, 544.
59 Исто, 541.
60 Исто, 545.
61 Исто, 548.

да неће моћи сами да се бране од израелске агресије".[62] Насер је тренутну ситуацију описао као нестабилну и чак највио саговорнику могући оружани сукоб у блиској будућности. Закључио је да је најбоље да се проблем са Израелом реши у оквирима ОУН.[63] После ових речи више није говорио о израелско-арапском конфликту.

Прешао је затим на Африку. Према Насеровом мишљењу, она је била последњи стожер колонијалне политике и стога су је Велика Британија и Француска браниле од било чијег утицаја. „Данас све колонијалне силе у Африци раде против Египта. Ми не можемо слати нигде никог, нпр. у Кенију, Уганду и друге крајеве. Свуда према нама поступају лоше. Тако је и у Северној Африци где не можемо да имамо никаквог представника. У Либији влада је напустила сарадњу са Египтом, јер је добила наредбу да сарађује са Турском и Ираком", додао је Насер у наставку састанка.[64] О Етиопији је говорио негативно. Иако је истакао да Египат мора са њом имати добре односе, он је прокоментарисао да му се чини како „Абисинија ради са САД и Великом Британијом против јединства Судана и Египта".[65] На крају свог излагања египатски председник се заложио за побољшање билатералних односа са Југославијом, поготово на економском плану.

Потом је и Броз говорио о Етиопији, као што је обећао цару Хаиле Селасију (Selassie). Поручио је Насеру да Етиопљани желе да дају муслиманима већа права и да сматрају да верски проблеми не би требало да буду кочница развоју добросуседских односа. Броз је притом, оправдавајући приближеност Етиопије Западу (што је највише сметало Насеру), додао да није „видео никакве велике разлике у ставу према колонијализму" између етиопског цара и египатског председника. Држање Етиопљана он је оценио као неизбежно, с обзиром на то да је древна царевина и економски и војно била слабија од Египта.[66] Лидер југословенских комуниста је исказао спремност да посредовањем помогне овим државама у поправљању односа.

Затим се још једном дотакао питања арапско-израелског спора. Желео је да сазна да ли је могуће постепено, односно одвојено решити неке проблеме, на пример, питање избеглица. Такође, интересовао се како Египат гледа на проблем разграничења са Израелом. Насер је одговорио да сматра да је немогуће посебно решити проблем избеглица и да ће његова земља тежити територијалној граници са Јорданом. Тиме је југословенском председнику још једном ставио до знања да није спреман да прихвати никакво посредовање у спору са Јеврејима. Састанак је завршен у 14:00.

62 Исто, 549.
63 Исто, 550.
64 Исто, 552.
65 Исто, 552.
66 Исто, 553.

Петог јануара 1956. године уследили су нови разговори две делегације, овога пута у једном луксузном одмаралишту недалеко од Каира. Преговорима су присуствовали само Јосип Броз и Јоже Вилфан са југословенске, односно Насер и потпредседник Салем (Salem) са египатске стране.

Слика 8. *Константин Поповић на конференцији за штампу 5. јануара 1956. године (Музеј Југославије)*

Јосип Броз је отворио другу рунду разговара охрабрујући Египат да остане на линији политике блоковске неангажованости и сматрајући да ће успети у настојању да води независну политику. Притом је навео пример Југославије коју је Запад наводно више волео као несврстану „него у супротном блоку", па је због тога био „спреман и на помоћ без услова".[67] Подршка искусног државника какав је несумњиво био Јосип Броз, свакако је охрабрила египатског лидера да остане на зацртаном спољнополитичком курсу. Насер се овога пута посебно распитивао за југословенско-совјетске односе до 1955. године.[68] Остатак састанка је потрошен на усаглашавање више билатералних споразума и коминикеа.[69]

У заједничкој изјави која је издата у форми декларације, преовлађивао је став подршке антиколонијалним покретима и новонасталим државама, блоковској неангаожованости и принципима активне мирољубиве коегзистенције. Двојица лидера су потврдили обострану привржености политици несврстаности и осудили политику војних блокова и пактова под образложењем да она „неизбежно повлачи за собом самоубилачку трку у наоружању, изазива неразумевање међу народима и повећава затегнутост у свету".[70] Притом су поздрављене одлуке Бандунгшке конференције из априла 1955. године. На крају су исказане жеље за јачањем југословенско-египатских односа на свим пољима сарадње.

Ради читања коминикеа заказана је 5. јануара 1956. године конференција за штампу, којој су присуствовали и страни дописници. На њихова питања

67 Исто, 583.
68 Исто, 585–586.
69 Исто, 584.
70 Исто, 600.

одговарао је Коснатнтин Поповић. На оно најважније, да ли ће доћи до југословенског посредовања у арапско-израелском сукобу, Поповић је кратко одговорио да „у погледу Израела није било ни посредовања, а још мање интервенције маршала Тита".[71] Ове наводе је потврдио и Броз у интервјуу *Борби* три дана касније, 8. јануара (Broz 1959: 365).

Притом је напао Багдадски пакт и дао подршку египатској антиколонијалној и, пре свега, антибританској политици. То је учинио и током говора у Пули 10. јануара пред 60.000 људи.[72] Критика колонијализма је такође била присутна у излагањима југословенског председника. „Египту је у томе потребна помоћ извана, јер он то није кадар сам да постигне. Њему је тешко самом и, уколико би сам био себи препуштен, требало би му много времена. Ми смо се убедили, како у Египту, тако и у Етиопији, да тим народима треба дати подршку извана, да ту треба да дође до пуног изражаја помоћ неразвијеним земљама", изјавио је између осталог Броз у Пули (Broz 1959: 381). У наставку је додао и да „Египат неће рат" и да преко Југославије поручује „да жели живети у миру, да жели очувати своју независност и да је чврсто ријешен да се више никада не врати оно што је било, то јест страна доминација" (Broz 1959: 381).

По повратку из Египта Јосип Броз се запутио у Београд. Током пута говорио је у неколико градова – Љубљани, Новском, Славонском Броду, Винковцима и Сремској Митровици. Сва обраћања јавности била су слична излагању у Пули. У Љубљани је 11. јануара, на пример, изјавио да „би већ требало да људи који још имају стара схватања о међународним односима напусте та схватања и прилагоде се новој ситуацији, па да воде рачуна о томе шта мисле и народи малих земаља" (Broz 1959: 386).

Митинг добродошлице у Београду, на којем је присуствовало око 200.000 људи,[73] представљао је врхунац критике западне политике на Блиском истоку. Поводом питања Багдадског пакта Броз је изнео мишљење да „је баш тај пакт једна ствар која људе тамо јако забрињава, и да је тачна она констатација, о којој сам већ говорио, да је то елеменат разједињења а не уједињења средњоисточних земаља" (Broz 1959: 395–396). Броз се осврнуо и на питања наоружавања Египта совјетским војним материјалом, другу болну тачку за Запад, коју је оправдао речима: „Ја сам за то да сваки народ има право да се наоружава, а особито они народи, који немају наоружања, ради своје самоодбране... Египат се не наоружава ради неког реванша, они отворено кажу да желе сачувати мир, али сматрају да имају право да набаве оружје тамо гдје могу" (Broz 1959: 396–397).

Чврст став југословенске дипломатије у критици Багдадског пакта поклопио се са извесним променама на Блиском истоку које су ишле у корист египатских интереса. Десетог јануара у Јордану је пала пробританска влада,

71 Исто, 648.
72 AJ, 112–182, Црвени билтен за 10. 01. 1956. године.
73 AJ, 112–182, Црвени билтен за 13. 01. 1956. године.

Слика 9. *Говор Јосипа Броза на митингу у Београду* (*Музеј Југославије*)

док је нова власт одлучила да не ступа у војне савезе, односно да заузме неутралан став.[74] Да би подржале јорданску владу у својој намери и чвршће је везале за себе, Египат, Сирија и Саудијска Арабија су израдиле план десетогодишње економске помоћи овој земљи у укупној висини од 280 милиона $.[75] Сирија је притом одбила кредит Светске банке уз образложење да штети интересима земље.[76] Египат је после три године добио нови Устав, који је учврстио Насерову власт у Египту.

Позицију западних сила на Блиском истоку додатно су отежали поступци Израела. У новом нападу на Сирију у подручју Галилејског језера, средином јануара 1956. године[77] погинуло је 56 сиријских и шест израелских војника.[78] Либан, који је до тада био потпуно под контролом Запада, склапа одбрамбени савез са Сиријом и удаљава се од Багдадског пакта.[79] Југославија је убрзо поднела резолуцију ОУН у којој је захтевала да се поступци Израела најригорозније санкционишу, стајући на страну арапског света.[80]

74 АЈ, 112–182, Црвени билтен за 10. 01. 1956. године.
75 Исто.
76 Исто, кут. 183, Црвени билтен за 12. 01. 1956. године.
77 Израел је извршио и један мањи напад на Египат у подручју Газе 31. децембра 1955. године, још у време Брозовог боравка у Египту, приликом којег је погинуо један египатски војник. Исто, кут. 181, Црвени билтен за 31. 12. 1955. године.
78 Исто, Црвени билтен за 19. 01. 1956. године.
79 Исто, Црвени билтен за 14. 01. 1956. године.
80 Исто, Црвени билтен за 11. 01. 1956. године.

Слика 10. *Карикатура из часописа* Јеж, *1956. година*

За само пет дана југословенски председник је својим изјавама уздрмао везе са Западом, поготово односе са Лондоном. Неиспуњење датих гаранција, подршка даљем египатском приближавању СССР-у и Брозова критика Багдадског пакта, проузроковали су велико незадовољство. Идн је чак почео да трпи критике од стране партијских колега због промашаја у блискоисточној политици, односно због афере око продаје британског половног наоружања Египту[81] и неуспеха Брозове мисије.[82] С друге стране, САД су негодовале јер је југословенска дипломатија хвалила египатску куповину оружја и чак саветовала Насеру да настави сарадњу са СССР-ом по питању изградње Асуанске бране, што је значило и даљи продор совјетског утицаја у овај регион. И Француска се придружила критици.

Западна штампа је Брозове наступе углавном стављала у контекст совјетске посете Азији у децембру 1955. године. Британски лист *News Chronicle* у свом броју за 6. јануар 1956. године критикује лидера југословенских комуниста

81 Исто, Црвени билтен за 01. 01. 1956. године.
82 Исто, Црвени билтен за 06. 01. 1956. године.

Слика 11. *Критика Багдадског пакта кроз карикатуру* (Јеж, *јануар 1956. године*)

због „превејане" политике и каже да је „египатски председник Насер стекао новог савезника против Багдадског пакта чији је покровитељ Запад – Југославију".[83] *Manchester Guardian* је мало блажи и износи став да југословенска дипломатија преувеличава чињенице на којима темељи свој негативни став према поменутом пакту.[84] *New York Times* пак отворено напада Југославију да се налази да линији Москве. У једном од чланака за 9. јануар каже се следеће: „Одлука маршала Тита да се без стварних разлога придружи противницима Багдадског пакта, ствара више тешкоћа него икад, пријатељима Југославије, који желе да бране појам неутралне Југославије која се не изјашњава ни за Исток, ни за Запад и настоји да служи само интересима мира."[85] У наставку поменутог чланка Броз је критикован што замера државама које се због страха од совјетског утицаја укључују у Багдадски пакт, када је на својој кожи осетио шта значи опасност од СССР. Аутор чланка повезује наступе југословенског државног врха са немирима у Јордану, које према његовом мишљењу воде комунисти уз благослов Кремља и Београда.[86]

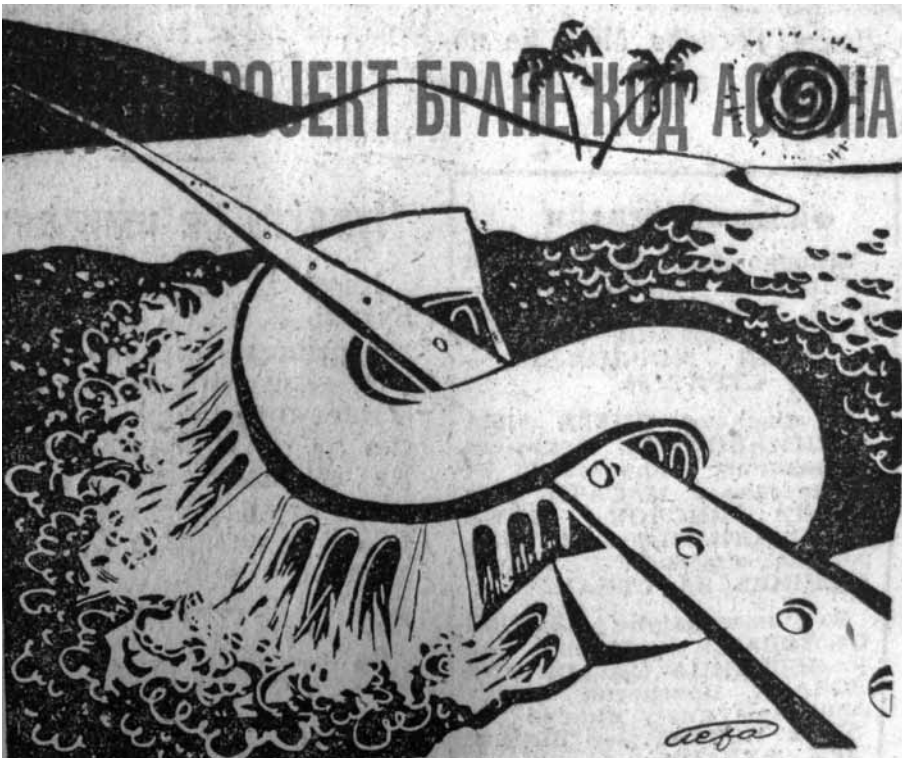
83 Исто, кут. 182, Црвени билтен за 06. 01. 1956. године.
84 Исто, кут. 183, Црвени билтен за 17. 01. 1956. године.
85 Исто, кут. 182, Црвени билтен за 09. 01. 1956. године.
86 Исто, кут. 183, Црвени билтен за 12. 01. 1956. године.

Слика 12. *Сатирични приказ спољне политике британског премијера Идна (Јеж, јануар 1956. године)*

Коментаришући Брозов говор у Београду од 12. јануара, *The Washington Post* га отворено критикује да је кратковид политичар који наступа у складу са совјетским ставовима изнетим током Хрушчовљевог боравка у Азији. У том контексту лист се питао „може ли маршал Тито бити тако слеп да не види нову страну доминације и опасности по независност Египта, која је произашла из присуства комунистичког оружја у Египту и очевидних напора проширења совјетског утицаја у тој земљи?“[87] Париски *Combat* је изнео мишљење да, иако ће Југословени покушати да сачувају добре односе са Великом Британијом, мораће да сносе последице оштрог напада на Багдадски пакт.[88] Италијански *Il Piccolo* је проницљиво приметио да је Броз све мање „причао о мирољубивој коегзистенцији на Блиском истоку, а све више непристрасно критиковао Багдадски пакт“.[89] Лист тадашње италијанске владе *Il Messaggero* се придружио горе изнетој осуди упозоравајући да ће Југославија морати да сноси последице.[90]

87 Исто, Црвени билтен за 16. 01. 1956. године.
88 Исто.
89 Исто, кут. 181, Црвени билтен за 08. 01. 1956. године.
90 Исто, кут. 183, Црвени билтен за 16. 01. 1956. године.

Слика 13. *Сатирични приказ изградње бране код Асуана у Египту (Јеж, јануар 1956. године)*

Поред штампе, западне силе су извршиле притисак на југословенску владу и дипломатским путем. Већ 9. јануара Ентони Идн је наложио британском амбасадору у Београду Франку Роберсту (Roberts) да интервенише код Едварда Кардеља не би ли Броз престао са нападима против његове владе. Идн је свој протест образлагао чињеницом да се на тај начин подржавају египатске намере да мобилишу арапски свет против Израела и поткопава британски положај на Блиском истоку (Batović 2008: 365). Робертс је покушао да умири свог надређеног подсећајући га да је Броз и раније изнео своје критике према пакту и да у његовим скорашњим изјавама нема ничега новог (Petrović 2007: 117). Он је ипак 14. јануара уложио протест код секретара иностраних послова Константина Поповића. Том приликом је нагласио да су Брозови ставови у супротности са гаранцијама које је изнео Кардељ у новембру 1955. године („сегмент наше блискоисточне политике изврнут је јавној осуди без икаквог упозорења. Све што је британска и светска јавност сазнала о Титовим разговорима у Каиру био је напад на нас и на друге чланице Багдадског пакта“) (Batović 2008: 365).

Увидевши да су односи са Великом Британијом доведени у питање, Поповић, који иначе није одобравао превелику и отворену подршку

Египту,[91] морао је да ублажи југословенски став. Он је навео да се ради о издвојеном екцесу и додао како Брозови иступи неће утицати на југословенско-британске односе у целини. Према Робертсовом утиску, он је „пружио извињење у мери у којој то може диктаторов министар иностраних послова, најеђен због диктаторових речи" (Petrović 2007: 124). Поповићев и Робертсов оптимизам није могао да умири лавину незадовољства које су на Западу покренули Брозови говори. Одговор Идна био је веома хладан: „Надам се да ни Робертс, нити ико други неће прихватити ово од Тита. У сваком случају, наш је мото, нема више пара за њега". За британским амбасадором је дошао турски, а за њим амерички. И пред њима је Поповић ублажавао ставове комунистичког лидера изјављујући „да Југославија нема намеру бити активна на овом пољу, нити има немеру водити битку против Багдадског пакта" (Batović 2008: 365–366). У наредним данима је због тога престала Брозова отворена критика британске блискоисточне политике. Званични став Југославије је, међутим, остао исти по већини питања о којима је њена дипломатија говорила током посете Египту и непосредно после ње, што ће јасно показати године које су долазиле.

Боравак југословенске делегације у Египту представљао је организационо захтеван подухват. То нам говоре како проблеми на релацији Београд – Адис Абеба – Каиро око утврђивања датума, тако и опсежан рад на текућим питањима (одређивање одела, униформа, музике, хотела, јеловника, доласка Јованке Броз, вакцина, поклона, одликовања, локација за посећивање итд).

Јосип Броз је искористио прилику да током разговара са представницима Египта позове Насера да се измири са израелским суседом. Притом му је ставио до знања да тај предлог не потиче од њега већ од владе САД (то је директно учинио два пута). Насер је такође у два наврата суптилно одбио југословенског лидера (проблем са Израелом „зачарани круг", скорији оружани сукоб са овом земљом), али се придружио његовој критици Багдадског пакта.

Видевши да Египћани не желе Југославију у улози посредника између њих и Израела, Јосип Броз је заузео позицију јавне одбране њихових интереса, као будућих активних савезника на међународном плану (пре свега по питању активне мирољубиве коегзистенције). То се види у: подршци политици антиколонијализма и блоковске несврстаности у коминикеу; јавном порицању да је Израел уопште помињан током билатералних разговора; Брозовим критикама Багдадског пакта у *Борби* и током говора у Пули, Љубљани и Београду; подршци Египту у ОУН после нове ескалације сукоба

91 Константин Поповић је у једном интервјуу 1989. године изјавио: „Сматрао сам, на пример, да смо неким нашим партнерима међу несврстаним, посебно арапским земљама, правили одвеh.велике уступке на рачун истинске несврстане политике" (Ненадовић 1989: 125).

на Блиском истоку итд. У томе се ишло до крајњих граница, с обзиром на то да су критике које су из Београда стизале на рачун Запада престале тек после протеста неколико страних амбасадора југословенском ДСИП.

ИЗВОРИ

Архив Југославије, ТАНЈУГ (фонд 110), Кабинет председника републике (фонд 837) Музеј Југославије, збирка фотографија

ЛИТЕРАТУРА

Batović 2008: Ante Batović. „Britansko-jugoslovenski odnosi od Bagdadskog pakta do Suecke krize". *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Broz 1959: Josip Broz Tito. *Govori i članci 1941–1957*. X. Zagreb: Naprijed.

Ненадовић 1989: Александар Ненадовић. *Разговори са Кочом*. Загреб: Књижевна реч.

Petrović 2007: Vladimir Petrović. *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Milutin D. ŽIVKOVIĆ

VISIT OF YUGOSLAV PRESIDENT JOSIP BROZ TO EGYPT (28. 12. 1955 – 06. 01. 1956)

Summary

The trip of the Yugoslav delegation to Egypt took place at the end of December 1955. It was a demanding diplomatic campaign. In the course of ten-day stay in the country situated on the Nile River, Josip Broz Tito had several conversations with Gamal Nasser. He used the occasion to present Gamal Nasser with the foreign affairs platform of peaceful coexistence that was created by Yugoslavia. In compliance with the wishes of the West, his intention also was to propose to Nasser a peaceful solution of the problems with Israel. Egyptian president, however, rejected this proposal. Therefore, Yugoslav diplomacy supported Egypt and by confronting the interests of the West which threatened this African country, routed its own path at the international scene divided into blocks.

Key words: Yugoslavia, Egypt, Josip Broz, Gamal Abel Nasser, visit, West, Great Britain, Ethiopia, delegation, president.

Рад је предат 3. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 329.15(497.1)"1981"
323.13(=18)(497.115)
323(497.1)

Оригинални научни рад

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПЛАТФОРМА ЗА КОСОВО – ОДГОВОР ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТЕТА САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ НА ДЕМОНСТРАЦИЈЕ АЛБАНАЦА И ПОКУШАЈ ПОБУНЕ 1981. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду су анализирани узроци за усвајање тзв. Платформе за Косово Централног комитета Савеза комуниста Југославије у јесен 1981. године, процес њеног писања, политичке околности које су утицале на њено обликовање, задаци који су из ње проистицали и резултати њене примене.

Кључне речи: историја Југославије, Косово, косовско питање, демонстрације на Косову 1981, Платформа за Косово.

Након дубоког унутрашњег преображаја Југославије у периоду од Брионског пленума 1966. па до усвајања Устава СФРЈ 1974. године, две аутономне покрајине у саставу СР Србије су постале републике по свему, осим по имену. Савезни устав је јасно прописао да покрајине немају карактер државе (Ustav SFRJ: 12). Нижи положај у односу на републику се огледао у мањем броју представника у савезним органима и кроз одредбе Устава којима су пописана нека права и дужности.[1] У пракси, руководиоци покрајина више нису имали републичке органе изнад себе као посредника у односима са Федерацијом, већ су наступали самостално и понашали се као представници две нове републике. Федерација је федерирала, како је то говорио Бакарић. Републике су заокруживале своју самосталност, а тим путем су пошле и покрајине.

Иако је у Уставу стајало да су покрајине део СР Србије, републички органи нису имали суштински никакве надлежности на њиховој територији. Извршну власт су вршили покрајински органи. Извршно веће (ИВ)

---

* истраживач-сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Члан 249 о држављанству и члан 398 о измени Устава СФРЈ.

Скупштине СР Србије, орган који је представљао републичку владу, имало је надлежност само над територијом тзв. уже Србије. Исти случај је био са осталим највишим извршним органима Републике (Председништво, органи управе).[2] У складу са прокламованим духом Устава, по коме су делови морали да покажу одговорност за целину, сарадња извршних органа је требало да почива на договарању, али њега у пракси није било. Иван Стамболић се касније присећао да су представници покрајина упорно одбијали да се донесе јединствени Друштвени план за Србију. Из руководства Републике су молили: „Дозволите нам да упишемо пет парола у тај план – да ћемо у републици Србији заједно са покрајинама развијати самоуправљање, братство и јединство, несврстану политику, равноправне односе међу народима и народностима. Кмезић (представник САП Војводине, прим. П. Р.) и Косовари се нису слагали ни са тим".[3]

Иста ситуација је била на пољу судске власти. Врховни суд Србије није имао надлежност над пресудама донесеним на Косову. Републички јавни тужилац је имао право да преузме гоњење почилаца кривичних дела у покрајини у малом броју тачно дефнисаних случајева. У пракси, ни то се никада није догађало.

На пољу законодавства, Уставом СР Србије (чланови 300 и 301), било је прописано да се одређена питања заједнички дефинишу за читаву територију Републике. Међутим, чланови Устава су били тако формулисани, да су републичко и покрајинска руководства имали различита, често дијаметрално супротна тумачења. Исход спора је зависио од односа политичке моћи и подршке у Федерацији, а ту су покрајине биле у предности. До краја 1975. Скупштина СР Србије је усвојила 13 закона којима су регулисане области за које је Уставом било предвиђено да се јединствено регулишу за читаву територију Републике. Само два од тих закона су у целини важила на територији Републике, док су у осталих 11 заједничка била само „основна начела", тј. неколико општих, уводних чланова, а у једном случају само један члан.[4]

Током јавне дебате о уставним променама 1967. и 1968. године, на Косову су бројни високи функционери и скоро сви најутицајнији представници интелектуалне елите захтевали да Косово постане република (Mišović 1986: 135). О захтеву су у марту 1967. разговарали Тито и Кардељ са највишим представницима СР Србије.[5] Дража Марковић је касније тврдио да

2 ИАБ, ф2769 к48, Социјалистичка република Србија и аутономне покрајине у њеном саставу: уставни положај и пракса („Плава књига"). (Строго поверљиво).

3 АС, г274, Стенографске белешке са разговора Председника Председништва СР Србије, белешке са консултација у Председништву СР Србије, одржаних 31. октобра 1984.

4 ИАБ, ф2769 к48, „Плава књига".

5 АЈ, ф837 II-1/130 1б, Стенографске белешке са састанка одржаног 20. марта у Ужичкој 15.

је више српских функционера било спремно да подржи захтев (Đekić 1990: 98). У кругу око Тита и Кардеља је одлучено да се већина других захтева изнесених на Косову прихвати (покрајине су постале „конститутивни елемент" Федерације, из назива је избечена реч Метохија, дозвољена је употреба албанске заставе, покрајине су добиле уставни закон уместо статута, представници покрајина су постали чланови највиших савезних тела и добили право да њима председавају), али да се проглашење републике за неко време остави по страни (Rajović 1986: 295–296; 304).

Руководство САП Косова није инсистирало на проглашењу републике, јер су схватили да у савезном врху нема политичке воље за такав потез. Увидели су да је боље да искористе остварене политичке добитке и на основу њих створе повољне околности, које би омогућиле да се питање проглашења републике поново постави у будућности, када ситуација на терену доведе пред свршен чин оне који о томе питању одлучују. Одбијање захтева је, ипак, међу делом Албанаца дочекано са незадовољством, због чега је у новембру 1968. дошло до масовних демонстрација у више градова Покрајине (Ђаковић 1985: 260). Демонстрације су показале да на Косову постоји снажна струја међу интелигенцијом (универзитетски професори, научни радници, професори и наставници, писци и новинари) и студентима, која није подржавала опрезну политику покрајинског руководства, већ је захтевала одлучније потезе. За њу је захтев за проглашењем републике био само први корак ка крајњем циљу: одвајању Косова од Југославије и стварању тзв. етничке (Велике) Албаније, што се и видело из парола током демонстрација (Marković 1999: 169–180).

Уставна решења из 1974. су омогућила да током седамдесетих у САП Косову буде вођена политика чији су главни постулати били: очување остварене политичке самосталности; албанизација покрајине, како би руководство створило снажно упориште за своју политику и позиције; блиско повезивање са Албанијом на пољима културе, образовања и туризма; као и строга контрола информација које су из Покрајине одлазиле у Републику и Федерацију.

У Покрајини су на сваки начин тежили да искажу самосталност у односу на Републику. Руководиоци из СК Србије су после демонстрација 1981. тврдили да на Косову „седам, осам година није поменута Србија" и да су их позивали у покрајине једино приликом отварања неких сајмова или сличних догађаја, али ни тада „нису сматрали за вредно да нас поздраве".[6] О односу између покрајинског и републичког руководства сведочи епизода из 1975. Председник Председништва ЦК СК Србије, Тихомир Влашкалић, у писаним сугестијама на нацрт Титовог говора, који је овај требало да одржи на

6 АС, ђ2 к407, Записник са састанка делегација СР Србије и СР Хрватске, одржаног 7. октобра 1982, излагање Бранка Пешића.

Универзитету у Приштини, током посете Косову, тражио је „да се негде у неупадљивој форми каже да је Косово у оквиру СР Србије". Тито сугестију није прихватио (Симић 2011: 374).

Одбрана самосталности покрајина за покрајинска руководства је значила учвршћивање сопственог положаја. Након јавно исказаног незадовољства студената Срба и Црногораца на Универзитету у Приштини 1971. због мајоризације, и потом покушаја дела српских кадрова у Покрајинском комитету (ПК) Косова да укажу на проблеме у међуетничким односима, руководство САП Косова је завело потпуну контролу над информацијама које су одлазиле у републичке и савезне органе. Стварана је слика благостања у међунационалним односима и прикривано деловање илегалног покрета који је крајем деценије постајао све активнији. Приликом последње посете Тита Косову 1979. године, председник Председништва ПК СК Косова, Махмут Бакали, међунационалне односе описао је као скоро идиличне.[7] Партијска комисија која је након побуне 1981. испитивала одговорност Бакалија, закључила је да је током седамдесетих стање „прикривано и разводњавано", па се на основу пружених информација „није могла изградити слика о свој ширини и озбиљности непријатељске активности на Косову".[8] Откривено је да је руководство прикривало податке о инцидентима, упозорења о бујању национализма и назнаке да би могло да дође до озбиљних ексцеса.

Док се руководство трудило да све вести о проблемима у Покрајини прикрије, на терену је процес снажне националне еманципације Албанаца често прерастао у опијеност националромантизмом. Покрајинско руководство је подржавало процес албанизације, због чега је бујање национализма пређутно толерисано и игнорисано. Многи Албанци су промену односа у Покрајини и добијање већих права схватили као прилику да остваре доминацију, због чега су Срби и други неалбанци постајали грађани другог реда. У бројним срединама на Косову је изграђен систем дискриминације, чији је најочигледнији резултат било масовно исељавање Срба и Црногораца (Петровић–Благојевић 1989: 424).

Као неизбежни резултат такве политике, у пролеће 1981. дошло је до масовних демонстрација Албанаца, које су током прва три дана априла прерасле у покушај отворене побуне. Тешка економска ситуација на Косову, висока незапосленост и бесперспективност, праћени националним буђењем и бујањем национализма, створили су погодно тле за пропаганду илегалног покрета.

7 АС, ђ2 ПК СКК ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Махмута Бакалија.

8 АС, ђ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија" (Строго поверљиво), Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981. године.

Масовно незадовољство, изазвано првенствено социјалним разлозима, ескалирало је у демонстрације на којима су изнесени захтеви националне природе: да САП Косово постане република и да се она уједини са Албанијом. Широм Покрајине су се чуле пароле: „Хоћемо републику!" „Живела република Косово!", „Трепча ради, Београд се гради!", „Живео Адем Демаћи", „Албанци смо, не Југословени!", „Јединство", „Уједињење са Албанијом".[9]

Мир у Покрајини је заведен тек након уласка на Косово савезног одреда полиције, специјалних полицијских снага из других република и јединица ЈНА. У нередима је страдало осам демонстраната и један службеник полиције. ЦК СКЈ је оценио да је у питању била „непријатељска и контрареволуционарна акција, с елементима побуне, с циљем рушења уставног поретка, угрожавања интегритета СФРЈ и грубог нарушавања братства и јединства наших народа и народности. [...] Демонстрације су биле дело непријатељских снага које су деловале унутар албанског становништва на Косову и у дослуху са реакционарним снагама и агентурама у свету".[10] Главна парола демонстраната, „Косово република", одбачена је као сепаратистичка и националистичка.

Демонстрације нису биле организоване из једног центра, нити је постојао тзв. „штаб побуне". Припадници илегалних група, блиско повезани са екстремном емиграцијом и албанском обавештајном службом, утицали су на то да се дуго таложено незадовољство због тешких услова живота артикулише кроз националне захтеве. Након завођења ванредних мера и успостављања мира, отпочела је активност на стабилизацији стања.

У првим данима након покушаја побуне, на Косову је владао велики страх да би стање могло даље да ескалира. На седници Председништва СФРЈ, 5. априла, Џавид Нимани је изјавио да „постоји велика забринутост да се та непријатељска акција [...] не претвори у покрет". Чак је поменуо могућност подизања устанка.[11] У лецима илегалних група који су растурани на Косову, заиста је позивано на организовање штрајкова, обуставу наставе, герилску борбу и „оружану револуцију".[12] Али, снага илегалног покрета је била далеко мања него што се у тренуцима кризе покрајинским руководиоцима чинило.

---

9 АС, ђ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских демонстрација у Приштини 11, 25. и 26. марта, 1, 2. и 3. априла 1981. године", Материјали са 17. седнице ПК СК Косова, одржане 5. маја 1981.

10 АЈ, ф507 II/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице" (Строго поверљиво), Материјали са 20. (затворене) седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

11 АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ, одржане 5. априла 1981, излагање Џавида Ниманија. (Државна тајна).

12 АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације и процена очекиваног деловања непријатеља у САП Косово" (Строго поверљиво), Материјали за 18. седницу Савезног савеза за заштиту уставног поретка, одржану 21. августа 1981.

Стање је, ипак, било напето. Инциденти су се догађали скоро свакодневно. Исписиване су пароле, растурани леци, провоциране војска и полиција, ђаци и студенти су бојкотовали наставу, на адресе покрајинских руководилаца су стизала анонимна писма са претњама, на више места су оскрнављене слике Тита и симболи Југославије, у предузећима је долазило до саботажа.[13] Албанци су масовно изражавали пркос упадљивим ношењем црвене одеће, знатно чешће него раније ношењем белих капа, стављањем црног повеза преко руке, прекривањем звезде петокраке на регистарским таблицама возила и ношењем значки са албанском заставом. Пароле „Косово република" су исписиване свакодневно.[14]

Догађаји су се негативно одразили на међунационалне односе. Срби и Црногорци су све чешће били на мети притисака и напада. Скрнављени су надгробни споменици, било је покушаја паљења кућа, причињаване су пољске штете,[15] разлупани су прозори на цркви у Урошевцу,[16] оскрнављена је капела у Косовској Митровици, каменоване су српске куће у Подујеву,[17] а било је и физичких сукоба.[18]

Живот се споро и тешко нормализовао. Полицијски час је укинут 8. априла. Школе су поново отворене 20. априла. Истог дана је дозвољено полагање испита на факултетима како би се школска година привела крају. Ванредно стање у општини Приштина је укинуто 24. јула.[19] Убрзо је ванредно стање укинуто и у другим општинама. Током лета постепено су попуштале мере приправности. Дозвољен је рад кафана и биоскопа, али су се фудбалске утакмице и даље играле ван Покрајине. И поред постепене нормализације живота, мере кризног стања су остале да важе све до децембра 1982.[20]

После 3. априла већих немира није било, али је и даље повремено долазило до мањих покушаја демонстрација. Албанци су покушали да се окупе

13 АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 23. јуна 1981, неауторизоване магнетофонске белешке (Државна тајна), излагање Фрање Херљевића.

14 АС, ђ2 ПК СКК ф31, „Информација о идејно-политичкој активности СКК у току септембра 1981. године", Информације из домена рада СК Косова.

15 „Има још оклевања", *Вечерње Новости*, 16. јун 1981.

16 „Неодговорне изјаве су против истине", *Политика Експрес*, 12. јул 1981.

17 „Површно трагање за последицама", *Јединство*, 23. јун 1981.

18 У периоду након демонстрација, до 15. августа, на Косову је било девет случајева физичких сукоба у којима су учесници били различите националности. У седам случајева нападнути су Срби, а у два преостала Албанци. АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације..."

19 АЈ, ф803 к108, „Одлука о престанку важења Одлуке о проглашењу ванредног стања на територији општине Приштина", у: Материјали са 89. седнице Председништва СФРЈ, одржане 24. јула 1981.

20 АС, г274 к5/III, „Оцена безбедносне ситуације у САП Косово и предлог мера" (Државна тајна), Материјали са 14. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СКС, одржане 23. децембра 1982. године.

у Дечанима и Истоку 30. априла, у Истоку и Качанику 5. маја, и у Призрену 6. маја. Уочи првомајских празника је било покушаја да се демонстрације организују у Пећи, Дечанима, Сувој Реци и Ораховцу.[21] У Приштини се 12. маја окупило око 150 студената у близини домова и узвикивало пароле. Потом је 18. маја око хиљаду младих тражило проглашење републике.[22] Услед страха да би ситуација могла да ескалира у нове масовне демонстрације, одлучено је да се десетак дана пре него што је било планирано оконча школска година.[23] Одмах потом су затворени факултети. Студенти су исељени из домова и послати кућама.[24] О озбиљности тензија сведочи излагање Вели Деве на седници Председништва ЦК СКЈ када је изјавио да је „задовољство кад на терену немаш ништа за један дан, а нико од нас није у стању да прогнозира дуже за неки дан или рок".[25] Али Шукрија је у августу похвалио напоре за стабилизацију стања, али је признао:

„Нико од нас не може да тврди шта ће бити у септембру или октобру. Ја бих се чувао да не драматизујемо. [...] Али морамо да будемо опрезни. [...] Може да почне од бојкота наставе до других могућих акција".[26]

Тек када је нова школска година на Косову почела мирно, уз тек по неки инцидент, руководство је могло да оцени да мере дају позитивне резултате (Hasani 1986: 241).

Мере за нормализацију стања предузете током лета спроведене су на основу Акционог програма који је ПК СК Косова усвојио 23. маја, по налогу ЦК СКЈ.[27] Замишљено је да се у њему нађе сет конкретних, краткорочних мера, које је требало предузети одмах, како би се стање што пре нормализовало. Паралелно, на савезном нивоу, текле су припреме за доношење тзв. Платформе за Косово, која је требало да представља дугорочни документ за темељну измену стања у Покрајини. У врху СКЈ су веровали да је такав документ неопходан, јер су догађаји на Косову неумитно утицали на остатак Федерације.[28]

Идеја о писању Платформе се јавила убрзо после демонстрација и покушаја побуне. На седници ЦК СКЈ одржаној 7. маја дата је оцена догађаја

---

21 АС, ђ2 ПКК ф30, Материјали са 91. седнице Председништва ПК СКК, одржане 10. маја 1981, записник.

22 „Покушај да се изазову нереди", *Политика Експрес*, 19. мај 1981.

23 „Школска година завршена раније", *Политика Експрес*, 19. мај 1981.

24 „Домови и факултети без студената", *Политика Експрес*, 22. мај 1981.

25 АЈ, ф507 III/311, Материјали са 90. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 12. маја 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, уводно излагање Вели Деве.

26 АЈ, ф803 к109, Материјали са 90. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. августа 1981, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Али Шукрије.

27 АС, ђ2 ПК СКК ф28, „Акциони програм Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини". У: Материјали са 18. седнице ПК СКК, одржане 23. маја 1981.

28 АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, уводно излагање Добросава Ћулафића.

и преложено је да се поред Акционог програма ПК СК Косова припреми и Платформа, као свеобухватни, дугорочни документ. После више консултација, одлучено је да Платформа буде јавни документ, у коме ће се изнети оцена догађаја и политике која је до њих довела, и потом дати смернице за органе СКЈ и друге друштвене организације како да стање на Косову буде темељно преокренуто.

Средином јуна је оформљена радна група са задатком да сачини Платформу. За њеног председника је именован Милојко Чича Друловић, дугогодишњи функционер СК Србије, главни и одговорни уредник „Политике" од 1967. до 1971, и потом амбасадор у НР Кини од 1973. до 1978. Један од чланова Радне групе, Жарко Папић, тврди да се рад брзо свео на Милојка Друловића, Синана Хасанија и њега, уз повремено учешће Светозара Дуратовића. Други чланови су тек спорадично долазили на састанке у вилу на Дедињу (Папић 1990: 168).

Милојко Друловић је одлучио да током израде Платформе одржи низ консултација. Са историчарима је разговарано о коренима проблема, савети су тражени од стручњака из области економије, привреде, права, демографије, а разговарано је и са истакнутим функционерима који су имали искуство рада на Косову. Прва верзија Платформе је била готова већ почетком јула, па је о њој разговарано на седници Председништва ЦК СКЈ, 9. јула.[29] Друловић и други чланови радне групе су потом радну верзију Платформе однели неколицини утицајних функционера и предали свим руководствима, како би сви изнели евентуалне сугестије и примедбе.

Посебно је био значајан разговор представника радне групе са Владимиром Бакарићем, последњим великим ауторитетом из старе партијске гарде. Бакарић им је говорио о 1944. и плановима да Косово припадне Албанији, што није учињено из „практичних разлога". Бакарић је изразио сумњу да ће Косово трајно остати део Југославије. Веровао је да већина покрајинских функционера потајно жели проглашење републике и да подржавају демонстрације, иако то не смеју јавно да кажу.[30]

Врло брзо се показало да ће поред ситуације на Косову на писање Платформе утицати различити интереси у руководствима федералних јединица. Највиши функционери су пред камерама били јединствени у оцени догађаја. Иза затворених врата седница ситуација је била знатно другачија. Постојале су велике разлике у сагледавању стања на Косову. Поједини функционери, као што је Јоже Смоле, наглас су теоретисали како Албанци у духу начела

29 АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981, излагања Добросава Ћулафића.

30 АЈ, ф507 II/66, „Разговор др Владимира Бакарића са Милојком Друловићем, Синаном Хасанијем и Жарком Папићем (члановима радне групе), поводом Платформе о Косову, одржан 18. септембра 1981. године" (Строго поверљиво), Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ.

о самоопредељењу имају право на републику, уколико је желе. Други су били знатно мање заинтересовани за проблеме Албанаца и Косово уопште. Догађаје су посматрали кроз њихов утицај на сопствену позицију.

Непосредно након демонстрација и покушаја побуне, српско руководство је показало намеру да догађаје искористи, како би се поново отворило питање уставних односа у Србији. Руководство је указивало на неодрживост стања заведеног Уставом из 1974. и његовим тумачењем у покрајинама. На седници Председништва ЦК СКЈ у септембру месецу, Петар Стамболић је изнео став српског руководства, које је сматрало да су „догађаји на Косову својом димензијом директна последица нерешених питања у уставном конституисању СР Србије".[31] Захтеви да се сузи фактичка државност покрајина имали су подршку Сергеја Крајгера, Лазара Мојсова и Лазара Колишевског, сваког из различитих разлога. У Македонији су се плашили да ће се нереди на Косову прелити у њихову републику, док је словеначко руководство већ две године оштро нападало представнике САП Косова због начина на који су трошена средства из Фонда за неразвијене, које је великим делом обезбеђивала словеначка привреда. Бакарић је у разговору са представницима радне групе коментарисао да су Словенци „бесни скоро као Срби".[32] Побуна је у Словенији створила уверење да покрајине могу бити дугорочни извор нестабилности, па је Митја Рибичич у једној изјави упозорио на „појаве сличне косовским у Војводини".[33]

У осталим републикама су наступали опрезно. Под утиском демонстрација постојало је знатно веће разумевање за захтеве из руководства Србије, него у време афере око Плаве књиге 1977. (Đekić 1990: 203). Ипак, на седницама највиших савезних органа је било упадљиво избегавање функционера да заузму јасне позиције. Ишчекивали су развој догађаја. Једино су руководиоци из Војводине подржали руководство САП Косова и чврсто одбијали да се стање на Косову на било који начин повеже са уставним односима у Србији.[34]

Неке теме покренуте током израде Платформе довеле су до јавних спорова. Професор Миладин Кораћ, члан ЦК СКЈ, преко штампе је затражио да се на Косову заведу мере популационе политике, како би се смањио превисоки наталитет. Тврдио је да привреда Косова не може да издржи брзину раста становништва, јер број новоотворених радних места, ма колика била помоћ из Федерације, не може да прати пораст броја радно способног

31 АС, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981, излагање Петра Стамболића.

32 АЈ, ф507 II/66, „Разговор др Владимира Бакарића са Милојком Друловићем, Синаном Хасанијем и Жарком Папићем..."

33 „Рибичић о 'словенској контри'", *НИН*, 27. септембар 1981.

34 АС, ђ2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије, одржане 6. маја 1981, излагање Душана Алимпића.

становништва.[35] Кораћев захтев је био значајан корак, јер се о потреби вођења популационе политике до тада само шапутало у неформалним разговорима. Одмах је уследила оштра реакција албанских кадрова. Тврдили су како висок наталитет није узрок економских проблема већ њихова последица, и да ће падати са растом стандарда.

Посебно спорна тема је било исељавање Срба и Црногораца са Косова. О проблему је први пут јавно проговорено након демонстрација. Јоже Смоле је у интервјуу за *Вјесник* признао да се о исељавању одавно говорило у Београду, „и не само у Београду", али да због праксе немешања о томе није јавно дискутовано.[36] Током лета, под притиском штампе, тема је отворена на седницама партијских форума. Одмах су се показале разлике у оценама. У руководству САП Косова су признавали да је исељавања било, али су истицали да се оно догађало из економских разлога. Са друге стране, из републичког руководства Србије су тврдили да је исељавање резултат притисака и користили га као још један аргумент за притисак на покрајинско руководство, у намери да редефинишу уставне односе.

До великих спорова током писања Платформе је дошло и око тумачења узрока демонстрација. Представници САП Косова су сматрали да су одлучујућу улогу имали социјални разлози. Тако су желели да обезбеде још већу финансијску помоћ преко Фонда Федерације. Из других република су им одговарали да тако нешто не долази у обзир, јер су догађаји показали да су средства Фонда коришћена неадекватно, како би се финансирала политика која је довела до демонстрација. Посебно су били оштри у српском руководству. Сматрали су да се иза истицања економских разлога скривају најважнији узроци немира: национализам и сепаратизам. Такве тврдње су доказивали конкретним примерима. Истицано је да је у 48 недовољно развијених општина у Србији у периоду 1976–1980. уложено 490 милијарди динара, а само у општину Глоговац, у истом периоду, између 800 и 900 милијарди у фабрику „Фероникл". Отворена су нова радна места, у Глоговац су се слиле бројне инвестиције на пољу инфраструктуре, подигнут је животни стандард. И поред тога, општина је била један од центара деловања илегалног покрета и подршке сепаратистичким захтевима.[37] Због тога су из СК Србије захтевали да се као узрок покушаја побуне означе политика покрајинског руководства и актуелни уставни односи у Србији. Тражили су да се у Платформи јасно затражи преиспитивање тих односа.

Платформа је усвојена на седници ЦК СКЈ 17. новембра 1981. године.[38] Седница је на први поглед протекла у атмосфери разумевања и свеопште

35 „Како смањити разлике у развијености?", *НИН*, 14. јун 1981.

36 „Мора доћи крај споразумима о праву на информирање", *Вјесник*, 23. мај 1981.

37 АС, ђ2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије..., излагање Шпира Галовића.

38 АЈ, ф507 II/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову", у: Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981.

сагласности. Тик испод површине проблеми и спорови су и даље трајали. Међу члановима комисије изабраним да изврше коначну редакцију текста дошло је до оштрих расправа и сукоба.[39] Душан Поповић је у сећањима записао да се водила „отворена битка". У малу скупштинску салу су долазили чланови ЦК и високи функционери, како би интервенисали (Popović 2006: 724). Са једне стране су се нашли руководилац радне групе Милојко Друловић, а са друге представници покрајина, посебно Душан Поповић из Војводине. Поповић је захтевао да се из текста избаци свака назнака која би могла да се односи на уставне односе у Србији. Подршку му је дао Јоже Смоле, који је поново теоретисао како не би требало да буде препрека да Косово постане република (Пашић 1990: 168–170). Спор је постао толико оштар да је усаглашавање текста на крају препуштено Председништву ЦК СКЈ.

У Платформи је указано да је „непријатељ" искористио проблеме који постоје на Косову (неразвијеност, незапосленост, слабост радничке класе, неразвијеност самоуправних односа) како би позвао на рушење државног система и разбијање Југославије. Крајњи циљ је било насилно отцепљење САП Косова од СР Србије и СФР Југославије.

Као главни кривац за догађаје је означено претходно руководство САП Косова („оно што се догодило на Косову није се морало догодити да није вођена погрешна политика"). Осуђена је политика затварања, прикривање података о правом стању у покрајини и економска политика, посебно избор инвестиција и располагање „одозго" средствима из Фонда Федерације. Истакнуто је да је Бакалијево руководство читаву политику подредило циљу да добије што више средстава из Фонда Федерације, правдајући то сталним заостајањем Косова.

Даље је закључено је да се руководство није јасно и одлучно разрачунавало са национализмом. Дозволили су да нестане граница између националне афирмације Албанаца и национализма и сепаратизма.

Велика пажња је посвећена пароли „Косово република", за коју је оцењено да позива на стварање „етнички чисте" државе Албанаца у Југославији, која би била оруђе страног мешања у унутрашње ствари СФРЈ, и доводила у питање интегритет државе. Парола се темељила на идејама Енвера Хоџе и имала је за циљ рушење целокупног државног система у Југославији. „Такозвана Република Косово била би једна антиисторијска творевина стаљинистичког типа, имитација оног облика примитивног, аграрног комунизма и лажног егалитаризма који је реализован у суседној НСР Албанији".

У Платформи је даље истакнуто да се међунационални односи могу једино развијати кроз сарадњу и заједнички живот. ЦК СКЈ је закључио да је

39 У Комисију за редакцију текста Платформе, на седници су изабрани: Добросав Ћулафић, Милојко Друловић, Светозар Дуратовић, Синан Хасани, Ђорђе Костић, Ферхад Которић, Милан Павић, Душан Поповић, Јоже Смоле и Бранко Трпеновски.

заједништво основа на којој се мора градити живот на Косову и у читавој Југославији. Требало је подржати даљу националну афирмацију Албанаца, али не дозволити да она прелази у албанизацију Покрајине и националну хомогенизацију, као што је био случај.

Самоуправљање је требало да буде одговор на сва отворена питања. Раст национализма, затвореност и други проблеми на Косову су оцењени не као неуспех самоуправљања, већ као резултат недоследног спровођења самоуправних односа.

До промене стања да Косову требало је да доведе убрзани друштвени и економски развој. Одлучено је да се средства Федерације у наредном периоду 50% додељују кроз непосредно удруживање радних организација из остатка СФРЈ са радним организацијама на Косову, а да других 50% иде директно преко Фонда. Од република и Војводине је затражено да што пре изграде по један индустријски објекат на Косову. Централни комитети по републикама и покрајински комитет у Војводини су добили задатак да се заложе за веће удруживање рада и средстава, што до тада није у довољној мери чињено. Предвиђен је и низ других економских и политичких мера, како би се остварила прокламована политика најбржег економског развоја Косова.

Платформа за Косово је била опширан документ у коме су политичка трговина и пажљиво формулисање ставова, како би се задовољили различити интереси, били јасно видљиви. У основи, био је то разводњен документ коме је, осим уобичајених позива на доследно завођење самоуправљања, недостајала конкретизација проблема и мера за њихово решавање.

У тексту је критиковано подвајање Срба и Албанаца у свакодневном животу. Али, то је учињено уопштено. Набројани су примери такве праксе, међу њима исељавање Срба и појава одвојених шеталишта на градским улицама, али без икаквог даљег разјашњавања ових проблема, који су већ годинама постојали и били од изузетног значаја. Разлог за то је било непостојање јединствене оцене у руководству о њима.

Од изузетног значаја је било оно што није ушло у текст Платформе. Образлажући документ, Добросав Ћулафић је доста опширно говорио о проблему исељавања. Међутим, у самој Платформи, оно једва да је поменуто. Био је то један од резултата компромиса који су претходили уобличавању коначног текста. На седници је било уочљиво да само чланови ЦК из Србије говоре о овој теми, док остали упадљиво ћуте.[40] Једино је Синан Хасани, већ познат као „просрпски" кадар у руководству Косова (и ожењен Српкињом), изјавио да покрајинском руководству тек предстоји „најобјективнија анализа" проблема исељавања и да је то „неполитички, неодговорно".[41]

40 АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагања Добросава Ћулафића, Милојка Друловића, Богољуба Недељковића, Драгутина Марковића, Милије Ковачевића.

41 АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагања Синана Хасанија.

Друго важно питање које је изостављено из Платформе је био проблем уставних односа у Србији. О њему је уопштено говорено на више места, уз уобичајене формулације да треба радити на бољем повезивању „у духу Устава". Дубље залажење у суштину проблема је потпуно избегнуто. Захваљујући великој политичкој активности током лета, функционери из Војводине су обезбедили политичку подршку у Словенији, Босни и Херцеговини и делу хрватског руководства (Krunić 2009: 25). То им је дало прилику да на седници ЦК СКЈ, на којој је усвојена Платформа, наступе искључиво. Душан Поповић је тражио да уместо критике уставних односа, у Платформу уђе осуда кампање „великосрпског национализма", која је после немира на Косову поведена према покрајинама.[42] Иницијативу за редефинисање уставних односа у Србији војвођанско руководство је видело као једва прикривени национализам и „србоцентризам" (Berisavljević 2007: 34). Успех представника Војводине и њихових савезника, који се огледао у томе да се у Платформи није нашла ниједна реченица која је доводила у питање актуелне уставне односе у Србији, био је својеврсна најава промене климе у Федерацији према таквим захтевима српског руководства, који су тек имали да буду конкретизовани на 18. седници ЦК СК Србије у децембру 1981.

Приликом усвајања Платформе говорено је како она није само путоказ за даље акције, већ и документ на основу кога ће моћи да се прати докле се стигло са урађеним. Врло брзо се показало да су велике речи и обећања били без покрића. Платформа за Косово је званично остала кључни документ на основу кога је споровођена политика СКЈ у Покрајини, све до ескалације стања и закључака председништава ЦК СКЈ и СФРЈ из марта 1986. Остваривање Платформе је разматрано два пута, у децембру 1983. и јулу 1985. Оба пута донесени закључци били су много више одраз политичке трговине и бриге о њиховом рефлектовању на друга питања, него стварног стања у Покрајини. Тако је у децембру 1983. закључено да су постигнути „значајни резултати", иако је признато да исељавање Срба и Црногораца и даље траје, што је оцењено као „један од најкрупнијих политичких и друштвених проблема на Косову, у СР Србији и у целој земљи".[43]

Дефинисање Платформе и оцене њеног спровођења под утицајем других политичких питања неминовно је водило у политизацију документа и његове примене. Савезно руководство је све до пролећа 1986. избегавало да се директно меша у стање на Косову. Када је оно у лето 1985. ескалирало (случај Мартиновић, хапшење припадника низа илегалних група, даље погоршање

42 АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ ..., излагање Душана Поповића.

43 АЈ, ф507, „Закључци ЦК СКЈ о задацима чланова, организација и органа СК у даљем остваривању Политичке платформе за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову", Материјали са 11. седнице ЦК СКЈ, одржане 20. децембра 1983.

међунационалних односа), Председништво ЦК СКЈ је морало да констатује да је дошло до огромних разлика у оценама спровођења Платформе „које се најчешће испољавају по регионалној, односно националној основи".[44] Пасивна политика савезног руководства и стално посматрање мера за стабилизацију стања на Косову кроз њихов утицај на друга политичка питања, знатно важнија за остала републичка руководства, утицали су на то да стање у Покрајини остане запуштено, да се спорови око оцене важних питања (узроци демонстрација, узроци исељавања, стање у Покрајини) политизују, и да се из партијских форума „спусте" међу грађане, где су изазивали све дубљу међунационалну подвојеност и подозрење. Због таквог односа, Платформа се показала као неуспешан документ, чије су доношење, формулација и примена у великој мери одражавали целину политике СКЈ према Косову.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
фонд ЦК СК Југославије (507)
фонд Председништво СФРЈ (803)
фонд Канцеларија председника републике (837)

Архив Србије
фонд Председништво СР Србије (г274)
фонд Председништво ЦК СКС (ђ2)
фонд ПК СК Косова (ђ2 ПК СКК)
Историјски архив Београда
Лични фонд Драже Марковића (2769)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Marković 1999: Predrag Marković. „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine. Jedan dokument". *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1999), 169–180.

Симић 2011: Иеро Симић. *Тито – Строго поверљиво. Архивски документи*. Београд: Службени гласник.

Ustav SFRJ 1974*: Ustav SFRJ. Ustavi socijalističkih republika i pokrajina. Ustavni zakoni. Registar pojmova.* Beograd: Prosveta.

ШТАМПА

Вечерње новости
Вјесник
Јединство
НИН
Политика Експрес

44 АЈ, ф507, Информација са 129. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 9. јула 1985.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Berisavljević 2007: Živan Berisavljević. „Nova istorijska greška prema Vojvodini". *Vojvodina: snovi i konflikti*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 31–39.

Ђаковић 1986: Спасоје Ђаковић. *Сукоби на Косову*. Београд: Народна књига.

Đekić 1990: Marko Đekić. *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*. Beograd: Beseda.

Krunić 2009: Boško Krunić. *Decenija zamora i raskola*. Novi Sad: Prometej.

Mišović 1988: Miloš Mišović. *Ko je tražio Republiku Kosovo: 1945–1985*. Beograd: Narodna knjiga.

Пашић 1990: Жарко Пашић. *Време застоја: Србија 1968–1988*. Београд: Економика.

Петровић–Благојевић 1989: Ружа Петровић – Марина Благојевић. „Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године". *Демографски зборник*. Књ. 2. Београд: САНУ.

Popović 2006: Dušan Popović. *Letopis o Vlaovićima*. Tom 3, Novi Sad: Agencija „Mir".

Rajović 1985: Radošin Rajović. *Autonomija Kosova. Istorijsko pravna studija*. Beograd: Ekonomika.

Hasani 1986: Sinan Hasani. *Kosovo: istine i zablude*. Zagreb: CIP.

Petar R. RISTANOVIĆ

PLATFORM FOR KOSOVO – THE RESPONSE OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE LEAGUE OF COMMUNIST OF YUGOSLAVIA TO THE DEMONSTRATION OF THE ALBANIANS AND THE ATTEMPT OF REBELLION IN 1981

Summary

After the changes in the character of federation from 1966. to 1974, provinces within SR of Serbia became states as per everything, except as per the name. The leadership of SAP of Kosovo made use of such position so as to reinforce its position through the process of albanization of the province. After the demonstrations and attempt of rebellion of the Albanians in 1981, CKJ YLC decided to pass the Platform for Kosovo as the comprehended document in which it should have been given the assessment on the demonstration causes, and measurements for the stabilisation of the state. During the work on the Platform adjustment there were strong pressures on the working group so as the document would be formulated to bypass two main issues: emigration of the Serbs and Montenegrins from Kosovo and constitutional relationships in Serbia. In the leadership of the YLC the functionaries had seen the situation on Kosovo and measurements for its solution through the interests of their federal units so that the Platform was passed as the result of political compromise. Such relationship toward problems in Kosovo and the Platform which should have been the guidepost for their solution had impact on the situation to be deteriorated, and escalated in the middle of the decade.

Key words: The history of Yugoslavia, Kosovo, Kosovar issue, demonstrations at Kosovo in 1981, the Platform for Kosovo.

Рад је предат 9. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 76.071.1 Стојановић Т.

Прегледни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ТРАЈКО СТОЈАНОВИЋ КОСОВАЦ: ЗАЧЕТНИК САВРЕМЕНЕ ГРАФИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: У раду се говори о уметничком стваралаштву Трајка Стојановића Косовца (1934–2002), једном од пионира графике на Косову и Метохији. Његова графика је надахнута српским средњовековним сликарством; реализовао је интересантне графике, обојене византијском патином. Стојановић након 1961. године раскида са бојама и опредељује се за цртеж и графику. Циклуси „Златни олтари", „Дечански медаљони" и „Отмица Дечанске Ризнице" говоре о повезаности уметниковог дела са српским средњовековним наслеђем. Стваралаштво Косовца обележило је почетке српске савремене ликовне уметности на Косову и Метохији, дајући му печат завичаја и српске културе.

Кључне речи: Трајко Стојановић Косовац, српска ликовна уметност, графика, Косово и Метохија, култура.

За савремену српску графику Миодраг Протић је написао да као ретко која дисциплина функционише у интерактивној међузависности културе, времена и друштва, језика и суштине, као и да омогућава свеобухватније разумевање грандиозне авантуре уметности XX века (Protić 2003: 10). Графика на Косову и Метохији доживљава нагли развој након 1949. године, када је у Пећи основана Средња уметничка школа. Поред тога, важан моменат за унапређење графике јесте 1964. година, у којој је основана графичка радионица у Приштини. У то време настају и прва графичка дела на Косову и Метохији. Божа Продановић израдио је мапу графика са косовским мотивима у техници бакрописа (Nimani 1988: 52). Сматрамо да је ово један од важнијих тренутака у развитку савремене српске ликовне уметности на Косову и Метохији и њене улоге у очувању српског културног иденитета.

* научни сарадник, zvezdana.el@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Следећа важна година у развоју графике у јужној српској покрајини јесте 1962. У то време у Приштини, при Вишој педагошкој школи, оснива се Група за ликовну уметност, која од 1972. до 1974. године прераста у Академију уметности (Nimani 1988: 52). Били су заступљени смерови: сликарство, вајарство, графика и графички дизајн. Тада су се стекли предуслови за систематско графичко образовање младих уметника на Косову и Метохији. Међу професорима који су изводили наставу у Графичкој радионици био је и Зоран Јовановић. Оснивањем споменутих институција – школа, удружења и факултета, створени су основни предуслови за даљи квалитетнији живот и развој ликовног стваралаштва на Косову (Nimani 1988: 52–53).

Осамдесетих година графика у покрајини доживљава највећу афирмацију. Кључну улогу у успону графике одиграли су уметници млађе и средње генерације, који су студирали на академијама у ондашњој југословенској држави: у Београду, Љубљани и Загребу. Њима су се придружиле и прве генерације студената приштинске академије. Док пише о графици у покрајини у овом времену, Нимани закључује да је реч о времену „консолидовања и даљег тражења идентитета и аутохтоности". Благодарећи широком спектру тема и мотива, естетици, интелектуалном и психолошком приступу, ради се о графици специфичног „префињеног сензибилитета". Према мишљењу Нимања, таква графика настоји да се „супротстави извесном, хотимичном и нехотичном, такозваном културном империјализму", тражећи путеве у складу са „[...] ни конзервативним, ни модерним, већ трајним". С друге стране, графичари на Косову и Метохији уче од својих претеча, ослобођени „строгих канона", узимајући што им одговара и градећи лични исказ – прихватају баштину из прошлости, али и изграђују нову аутохтону традицију (Nimani 1988: 52–53).

Зачетник савремене графике на Косову и Метохији, Трајко Стојановић Косовац (1934–2002), надахнут српским средњовековним сликарством, стварао је интересантне графике, обојене византијском патином. Косовац је реализовао запажена дела у различитим техникама: „Златни олтари" (комбинована техника), „Златни олтари" (акватинта), „Отмица Дечанске ризнице" (акватинта), „Сунце Дечана" (Stojanović 1970: 9). У иностранству је излагао у више наврата: 1973. Кувајт, „Изложба групе београдских графичара"; 1974, Белгија, „Графика београдског круга"; 1975, Мишкољц, „Графика београдског круга"; 1978, Софија, „НОБ у делима ликовних уметника Југославије"; 1980, Њујорк, „Други бијенале југословенског сликарства"; 1981, Њујорк, „ArtExpoNY" (Stojanović 1970: 9).

Најзначајнији период Стојановићевог стваралаштва је време након 1961. године, односно доба његовог раскида са бојама и опредељења за цртеж и графику. Његови циклуси „Златни олтари", „Дечански медаљони"

и „Отмица Дечанске ризнице“ говоре о повезаности уметниковог дела са иконама, фрескама и средњовековним манастирима. Циклуси су на почетку били испуњени чипкастим деоницама, међу којима се тешко распознавала основна идеја коју је уметник саопштавао. Стојановић је временом цртеже ослобађао китњастих делова, дефинисао композицију и онда су са тих цртежа изрониле фигуре добро познатих ратника, оклопника и коњаника. Тако је композиција дела постала јасна, прегледна, док је основна замисао увек у центру графике, а са стране стоје елементи који употпуњују целину (Stojanović 1970: 4–5). О везаности Косовца за Косовски завет и простор као фундаментални елемент српског културног и националног идентитета, сведочи изложба графика у Галерији Графичког колектива 1973. године. Мото ове његове изложбе био је: „Док стојим ослоњен на зидине овог старог здања и док осећам мирис сагорелог тамјана, сигуран сам да никад никуда отићи нећу...“ (Стојановић 1973: 1–2).

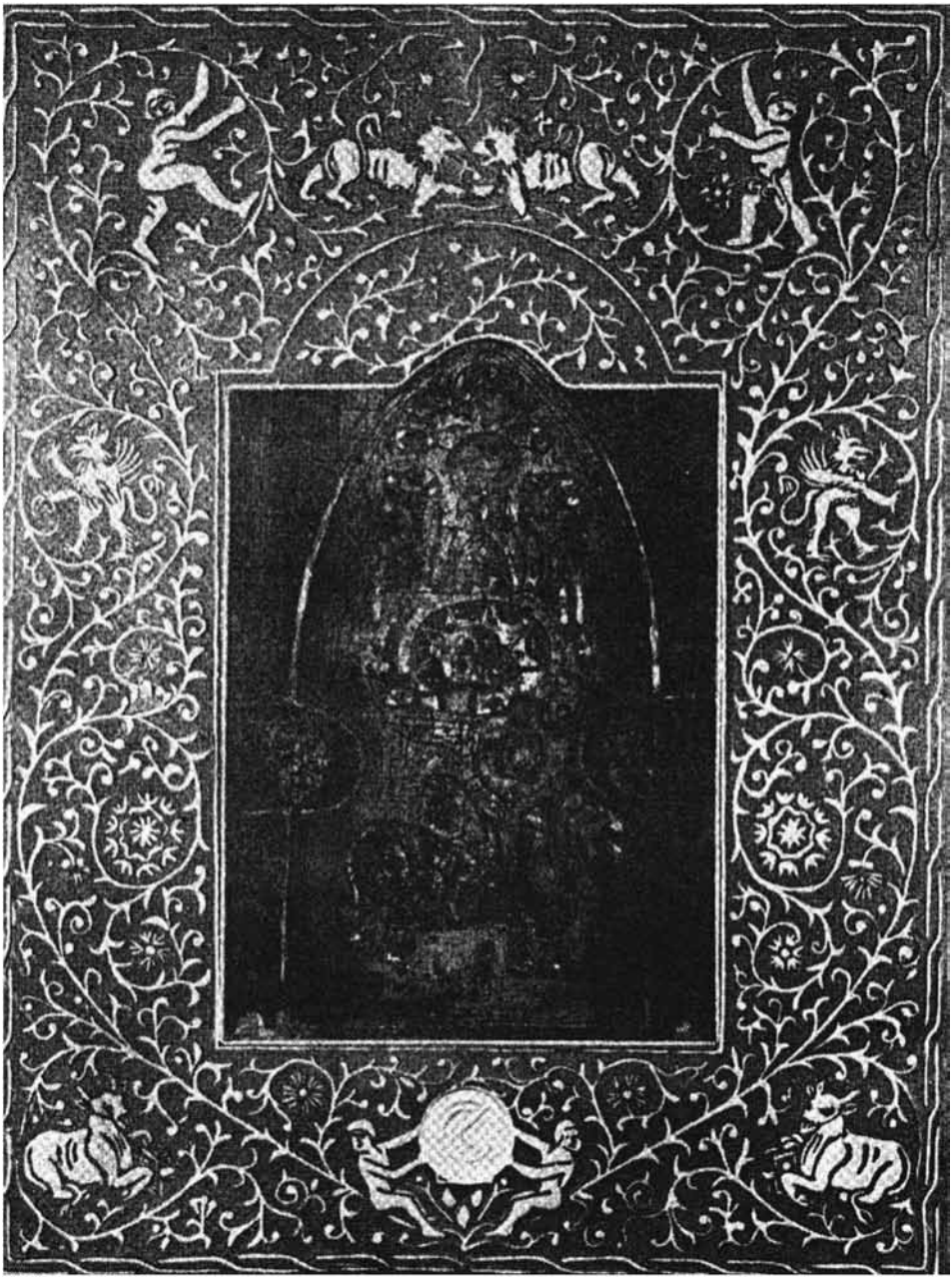
На изложби је било двадесет седам дела из циклуса посвећених Дечанима. Графике су настале између 1969. и 1973. године, у периоду док је Косовац живео и стварао у Приштини. То сведочи о његовом опредељењу ка слободи уметничког израза, на који се у ондашњим политичким околностима није благонаклоно гледало. У критици поводом ове изложбе пише да је Косовац цео циклус својих акватинти и графика посветио Дечанима и њиховој ризници. Уметник припада оним стваралоцима који инспирацију налазе у српској средњевековној уметности, чије мотиве интерпретира на својствен начин, савременом нотом у којој се огледа сећање на један стил који усвајају млађи уметници онога времена. Боја Косовцу пружа могућност да се још више потврди у оригиналности, ради се о ефектима зрачења и светлуцања топлих тонова који прелазе у „[...] рафиновано колористичко богатство контраста“. Критичар је мишљења да је инспирација „нашом“ средњовековном уметношћу ризична, јер буквална тумачења по правилу не воде успеху. Но, уметник на својствен начин, сматрамо, несумњиво успева да савременим варијацијама на тему средњовеконих мотива потврди своју оригиналност, а свеукупно представља вредан допринос (П. В. 1973: 1–6).

Након одласка са Косова и Метохије, Косовац је наставио да ствара у Београду. На самосталној изложби одржаној у Ликовној галерији Културног центра Београда, од 24. 11. до 8. 12. 1980. године изложио је укупно четрдесет и један рад (Vasiljković 1980: 6). Коста Васиљковић написао је да је „ [...] историјско-национална, регионално-амбијентална и интимно-породична тематика“ доминирала у изложеним делима. Поетика Косовца јесте непосредни рад лирско-фантастичног под утицајем емоција. Оно што је нарочито важно, а што је критичар уочио јесте да на графикама

Стојановића доминира идеја пијетета према „[...] јужносрбијанској и косовској средњовековној уметничкој баштини, оваплоћеној у архитектури цркава и манастира, у фрескама, олтарима и иконама." Може се рећи да је ово један од кључних и суштинских момената у тумачењу Стојановићевог стваралаштва и његове повезаности са идејом покушаја да се истакне значај Косова за српски културни идентитет, као и покушај одбране његове угрожености на овом простору. Васиљковић је препознао генезу Стојановићевог стваралаштва, које почиње уљаним сликарством – сликом „Калуђери" из 1961. и „Дечански медаљони", које су уметника усмериле ка стварању графичког циклуса „Дечански медаљони". Циклус је одисао „штимунгом лирско-фантастичних транспозиција" живота фресака. У истом духу настали су циклуси „Златни олтари" и „Отмица Дечанске ризнице" (Vasiljković 1980: 6–7). Графике из циклуса „Златни олтари" Косовац је излагао и на групној изложби у Југоекспортовој галерији у Београду 1986. године. Заједно са њим, на овој изложби су излагали Бора Иљовски, Олга Јанчић, Мића Поповић и Халил Тиквеша (Katalog 1986).

Графике из ових циклуса Косовац је изложио на самосталној изложби 1986. године у Галерији савремене уметности у Нишу. У критици поводом изложбе, Мића Поповић је сврстао Косовца у оне уметнике који су премостили време од српског средњовековног сликарства до савременог приступа уметничком мишљењу (Popović 1986: 7). Пре њега то су успешно извели велики уметници Александар Томашевић и Лазар Возаревић. Поповић истиче да у „ [...] графичком опусу Трајка Стојановића нема интелектуалне спекулације ни одлуке да се нит српске средњовековне традиције продужи; овај уметник је то урадио спонтано, због тога што другачије није ни могао да уради, што другу и другачију потребу није имао." Дубока веза са српском прошлошћу код Косовца огледала се кроз обе компоненте уметничког дела – у садржају и форми (Popović 1986: 7).

У „Предговору" *Каталог самосталне изложбе Трајка Стојановића Косовца* која је одржана у Галерији Културног центра Београда од 31. августа до 13. септембра 1987. године, Љиљана Ћинкул истакла је да је његово стваралаштво примамљиво и топло. Оно подсећа „[...] на срећно детињство, најбоље националне јунаке, домаће огњиште и црвене ћилиме и богате манастирске ризнице." Стваралаштво Трајка Стојановића Косовца дало је посебан печат српској савременој ликовној уметности на Косову и Метохији, оно га је обојило у „топле" боје завичаја и српске културне традиције (Ћинкул 1987: 8). Спонтано је стало у одбрану српског културног идентитета на његовом централном простору, односно на месту где је био угрожен. Косовац је то најбоље осећао, као човек чији су исходи били на Косову.

Трајко Стојановић Косовац, *Оптица Дечанске ризнице,*
акватинта,1961–1985. год.

ИЗВОРИ

Katalog 1986: „Katalog sa izložbe Bora Iljovski, Olga Jančić, Mića Popović, Trajko Stojanović Kosovac, Halil Tikveša". Beograd: Jugoeksport, ULUS.

Nimani 1988: Šućri Nimani 1988. „Grafika". *Savremena umetnost Kosova*, Ur. Vlado Bužančić. Priština: Galerija umetnosti.

Protić 2003: Miodrag B. Protić 2003. „Jedan vek grafike: dela iz grafičke zbirke Muzeja savremene umetnosti u Beogradu". *Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti Beograd, novembar–decembar, 2003*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Стојановић 1970: Trajko Stojanović 1970. „Katalog, grafika i crtež". Zrenjanin: Mala galerija Umetničke kolonije Ečka, 1. 2 – 19. 2.

Стојановић 1973: Трајко Стојановић Косовац 1973. „Графике, цртежи". Београд: Галерија Графичког колектива, 22 – 30. 10.

ЛИТЕРАТУРА

Popović 1986: Mića Popović 1986. „Grafičko deloTrajka Stojanovića Kosovca", *Trajko Stojanović*. Niš: Galerija savremene umetnosti, 7.

Vasiljković 1980: Kosta Vasiljković 1980. „Grafički opus Trajka Stojanovića Kosovca." *Trajko Stojanović Kosovac*. Beograd: Kulturni centar Beograda, 6–7.

В. 1973: П. В. 1973. „Предговор". *Трајко Стојановић Косовац Графике, цртежи*. Београд: Галерија Графичког колектива, 22–30. 10, 1–6.

Ћинкул 1987: Љиљана Ћинкул 1987. „Предговор". *Трајко Стојановић Косовац: записи 69/86*. Београд: Галерија Културни центар Београда, 8.

Zvezdana M. ELEZOVIĆ

TRAJKO STOJANOVIĆ KOSOVAC: THE BEGINNING OF MODERN GRAPHICS IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

An important moment for graphics in Kosovo improvement is the year 1964, when graphic workshop was founded in Pristina and when the first oeuvres appeared. Trajko Stojanović Kosovac (1934–2002) is one of the pioneers of graphics in Kosovo and Metohija. His graphics was inspired by the Serbian medieval painting, and he made interesting graphics painted with Byzantine patina. After 1961, Stojanović breaks up with colours and declares himself for drawing and graphics. Cycles as "Golden Oltars", "Dečan's Medallions" and "the Abduction of Dečan's Treasury" speak about the connection of artistic oeuvre with Serbian medieval inheritance. The creativity of Kosovac marked the beginning of the contemporary Serbian fine arts in Kosovo and Metohija by giving it the seal of homeland, and Serbian culture.

Key words: Trajko Stojanović Kosovac, Serbian Fine Arts, graphics, Kosovo and Metohija, culture.

Рад је предат 17. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 373.3/.4(497.115)"1921/2017"

Стручни рад

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену, Универзитет у Приштини

ОСНОВНА ШКОЛА „СВЕТИ САВА" У ЖЕРОВНИЦИ

Апстракт: У периодима мира и слободе српски народ је настојао да организује све сфере друштвеног живота ради напретка свог подмлатка, читавог становништва и изградње своје државе у складу са потребама времена. Показује се да је тако и у случају отварања школе у Жеровници, код Звечана, после Првог светског рата. Основна школа у овом месту почела је са радом 1921. године у просторији приватног власника. Јасно је да у то време није било ни најосновнијих услова потребних за рад. Ваљало их је стварати „у ходу". То је један од разлога да ни ученика није могло бити много у то време. Зна се да је поменуте године школу похађало 19 дечака са подручја Жеровнице, Бановог Дола, Сенда и осталих села у окружењу. Пошто се до тада морало ићи у школу у Бањској ово је ипак представљало помак и олакшање за децу и њихове родитеље. До почетка Другог светског рата сграђена је нова школска зграда са станом за учитеља. Школа је отворена 1925. године. Имала је једну велику учионицу, већи ходник и стан за учитеља. У тој школској згради наставу су школске 1940/1941. године похађала 63 ученика, од којих је било 25 девојчица. У новом, Другом светском рату опет наступају тешкоће и све оно што иде уз рат. Године 1964. завршени су радови на новој школској згради, у којој се уз повремена реновирања настава одвија све до данас.

Кључне речи: Жеровница, основна школа, Свети Сава, ученик, наставник (учитељ).

УВОД

Радуј се многострадални
муже мудрени,
српски учитељу
и нам наставитељу...
(Кораћ 1997: 175)

Писменост и рад на просвећивању народа кроз његов подмладак одавно су схваћени као неопходни предуслови за благостање и напредак заједнице у којој се живи. Када су то историјски и материјални услови дозволили, дошло је до реализације те идеје и у Жеровници. Основна школа

* ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

у Жеровници почела је са радом 1921. године у приватној кући („хану“) без основних услова за рад. Школу је похађало 19 ученика (дечака). До тада су дечаци са подручја данашњих села Жеровница, Банов До, Сендо и осталих села у околини путовали у Бањску. Прва учитељица звала се Даница Бабовић. Наредне, 1922. године, број ученика се повећао на 26. Међу њима појављују се и девојчице. За учитеља долази Захарин Стефанов, пореклом Рус. Године 1923. долази учитељ Вукомир Поповић из Рајетића. Он остаје у школи у Жеровници до почетка Другог светског рата 1941. године. На иницијативу овог учитеља подиже се прва школска зграда на земљишту које је бесплатно уступио Славко Миловић. Градњи школског објекта су се придружили и остали мештани. Школа је отворена 1925. године. Имала је једну велику учионицу, већи ходник и стан за учитеља. У тој школској згради наставу су школске 1940/1941. године похађала 63 ученика, од којих је било 25 девојчица. Нове тешкоће за рад школе наступају са Другим светским ратом чије се последице осећају и након његовог завршетка. Упорним радом и залагањем становници Жеровнице успели су да сагради нову школску зграду. У њој се и данас одржава настава на савремен начин.

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Основни појмови за потпуније схватање рада су: Жеровница, основна школа, Свети Сава, ученик, наставник.

Насеље Жеровница у својој књизи *Косово* Атанасије Урошевић помиње као „с. код К. Митровице“ (Урошевић 2006: 363). Удаљено је 4 километра северозападно од Звечана на путу за Зубин Поток. У другом извору налазимо да је „удаљено 7–8 км североисточно од К. Митровице, на левој страни Ибра“ (*Задужбине Косова и Метохије* 2016: 451). Сместило се у долини Козаревске реке. Куће се простиру на обе стране реке између Видовог и Спасојевог брда. Жеровница се помиње у Светостефанској повељи краља Стефана Милутина из 1313. године као село које је даровано манастиру Бањска. У турско време Жеровницу су називали „Жрновница“. „Губитак политичке самосталности и сталне миграције несумњиво су имале велике последице и на просветни живот српског живља“ (Чановић 1976: 9). У турском попису становништва из 15. века, тј. из 1455. године пописана је 31 хришћанска кућа. Тај број се смањује, нарочито после Велике сеобе Срба 1690. године. До повећања броја српског становништва долази крајем 18. века. Процењује се да данас у селу живи око 700 становника. У селу постоји црква са старим гробљем. У поступку изградње је и нова црква, манастир. Од 1921. године постоји и основна школа.

Основна школа (Grundschule, Volksschule; начальная школа) је „обавезна општеобразовна школа која представља основу целокупног школског система, тј. основу за свако даље школовање“ (Баковљев 1999: 67). Она заузима посебно место у васпитно-образовном систему сваке земље на свету. Посматра се као главни носилац дела општег васпитања и образовања нације. Наставни програм за основну школу мора бити тако урађен да испуњава ове полазне основе. Понекад се израз „основно школство“ користи као синоним за синтагму „обавезно школовање“.

За време настанка у робовласничком друштву школа је означавала доколицу и изједначавана је са нерадом, испуњавањем слободног времена одређеним активностима. Била је намењена само деци владајуће класе. У периоду нововековне Србије школа настаје из потребе за правдом и правом у хаотичним друштвеним приликама, за организовањем реда те изграђивањем и учвршћивањем државе. Да би створили добре законе и могли да суде по њима, било је потребно, пре свега, да постоји довољан број писмених, образованих људи. С обзиром на то да их у том тренутку, из оправданих разлога, није било, требало их је створити. Зато су, уз многе напоре, организоване мале, нормалне или народне школе.

У прошлости основна школа је трајала три или чешће четири године. За Србију је то важило до 1945. године. У поратном раздобљу она доживљава корените промене. Дешава се процес продужавања школске обавезе са четворогодишње на шестогодишњу, седмогодишњу и осмогодишњу. Од 1950/51. школске године озакоњено је обавезно осмогодишње основно школовање. Основна школа је садржајно обогаћена и њена васпитнообразовна структура обухвата: наставу, слободне активности, здравствену заштиту и општу културну и јавну делатност школе. Васпитно-образовни процес се модернизује увођењем нових метода и поступака. Долази до постепеног отварања школе потребама друштвене средине.

Основно школовање у Србији је обавезно, јединствено и опште. Основно образовање је бесплатно. Осим тога сва школска деца имају бесплатно здравствено осигурање. Школе су у близини места становања ученика (до пет километара), а ако су удаљеније, мора им бити омогућен превоз.

Свети Сава (Растко Немањић) (1175 – 14. јануар 1236) – најмлађи је син великог жупана Стефана Немање и његове жене Ане. Одрекао се власти „над једним делом Хума (Херцеговина), малом облашћу коју је, по дворском обичају, добио од оца на управу већ у својој петнаестој години да би тако од малих ногу научио владати земљом“ (Парлић Божовић 2015: 63). Било је то 1190/1191. године и 1192. године „тајно одлази на Атос (Света Гора) са једним руским калуђером, чврсто одлучивши да се закалуђери“ (Трнавац 2012: 505). Замонашио се у грчком манастиру Ватопеду. Добио је монашко

име Сава. На Светој Гори Сава је учио грчки језик и проучавао постојеће списе из манастирских ризница. „Године 1197. придружиће му се и отац Стефан Немања“ (Трнавац 2012: 505): са оцем, монахом Симеоном „успео је да од византијског цара издејствује дозволу за обнављање Хиландара – 1198. основан је као српски манастир“ (ур. Пијановић 2014: 666). У обновљеном манастиру монах Симеон је преминуо 13. фебруара 1199. године. У то време Хиландар је постао најзначајнији центар српске духовности. Сава пише књиге и припрема око 200 монаха за каснији рад у Србији. У време борби за власт између браће Стефана и Вукана, Сава је, преносећи очеве мошти из манастира Хиландара у манастир Студеницу 1207. године, успео да помири завађену браћу. „Помагао је брату Стефану обављајући успешне дипломатске мисије, али је незадовољан његовим окретањем западним центрима, опет отишао у Хиландар“ (ур. Пијановић 2014: 666). После проглашења српске краљевине у Никеји, успео је да обезбеди аутокефалност српске цркве 1219. године. Годину дана касније, 1220. године постао је први српски архиепископ. У манастиру Жича био је центар нове архиепископије. Успоставио је црквену организацију у Србији и саставио Законоправило (дуго је називано и Крмчија). Сам Свети Сава „у првој реченици истиче да је реч о *Законоправилу,* што је настало по узору на грчку сложеницу νομοκάνων, казујући тиме да књига садржи, у основи, грађанске законе (νόμους) и црквена правила (κανόνες)“ (Петровић 2004: XI). Петровић о томе пише и у својој књизи *Црквеноправни значај Законоправила светога Саве* и каже да је ово дело „раније у литератури погрешно названо ’Крмчија’“ (Петровић 2013: 7). Законоправило је омогућило успостављање аутокефалне архиепископије у Србији. Она је српским црквеним поглаварима донела право да сами крунишу српске краљеве, тако да је престала потреба за тражењем круне од римског папе.

Манастири су постали снажни просветни, културни и медицински центри средњовековне Србије. Две године пред упокојење, 1234. године, Сава је одредио себи заменика (оданог ученика Арсенија) и одступио са чела српске цркве. Одлучио је да крене на своје друго путовање по Истоку. Посетио је Палестину, Александрију, Синај. На повратку у Србију задржао се на двору бугарског краља у Трнову. Ту се разболео и преминуо 14. (27) јануара 1236. године. Био је сахрањен у Цркви Светих четрдесет мученика. Краљ Владислав пренео је његове мошти 1237. године у Србију и сахранио их у манастиру Милешеви. Турци су (Синан-паша према наређењу султана) Савине мошти 1594. године узели из манастира, однели их и спалили на Врачару у Београду. Тим чином још више су прославили Светог Саву. Први пут школска слава у част Светог Саве прослављена је 1735. године у Сремским Карловцима. Кнез Милош Обреновић одредио је 1823. године да дан Савине смрти све школе у Србији прослављају као школску славу.

Многе школе с поносом носе име овог великог српског светитеља и просветитеља. Једна од њих је и школа у Жеровници, којом се поноси сваки њен ученик.

„Ученик“, старији израз „ђак“, један је од три основна фактора наставе (најчешће замишљаних и приказиваних у облику дидактичког троугла). Све карактеристике појединих друштава рефлектују се и на ученика, као биће у процесу формирања и социјализације. Уз наставникову помоћ и самосталне активности ученик (ђак) усваја знања, формира навике и изграђује потребне способности. Тежи се његовој хуманизацији, субјекатској позицији, поштовању иницијативе, уважавању и равноправном положају у односу на наставника. Ово посебно долази до изражаја у постпедагошком добу, када се све више пише и говори и о антипедагогији, амикацији, равноправним, пријатељским односима деце (ученика) и одраслих (родитеља, учитеља, наставника) у демократским друштвима:

> „Стваралачка концепција савремене наставе подразумијева максимално уважавање личности ученика. Томе посебно доприноси уважавање разлика међу ученицима. Најчешће се ради о сљедећим разликама: физичка својства ученика, пол, интелектуалне способности и способности за учење; ниво предзнања; интересовања и потребе; мотивација; увјерења, ставови и вриједности; социјалне компетенције, однос према раду и сл.“
>
> (Микановић 2017: 164).

Добар наставник све то уважава и поставља се тако да се сваки ученик осећа угодно и срећно.

Реч „наставник“ Трнавац изводи из речи „наставити“. „Основа за реч наставник, произашла је из речи ’наставити’: показати пут, усмерити, водити путем, упутити. Наставник је, дакле, ’наставитељ’, онај који показује пут“ (Трнавац 2012: 348). Данас се под тим појмом разуме „особа која већ зна и уме све оно чему треба да научи ученике и оспособљена је за поучавање, за организовање и обављање наставе“ (Баковљев 1999: 55). Без поучавања наставника (учитеља) и самосталног учешћа ученика не може бити успешног учења и стицања за све компликованији и сложенији живот потребних знања, способности и навика. У једном историјском периоду дошло је до удаљавања од речи „учитељ“ и до њеног потискивања другим „модернијим“ изразима. „Реч *учитељ*, са незнатним фонетским модификацијама, постоји у свим словенским језицима и означава лице које изводи наставу *на свим нивоима предуниверзитетскоī образовања“* (Фекете–Ђупић–Терзић 2005: 115). Данас је овај појам „рехабилитован“ и на учитељским факултетима у Србији. „Учитељ ваља да у исто време буде и васпитач. Он треба да деци образује разум, да им облагороди душу и да их упути како да буду у свако доба вољни за све оно што је добро. Сва средства којима се васпитач може послужити могу се свести на следеће: реч и пример“ (Парлић Божовић 2015: 139).

С обзиром на то да се све развија и мења и наставник (учитељ) има дужност, а добро је кад има и изграђену потребу и унутрашњу, сопствену тежњу (мотивацију) да се стално стручно усавршава и неуморно самообразује.

ОСНОВНО ОБРАЗОВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ УЧЕНИКА У ЖЕРОВНИЦИ ОД 1921. ДО 2017. ГОДИНЕ

О српским школама на Косову у деветнаестом веку писао је, између осталих, проф. др Светозар Чановић. Он наводи податак да је ослобођење од турске власти „затекло на Косову 51 основну школу са 85 учитеља. Радило је и неколико продужних школа, једна нижа трговачка школа, поред Богословско-учитељске школе у Призрену која од оснивања није имала дужих прекида у свом раду“ (Чановић 1976: 55). Представници власти Отоманског царства дуго су се борили „против ширења просвећености код српског народа...“ (Вукадиновић–Богавац 2001: 55). У двадесетом веку, посебно његовој другој половини, основном образовању и образовању уопште на простору Косова и Метохије посвећује се посебна пажња. Основно образовање посматрано је као битна основа за рад или наставак усавршавања на следећим, вишим нивоима образовања. Друштвени систем посматрао је човека као градитеља, бранитеља државе и управљача повереним му средствима за производњу и другим питањима. Недовољно образован појединац те захтеве није могао адекватно да испуни. У овом чланку занима нас само рад основне школе у Жеровници, која се налази поред познатијег Звечана, од њеног оснивања до краја школске 2016/2017. и 2017/2018. године.

До 1921. године мањи број деце из села Жеровница, Банов До, Сендо и других, чији родитељи су желели да их школују, ишла су у Бањску у којој је школа основана и успешно ради од 1913. године. Радило се искључиво о дечацима. „Основна школа у Жеровници је почела са радом 1921. године са 19 ђака у приватном хану без основних услова за рад“ (Годишњи програм рада 2017: 1). Децу је учила учитељица Даница Бабовић – прва учитељица у овом месту.

Већ наредне, 1922. године број ђака се повећао. Било их је 26. Међу њима се појављују и девојчице. Учитељ је био Захарин Стефанов пореклом из Русије. У Краљевини Србији нашао је уточиште после Октобарске револуције. Ни овај учитељ није се дуго задржао у Жеровници.

Године 1923. за учитеља долази Вукомир Поповић из Рајетића и ту остаје до 1941. године. На његову иницијативу дошло је до организовања становника Жеровнице који успевају да сагради прву школску зграду на земљишту које је поклонио мештанин Славко Миловић. Школа је отворена 1925. године. Имала је једну велику учионицу, већи ходник и стан за учитеља. Овај школски простор задовољавао је образовне потребе до почетка

Другог светског рата. Зна се да су школске 1940/1941. године наставу похађала 63 ученика од којих су 25 биле девојчице. Током Другог светског рата школа је са прекидом радила само 1942/1943. школске године. Тада су наставу похађала 32 ученика од којих је било 10 девојчица.

После завршетка Другог светског рата Косово и Метохија били су „најзаосталији део Србије и Југославије. Та заосталост се огледала на свим пољима: економском, здравственом, просветном, образовном, културном, спортском и сваком другом“ (Пелевић 2005: 371). Чињени су напори да се то измени. Године 1944. започела је обнова школе у Жеровници која је у рату оштећена. Процена оштећености била је 70 %. Наставни рад обновљен је 1945. године. Нови учитељ Веселин Веселиновић био је родом из Пећи. Због пораста броја ученика на 68 указала се потреба за још једним учитељем. Долази учитељица Наталија Родић. Од тада школа има два одељења.

Школске 1945/1946. године број ученика је порастао на 113. Следеће, 1946/1947. школске године број ученика је опет повећан. Било их је 129. Девојчица је било 42. Појавила се потреба за новим учитељима тако да долази Александар Поповић, син предратног учитеља Вукомира Поповића.

Из године у годину бележен је пораст броја ученика у школи. То је условило потребу за изградњом нове, пространије, школске зграде. На основу одобрења општине Косовска Митровица, која је преузела бригу о школству после укинуте општине Бањска, 1959. године грађевинско предузеће Новоградња из Приједоља започело је изградњу нове школе поред зграде постојеће, старе школе. Како су радови споро напредовали у току 1963/1964. године ђаци су одлазили у село Банов До. Настава се одвијала у приватној кући.

До свечаног отварња нове школске зграде дошло је у јесен 1964. године. Школа је према важећем закону устројена као осморазредна школа. На основу одлуке СО Косовска Митровица постала је тзв. „истурено“ (издвојено) одељење Основне школе „Вук Караџић“ из Звечана.

Број ђака у школи се и даље повећавао. Највише их је евидентирано 1970. године – 260. У то време у појединим разредима формирана су по два одељења. Након тога период почиње постепено да опада број ученика. У једном периоду било их је 165.

Школа је добила самосталност 1984. године. Тада јој је одлуком СО Косовска Митровица додељен назив Основна школа „Љубиша Орловић“. Након поновног почетка рада Општине Звечан школа је добила назив Основна школа „Свети Сава“.

До данас (2017. и 2018. године) школа ради у школској згради изграђеној 1964. године, с тим што је неколико пута реновирана.

У овој васпитно-образовној установи од 1921. до 2017. године радила су 72 учитеља и наставника. Укупан број ђака који су похађали и успешно завршили своје основно школовање у овој школи је 12 хиљада.

Слика 1. Основна школа „Свети Сава“ у Жеровници, 2017.

Школа се поноси својим бившим ученицима који су се потврдили као поштени и вредни људи. Сви су успешни у многобројним пословима и занимањима којима се баве. Посебно се могу споменути неки од њих: Милица Јефтимијевић Лилић (28. 08. 1953), књижевник, уредник и тв критичар, професор и Бранкица Радосављевић, лекар. Као врсне хирурге народ овог краја памти Горана Ристовића и Радована Млађовића који, нажалост, нису више међу живима. Низ би могао да се настави бројним именима просветних и радника других делатности.

Зграда Основне школе Свети Сава“ у Жеровници има укупно 2050 м^2 школског простора. Од тога 1740 м^2 односи се на унутрашњи искоришћени простор. Остатак површине чине котларница која се налази уз школски објекат.

Школа има 8 учионица површине 60 м^2. Све су у добром стању и опскрбљене су потребним инвентаром. Већим делом учионице су обогаћене новом, недавно набављеном опремом: ученички столови (клупе), столице за ученике, столови за наставнике, школске табле, пројектор и два рачунара. Школа поседује два кабинета. Један је намењен за физику и биологију, хемију и техничко образовање, географију и историју. Други кабинет користи се за информатику, музичку и ликовну културу.

Од осталих просторија у школи се налазе: наставничка зборница, канцеларија директора, кацеларија педагога и канцеларија психолога, шефа рачуноводства и секретара школе, просторија за помоћно особље и просторија за ноћне чуваре. Унутар школске зграде налази се и шест исправних тоалет кабина које се редовно одржавају и опремају.

Сопствена школска котларница подешена је на чврсто гориво. Године 2013. унутрашњост котларнице је преуређена. Постављена је фасада. Створени су услови да ова котларница ради безбедно. Потребна средства за ове сврхе редовно се дистрибуирају од стране локалне самоуправе из Звечана.

Основна школа „Свети Сава“ у Жеровници уступила је једну просторију обданишту „Лане“ из Звечана за извођење васпитно-образовног рада за децу са овог простора који се редовно одвија.

У школском дворишту поред школске зграде налази се објекат Дома културе „Божидар Божовић“, који је у потпуности преуређен. Од органа општине Звечан добијена је сагласност да школа овај објекат користи као салу за физичко васпитање и за друге активности у корист ученика школе. Међутим, овај објекат се још увек не води као фискултурна сала јер нема потребне опреме да се организује настава.

Школа поседује 4 ара школског дворишта и око 60 ари школског простора који се налази поред школске зграде и који се редовно обрађује. У ранијем периоду уређено је школско двориште и читав тај простор редовно се одржава. Постоји план и намера руководства школе да се огради целокупна школска имовина и спрече штете до којих повремено долази.

Животну средину која је еколошки чиста у последње време нарушава чињеница што се школска зграда налази поред сада главног прометног пута Косовска Митровица – Зубин Поток. Раније се саобраћај одвијао преко јужног дела Косовске Митровице. Због тешке политичке ситуације преусмерен је, тако да главни пут води поред школе. Осим штетних гасова, повећан је ризик по безбедност ученика школе. На иницијативу директора школе у близини зграде постављени су лежећи полицајци, како би се на тај начин смањио ризик и утицало на безбедност ученика. Још увек, упркос захтевима одговорних из школе, нису постављени адекватни саобраћајни знаци у близини школске зграде. Ученицима који долазе у школу из околних села омогућено је путовање аутобусом „Колашин превоза“ из Зубиног Потока.

Број ученика у школи се у последње две деценије знатно смањује због слабог наталитета, лоше материјалне ситуације, политичке несигурности и неизвесности и све учесталијег исељавања становништва у веће градске центре на простору уже Србије.

У 2015/2016. школској години наставу је од 1. до 8. разреда укупно похађало 119 ученика. Постигнут је следећи успех: I разред: успешно савладали 4, савладали 9, укупно 13; II разред: одлични 9, врло добри 1, добри 1, укупно 11; III разред: одлични 7, врло добри 5, укупно 12; IV разред: одлични 9, врло добри 6, добри 2, укупно 17; V разред: одлични 11, врло добри 3, добри 6, укупно 20; VI разред: одлични 11, врло добри 6, добри 2, укупно 19; VII разред: одлични 6, врло добри 7, добри 5, укупно 18; VIII разред: одлични 4, врло добри 4, добри 1, укупно 9. Укупно одличних 57, врло добрих, 32, добрих 17.

На крају школске 2016/2017. године, из табеле која следи, видљиви су следећи резултати:

И З В Е Ш Т А Ј

О УСПЕХУ УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ " СВЕТИ САВА " У ЖЕРОВНИЦИ НА КРАЈУ II ПОЛУГОДИШТА ШКОЛСКЕ 20162017. ГОД

РАЗРЕД	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
БРОЈ ОДЕЉЕЊА	1			1			1			1			1			1			1			1			8		
БРОДНО СТАЊЕ УЧЕНИКА																											
Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Број уписаних ученика	8	4	12	6	7	13	6	6	12	7	5	12	9	8	17	11	9	20	7	11	18	9	11	20	63	61	124
Број исписаних ученика	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Број уписаних у току школске год.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укупно уч.на крају полугодишта	8	4	12	6	7	13	6	6	12	7	5	12	9	8	17	11	9	20	7	11	18	9	11	20	63	61	124
УСПЕХ УЧЕНИКА																											
Одлични (1 Успешно савладао)	7	2	9	3	5	8	4	6	10	4	3	7	2	6	8	3	7	10	2	8	10	/	8	8	18	43	61
Врло добри (1 савладао)	1	2	3	3	2	5	1	/	1	3	2	5	6	/	6	3	2	5	4	3	7	6	1	7	26	10	36
Добри (1 делимично савладао)	/	/	/	/	/	/	1	/	1	/	/	/	1	2	3	5	/	5	1	/	1	3	2	5	11	4	15
Довољни	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО са позитивним успехом	8	4	12	6	7	13	6	6	12	7	5	12	9	8	17	11	9	20	7	11	18	9	11	20	55	57	112
Недовољни са једном слабом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Недовољни са две слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Недовољни са три слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО са недовољним упехом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
НЕОЦЕЊЕНИ	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
ИЗОСТАНЦИ																											
Оправдани изостанци		118			176			110			172			309			527			425			769		2600	
Неоправдани изостанци		/			/			/			/			/			/			/			23		23	
УКУПНО изостанака		118			176			110			172			309			527			425			792		2623	
Опомена одељењског старешине	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељењског старешине	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељењског већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор директора школе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор наставничког већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО изречених дисц.мера	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

ДИРЕКТОР ШКОЛЕ

Минић Стана

Табела 1. Извештај

Током школске године и на њеном крају наставу су редовно похађала 124 ученика. Од тога 63 дечака и 61 девојчица. Ни у једном разреду није било ни уписаних ни исписаних ученика током године. Зато је укупна бројност ученика и њихов пол на крају школске године једнак стању са почетка.

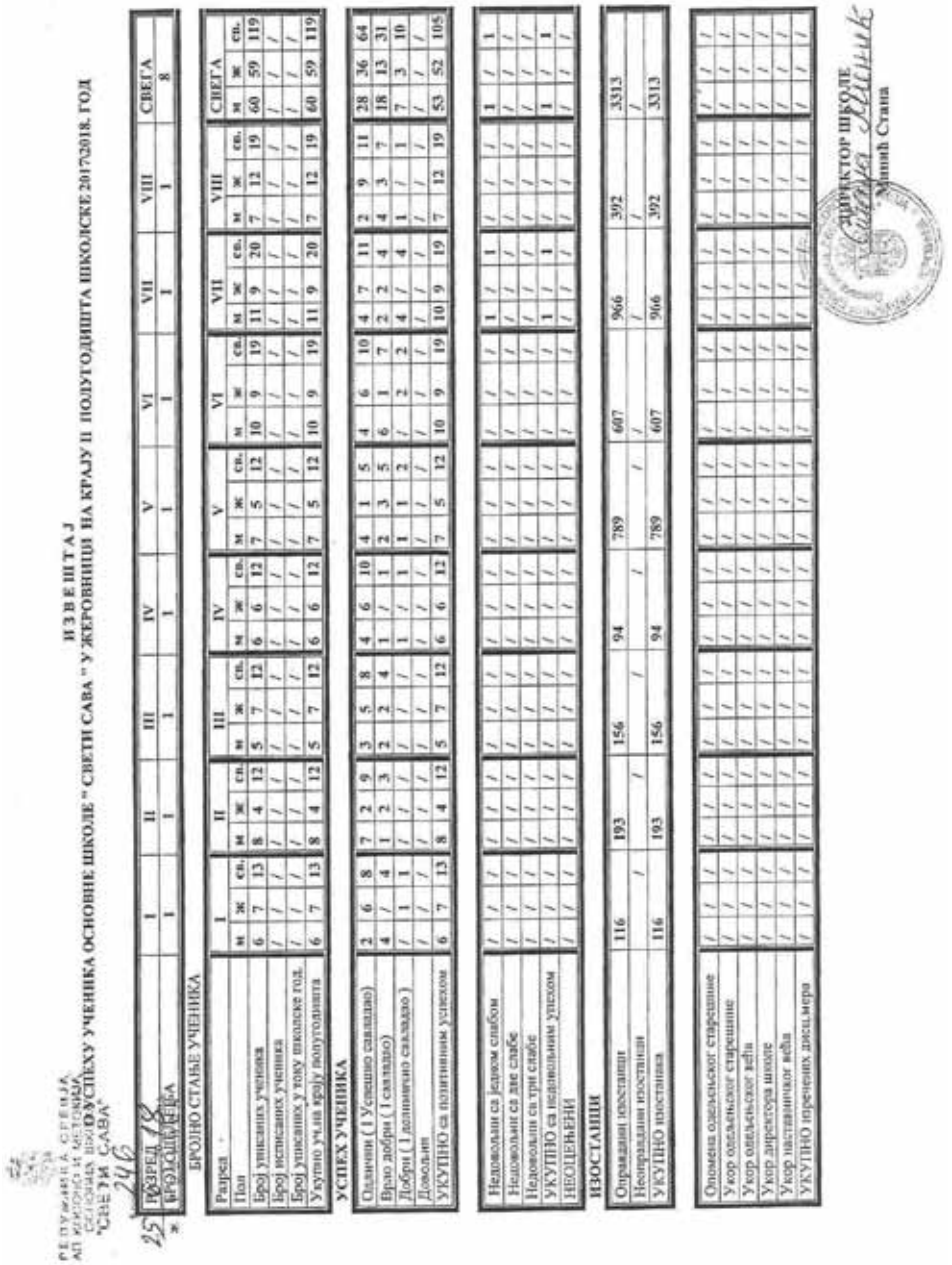
По разредима подаци су следећи: I свега 12 ученика (8 м, 4 ж), II свега 13 (6 м, 7 ж), III свега 12 (6 м, 6 ж), IV свега 12 (7 м, 5 ж), V свега 17 (9 м, 8 ж), VI свега 20 (11 м, 9 ж), VII свега 18 (7 м, 11 ж), VIII свега 20 (9 м, 11 ж).

Постигнут је следећи успех по разредима: одличних (I успешно савладао) I разред 9 (7 м, 2 ж), II разред 8 (3 м, 5 ж), III разред 10 (4 м, 6 ж), IV разред 7 (4 м, 3 ж), V разред 8 (2 м, 6 ж), VI разред 10 (3 м, 7 ж), VII разред 10 (2 м, 8 ж), VIII разред 8 (0 м, 8 ж). Свега одличних (I успешно савладао) 61 (18 м, 43 ж), врло добрих (I савладао) I разред 3 (1 м, 2 ж), II разред 5 (3 м, 2 ж), III разред 1 (1 м, о ж), IV разред 5 (3 м, 2 ж), V разред 6 (6 м, 0 ж), VI разред 5 (3 м, 2 ж), VII разред 7 (4 м, 3 ж), VIII разред 7 (6 м, 1 ж). Свега врло добрих (I савладао) 36 (26 м, 10 ж). Добрих (I делимично савладао) I разред 0 (0 м, 0 ж), II разред 0 (0 м, 0 ж), III разред 1 (1 м, 0 ж), IV разред 0 (0 м, 0 ж), V разред 3 (1 м, 2 ж), VI разред 5 (5 м, 0 ж), VII разред 1 (1 м, 0 ж), VIII разред 5 (3 м, 2 ж). Свега добрих (делимично савладао) 15 (11 м, 4 ж). Довољних од I до VIII разреда није било. Укупно са позитвним успехом оцењено је 112 ученика (55 м, 57 ж).

На крају школске године било је 2600 оправданих часова изостанака и 23 часа неоправданих изостанака. Сви неоправдани часови евидентирани су у VIII разреду. Укупно је било 2623 часа изостанака.

Није постојала потреба за изрицањем ниједне предвиђене дисциплинске мере (опомене, укори). То је најсигурнији знак да су ученици задовољни условима рада у школи и наставницима који их уче.

На крају школске 2017/2018. године из табеле која следи видљиви су следећи резултати:

ИЗВЕШТАЈ
О УСПЕХУ УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ " СВЕТИ САВА " У ЖЕРОВНИЦИ НА КРАЈУ II ПОЛУГОДИШТА ШКОЛСКЕ 2017/2018. ГОД

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	СВЕГА
ПОДРЕД	1	1	1	1	1	1	1	1	8
ВРЕДНОВАЊА	1	1	1	1	1	1	1	1	8

БРОЈНО СТАЊЕ УЧЕНИКА

Разред	I			II			III			IV			V			VI			VII			VIII			СВЕГА		
Пол	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.	м	ж	св.
Број уписаних ученика	6	7	13	8	4	12	5	7	12	6	6	12	7	5	12	10	9	19	11	9	20	7	12	19	60	59	119
Број исписаних ученика	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Број уписаних у току школске год.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укупно учила на крају полугодишта	6	7	13	8	4	12	5	7	12	6	6	12	7	5	12	10	9	19	11	9	20	7	12	19	60	59	119

УСПЕХ УЧЕНИКА

Одличан (Успешно завршио)	2	6	8	7	2	9	3	5	8	4	6	10	4	1	5	4	6	10	4	7	11	2	9	11	28	36	64
Врло добри (1 завршио)	4	/	4	1	2	3	2	2	4	1	/	1	2	3	5	6	1	7	2	2	4	4	3	7	18	13	31
Добри (1 делимично завршио)	/	1	1	/	/	/	/	/	/	1	/	1	1	1	2	/	2	2	4	/	4	1	/	1	7	3	10
Довољан	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО са позитивним успехом	6	7	13	8	4	12	5	7	12	6	6	12	7	5	12	10	9	19	10	9	19	7	12	19	53	52	105

Недовољни са једном слабом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	/	1	/	/	/	1	/	1
Недовољни са две слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Недовољни са три слабе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	/	1	/	/	/	1	/	1
УКУПНО са недовољним успехом	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	1	/	1	/	/	/	1	/	1
НЕОЦЕЊЕНИ	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

ИЗОСТАНЦИ

Оправдани изостанци	116		193			156			94			789			607			966			392			3313		
Неоправдани изостанци		/			/			/			/			/			/			/			/			
УКУПНО изостанака	116		193			156			94			789			607			966			392			3313		

Опомена одељског старешине	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељског старешине	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор одељског већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор директора школе	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Укор наставничког већа	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
УКУПНО пречених дисциплера	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

ДИРЕКТОР ШКОЛЕ
Мишић Стана

Табела 2. Извештај

Наставу је током 2017/2018. школске године похађало 119 ученика. Мушких 60, женских 59. Већ из ових података видљиво је да се број ученика у односу на протеклу 2016/2017. школску годину смањио за 5 ученика. Уписивање ни исписивање ученика за време године није било забележено (није се појављивало) ни у једном разреду.

Подаци о броју ученика по разредима су следећи: I свега 13 ученика (6 м, 7 ж), II свега 12 (8 м, 4 ж), III свега 12 (5м, 7 ж), IV свега 12 (6 м, 6 ж), V свега 12 (7 м, 5 ж), VI свега 19 (10 м, 9 ж), VII свега 20 (11 м, 9 ж), VIII свега 19 (7 м, 12 ж).

Успех по разредима: одлични (I успешно савладао) I разред 8 (2 м, 6 ж), II разред 9 (7 м, 2 ж), III разред 8 (3 м, 5 ж), IV разред 10 (4 м, 6 ж), V разред 5 (4 м, 1 ж), VI разред 10 (4 м, 6 ж), VII разред 11 (4 м, 7 ж), VIII разред 11 (2 м, 9 ж). Свега одличних (I успешно савладао) 64 (28 м, 36 ж); врло добри (I савладао) I разред 4 (4 м, 0 ж), II разред 3 (1 м, 2 ж), III разред 4 (2 м, 2 ж), IV разред 1 (1 м, 0 ж), V разред 5 (2 м, 3 ж), VI разред 7 (6 м, 1 ж), VII разред 4 (2 м, 2 ж), VIII разред 7 (4 м, 3 ж). Свега врло добрих (I савладао) 31 (18 м, 13 ж); добри (I делимично савладао) I разред 1 (о м, 1 ж), II разред 0, III разред 0, IV разред 1 (1 м, 0 ж), V разред 2 (1 м, 1 ж), VI разред 2 (0 м, 2 ж), VII разред 4 (4 м, 0 ж), VIII разред 1 (1 м, 0 ж). Свега добрих (I савладао) 10 (7 м, 3 ж). Као и претходне године довољних од I до VIII разреда није било. Укупно са позитивним успехом 2017/2018. школске године оцењено је 105 ученика (59 м, 52 ж). Оценом недовољан са једном слабом оценом оцењен је само један ученик (м) у VII разреду. Због тога је један ученик са недовољним успехом приказан и у рубрици СВЕГА са недовољним успехом.

Нешто је већи број изостанака у поређењу са претходном школском годином. Међутим, ове школске године није било неоправданих изостанака. Било је свега изостанака 3313. По разредима: I – 116, II – 193, III – 156, IV – 94, V – 789, VI – 607, VII – 966, VIII – 392.

Као и претходне школске 2016/2017. године и ове 2017/2018. није изречена ниједна предвиђена дисциплинска мера (опомена, укор).

У школи је запослено 35 радника. Од тога броја 23 радника су укључена у наставни рад и 12 радника у остале послове ван наставе. Директор школе, поједини учитељи и наставници редовно похађају неке од понуђених семинара и предавања.

Познато је да су директори школе били Александар Ацо Поповић, Божо Милентијевић, Велимир Крстић. Велимир Крстић био је директор школе од 1981. до 2003. године, укупно 22 године. Садашњи директор Основне школе „Свети Сава“ у Жеровници је Стана Минић. На овој дужности је од 2003. године. Педагог је Јасмина Антић.

ЗАКЉУЧАК

У селу Жеровница код Звечана, на северу Косова, основна школа постоји од 1921. године. Иако је у то време радила у неадекватним просторним и другим условима, био је то својеврсни напредак у односу на претходни период кад су деца морала да пешаче у Бањску у којој је основна школа

отворена и почела са радом још 1913. године одмах по ослобођењу од турске власти. Залагањем родитеља и мештана овог насеља услови за рад школе постајали су све бољи и преплитали су се са пролазним ратним временима и уобичајеним тешкоћама. Школу су у почетку похађали само дечаци, касније се уписују и девојчице. Број школске деце из године у годину се повећавао да би од седамдесетих година 20. века почео да опада. Године 1970. било је 260 ученика. Тада су у појединим разредима формирана по два одељења. Након тога времена почиње постепено да опада број ученика. У једном периоду било их је 165. У последње две деценије процес смањивања броја ученика у школи још је израженији. Смањен наталитет, незапосленост и неизвесна политичка ситуација основни су разлози за то. Школске 2016/2017. школу „Свети Сава" у Жеровници похађала су 124 ученика (63 м и 61 ж). Следеће 2017/2018. школске године било је 119 ученика (60 м, 59 ж).

Нова школска зграда из 1964. године редовно се одржава и пружа адекватне услове за несметан наставни рад. Сви ученици задовољни су условима у којима бораве за време наставног и ваннаставног рада и поступцима својих наставника који их уче. Скоро да и нема неоправданих изостанака из школе (2016/2017. била су 23 а 2017/2018. их није било). Из извештаја на крају другог полугодишта 2016/2017. и 2017/2018. школске године види се да није било потребе за изрицањем ни најлакше предвиђене дисциплинске мере ни према једном ученику.

ЛИТЕРАТУРА

Bakovljev 1999: Milan Bakovljev. *Rečnik didaktike.* Beograd: Učiteljski fakultet Beograd.

Вукадиновић–Богавац 2001: Зоран Вукадиновић – Милован Богавац. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941.* Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу; Призрен: Учитељски факултет Призрен / Лепосавић.

Годишњи програм рада Основне школе „Свети Сава" у Жеровници.

Задужбине Косова и Метохије 2016: *Задужбине Косова и Метохије: историјско, духовно и културно наслеђе српског народа.* Уређивачки одбор: Епископ рашко-призренски и косовско-метохијски Теодосије [и др.]. Призрен: Епархија Рашко-призренска и Косово-метохијска.

Кораћ 1997: Станко Кораћ. „Велика сеоба Срба и њени одјеци у поезији". *Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године.* Припремио и уредио за штампу Градимир Станић. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 167–180.

Mikanović 2017: Brane Mikanović. *Osnove pedagogije.* Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.

Парлић Божовић 2015: Јасна Парлић Божовић. *Историја и развој педагошких идеја у Србији.* Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Пелевић 2005: Борислав Пелевић. *Кроз историју Косова и Метохије од VI до XXI века.* Београд: „Евро"

Петровић 2004: Миодраг Петровић. *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику.* Краљево: Епархија жичка / Манастир Жича.

Петровић 2013: Миодраг Петровић. *Црквеноградански значај Законоправила Светога Саве.* Београд: Др Миодраг М. Петровић.

Трнавац 2012: Недељко Трнавац. *Лексикон историје педагогије српског народа.* Београд: Завод за уџбенике.

Ур. Пијановић 2014: *Лексикон образовних термина.* Уредник Петар Пијановић. Београд: Учитељски факултет.

Урошевић 2006: Атанасије Урошевић. *Косово.* Приштина: НУБ „Иво Андрић“; Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.

Фекете–Терзић и др. 2005: Егон Фекете, Богдан Терзић, Драго Ћупић. *Српски језички саветник.* Београд: Службени лист Србије и Црне Горе: Српска школска књига.

Чановић 1976: Светозар Чановић. *Српске школе на Косову у XIX веку.* Приштина: Јединство.

Petar Đ. RAJČEVIĆ

THE PRIMARY SCHOOL "SAINT SAVA" ŽEROVNICA

Summary

In the periods of peace and freedom Serbian nation has tried to organize all spheres of social life in order to improve its young generations, the whole population and building up of the country in accordance with time needs. It has proven to be like that in the case of opening the primary school in Žerovnica near Zvečan, after the World War I. The primary school in this place began with its work in 1921. in the premises of the private owner. It is clear, therefore, that there were no even basic conditions necessary for work. They had to be created "by the way". That is the reason why there were not many pupils even at the time. It is well known that in 1921. there were 19 school boys from the area of Žerovnica, Banov Dol, Sendo and other surrounding villages. As the pupils had to go to school to Banjska until then, this presented an improvement and a relief for children and their parents as well. Until the beginning of the World War II a new school building was built including the flat for the teacher. The school was opened in 1925. It had a large classroom, wide hall and a flat for the teacher. In that school building in the school year 1940/1941. 63 pupils attended the classes out of which there were 25 girls. During the World War II the difficulties are appearing and everything accompanying the war. In 1964. the constructions of new school building were completed, so the teaching had been going on the premises, with occasional renovation, until the present day.

Key words: Žerovnica, Primary school, Saint Sava, pupil, teacher.

Рад је предат 31. августа 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 371.3::2(497.11)
37.032-057.874

Оригинални научни рад

*Живорад М. МИЛЕНОВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену, Универзитет у Приштини

*Бошко Љ. МИЛОВАНОВИЋ***
Учитељски факултет у Призрену, Универзитет у Приштини

НАСТАВНИЦИ ОСНОВНИХ ШКОЛА ПЧИЊСКОГ ОКРУГА О ДОПРИНОСУ НАСТАВЕ ПРАВОСЛАВНОГ КАТИХИЗИСА У ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ УЧЕНИКА ЗА МИР И ДЕМОКРАТИЈУ***

Апстракт: Проблем истраживања у овом раду јесте допринос наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању ученика основне школе за мир и демократију. У истраживању се пошло од опште претпоставке да настава Православног катихизиса, поред доприноса у развоју моралних и људских квалитета личности ученика, значајно може допринети њиховом васпитању за мир и демократију. Да би се то утврдило, у месецу јануару 2018. спроведено је истраживање на узорку од 126 наставника основних школа на подручју Пчињског округа, које је приказано у овом раду. Подаци прикупљени Скалером ПНОШ-ДВОУОШДГД (α = 0,81) обрађени су факторском анализом и t-тестом. Факторском анализом су издвојене три компоненте које указују на најчешћи допринос наставе Православног катихизиса у васпитању ученика за мир и демократију: 1) морално васпитање, 2) васпитање за демократију и 3) васпитање за мир (КМО = 0,73, заједничка варијанса = 63,03%, p = 0,000). Резултати добијени t-тестом су показали да постоји значајна разлика у проценама наставника који имају искуство у настави Православног катихизиса у односу на остале наставнике: t = 2,24, p = 0,014, h = 0,04 и у проценама наставника предметне и разредне наставе: t = 2,86, p = 0,009, h = 0,06 о доприносу наставе Православног катихизиса у васпитању за мир и демократију (Табела 7; Дијаграм 1).

Кључне речи: религија, веровање, верска настава, мир, толеранција, демократија, грађанско друштво.

* ванредни професор, zivorad.milenovic@pr.ac.rs
** ванредни професор, bosko.lj.milovanovic@gmail.com

*** Рад је резултат истраживања у оквиру два научна пројекта: *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и интерног макро пројекта *Иновације у васпитању и образовању* (ев. бр. ИМК 001), који финансира и реализује Учитељски факултет у Призрену.

УВОД

Радикалне промене које су се последњих деценија догодиле у државама с простора негдашње, условиле су потребу ревизије васпитања и образовања у могим аспектима. Посебно значајним аспектом означен је днос религије и васпитања и образовања, односно другачије схватање односа религије и васпитања образовања и пре свега другачији однос религије у историји и култури. Однос религије и васпитања и образовања има двојак карактер. С једне стране је условљен урушавањем готово свих претходних вредности у друштву, а са друге, успостављањем новог система вредности у друштву заснованог на миру, демократији, толеранцији и међусобном уважавању у мултикултуралном грађанском друштву. Условљен је и вредностима које ће ученике уместо према материјалним углавном усмеравати према духовним вредностима.

Религија је у предметности већег броја наука и њихових дисциплина. Њоме се баве филозофија, историја, историја уметности, социологија, психологија, педагогија и остале науке. Ипак, религијом се најтемељније и најцелисходније бави теологија. Религија је глобални и централни предмет проучавања теологије. Према теолошким дефиницијама религија је заснована на веровању и односи се на суштину душе која покреће ум, вољу и осећање човека (Кончаревић–Радовановић 2012). На основу ове дефиниције се може извести закључак да је вера у тајанственој вези душе, истине и Божијег Духа. Учвршћење вере у етичности и моралности човека доприноси слободи његове душе од свих окова и чистоти његовога срца. Или како наводи Светомир Бојанин „[...] вера у љубав, без потребе научног доказивања, покреће акцију која оплемењује и онога ко је даје и онога ко је прима“ (2017: 17) Зато се и каже да сазнање остаје на нижој равни и карактерише га стална омеђеност и ограниченост.

Овакво схватање религије допринело је сазревању схватање о значају и потреби религијског образовања. Када је у питању настава Православног катихизиса у основним и средњим школама, што важи и за верску наставу осталих мањинских религијских заједница и њихових цркава којима је у Републици Србији признато право на верску наставу, искључиво се исказује само значај и потребу учења религијских садржаја а не и религиозних садржаја. Сазрело је и схватање о негативним последицама које настају због негирања или умањења значаја и улоге религије и веровања у историји и култури. Непознавање те области за последицу је имало предрасуде и недоумице, али и аверзију и анимозитет према другим религијама и њиховим верницима. То је у прошлости доводило и до бројних нежељених последица, до мржње, до сукоба и до различитих облика насиља међу народима

и државама укључујући и грађански рат у негдашњој Југославији који је у многим својим аспектима имао карактер верског рата.

Религија и веровање су зато важан део квалитетног васпитања и образовања личности ученика и његовог свестраног развоја као идеала коме се у васпитању и образовању тежи. Она може унапредити грађанско демократско друштво и допринети узајамном поштовању различитих култура, језика и религија. Да би се то постигло, неопходно је вернике васпитавати и образовати у духу мира, толеранције и међусобног разумевања у мултикултуралном друштву. Верска настава значајно може допринети и у инклузивној настави у раду с децом са сметњама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, односно с ученицима с посебним образовним потребама, што је потврђено и у налазима како емпиријских истраживања (Filipovic–Rihtar 2017), тако и теоријских проучавања (Milenovic 2013a). У некима од њих је посебно указано на компетенције наставника, односно њихову методолошку оспособљеност и методичку обученост за реализацију наставих садржаја верске наставе у инклузивној настави у одељењима редовних школа (Миленовић 2013б; Илић 2010).

На основу критичких анализа приказаних у раду се може закључити да истраживања верске наставе постају све сложенија. Историјска димензија верске наставе, њени наставни програми, васпитнообразовна ефикасност верске наставе, компетенције вероучитеља, предности и могући недостаци верске наставе и остало, само су неки од проблема који последњих година заокупљају пажњу истраживача из различитих научних области које се баве проучавањем верске наставе (Иваковић 2015; Карачић 2015; Миловановић–Видаковић 2015; Миловановић–Стакић 2015; Кубурић–Вукомановић 2005). На основу поменутих истраживања објављене су бројне публикација о верској настави. Све је више и научних радова у референтним научним часописима о верској настави која на тај начин све више добија на значају. Кључни проблем њене недовољне васпитнообразовне ефикасности и даље је углавном повезан с условима за њену реализацију у школи и пре свега статусом верске наставе као наставног предмета. То се нарочито односи на компетентост вероучитеља за реализацију наставе Православног катихизиса. Недовољна ефикасност верске наставе је општеприсутни проблем у целом свету. У једном истраживању у САД је утврђено да васпитнообразовна ефикасност верске наставе изостаје због неодговарајућих наставних програма од којих су многи чак и неприхваћени од стране црквених заједница (Butterfield 2017). Резултати неких других истраживања су показали да ефикасност верске наставе изостаје и из ралога различитих приступа религијском образовању у прошлости и садашњости, што за последицу има другачије инкорпорирање религије у васпитању

и образовању (Bunnell et al. 2018). Васпитнообразовна ефикасност верске наставе изостаје и због погрешних педагошких и дидактичко-методичких метода која се примењују у верској настави (Gearon 2018). Да би се поменути проблеми успешно превазишли, неопходан је избор добре праксе која је потврђена као успешна у реализацији верске наставе у основној школи, што подразумева другачији приступ верској настави прилагођен потребама и могућностима ученика.

У модерном друштву превладава схватање да је међурелигијски дијалог значајан чинилац међусобног уважавања и поштовања различитости култура у мултикултуралном грађанском друштву. Најзначајнији чиниоци за успешан међурелигијски дијалог су: равноправност, пажљивост, учтивост и бирање аргумената у разговору који зближавају и подржавају међусобне контакте. На то указују резултати бројних проучавања и упућују на закључак да је религијско образовање саставни део религије (Чупић 2008). Када се расправља о доприносу верске наставе у васпитању и образовању ученика за демократију и грађанско друштво, пре свега се мисли на поштовање основних начела верске наставе и на професионално оспособљавање наставника за извођење верске наставе према основним начелима у земљама Европске уније (ODIHR 2007: 176). Не улазећи подробније у расправу ових Толедо принципа, неопходно је само нагласити да они могу допринети остваривању васпитнообразовних циљева у школи. За њихово остваривање неопходно је да наставници буду методолошки оспособљени и методички обучени да ефикасни реализују религијске наставне садржаје у оквиру наставног програма. Посебно је значајно нагласити да свако изучавање религијских наставних садржаја од стране наставника треба да буде осмишљено и израђено према начелима демократских и људских права и садржавати увид у културу и религијску разноликост која постоји у друштву. Да би се то остварило, неопходно је да верску наставу у основној школи похађају сви ученици што исказује и потребу промене статуса наставног предмета верске наставе из његовог изборног карактера у обавезни. Исказује и потребу да садржаји верске наставе буду повезани и с кључним историјским и савременим догађајима који се односе на религију и веровање, али и културу народа.

Данашња настава Православног катихизиса у Републици Србији још увек нема очекивану васпитнообразовну ефикасност у школи. Она је и даље изборни предмет па је не похађају сви ученици. Не постоје ни одговарајући уџбеници за њену реализацију. Ако се томе дода и разноликост наставника који предају наставу Православног катихизиса (теолози, свештеници, монаси и монахиње, учитељи и наставници предметне наставе, педагози) онда се може закључити да је она пре довела до појаве

предрасуда и недоумица, него ли што доприноси стицању религијских знања и разумевања Православне вере. Из наведеног разлога изостаје и очекивана ефикасност наставе Православног катихизиса у њеним посредним доприносима пре свега васпитању и образовању ученика за мир, толеранцију и живот у демократском и мултикултураном грађанском друштву. Све то допринело је и увреженом схватању да је настава Православног катихизиса уведена у школе више због повлађивања Православној Цркви него ли што је допринела квалитету наставе и учења ученика и пре свега његовом свестраном развоју као крајњем идеалу коме се у васпитању и образовању ученика тежи. Проблем истраживања овог рада су процене наставника основних школа Пчињског округа о доприносу наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању ученика основне школе за равноправност, мир, демократију, толеранцију, заједнички живот, разумевање и уважавање различитости култура, језика и религија у мултикултуралном грађанском друштву.

МЕТОД

Циљ истраживања је да се идентификују процене наставника основних школа Пчињског округа о најчешћем доприносу наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању ученика основних школа за мир и демократију и међусобно поштовање и разумевања других култура и заједнички живот у мултикултуралном грађанском друштву. У истраживању се пошло одопште претпоставке да настава Православног катихизиса значајно доприносу свестраном развоју личности ученика и његовом васпитању и образовању за мир и демократију али да због бројних проблема с којима се и суочава нема ни значајну ни превелику очекивану васпитно-образовну ефикасност. Пошло се и од посебних претпоставки да ће истраживањем бити издвојене компоненте које према проценама наставника основних школа Пчињског округа указју на допринос наставе Православног катихизса у васпитању и образовању ученика основне школе за мир и демократију и да ће бити утврђено да постоји значајна ралика у овим њиховим проценама у зависности од искуства у верској настави и наставног предмета који предају.

Истраживањем је спроведено у јануару 2018. на узорку од 126 наставника основних школа на подручју Пчињског округа. Примењене су дескриптивна и трансферзална метода. Истраживачке технике су анкетирање и скалирање. Процене учитеља о доприносу наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању ученика основне школе за мир

и демократију испитиване су комбинованим инструментом који поред општих питања које се односе на искуство наставника у верској настави и наставни предмет који предају садржи и скалу с 10 ајтема и тростепеном скалом интензитета сагласности: 1) слажем се, 2) нисам сигуран-а и 3) не слажем (Скалер – ПНОШПО-ДНПКВОУОШМД. Склаер је конструисан за ово истраживање. Неке метријске карактеристике скалера испитиване су на самом истраживању факторском анализом с Варимакс ротацијом и Кронбаховим алфа коефицијентом.

Табела 1. КМО тест и Бартлетов тест сферичности

КМО		0,73
Бартлетов тест сферичности	χ^2	695,85
	df	45
	p	0,000

КМО тест је показао добру вредност (КМО = 0,73). Бартлетов тест сферичности је достигао статистичку значајност на нивоу p<0,001 (p = 0,000) и указује на факторабилност матрице и оправданост факторске анализе. (Табела 1) Поузданост инструмента испитивана је и Кронбаховим алфа коефицијентом (a = 0,81).

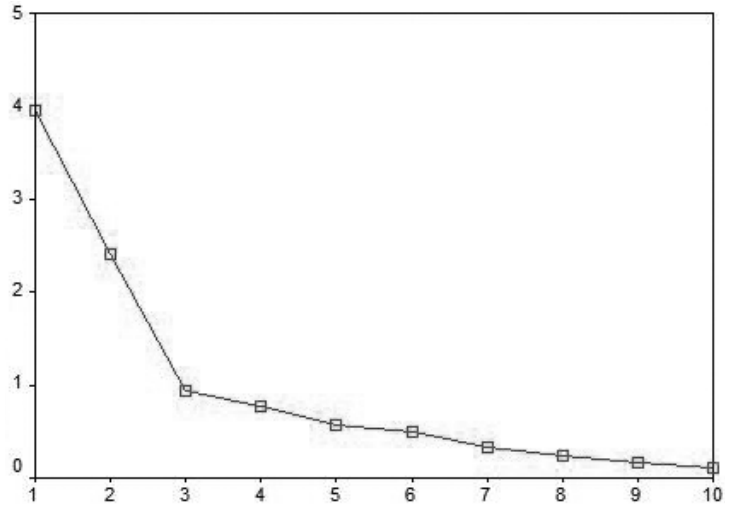
РЕЗУЛТАТИ

Подаци прикупљени истраживања најпре су били подвргнути анализи главних компоненти факторском анализом с Варимах ротацијом.

Табела 2. Карактеристични коренови и проценти објашњене варијансе након Варимах ротације

Главне компоненте	Карактеристични корен	% објашњене варијансе	Кумулативни % објашњене варијансе
1.	3,24	32,38	32,38
2.	2,10	17,09	49,47
3.	1,96	15,56	63,03

Применом Гутман-Кајзеровог критеријума добијене су три главне компоненте с карактеристичним кореном већим од један које укупно објашњавају 63,03% заједничке варијансе. (Табела 2)

Дијаграм 1. Кателов тест одрона као критеријум
за екстракцију броја фактора

Анализом Дијаграма 1 се види јасан прелом код треће компоненте, што потврђује избор три компоненте према Гутман-Кајзеровом критеријуму.

Табела 3. Ротирана матрица факторске структуре
према Варимах критеријуму

Ајтеми	Компоненте		
	1	2	3
а9 Вера и религија помажу деци да науче да се моле, верују, поштују, праштају и воле.	**0,93**		
а3 Настава Православног катихизиса доприноси деци да се понашају према друштвено прихватљивим моралним нормама.	**0,87**		
а10 Ученици који похађају наставу Православног катихизиса не понашају се насилно у школи и ван ње.	**0,81**		
а6 Ученици предани вери су примерни и узорни ученици.	**0,79**		0,34
а2 У условима пада свих система вредности настава Православног катихизиса значајно може допринети васпитању и образовању ученика за мир и демократију.		**0,92**	
а1 Сведоци смо тешких последица недократског друштва у коме смо живели.	0,30	**0,75**	
а8 Најдемократскија друштва су она у којима постоји више различитих верских заједница и њихових цркава.		**0,65**	0,48
а5 Настава Православног катихизиса најбоље васпитава и образује ученике да би били корисни чланови друштвене заједнице.			**0,84**
а7 Учење да се верује у Бога је и учење да се верује у људе.	0,34		**0,73**
а4 Ко није верник не може веровати ни у друштво.		0,34	**0,55**

Прву компоненту одређују четири ајтема: 9, 3, 10 и 6; објашњава 32,38% укупне варијансе; названа је *морално васпитање*. Другу компоненту објашњавају три ајтема: 2, 1 и 8; објашњава 17,09% укупне варијансе; названа је *васпитање за демократију*. Трећу компоненту одређују три ајтема: 5, 7 и 4; објашњава 15,56% укупне варијансе; названа је *васпитање за мир*. (Табеле 2 и 3)

Табела 4. Занимање и процене наставника о доприносу наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању за мир и демократију

	Занимање наставника	N	M	SD	SE
Занимање наставника	разредна настава	57	84,53	6,19	1,06
	предметна настава	69	80,44	9,07	1,08

Подаци показују да је већа средња вредност израчуната код наставника разредне наставе: M = 84,53, SD = 6,19, SE = 1,06 у односу на наставнике предметне наставе: M = 80,45, SD = 9,07, SE = 1,08. (Табела 4)

Табела 5. Занимање и процене наставника о доприносу наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању за мир и демократију

Левенов тест једнакости варијансе			t-тест једнакости средњих вредности				
	F	P	T	p-2	Средња разлика	95% интервал разлике	
						Доња граница	Горња граница
Претпоставка о једнакости варијансе	3,83	0,037	2,13	0,023	3,13	0,07	7,02
Нарушавање претпоставке о једнакости варијансе			2,24	0,014	3,00	0,54	6,54

Није утврђен случај једнаких варијанси. Левенов тест је достигла статистичку значајност на нивоу p<0,05 (p = 0,037). Према подацима о нарушеној претпоставци о једнакости варијансе, t-тест је значајан на нивоу p<0,05 (p = 0,014). (Табела 5) На основу приказаних резултата истраживања се може закључити да се у зависности од наставног предмета који наставници предају значајно разликују њихове процене о доприносу наставе Православног катихизиса васпитању и образовању ученика основне школе за мир и демократију, што према израчунатом ета квадрату указује на умерени утицај (η = 0,04).

Табела 6. Искуство у верској настави и процене наставника о доприносу верске наставе у васпитању и образовању за мир и демократију

	Наставни предмет	N	M	SD	SE
Наставни предмет	верска настава	51	88,13	2,12	0,27
	остали предмети	75	79,25	9,99	0,10

Знатно већа средња вредност утврђена је код наставника који имају искуство у верској настави: M = 88,13, SD = 2,12, SE = 0,27 у односу на наставнике који немају искуство у верској настави: M = 79,25, SD = 9,99, SE = 0,10. (Табела 6)

Табела 7. Искуство Наставни предмет и процене наставника о доприносу верске наставе у васпитању и образовању за мир и демократију

Левенов тест једнакости варијансе			t-тест једнакости средњих вредности				
						95% интервал разлике	
	F	P	T	p-2	Средња разлика	Доња граница	Горња граница
Претпоставка о једнакости варијансе	3,26	0,002	2,13	0,001	3,43	0,07	7,01
Нарушавање претпоставке о једнакости варијансе			2,86	0,01	3,00	0,50	6,54

Према подацима приказаним у Табели 7 се види да није утврђен случај једнаких варијанси. На то указује величина значајности Левеновог теста која је достигла статистичку значајност на нивоу p<0,005 (p = 0,002). Према подацима о нарушеној претпоставци варијансе, t-тест је значајан на нивоу p<0,01 (p = 0,009). На основу наведених резултата истраживања се може закључити да се процене наставника који имају искуство у врској настави значајно се разликују од процена осталих наставника у погледу доприноса наставе Православног катихизиса аспитању и образовању ученика основне школе за мир демократију, што према израчунатом ета квадрату који износи указује на велики утицај (η = 0,06).

ЗАКЉУЧЦИ И РАСПРАВЕ

Теоријским проучавањем овог сложеног и још увек недовољно истраженог проблема је утврђено да се настава Православног катихизиса суочава с бројним проблемима. Статус предмета, наставни програми, уџбеници, компетенције вероучитеља, само су неки од њих. Из наведеног разлога настава

Православног катихизиса за сада нема ни превелики ни значајни допринос. То не умањује њен значај као наставе. На основу критичких анализа приказаних у раду се може закључити да настава Православног катихизиса значајно доприноси свестраном развоју личности ученика као крајњем идеалу којим се тежи. Доприноси и васпитању и образовању ученика основне школе за мир и демократију и за уважавање различитих култура и заједнички живот у мултикултуралном грађанском друштву.

Емпиријским истраживањем је утврђено да су наставници основне школе Пчињског округа највише вредновали ајтеме који одређују компоненту која указује на допринос наставе Православног катихизиса моралном васпитању ученика основне школе. Овакви резултати истраживања су сасвим разумљиви зато што су претпоставке свих религија света засноване на вери, веровању, поштовању, пожртвовању, праштању, покајању, уважавању, поштењу, скромности, вољењу и осталим људским вредностима (Ericker 2010; Freatly–Parker 2010; Alberts 2008; Thompson 2008; Larsen 2000). Тако се тежи се и општим циљевима и задацима моралног васпитања. У условима када су потпуно урушени сви вредносни друштвени системи у свим државама с простора негдашње Југославије, настава Православног катихизиса значајно може допринети развоју морала и моралне свести ученика основне школе. Значајно може допринети и њиховом васпитању и образовању за мир и демократију и уважавање различитих култура у мултикултуралном грађанском друштву.

Остваривањем верске наставе у Републици Србији доприноси да се садржај вере и духовно искуство традиционалних цркава и религијских заједница које живе и делују на простору Републике Србије. Доприноси и да се ученицима „[...]пружи целовит религијски поглед на свет и живот и да им се омогући слободно усвајање духовних и животних вредности Цркве или заједнице којој историјски припадају, односно чување и неговање властитог верског и културног идентитета“ (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 1/2005: 53). То значи да би упознавање ученика с вером и духовним искуствима властите историјски дате Цркве или верске заједнице требало да се остварује у отвореном и толерантном дијалогу, уз уважавање других религијских искустава и филозофских погледа. Његово остваривање би у таквим околностима требало бити засновано на научним сазнањима и позитивним искуствима и достигнућима у друштву.

Полазећи од овако постављених циљева, задаци верске наставе у Србији (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 1/2005: 53–54) су да код ученика: а) развија отвореност и однос према Богу, другачијем и савршеном у односу на саме људе, као и отвореност и однос према другим личностима, према људима као ближњима, а тиме се буди и развија свест о заједници с Богом и с људима и посредно се сузбија екстремни индивидуализам и егоцентризам;

б) развија способност за постављање питања о целини и коначном смислу постојања човека и света, о људској слободи, о животу у заједници, о феномену смрти, о односу са природом и окружењем, као и о властитој одговорности за друге, за свет као творевину Божију и за себе; в) развија тежњу ка отвореном обликовању заједничког живота с другим људима из властитог народа и властите Цркве или верске заједнице, као и с људима, народима, верским заједницама и културама другачијим од властите, ка изналажењу равнотеже између заједнице и властите личности ка остваривању сусрета са светом, с природом и пре и после свега с Богом; г) изгради способност за дубље разумевање и вредновање културе и цивилизације у којој живе, историји човјечанства и људског стваралаштва у науци и другим подручјима и д) изгради свест и уверења да свет и живот имају вечни смисао, као и способност за разумевање и преиспитивање властитог односа према Богу, људима и природи.

Према циљевима и задацима верске наставе у Србији се види да је један од кључних задатака разумевање различитости, поштовање и уважавање других. То је у сагласности са резултатима овог спроведеног истраживања у коме друга и трећа по значају компонента указују да наставници сматрају да верска настава има значајан допринос у васпитању и образовању ученика основне школе за мир и демократију. Да за то има потребе, указује не тако далека прошлост која је показала сво сивило недомократског друштва. Последице тога су и данас видљиве и присутне у свим сферама друштвеног живота и рада. Једини излаз из такве моралне и друштвене кризе, могућ је кроз развијање смисла за мир, демократију.

Резултати истраживања показали су и да се разликују процене наставника у зависности од занимања (наставник предметне и наставник разредне наставе) и у зависности од њиховог искуства у верској настави у школи. То је с једне стране разумљиво зато што велики број учитеља поред редовне наставе, с ученицима свог и осталих одељења изводи и наставу Православног катихизиса, што није случај с предметним наставницима. С друге стране, наставници који предају наставу Православног катихизиса ббоље разумеју њену суштину и значај, за разлику од осталих наставника. Но без обзира на то, овим истраживањем је недвосмислено утврђен значај наставе Православног катихизиса у васпитању и образовању ученика основне школе за мир, толеранцију, демократију и уважавање различитости култура у мултикултуралном грађанско друштво. Све то потврђено је и у налазима осталих теоријских и емпиријских проучавања (Анђелковић 2013).

Да би се то у пракси и остварило, неопходно је наставу Православног катихизиса осмислити, припремити, планирати и реализовати према потребама ученика и друштва и садржајима религијског образовања.

Садржаји религијског образовања би требали бити практичног карактера. Потребно је увођење програма у школе кроз које ће деца ученици моћи учити о различитим религијама и обичајима. На тај начин ће ученици боље упознати своје и религијско учење других, што ће им свакако користити у тражењу заједничких тачака да би подстакли разумевање и сарадњу. Зато је дужност демократског друштва да учини доступним знања о религијској, етничкој и социјалној организацији других мањинских заједница.

ЛИТЕРАТУРА

Alberts 2008: W. Alberts. *Integrative Religious Education in Europe*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.

Bunnell–Yocum et al. 2018: P. Bunnell, R. Yocum, A. Koyzis, K. Strohmyer. „Parental Involvement in Elementary Children's Religious Education: A Phenomenological Inquiry". *Journal of Research on Christian Education*, 27(1), 1–19.

Butterfield 2017: R. Butterfield. „Released Time Religious Education: A Primer". *Religious Education*, 112(5), 465–476.

Erricker 2010: C. Erricker. *Religious Education: A Conceptual and Interdisciplinery Approach for secondary level*. New York: Routledge.

Filipovic–Rihtar 2017: A. Filipovic – S. Rihtar. „The Characteristics of Religious Education Teachers and Respecting Diversity in Religious Education in Croatia". *Religious Education*, 112(4), 366–380.

Freathy–Parker 2010: R. Freathy – S. Parker. „The Necessity of Historical inquiry in Educational Research: The Case of Religious Education". *British Journal of Religious Education*, 32(3), 229–243.

Gearon 2018: L. Gearon. „Paradigm Shift in Religious Education: A Reply to Jackson, or Why Religious Education Goes to War". *Journal of Beliefs & Values*, 39(3), 358–378.

Larsen 2000: J. Larsen. *Religious Education and the Brain*. New Jersey: Mahwah.

Milenovic 2013a: Z. Milenovic. „Achieving the objectives and tasks of religious teaching in schools inclusive". *Metodicki obzori,* 8(2), 129–141.

Thompson 2008: P. Thompson. *Whatever Happened to Religious Education*. Cambridge: The Lutterworth Press.

Анђелковић 2013: П. Анђелковић. „Савремено образовање и религијска настава у Србији". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 43(2), 277–299.

Бојанин 2017: С. Бојанин. *Школа као болест*. Београд: Помоћ породици.

Ивановић 2015: С. Ивановић. „Образовање између религије и секуларизације". *Иновације у настави – часопис за савремену наставу,* 28(2), 13–17.

Карачић 2015: Н. Карачић. „Утицај Српске Православне Цркве на моралност младих – есхатолошки аспект". *Истраживања у педагогији,* 5(2), 45–62.

Кончаревић–Радовановић 2012: К. Кончаревић – М. Радовановић. *Руско-српски и српско-руски теолошки речник*. Београд: ЈП Службени гласник.

Кубурић–Вукомановић 2005: З. Кубурић – М. Вукомановић. „Верска настава у Србији". *Социологија,* 47(3), 229–255.

Миленовић 2013б: Ж. Миленовић. *Наставник у инклузивној настави*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Миловановић–Видаковић 2015: Б. Миловановић – Х. М. Видаковић. „Неопходност верског образовања за развој целосне личности". *Иновације у настави – часопис за савремену наставу,* 28(2), 89–96.

Миловановић–Стакић 2015: Б. Миловановић – М. Стакић. „Верска настава у Србији од 2001. до 2015. године". *Зборник радова Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу,* 11(9), 83–92.

Чупић 2008: Ч. Чупић. „Зашто су потребни интеррелигијски дијалог и толеранција". У: Ч. Чупић (ур). *Религије Србије, мрежа дијалога и сарадње*. Београд: БОШ.

ODIHR 2007: „ODIHR advisory council of experts on freedom of religion or belief". *Toledo Guiding principles on teaching about religions and beliefs in public schools*. Warsaw: OSCE-ODIHR

Службени гласник 2005: Службени гласник Републике Србије, бр. 1, Београд.

Živorad M. MILENOVIĆ
Boško Lj. MILOVANOVIĆ

TEACHERS OF THE PRIMARY SCHOOLS OF PČINJSKI DISTRICT ON THE CONTRIBUTION TO THE LECTURING OF ORTHODOX CATECHISM IN THE EDUCATION OF PUPILS FOR PEACE AND DEMOCRACY

Summary

Researches of religious education are becoming more and more complex. Curricula of religious education, its educational efficiency, competence of teachers, possible pros and cons of religious education etc., are only some of problems which attract researcher's attention from different scientific fields dealing with the study of religious education. Based on the mentioned researches a lot of publications were issued, and there were more scientific papers in magazines on religious education which were getting more importance. The key problem of its insufficient efficiency has been connected with realization in school. The research problem in this paper is the contribution of the lecturing of the Orthodox Catechism in the education of the pupils from primary schools for peace and democracy. In the research we started from the hypothesis that the lecturing of the Orthodox Catechism besides the contributions in the development of morale and human qualities of pupil's personality, it can also contribute to the education for peace and democracy. In order to determine that, a research on the sample of 126 teachers of primary schools in the area of Pčinjski District was conducted in January 2018, which was shown in this paper. Data gathered by the Scaler PNOŠ-DVOUOŠDGD ($\alpha = 0,81$) were processed by Factual analysis and t-test. By the factual analysis three components which indicate to the most frequent contribution of the lecturing of the Orthodox Catechism in the education of pupils for peace and democracy were singled out: 1) morale education, 2) education for democracy and 3) education for peace (KMO = 0,73, common variance = 63,03%, p = 0,000). The results given by t-test shown that there were a significant difference in the assessments of teachers having experience in lecturing of the Orthodox Catechism comparing with other teachers: $t = 2, 24$, $p = 0,014$, $\eta = 0, 04$ and in the assessments of teachers by Scaler PNOŠ of the subject and class lecturing: $t = 2, 86$, $p = 0,009$, $\eta = 0, 06$ on the contribution of the lecturing of the Orthodox Catechism for peace and democracy. Based on the research result didactic implications for quality of lecturing improvement of the Orthodox Catechism were given so as to be in the function of the education of pupils for peace, democracy and mutual understanding of different cultures in multicultural civic society. In order to implement it in the practice, it is necessary the lecturing of the Orthodox Catechism to be designed, prepared, planned, and realized as per the needs of pupils and society, and contents of religious education. Contents of religious education should be of practical character. It is necessary to introduce a curriculum in schools through which pupils will be able to learn on different religious customs. In that way, pupils will be more familiar with their and religious education of others, which will be very useful in the quests of common points for giving incentives to understanding and co-operation. Due to that, duty of democratic society is to make available knowledge on religious, ethnical, and social organization of other minority communities to pupils (Table 7; Chart 1).

Key words: religion, belief, religious education, peace, tolerance, democracy, civic society.

Рад је предат 20. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

УДК 783(497.11)
371.3::78

Прегледни рад

*Драгана Ј. ЦИЦОВИЋ САРАЈЛИЋ**
Факултет уметности у Приштини – Звечан, Универзитет у Приштини

*Биљана М. ПАВЛОВИЋ***
Факултет уметности у Приштини – Звечан, Универзитет у Приштини

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ СРПСКЕ ДУХОВНЕ МУЗИКЕ И ЊЕН ВАСПИТНИ ЗНАЧАЈ У НАСТАВИ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ***

Апстракт: У раду се разматра историјски развој српске духовне музике и њен васпитни значај у основношколској настави музичке културе. Циљ је да се утврди улога српске духовне музике у формирању и развоју српског националног идентитета, као и њена педагошка и дидактичко-методичка вриједност у настави. У том смислу, у раду је сагледан развој српске духовне музике у контексту ширих друштвених и историјских дешавања на овим просторима. Истакнут је њен несумњив значај у формирању српског националног идентитета у оквиру средњовјековне српске државе, као и у очувању српске културе за вријеме владавине Турака на овим просторима. Анализирани су наставни планови и програми ради утврђивања заступљености српске духовне музике у њима. Указано је на велики васпитни и национални смисао и значај српске духовне музике у настави, те на потребу адекватније дидактичко-методичке интерпретације ових садржаја у наставном процесу. Упознавање српске духовне музике допринјеће моралном развоју ученика, њиховом вјерском и националном васпитању. Из тог разлога, у раду је указано на потребу веће заступљености садржаја духовне тематике у актуелним наставим програмима и уџбеницима музичке културе. У проучавању ове проблематике коришћене су метода анализе и синтезе и анализе садржаја.

Кључне ријечи: васпитање, српска духовна музика, настава, основна школа.

* Редовни професор, dsarajlic@gmil.com
** Ванредни професор, biljana.pavlovic@yandex.ru
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (ев. бр. III 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Српској духовној музици припада значајно мјесто у контексту обраде духовне музике у основној школи. У музиколошкој и музичко-педагошкој литератури овај музички жанр је означен и као црквена, религиозна, литургијска, богослужбена, обредна или побожна музика. Наведени појмови понекада се користе као синоними, а некада и у опозицији (Перковић Радак 2008: 11), у зависности од критеријума које аутори сматрају релевантним за њихово одређење. Најчешће су то: мјесто извођења музике – у храму или ван њега; текст – богослужбени, преузет из различитих црквених књига или инспирисан религиозном тематиком уопште; језик – црквенословенски или српски и слично.

Милош Велимировић под духовном музиком подразумјева музичка дјела која се изводе у оквиру вјерских обреда источно-хришћанске, односно православне цркве (2000: 7). За Димитрија Стефановића, духовна музика обухвата музичке садржаје религиозне тематике који нису дио textusa receptusa,[1] док под црквеном музиком подразумјева музику „певану или компоновану на литургијски textus receptus“ (1989: 83). Даница Петровић углавном користи термин црквена музика, под којом подразумјева једногласно и хорско литургијско појање и вокална, па и вокално-инструментална дјела проистекла из традиције црквеног појања писана за ванлитургијско и концертно извођење (2002: 2066). Према мишљењу Иване Перковић Радак, духовна музика обухвата „нелитургијске композиције као што су духовни концерти или ванлитургијске, тзв. духовне песме, односно канте“ (2008: 20). У овом раду ћемо појам духовна музика користити у најширем смислу, подразумјевајући музику која се изводи у цркви, односно ону која је писана на богослужбене текстове, као и вокалну, вокално-инструменалну и инструменталну музику која је инспирисана религиозном тематиком, а која није дио богослужбене праксе. Размотрити ћемо основе развоја српске духовне музике; анализираћемо наставне програме да би се утврдило колико је у њима посвећено пажње овом музичком жанру; указаћемо на педагошку вриједност музичких садржаја духовне тематике и сагледати специфичности дидактичко-методичке интерпретације ових садржаја у наставном процесу.

ОСВРТ НА ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ СРПСКЕ ДУХОВНЕ МУЗИКЕ

Први подаци о православној духовној музици на простору Балкана потичу из IX вијека и везују се за дјелатност Ћирила и Методија. Покрштавајући Словене ради учвршћивања византијске политичке власти на

1 *Textus receptus* (примљени текст) је назив за прихваћени, стандардни текст неког дјела, најчешће Новог завјета.

подручју Балкана, солунска браћа Ћирило и Методије су са грчког на старословенски језик преводили најважније богослужбене књиге, а међу њима и Осмогласник,[2] као и друге књиге са византијским црквеним напјевима. Сусрет са писаном и пјеваном ријечи на свом говорном језику за Словене је представљало „право откровење, једно ново, до тада непознато духовно искуство" (Стефановић 1973: 114). Просветитељску дјелатност Ћирила и Методија наставили су крајем IX вијека њихови ученици, охридски просветитељи Наум и Климент. У оквиру охридских школа у којима су образовани свештеници и описмењаван народ учило се и црквено појање. Нарочиту заслугу у томе имао је Климент, творац првих црквених канона, молитава и химни у част појединих светитеља (Ђурић Клајн 1971: 29). Заслужан је и за превођење Пентикостара.[3]

Више података о црквеном животу Срба датира из времена средњовјековне српске државе, у којој се црквеној музици придавао велики значај. О томе свједоче и ријечи Светог Саве, записане у типику: „Као што смо ми састављени од душе и тела, тако су и ствари у манастиру. Као душа његова могла би се наравно разумети цела богољепна служба у пјенију, а као тело сам манастир" (Пејовић и сар. 1998: 39). Познато је да су се поводом Немањине смрти окупили калуђери из више светогорских манастира да би опојали његово тијело. Забиљежено је такође да је крунисање Стефана Првовенчаног било пропраћено свечаном литургијом. Када је Стефан Дечански побједио у бици на Велбужду 1330. године, наређено је да се у свим српским манастирима служи литургија у његову част (Пејовић и сар. 1998: 42). Из овог периода нема сачуваних рукописа црквених музичких садржаја, због чега није могуће створити цјеловиту слику о српском средњовековном црквеном појању.

Први музички записи са српскословенским текстовима и византијском неумском нотацијом[4] потичу из прве половине XV вијека. Ријеч је о црквеним пјесмама тројице српских аутора – кир Стефана Србина, Исаије Србина

2 *Осмоїласник* је црквена богослужбена књига намјењена појцима. Садржи пјесме посвећене успомени на Христово васкрсење и пјевају се на недељним, васкрсним службама које почињу суботњим вечерњем, а настављају се недељним јутрењем и литургијом. Пјесме Осмогласника разврстане су у оквиру осам црквених гласова – осам различитих типова мелодијских формула са истим или различитим текстовима. Сваки глас има своје карактеристике према којима је препознатљив. Пјесме једног гласа пјевају се током једне седмице, а низ од осам седмица, колико је потребно да се отпјевају сви гласови осмогласја, назива се столп (стуб). Током црквене године пјева се шест таквих столпова.

3 *Пенїикосїар* је зборник црквених напјева који се пјевају за вријеме свете Педесетнице, између Ускрса и Духова.

4 Неуме су равни, округли, угласти и тачкасти знаци који су служили за обиљежавање тонова у средњем вијеку. Писани су црним или црвеним мастилом изнад слогова ријечи у литургијским рукописима. У Грчкој су коришћене све до XIX вијека.

и Николе Србина. Стефан Србин се сматра првим српским композитором. Његове двије најзначајније пјесме, Нијна сили и Вкусите и видите, забиљежене касновизантијском неумском нотацијом, налазе се у Псалтикији,[5] двојезичном грчко-српскословенском зборнику црквених пјесама из XV вијека. Међу сачуваним дјелима Исаије Србина најзначајнија су Полилеј и Алилуја, написана касновизантијским неумама, на српскословенском и грчком језику. Никола Србин је аутор Херувимске песме (на грчком језику). Подједнака заступљеност српског и грчког језика у дјелима ових композитора свједочи о литургијском јединству српске и византијске традиције. Захваљујући Димитрију Стефановићу и Даници Петровић, првим српским музиколозима обученим за читање неума, дешифрован је дио српских средњовјековних музичких рукописа.

Српску средњовјековну духовну музику одликовало је вокално једногласно извођење. Начин пјевања зависио је од текста, односно од мјеста напјева у богослужењу. Тако су поједине пјесме (канони) пјеване силабично, друге су имале развијенију мелодику (стихире), а било је и пјесама са развијеном мелизматичном мелодијом (Пејовић и сар. 1998: 44). Доминирало је поступно мелодијско кретање, са повременим скоковима. Карактер црквених мелодија се одликовао одмјереношћу и уздржаношћу, посебно захваљујући ритмичкој флексибилности. Претпоставља се да су се ове мелодије изводиле уз пратњу исона, лежећег тона који се и данас може чути у неким православним црквама.

Након предаје града Смедерева Турцима 1459. године, чиме је окончано постојање српске средњовјековне државе, почиње петовјековна турска владавина. Иако спрјечавани, вјерски обреди су се одржавали, али у веома тешким условима, о чему свједоче ријечи путописца из Ђенове: „Турци, ако калуђере и свештенике не побију, а они их лише сваке моћи, и начине их бедним и невољним... Хришћанима остављају само неколико и то сиротињске и ниске цркви̏це, у којим им је дозвољено да службу врше, али не јавно већ полагано и ниским гласом“ (Перковић Радак 2007: 45). Такође, Турци нису дозвољавали гласно оглашавање црквених звона, па су вјерници клепалима позивани на службу. Иако су свједочанства у којима се помиње црквена музика малобројна, доказују да се она, као нераздвојни дио богослужења, ипак одржала и у најтежим временима ропства. Када је укинута Пећка патријаршија (1766), а Српска православна црква стављена под

5 Трагајући за изворима старе српске музике, Коста Манојловић је у Народној библиотеци у Београду открио овај неумски рукопис. Он је пред сам почетак Другог свјетског рата снимио дванаест страница овог зборника, међу којима се налазио и једини запис црквене пјесме *Нијна сили* Стефана Србина. Тада није „ни слутио да од ратних разарања спасава један од најзначајнијих споменика средњовековне српске музичке културе (Петровић 1994: 38). Овај рукопис је нажалост изгорио приликом њемачког бомбардовања Београда 1941. године.

јурисдикцију Цариградске патријаршије, хришћанима под турском влашћу су ускраћена скоро сва вјерска права.[6]

Због изузетно тешких услова живота долази до великих сеоба српског народа. Прва сеоба десила се 1690. године под патријархом Арсенијем Чарнојевићем и друга 1737. године под патријархом Арсенијем IV Шакабентом. Српско црквено појање, усмено преношено, прешло је пут од Косова до Саве и Дунава, па од Београда преко Фрушке Горе и Сремских Карловаца све до Сент Андреје. Због недостатка црквених књига и недовољно образованог свештенства, београдско-карловачки митрополит Мојсије Петровић обратио се за помоћ Грчкој и Русији. У Београд долазе грчки учитељи појања, па је 1721. године основана грчка школа појања. Грчке школе су осниване и у другим градовима. У Сремске Карловце 1726. године долазе први руски, односно украјински учитељи, који су украјинско појање његовали приликом богослужења и у руској школи основаној 1727. године (Перковић 2004: 80). Током овог периода из Русије је стизао и велики број црквених књига на руској редакцији црквенословенског језика. Временом је српскословенску редакцију замјенила руска, која се и данас користи у Српској православној цркви. Поред Београда и Сремских Карловаца, фрушкогорски манастири су представљали важне центре у којима се током XVIII вијека његовало и развијало српско црквено појање. Ту је у другој половини XVIII вијека настало новије црквено појање, названо карловачко[7] или српско народно црквено појање. Ова врста црквене музике, настала на византијским основама, асимиловала је утицаје тадашњег грчког и украјинског појања, али и елементе српског народног пјевања и она се и данас користи у Српској православној цркви (Перковић 2004: 80).

Више од једног вијека карловачко појање се преносило усменим путем. Корнелије Станковић је у Сремским Карловцима 1855. године први започео рад на сакупљању и записивању цјелокупног српског народног црквеног појања савременим нотним писмом. Црквене напјеве је хармонизовао

---

6 Једно од ријетких упоришта са интензивним вјерским животом јесте манастир Хиландар, у коме је његовано црквено појање засновано на византијској традицији. Ризница овог манастира садржи велики број неумских музичких рукописа који су настали крајем XVIII и почетком XIX вијека. Нажалост, из овог периода нису доступни неумски рукописи из других српских манастира, а претпоставља се да су страдали заједно са манастирима који су у турском периоду пљачкани, разарани или претварани у џамије.

7 Зачетником карловачког појања сматра се архимандрит Димитрије Крстић који је, иако је познавао и грчко пјевање, посебно његовао старо српско црквено појање, „те је из та два начина појања, које је упрсте знао, својим изванредним даром и смислом за појање саставио и по свом укусу дотерао једно сасвим ново црквено пјеније“ (Ђурић Клајн 1971: 42). По жељи митрополита Стратимировића, наставник појања Дионисије Чупић извршио је прву, а Јеротеј Мутибарић другу редакцију Крстићевог појања. Сматра се да је Мутибарић отегнуто и развијено Крстићево појање скратио.

приређујући их за хорско извођење. Обимна Станковићева заоставштина везана за српску црквену музику садржи 17 свезака хармонизованих, и пет свезака једногласних записа (Перковић Радак 2004а: 13). Станковићев рад на сакупљању и записивању црквених напјева наставили су крајем XIX и почетком XX вијека „многобројни свештеници, професори и ученици карловачке богословије, Сомборске препарандије, Српске велике гимназије у Новом Саду. Они су у Сремским Карловцима, Новом Саду, Сарајеву, Пакрацу, Осијеку, Сомбору, своје записе штампали или су их једноставно умножавали за свакодневне практичне потребе" (Петровић 1994: 34). У исто вријеме, у Краљевини Србији Стеван Мокрањац улаже велике напоре да одштампа његов Осмогласник и да га уведе у школску праксу умјесто до тада коришћених зборника са трилама[8] проте Николе Трифуновића. Послије многих одлагања, Осмогласник је штампан (1908) у 500 примјерака, и убрзо је постао основни појачки зборник и уџбеник за наставу црквеног појања. Захваљујући Корнелију Станковићу, Стевану Мокрањцу и њиховим сљедбеницима[9] који су наставили рад на записивању црквеног појања, сачувана је обимна и вриједна духовна музичка баштина српског народа. Српски композитори – Јосиф Маринковић, Стеван Мокрањац, Станислав Бинички, Исидор Бајић, Петар Коњовић,[10] Милоје Милојевић, Стеван Христић и Коста Манојловић, у младости васпитавани на народном и црквеном пјевању, „никада нису изгубили интересовање за наше

8 Трилама се називају четири графичка знака која су слободно постављена изнад текста, визуелно представљајући кретање мелодије, почетак мелизама или акценте у декламацији. Ове ознаке су служиле да пјевача подсјете на напјев који је претходно научио напамет.

9 То су: Мита Топаловић, Тихомир Остојић, Гаврило Бољарић, Никола Тајшановић, Станко Морар, Јован Козобарић, Бранко Цвејић, Јован Живковић, Исидор Бајић, Ненад Барачки, Божидар Јоксимовић, Лазар Лера, Владимир Ђорђевић, Стефан Ластовица, Дамаскин Грданички и други. Списак њихових рукописних записа и штампаних зборника дала је Даница Петровић у прилогу свог рада Српско црквено појање као предмет музиколошких истраживања (Петровић 1994: 41).

10 Заслугом Петра Коњовића, у оквиру Српске академије наука и уметности, 1948. године основан је Музиколошки институт. Као први директор ове институције, Коњовић је одредио три основне истраживачке теме од којих се једна односила на проучавање српске црквене музике, чему се темељније приступило тек шездесетих година прошлог вијека. Поред Милоша Велимировића (Велимировић 2000), Димитрија Стефановића (Стефановић 1973; Стефановић 1989) и Данице Петровић (Петровић 1994; Петровић 2000), музиколога који су проучавању духовне музике посветили свој цјелокупни истраживачки рад, духовном музиком су се бавили и Петар Бингулац (Bingulac 1988), Јелена Милојковић Ђурић (Milojković Đurić 1962), Војислав Илић (Илић 1988; Илић 1994) и други. Овај музички жанр проучавају и музички педагози и музиколози млађе генерације, међу којима се посебно издвајају Биљана Мандић (Мандић 2012; Мандић 2017), Ивана Перковић Радак (Перковић Радак 2004; Перковић Радак 2008), Весна Пено (Пено 2003; Пено 2008), Марина Марковић (Марковић 2006; Марковић 2014), Богдан Ђаковић (Đaković 2000; Ђаковић 2015) и други.

традиционално појање. Зависно од личних афинитета, појањем су се бавили као наставници музике у богословијама, затим као музички писци и истраживачи, а као композитори уносили су га у своје, претежно, хорске композиције" (Петровић 1999: 108).

Након Другог свјетског рата, српска духовна музика је све више запостављана. Није извођена на јавним концертима, радију и телевизији. Замирали су и црквени хорови који су прије рата били упориште духовног и културног живота српског народа. На националном плану овакве идеолошке тенденције за Србе су значиле губљење идентитета, националне и вјерске припадности. Упркос неповољним околностима током XX вијека, поједини српски композитори попут Љубице Марић (1909–2003), Душана Радића (1929–2010), Војина Комадине (1933–1997), Рајка Максимовића (1935), Слободана Атанацковића (1937), Вука Куленовића (1946–2017), Ивана Јевтића (1947), Вере Миланковић (1953), Светислава Божића (1954), Димитрија Големовића (1954) и Југослава Бошњака (1954) стварају своја дјела на темељима православне музичке традиције, чиме је очуван континуитет развоја српске духовне музике.

Током XX вијека српска духовна музика је била искључена и из школства. Знања о духовној музици стицана су углавном на примјерима западноевропске музичке традиције. Због такве образовне политике, гдје је српска духовна музика била потиснута и занемарена, многим генерацијама ученика остала је недоступна и непозната. Идеолошко-политичке промјене које су обиљежиле крај двадесетог вијека, у великој мјери су утицале на повратак српског народа својој религији. Јачање православне религије допринијело је преиспитивању циљева и задатака васпитања и образовања у школству. Од школске 2001/02. године вјерска настава постаје факултативни, а потом и изборни предмет у основним и средњим школама. Српска православна духовна музика поново је увртена у програме основношколске наставе музичке културе, иако недовољно. Ученицима је, након скоро пет деценија, пружена прилика да стекну елементарна сазнања о српској духовној музици, као значајном дијелу сопствене музичке традиције и културе. Почеле су да се „попуњавају дуго стваране празнине, буде се сећања, а нове генерације први пут упознају традиционалне црквене напеве, који су у прошлим вековима испуњавали наше храмове на богослужењима" (Петровић 2000: 8). У процесу оживљавања религиозности српска духовна музика добија значајније мјесто у јавном и културном животу Срба. Све више почиње да се изводи на пригодним концертима, радију и телевизији. Професионални и аматерски хорови у своје програме увршатавају духовна хорска дјела домаћих аутора. Фестивали духовне музике као што су: Нишке хорске свечаности (1990), Хорови међу фрескама (1995), Панчевачки дани духовне музике (1997) и други, основани су са циљем обнове и очувања српске

православне духовне музике. Популаризацији духовне музике допринјели су Павле Аксентијевић у пратњи вокалне групе Запис, Дивна Љубојевић и хор Мелоди, као и вокалне и вокално-инструменталне групе: Константин, Пирг, Српче, Ступови и друге.

ДУХОВНА МУЗИКА У НАСТАВНИМ ПРОГРАМИМА

Један од најстаријих података везаних за наставу црквеног пјевања у званичном школском документу у Србији, налази се у првом наставном програму за основне школе, који је садржан у акту Попечитељства просвешченија (Министарства просвете), донијет 11. септембра 1811. године. У њему је, по први пут, дефинисано трајање и садржај рада у малим (основним) школама. Школа је трајала три године, а поред елементарне писмености (читања и писања), катихизиса и рачунице, учило се и пјеније (Ђорђевић 1950). Први званични наставни план и програм за основне школе издат је 11. августа 1838. године под називом Назначеније учебни предмета кои се у школама Нормалним за прво и друго теченије школско предавати имају, а уз њега и прво опште упутство Наставленије за учитеље правитељствени и обштествени школа у Књажеству Сербији. Основна (нормална) школа је трајала четири године. Црквено пјевање се учило од другог разреда, а због његовог значаја и важности захтјевано је „непрестано упражнениje у пјенију црковном“ (Ђунковић 1971: 25). Оно је, као интегрални дио вјерског образовања, имало искључиво намјенски карактер. Ученици су учили црквено пјевање (одговарање на јектенија и возгласе) јер су, заједно са учитељем, имали обавезу да пјевају у цркви на недељним литургијама и другим богослужењима.

Нови развојни период у српском школству отпочео је 1844. године, када је на снагу ступио наставни програм Наставленије у смотренију учбених предмета. Поред мушке, од тада су у школу ишла и женска дјеца. Уведени су и нови предмети, а Пјеније је био засебан наставни предмет и заступљен у сва четири разреда. Школа је још увијек имала религиозни карактер, како по садржајима тако и по обавезама које су учитељи и ученици имали у цркви (Тешић 1992). Наставни план и програм Расположење предмета који се у основним училиштима предају по разредима и полгодијама од 30. јула 1850. године, у цјелини гледајући, био је скромнијих размјера и захтјева, и реалније прилагођен тадашњим приликама и могућностима у односу на претходни. По њему се радило пуне двије деценије (Ђунковић 1971).

Законом о устројству основних школа, који је ступио на снагу у септембру 1863. године, читав школски систем у Кнежевини Србији подвргнут је темељној реформи. Значајне новине реформисаног школства биле су: укидање часловца и псалтира као школских књига; штампање уџбеника новим

Вуковим правописом; увођење народног језика умјесто црквенословенског у основне школе. Овим законом је предмет Црквено појање искључен из основних школа, али је након реакције револтираних свештеника убрзо враћен у школе (Васиљевић 2000: 40).

У наставни план и програм за основне школе, Распоред предмета за мушке и женске школе и упутство како ће се предавати, прописан 17. октобра 1871. године, унијѐте су значајније новине. Дошло је до обједињавања мушких и женских школа. Наставна грађа је издиференцирана на логичне тематске цјелине и распоређена по наставним предметима. За сваки наставни предмет одређен је недељни фонд часова. Наука хришћанска, црквено пјевање и црквенословенски језик су заузимали значајан дио наставног програма, дајући и даље основношколској настави изражен морално-религиозни карактер. Певање, како се тада звао овај наставни предмет, заступљено је са по два часа недељно у свим разредима. У првом разреду ученици су учили одговарање на вечерње и јутрење, у другом разреду одговарање на служби, у трећим разреду херувику и причасно, а у четвртом разреду појање недељних и празничних тропара (Ђунковић 1971).

Законом о народним школама, из 1882. године, први пут је прокламовано обавезно похађање основне школе. Услиједило је доношење Наставног плана и програма за вишу основну школу, 20. јула 1884, који је обухватао укупно 12 предмета. Иако је настава пјевања још увијек била у служби и подређена потребама цркве, она је поред црквеног обухватала и свјетовно пјевање (Наставни план и програм 1884). У Наставном плану и програму из 1899. године, по први пут је јасно истакнут циљ наставе пјевања, који се односио на развијање слуха, гласа и осећања за лепоту; упитомљавање и облагороћавање срца. Уз незнатне промјене, које су се односиле на помјерање појединих пјесама из једног разреда у други, садржај црквеног пјевања је остао исти као и у наставним програмима из 1884. и 1891. године, а обухватао је следеће црквене напјеве: Амин, Господи помилуј, Подај Господи, И всјех и всја, И духови твојему, О имени господни, Слава тебје Господи (први разред); Свјати Боже, Милост мира, Имами ко Господу, Отца и сина, Тјело Христово, Буди имја Господње, Господ воцарисја (други разред); Једин Свјат, Тебе појем, Рождество твоје, Општеје воскресеније, Христос воскресе (трећи разред); Оче наш, Слава – благослови душе, Слава – једнородни, Благословен грјади, Видјехом свет истини, Амин да исполњатсја, Во Јордање, Тропар храма који се слави, Тропар на Тројице (четврти разред) (Наставни план и програм 1899: 618–619). На основу Закона о народним школама, 1904. године прописан је Наставни план и програм за четвороразредне основне школе. Циљ и садржаји наставног предмета Певање остали су непромјењени у односу на наставне програме с краја XIX вијека (Наставни план и програм 1904).

Први јединствени наставни план и програм за четворогодишње основне школе на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, донијет је 1926. године (Исић 2005). Настава пјевања се изводила у сва четири разреда, два пута недељно по пола наставног часа. Из препорученог избора пјесама изостављене су црквене пјесме. У напомени везаној за наставу пјевања стоји да су наставници могли и даље поучавати ученике црквеном пјевању (Наставни план и програм 1926: 20). Колико нам је познато, ово је био последњи наставни програм по коме се црквено пјевање учило у оквиру музичке наставе. Од школске 1931/32. године црквено пјевање се учи у оквиру предмета Верска настава. Непосредно након завршетка Другог свјетског рата вјерска настава је изостављена из наставних програма. Заједно са вјерском наставом, из програма је изостављена и српска духовна музика, што је водило занемаривању и губљењу осјећаја вјерске припадности и српског идентитета (Цицовић Сарајлић 2017).

Након скоро пет деценија, у наставном плану и програму објављеном 31. маја 1991. године, предложена је једна српска духовна композиција, пожељна за коришћење у оквиру наставних и ваннаставних музичких активности (Наставни план и програм 1991: 245). Ријеч је о Химни Светог Саве. У сљедећем наставном плану и програму, објављеном у августу 1995. године, за слушање је предложено укупно девет духовних композиција, и то: Химна Светом Сави Корнелија Станковића, Молитва Јосифа Маринковића, Акатист, Херувимска песме и Ставови из литургије Стевана Мокрањца, Свјати мученици Мите Топаловића, Нињa сили Кир Стефана Србина, Величаније Светом Цару Лазару Слободана Атанацковића и Ставови из Опела Стевана Христића (Наставни план и програм 1995: 4–8). Музички педагози указују на запостављеност српске духовне музике и у актуелним наставним програмима и уџбеницима музичке културе.[11]

ПЕДАГОШКА ВРИЈЕДНОСТ МУЗИЧКИХ САДРЖАЈА ДУХОВНЕ ТЕМАТИКЕ

Васпитни значај коришћења духовних пјесама у настави музике препознат је још од самих почетака развоја српске музичке педагогије. У првим српским школама црквеном појању је придаван велики значај. Оно је сматрано најсветијим и најблагодарнијим послом учитеља. Посебно су били

11 Више података о заступљености српске духовне музике у актуелним наставним програмима и уџбеницима музичке културе дато је у радовима Духовна музика као битан ресурс оснаживања религиозних доживљаја (Сарајлић 2011), Садржаји патриотског васпитања у основношколској настави музичке културе: значај и заступљеност (Цицовић Сарајић Павловић, 2017), Национално васпитање на основама српске уметничке музике у основној школи (Павловић Цицовић Сарајлић 2017) и наведено дјело (Цицовић Сарајлић 2017).

цијењени учитељи који су се трудили у подучавању дјеце црквеном појању (Личинић 1899: 276). Чешки музичар Роберт Толингер је међу првима указивао на васпитни смисао и значај учења црквених пјесама које код младих треба да пробуде „чувства побожности и домољубља, да развију у њима ћути лепота, да их душевно и морално уздигну и оплемене" (Пејовић 2001: 22). Вјероучитељ и свештеник Ненад Барачки је истицао да су црква и вјера у школи одвајкада имали благотворно дејство у васпитању омладине. Говорио је да црквено појање, „са својом благозвучности и лепотом не само да осваја и очарава, него, тако рећи, укроћује и покорава срце Србиново и води га само к добру" (Барачки 2000: 15). Истицао је да црквено појање човјека уздиже у најтежим животним тренуцима, и крепи га вјером и надом у љепшу и бољу будућност.

Васпитна вриједност српске духовне музике предмет је разматрања и појединих савремених музичких педагога. Они указују на значај и допринос ових пјесама у духовном и моралном развоју, као и националном васпитању ученика. Музички педагог Биљана Мандић истиче да духовне пјесме: развијају побожност; уче дјецу да постану добри људи; развијају њихове врлине; доприносе формирању система вриједности; уче дјецу упорности, истрајности и лакшем остваривању међусобне комуникације; развијају религијска осјећања и осјећај припадности свом народу (Мандић 2017: 97). У духовним пјесмама јасно су издиференциране моралне вриједности. Кроз њих ученици уочавају „шта је добро, а шта лоше; шта је морално дозвољено, а шта није дозвољено. Оне упућују на правилан однос према људима, према својој земљи; на доследност мисли, речи и дела; позитиван однос према раду, материјалним и духовним добрима" (Pavlović 2013: 673). У овим пјесмама долази до изражаја милосрђе, правда, љубав према Богу, ближњима и самом себи. Својим садржајима духовне пјесме код ученика подстичу жељу за опраштањем, доброчинством, предусретљивошћу, саосећајношћу и разумјевањем; побуђују несебичност, наклоност, љубазност; доприносе благости, скромности, марљивости и храбрости; развијају осјећања части, поноса и достојанства, а то су вриједности неопходне за формирање моралне личности ученика.

Осим развоја духовности и упознавања младих са православном вјером и традицијом, ове пјесме доприносе развијању толеранције и васпитања за живот у мултикултуралном и мултиконфесионалном друштву. У том смислу, упознавање сопствене вјере и традиције не смије да буде препрека већ, напротив, треба да буде начин да се младима шире видици, да се васпитају у духу толеранције и уважавања вјерских заједница и култура других народа (Кубурић–Зуковић 2010: 106). Духовне пјесме, дакле, пружају могућност васпитања младих у складу са националним вриједностима, али и у складу са општељудским цивилизацијским схватањима и вриједностима.

Духовне пјесме посједују велики васпитни потенцијал, али ће њихов допринос у моралном уздизању и оснаживању религијских осјећања ученика бити већи уколико се изводе у корелацији са наставом вјеронауке и другим наставним предметима (српским језиком, историјом, ликовном културом). Религијски садржаји употпуњени музичким доживљајем подстичу код дјетета „свесно или подсвесно, интересовања за унутрашње биће, жељу да се кроз Господа упознајемо са самим собом и спознајемо свет непроцењиве лепоте и мира“ (Мандић 2017: 98). Одговарајући музички садржаји духовне тематике могу да оживе и пренесу богатство религијског доживљаја (Јеротић 1994: 19). Ове пјесме омогућавају упознавање, доживљавање и разумјевање српског нациоционалног, вјерског и музичког идентитета.

ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКЕ ОСНОВЕ ОБРАДЕ МУЗИЧКИХ САДРЖАЈА ДУХОВНЕ ТЕМАТИКЕ

Упознавање ученика са српском духовном музиком у настави треба започети пјевањем народних пјесама духовне тематике, које кратким текстовима, малим мелодијским обимом и једноставном ритмичко-мелодијском структуром, одговарају извођачким могућностима ученика школског узраста. Такве пјесме су, на примјер, крстоношке („Крстоноше крсти носи“), славске („Свети Спаси“), божићне („Ој, бадњаче, бадњаче“, „Божићна песма“) и друге. Приликом обраде ових пјесама, ученике треба упознати и са обичајима уз које се оне изводе.

Српску духовну музику ученици основне школе упознају и посредством нелитургијских (богомољачких) пјесама. Ове пјесме се везују за настанак и развој богомољачког покрета.[12] Оне имају разноврсну духовну тематику – говоре о Христовом рођењу и васкрсењу, о светитељима, анђелима, вјери и Цркви, а знатан број има духовно-родољубиви и национално-историјски карактер. Владика Николај је аутор великог броја текстова за које је написана одговарајућа музика. При обради ових пјесама ученике треба упознати са ликом и дјелом овог великог српског светитеља. Треба им објаснити да се у нелитургијским (богомољачким) пјесмама могу препознати напјеви црквеног српског појања (Молитва на Васкрс – мелодија према тропару Христос воскресе), руске мелодије (Маријо славна – карпаторуска мелодија), као и елементи српске народне музике (Песма светим мироносицама – прекомјерна секунда,

12 Овај покрет српских православних сељака, настао крајем XIX почетком XX вијека, имао је за циљ општенародни национални, црквени и морални препород. Назив је добио по изразито црквено-молитвеном начину живота и привржености хришћанској вјери његових следбеника. Да би покрет био сачуван у оквиру српске православне цркве, владика Николај Велимировић (1881–1956) је прихватио да, у духовном смислу, предводи овај покрет (Ашковић 2006).

завршетак на другом ступњу). Богомољачке и народне пјесме вјерници су у почетку пјевали на ванлитургијским окупљањима: приликом дјељења нафоре, на народним дружењима, црквеним и манастирским славама и у својим домовима приликом прослављања празника. Од прве половине XX вијека ове духовне пјесме се почињу пјевати на литургији, за вријеме причешћивања, умјесто типиком прописаних и утврђених причасних пјесама. Та пракса задржала се до данас у појединим црквама и манастирима. Ове пјесме су записивали или за хорско извођење обрађивали и српски композитори: Стеван Мокрањац, Коста Манојловић, Јосиф Маринковић и други.[13]

Ученици треба да упознају и духовне пјесме новијег датума. То су пјесме које су настале на текстове српских духовника и пјесника, а музику су написали аутори популарне музике (Леонтина Вукомановић: „Ускршње јутро", Милан Ђурђевић: „Анђели певају" и други). Упоредо са упознавањем пјесама духовне тематике ученици треба да слушају и пјевају и једноставније црквене богослужбене напјеве (одговарања на јектенија, Оче наш, Буди имја господње, Божићни, Ускршњи и Светосавски тропар и друго), у корелацији са наставом вјеронауке. Приликом обраде ових напјева потребно је прочитати текст на српском језику како би ученици могли разумјети текст који је дат на црквенословенском језику. Свакако, треба бирати једноставније и краће верзије ових црквених напјева, какав је на примјер Ускршњи тропар (краћи напјев) који је записао Ненад Барачки (Барачки 2000: 198). Прави смисао и љепоту духовне музике ученици ипак најбоље могу доживјети одласком у цркву, што се такође може реализовати у корелацији са наставом вјеронауке.

Уз упознавање српске духовне музике ученици треба да стекну и основна теоријска сазнања о литургијији и њеном значају, опелу, химни, ирмосу, кондаку, тропару, као и о појединим музичким појмовима (неумска нотација, респонзоријално пјевање, исон). Ученици треба да упознају најзначајнија дјела српских композитора који су стварали на основама српске духовне музике, почевши од средњег вијека до данас. Обраду духовних музичких садржаја треба ускладити са прослављањем највећих православних, односно српских вјерских празника (Божић, Ускрс, Врбице, Свети Сава, Видовдан), јер празнична атмосфера додатно појачава емотивни доживљај и жељу за пјевањем и слушањем композиција духовне тематике. Пјесме духовне тематике, подразумјева се, доприносе развијању музичких способности (гласа, слуха,

13 У Мокрањчевим записима налазе се три пјесме духовног садржаја: „Слава Богу на висини, О, кто, кто и Ускликнимо с љубављу Светитељу Сави". Све три су објављене у осмој књизи његових сабраних дјела (Мокрањац 1998). Коста Манојловић је за мјешовити хор обрадио три духовне пјесме. Пјесме „Хвалите господа" и „О, да дивне вести" налазе се у Манојловићевом рукопису (Стефановић 1990). Пјесму *На Св. Николу*, са идентичном мелодијом и текстом, осим Косте Манојловића за мешовити хор је обрадио и Јосиф Маринковић, и обје су објављене у књизи Божидара Лукића *Паритуре национално-патриотских и верских песама* (Лукић 1928).

осјећаја за ритам, музичке меморије). Овим садржајима се успјешно могу остварити и други образовни задаци везани за музичко описмењавање. Поједине духовне пјесме су погодне за доживљавање дужих нотних трајања, короне, споријег темпа или тише динамике. Коришћење пјесама духовног садржаја, осим у редовној настави, треба практиковати и у ваннаставним активностима, приликом припремања програма за обиљежавање појединих духовних и свјетовних празника у школи.

Композиције духовне тематике су значајан наставни садржај, јер се њиховим коришћењем доприноси упознавању српске православне музичке традиције, што представља мали, али значајан корак на дугом путу духовног узрастања ученика. Учитељи и наставници могу самостално да изврше избор одговарајућих музичких садржаја духовне тематике. Међутим, у пракси је евидентан недостатак музичко-педагошке литературе са овом тематиком. За упознавање ученика са српском духовном музиком од посебног је значаја Збирка духовних композиција домаћих аутора за дечије и омладинске хорове (Ивановић 2003). Она садржи духовне композиције савремених српских композитора Слободана Атанацковића, Светислава Божића, Рајка Максимовића и Радета Радивојевића. Посебну вриједност ове збирке представљају пет духовних композиција за двогласни и трогласни дјечји хор, које је компоновао Светислав Божић. Збирка Духовне композиције за рад са хоровима основношколског типа, ауторке Десанке Тракиловић (Тракиловић 2002) такође садржи велики број духовних композиција. У овој збирци, композиције су разврстане у неколико цјелина: једногласне пјесме, двогласне и трогласне композиције. „Литургија светог Јована Златоустог" Стевана Ст. Мокрањца за трогласни дјечји и женски хор, чини посебну цјелину. Методичка упутства која је Десанка Тракиловић написала на основу дугогодишњег личног искуства доприносе још већој вриједности ове збирке. Збирка Српске духовне пјесме (Сарајлић 2013) садржи 37 духовних (богомољачких) пјесама, записаних на Косову и Метохији. Пјесме су разврстане према тематици: пјесме о Божићу, Васкрсу, светим Божијим угодницима, дјеци, цркви, вјери, љубави и анђелима, и одговарају музичким способностима и могућностима ученика основношколског узраста.

ЗАКЉУЧАК

У раду је разматрана српска духовна музика са аспекта основно-школске наставе музичке културе. Ради бољег и свеобухватнијег упознавања српске духовне музике у настави, сагледан је њен историјски развој. Развој духовне музике на Балкану, уопште, пратимо од времена грчких просветитеља Ћирила и Методија и њихових ученика, који су заслужни за превођење најважнијих богослужбених књига са грчког на старословенски језик. Међу њима

је и Осмогласник, као и друге књиге са византијским црквеним напјевима, на којима је засновано српско црквено појање. Истакнут је значај црквене музике која је била један од битнијих чинилаца формирања српског идентитета у средњовјековној српској држави, као и његовог очувања за вријеме владавине Турака на овим просторима. Указано је на важну улогу фрушкогорских манастира који су, поред Београда и Сремских Карловаца, били важни центри у којима се током XVIII вијека његовало и развијало српско црквено појање. У другој половини XVIII вијека ту је почело да се развија новије црквено појање, названо карловачко или српско народно црквено појање, које је готово један цијели вијек преношено усменим путем. Корнелије Станковић је средином XIX вијека у Сремским Карловцима започео рад на биљежењу српског народног црквеног појања савременим нотним писмом. У раду је истакнут значај и вриједност Станковићевих и Мокрањчевих записа српског црквеног појања. Развој српске духовне музике пратимо и кроз дјела српских композитора који су стварали у периоду између два свјетска рата. Послије Другог свјетског рата православна духовна музика била је запостављена у јавном и културном животу, као и у школству. Ипак, поједини композитори двадесетог вијека, попут Љубице Марић, Душана Радића, Војина Комадине, Рајка Максимовића, Светислава Божића и других, стварају инспирисани духовном музиком, чиме је одржан континуитет њеног развоја. Интересовање за овај музички жанр појачано је током осамдесетих и деведесетих година двадесетог вијека, у процесу буђења националне свијести и оживљавања религиозности српског народа.

У раду је дат осврт на заступљеност духовне музике у наставним плановима и програмима у периоду од 1811. године до данас. Утврђено је да је црквено појање током цијелог XIX и у првим деценијама XX вијека било неизоставан дио наставних програма. Након Другог свјетског рата оно је, из идеолошких разлога, потпуно изостављено из основношколских програма, што је водило удаљавању од вјерских и српских националних вриједности. Од деведесетих година двадесетог вијека, српска духовна музика је поново уврштена у наставне програме, али недовољно. Имајући у виду важну улогу и значај српске духовне музике у васпитању ученика, сматрамо да је потребно кориговати недостатке у актуелним наставним програмима и допунити их композицијама духовне тематике.

Васпитни значај коришћења духовних пјесама у настави музике препознат је већ од настанка првих српских школа и самих почетака развоја музичке педагогије. Чињеница да се црквено појање у првим српским школама изучавало као засебна наставна дисциплина говори о већ тада развијеној свијести о црквеној музици као важном чиниоцу моралног и националног васпитања ученика. Размотрена су мишљења учитеља, музичких педагога и вјероучитеља који су почетком прошлог вијека указивали на благотворни

утицај црквеног пјевања у развоју личности. Сагледани су ставови појединих савремених музичких педагога о значају коришћења православне духовне музике у савременим условима. Музички педагози су сагласни да слушање српске духовне музике и извођење духовних пјесама доприноси развоју религиозних осјећања као и других позитивних црта личности: благости, саосјећајности, милосрђа, доброчинства, несебичности и тако даље. Упознавање и извођење српских духовних пјесама у основношколској настави музичке културе у корелацији са наставом вјеронауке и другим наставним предметима, доприноси развијању осјећања вјерског и српског националног идентитета. Због изузетно великог васпитног смисла и значаја српске духовне музике, у раду су размотрене дидактичко-методичке основе обраде музичких садржаја духовне тематике. Истакнуто је да упознавање ученика са српском духовном музиком у настави треба започети пјевањем народних пјесама духовне тематике. Постепено и у континуитету, ученике треба упознавати и са нелитургијским (богомољачким) пјесмама, као и са духовним пјесмама новијег датума. Такође, ученици треба да се упознају и са једноставнијим богослужбеним напјевима, као и са умјетничким дјелима домаћих композитора заснованим на српској црквеној музици. У раду је наведена литература која пружа богат избор музичких садржаја духовне тематике погодних за упознавање, доживљавање и разумјевање српске духовне музике.

ЛИТЕРАТУРА

Ашковић 2006: Драган Ашковић. „Богомољачке песме и њихов однос према народној и црквеној традицији". *Владо Милошевић, етномузиколог, композитор, музички педагог – Традиција као инспирација*. Зборник радова. Ур. Соња Маринковић и Санда Додик. Бања Лука: Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци; Академија наука и умјетности Републике Српске; Музиколошко друштво Републике Српске, 17–31.

Барачки 2000: Ненад Барачки. *Нотни зборник црквеног појања по карловачком напеву*. Приред. Даница Петровић. Крагујевац: Каленић.

Bingulac 1988: Petar Bingulac. *Napisi o muzici*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.

Васиљевић 2000: Зорислава Васиљевић. *Рат за српску музичку писменост*. Београд: Просвета.

Велимировић 2000: Милош Велимировић. „Духовна музика на Балкану". *Нови звук*, бр. 16, 7–17.

Đaković 2000: Bogdan Đaković. „Odnos bogoslužbene i koncertne prakse u srpskoj duhovnoj horskoj muzici u periodu između dva svetska rata". *Novi Zvuk – internacionalni časopis za muziku*. Beograd: Muzički Internacionalni Centar, 65–78.

Ђаковић 2015: Богдан Ђаковић. „Традиционална православна црквена уметност и проблем српске црквене хорске музике међуратног периода". *Владо Милошевић, етномузиколог, композитор, музички педагог – Традиција као инспирација*. Тематски зборник. Ур. Соња Маринковић и Санда Додик. Бања Лука: Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци; Академија наука и умјетности Републике Српске; Музиколошко друштво Републике Српске, 228–236.

Ђорђевић 1950: Живојин Ђорђевић. *Школе и просвета у Србији 1700–1850*. Београд: Знање, Предузеће за уџбенике Народне Републике Србије.

Ђунковић 1971: Срећко Ђунковић. *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј у Београду.

Ђурић Клајн 1971: Стана Ђурић Клајн. *Историјски развој музичке културе у Србији*. Београд: Pro musica.

Ивановић 2003: Мирјана Ивановић. *Збирка духовних композиција домаћих аутора за дечије и омладинске хорове*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Илић 1988: Војислав Илић. Српски Осмогласник. Београд: Pro musica.

Илић 1994: Војислав Илић. „Предговор (о Литургији)". *Сабрана дела Стевана Стојановића Мокрањца (Духовна музика I, Литургија)*. Београд: Завод за издавање уџбеника.

Исић 2005: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918 – 1941*, књига 1. Београд: Институт за новију историју Србије.

Јеротић 1994: Владета Јеротић. „Црквена музика и религијска осећања". *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, бр. 15. Ур. Божидар Ковачек. Нови Сад: Матица српска, одељење за сценске уметности и музику, 17–22.

Кубурић–Зуковић 2010: Зорица Кубурић Слађана Зуковић. *Верска настава у школи*. Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије; Савез педагошких друштава Војводине.

Личинић 1899: Стева Личинић. „О неговању црквеног појања у народној школи". *Нови васпитач*, свеска девета. Орган за педагошку књижевност, 272–277.

Лукић 1928: Божидар Лукић. *Партитуре национално-патриотских и верских песама*. Београд: Војногеографски институт Министарства војске и морнарице.

Мандић 2012: Биљана Мандић. „Благодатно-васпитни утицај црквеног појања на цјелокупну човјекову личност". *Зборник радова са VI међународног научног скупа Језик музике/Музика и религија*, књ. 3. Ур. Валерија Каначки и Сања Пајић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 235–239.

Мандић 2017: Биљана Мандић. „Заступљеност православне духовне музике у наставним садржајима предмета Музичка култура". *Зборник радова са XI међународног научног скупа*, књига III. Ур. Биљана Мандић и Јелена Атанасијевић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 93–99.

Марковић 2006: Марина Марковић. *Песме Србљака у једногласним записима српских мелографа*. Београд: ИПИ Сигнатуре.

Марковић 2014: Марина Марковић. „Српско народно црквено појање: Један прилог истраживању проблематике кројања на примеру Србљака". *Владо Милошевић, етномузикологу, композитор, музички педагог – Традиција као инспирација*. Тематски зборник. Ур. Соња Маринковић, Санда Додик и Ана Петров. Бања Лука: Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци; Академија наука и умјетности Републике Српске; Музиколошко друштво Републике Српске, 470–480.

Milojković Đurić 1962: Jelena Milojković Đurić. „Neka mišljenja o poreklu narodnog crkvenog pojanja". *Zvuk*, бр. 53, 286–296.

Мокрањац 1998: Стеван Ст. Мокрањац. *Духовна музика, 5: Празнично појање, Сабрана дела Ст. Ст. Мокрањца*, књ. 8б. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Књажевац: Нота.

Наставни план и програм 1884: Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Србији. Просветни гласник. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Наставни план и програм 1899: Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Србији. Просветни гласник. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 618–619.

Наставни план и програм 1904: Наставни план и програм. *Просвета*, Орган пријатеља српске народне просвете. Крагујевац: Просвета.

Наставни план и програм 1926: Наставни план и програм за 1, 2, 3. и 4. разред основних школа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Архив Југославије, Фонд бр. 66, Фасцикла бр. 495.

Наставни план и програм 1991: Наставни план и програм основног образовања и васпитања. *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 2, Београд.

Наставни план и програм 1995: Наставни план и програм основног образовања и васпитања. *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 5, Београд.

Pavlović 2013: Biljana Pavlović. „Vaspitne vrednosti tradicionalnih narodnih pesama i igara u nastavi muzičke kulture". *Nastava i vaspitanje*, br. 4. Beograd: Pedagoško društvo Srbije, 668–681.

Павловић – Цицовић Сарајлић 2017: Биљана Павловић – Драгана Цицовић Сарајлић. „Национално васпитање на основама српске уметничке музике у основној школи". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, бр. XLVII (4). Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 143–160.

Пејовић 1998: Роксанда Пејовић и сар. *Српска музика од насељавања словенских племена на Балканско полуострво до краја XVIII века*. Београд: Универзитет уметности у Београду.

Пејовић 2001: Роксанда Пејовић. „Тежње за музичким образовањем". *Зборник радова Трећег педагошког форума*. Ур. Вера Миланковић. Београд: Факултет музичке уметности у Београду, 5–55.

Пено 2003: Весна Пено. *Из хиландарске појачке ризнице – Викентије Хиландарац*. Нови Сад: Артпринт.

Пено 2008: Весна Пено. „Теоријско промишљање лествичних основа новијег српског и грчког црквеног појања". *Музикологија*, бр. 8. Београд: Музиколошки институт САНУ, 101–125.

Перковић 2004: Ивана Перковић. „Музика Византије". *Музика минулог доба, од почетка музике до барока*. Ур. Олга Красић Марјановић, Ивана Перковић и Војин Ерцег. Београд: Портал, 62–79.

Перковић Радак 2004а: Ивана Перковић Радак. *Музика српског осмогласника између 1850. и 1914. године*. Београд: Факултет музичке уметности у Београду.

Перковић Радак 2007: Ивана Перковић Радак. „Црквена музика. Историјски преглед". *Историја српске музике*. Ур. Ленка Кнежевић Жуборски и Тамара Поповић Новаковић. Београд: Завод за уџбенике, 41–54.

Перковић Радак 2008: Ивана Перковић Радак. *Од анђеоског појања до хорске уметности*. Београд: Факултет музичке уметности у Београду.

Петровић 1994: Даница Петровић. „Српско црквено појање као предмет музиколошких истраживања". *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, бр. 15. Ур. Божидар Ковачек. Нови Сад: Матица српска, 31–46.

Петровић 1999: Даница Петровић. „Традиционално српско народно црквено појање у XX веку. Пут неговања, замирања, страдања и обнављања". *Црква 2000. Календар Српске православне патријаршије*. Београд, 104–111.

Петровић 2000: Даница Петровић. „Предговор". *Ноти зборник црквеног појања по карловачком напеву*. Приред. Даница Петровић. Крагујевац: Каленић, 5–9.

Петровић 2002: Даница Петровић. „Црквено појање". *Енциклопедија православља*, 3. том. Београд: Савремена администрација.

Сарајлић 2011: Драгана Сарајлић. „Духовна музика као битан ресурс оснаживања религиозних доживљаја". *Зборник Учитељског факултета у Лепосавићу*, бр. 5. Ур. Јован Базић. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену–Лепосавић, 243–252.

Стефановић 1973: Димитрије Стефановић. „Извори за проучавање старе српске црквене музике". *Српска музика кроз векове*. Ур. Стана Ђурић Клајн. Београд: Српска академија наука и уметности, 113–141.

Стефановић 1989: Димитрије Стефановић. „'Музика духовна' Петра Коњовића". *Живот и дело Петра Коњовића*, Научни скупови, одељење за ликовне и музике уметности, књ. 2. Београд: Српска академија наука и уметности – Музиколошки институт САНУ, 81–89.

Стефановић 1990: Ана Стефановић. „Духовна музика Косте Манојловића". *Зборник радова у спомен Косте П. Манојловића – композитора и етномузиколога*. Ур. Властимир Перичић. Београд: Факултет музичке уметности у Београду, 225–281.

Тешић 1992: Владета М. Тешић. *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Тракиловић 2002: Десанка Тракиловић. *Духовне композиције за рад са хоровима основношколског типа*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Цицовић Сарајлић 2013: Драгана Цицовић Сарајлић. *Српске духовне пјесме. Збирка нотних записа за учитеље, наставнике и професоре музике*. Косовска Митровица: Факултет уметности у Приштини –Звечану.

Цицовић Сарајлић – Павловић 2017: Драгана Цицовић Сарајлић – Биљана М. Павловић. „Садржаји патриотског васпитања у основношколској настави музичке културе: значај и заступљеност". *Теме*, часопис за друштвене науке, бр. 3. Ниш: Универзитет у Нишу, 539–556.

Цицовић Сарајлић 2017: Драгана Цицовић Сарајлић. „Српска духовна музика у наставним програмима за музичку културу у основној школи (у периоду од завршетка другог свјетског рата до данас)". *Владо С. Милошевић: етномузиколог, композитор и педагог – Традиција као инспирација*. Тематски зборник. Ур. Соња Маринковић, Санда Додик и Драгица Панић Кашански. Бања Лука: Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци; Академија наука и умјетности Републике Српске; Музиколошко друштво Републике Српске, 490–500.

Dragana J. CICOVIĆ SARAJLIĆ
Biljana M. PAVLOVIĆ

HISTORICAL DEVELOPMENT OF SERBIAN SPIRITUAL MUSIC AND ITS EDUCATIONAL IMPORTANCE IN MUSIC CULTURE

Summary

This paper discusses the historical development of Serbian spiritual music and its educational importance in elementary school teaching of music culture. The aim was to determine the role of Serbian spiritual music in the formation and development of the Serbian national identity, as well as its pedagogical and didactic-methodical value in teaching. Regarding this matter, the paper perceives the development of Serbian spiritual music in the context of wider social and historical events in this region. It emphasized its undoubted importance in the formation of the Serbian national identity within the medieval Serbian state, as well as in the preservation of the Serbian culture during the rule of the Turks in these regions. Curricula and programs were analysed to determine the presence of Serbian spiritual music in them. It was pointed out the great educational and national significance and importance of Serbian spiritual music in teaching, and the need for more adequate didactic-methodical interpretation of these contents in the teaching process. Getting to know Serbian spiritual music will contribute to the moral development of students, their religious and national education. For this reason, the paper pointed out the need for greater representation of the content of spiritual topics in current programs and music culture textbooks. Method of analysis and synthesis and content analysis were used in this paper.

Key words: Education, Serbian spiritual music, teaching, elementary school.

Рад је предат 27. септембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 781.7(497.115)
001.32:78(497.11)

Оригинални научни рад

*Данка Р. ЛАЈИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Музиколошки институт САНУ

*Јелена Љ. ЈОВАНОВИЋ***
Музиколошки институт САНУ

СНИМЦИ ТРАДИЦИОНАЛНЕ МУЗИКЕ ИЗ АРХИВА МУЗИКОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САНУ КАО ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈАТ ФОЛКЛОРНЕ КУЛТУРЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

Апстракт: Снимци традиционалне музике начињени 1950-их и 1960-их година на подручју Косова и Метохије (КиМ), као резултат теренских истраживања сарадника Музиколошког института САНУ Милице Илијин и Радмиле Петровић, до сада су били познати стручној јавности само сасвим малим делом. Реч је о обимној колекцији која сведочи о приватној и јавној музичкој пракси Срба, Албанаца/Шиптара и Турака (у далеко мањој мери других етничких група) у географски и социо-културно различитим срединама КиМ. Бројни жанрови сведоче о спектру функција које је музика имала за локално становништво, док стилске одлике музичких израза указују на изолованост заједница, односно на културна прожимања. Као траг изузетно важног периода у процесу мењања културног пејзажа КиМ, колекција је овом приликом разматрана пре свега као грађа за фундаментална проучавања традиционалне музике КиМ, за ареалне студије музике и културну историју овог подручја.

Кључне речи: Косово и Метохија (КиМ), традиционална музика Срба / Албанаца / Турака, аудио снимци, теренска истраживања, архив Музиколошког института САНУ, Милица Илијин, др Радмила Петровић.

Снимци народне музике који су настали на подручју Косова и Метохије (КиМ) чине изузетно важан део фоноархива Музиколошког института САНУ на основу неколико одлика ове регионалне колекције. Пре свега, реч је

* виши научни сарадник; danka.lajic.mihajlovic@gmail.com
** виши научни сарадник; jelenaj333@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Идентитети српске музике од локалних до глобалних оквира: традиције, промене, изазови* (ев. број 177004), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

о веома великом фонду звучних примера традиционалне музике из одређене геокултурне области – колекцији коју чини неколико збирки. Осим тога, специфичну важност колекција има на основу тога што укључује и прву документаристичку, истраживачку збирку теренских снимака и прву обимнију збирку ове врсте начињену после Другог светског рата на подручју Србије, па представља драгоцено сведочанство националне културне историје 20. века.[1] Као резултат ангажовања различитих истраживача колекција је, такође, одраз развоја проучавања народне музике, посебно раних етапа историјата етномузикологије и етнокореологије у Србији. Коначно, међу квалитетима ове колекције треба поменути још и то да, као историјски извор нарочите, аудитивне природе, осим примарног сведочења о музичкој традицији и култури, она има потенцијал и за дијахронијски и дијалекатски оријентисана лингвистичка истраживања.

Снимања традиционалне музике за потребе истраживања су у Србији започета сразмерно касно, не само у односу на тиме обележене почетке етномузикологије у свету, већ и у односу на земље у окружењу, укључујући и снимања српске музике на тим просторима.[2] Прва збирка теренских снимака настала у Србији,[3] начињена је у периоду 1930–32. година на воштаним плочама које се данас чувају у Музиколошком институту САНУ. Будући да је ова збирка већ била предмет научне пажње (Лајић Михајловић 2017), овом приликом ће бити изузета из разматрања, а у фокусу ће се наћи снимци начињени педесетих и шездесетих година 20. века од стране сталних сарадница Института, етнокореолога Милице Илијин и етномузиколога др Радмиле Петровић. Комплексност збирки које су оне начиниле разлог је одлуке да се резултати анализа садржаја снимака и, с друге стране, проучавања метода рада и истраживачких политика које стоје иза њих, презентују у засебним студијама. Тако ће у овом тексту пажња бити усмерена на снимке из поменутих збирки као историјска сведочанства

1 У време истраживања о којима је реч, етноним Шиптари, алб. Shqiptárí, био је присутан и у народном говору – као облик идентификовања и самоидентификовања (присутан од раног 18. века, в. Matzinger 2013) и у званичном административно-политичком, па и у научном дискурсу, дакле, као емски и етски термин. Данас његова употреба често има пејоративну конотацију, због чега се сматра политички некоректним (више у: Mandić i Sivački 2015: 276; Златановић 2018). У односу на то наглашавамо да се у овом раду термин «Шиптари» користи искључиво као непосредна веза са разматраном грађом и документацијом истраживања, без (негативних) вредносних примеса.

2 Прве теренске снимке српске музике за документарно-научне потребе начинио је Бела Барток (Béla Bartók) у Банату 1912. године (уп. Јовановић, Томашевић и Ластић 2016).

3 Реч је о подручју тадашње Јужне Србије, административно – Вардарске бановине Краљевине Југославије. Данас ови простори припадају Аутономној покрајини Косово и Метохија Републике Србије и Републици Северној Македонији.

фолклорне културе Косова и Метохије, чиме се на специфичан начин потврђују и допуњују досадашњи увиди из етномузиколошке и књижевно-историјске перспективе. Како је реч о највећим делом необјављеној и научно необрађеној грађи – у публикованим радовима М. Илијин и Р. Петровић анализиран је и у форми транскрипција презентован само мали део (детаљније у даљем току студије) – циљ ауторки је да кроз његову жанровску и стилистичку анализу допринесу реконструисању слике о народној музици Косова и Метохије с почетка друге половине 20. века, постављајући их као индикаторе функција музике у народном животу.[4] Примери традиционалне музике различитих етничких група биће осветљени као потенцијал за проучавање релација музике и идентитета, па и за компаративне студије музике. Сразмерно велики корпус снимака певања Срба из сеоских средина види се као прилика за реконструисање српске музичко-фолклорне културе Косова и Метохије, а отвара се и могућност за компарације геокултурних зона овог подручја. Посебна пажња биће поклоњена примерима снимљеним у градовима са циљем да се осветле утицаји оваквих социоекономских средина на традиционалну музику, од чешће помињаног нивоа продукције специфичне, „урбане експресивности", до недовољно осветљеног утицаја града као места „новог живота", репрезентативног третирања сеоског музицирања – на сцени, за сразмерно бројну и хетерогену публику, али и преобликовања наслеђа институционализованог кроз школске програме.

ЗБИРКЕ ТЕРЕНСКИХ СНИМАКА ТРАДИЦИОНАЛНЕ МУЗИКЕ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КАО РЕЗУЛТАТ ПРИЛИКА ЗА ДОКУМЕНТОВАЊЕ МУЗИЧКИХ ПРАКСИ

Међуратна истраживања народне музике Косова и Метохије, која су само делимично осветлила палету израза и њихових естетских квалитета (више у Думнић 2013), уз увек велику политичку деликатност и културно-историјску важност овог подручја, практично су подстакла активности после Другог светског рата. Међу првима се на то подручје упутио Миодраг Васиљевић. Након објављивања збирке мелодија са КиМ забележених „по слуху" (1950/2003), он се поново упутио на овај терен са циљем да сними неке од „својих" певача (према: Васиљевић З. 1974: 105). Иако је у то време Васиљевић био активан сарадник и кључна фигура Одсека за фолклор

4 Студија је, практично, комплементарна са подухватом публиковања избора из ове грађе, звучним издањем „Музичке традиције Косова и Метохије: звучна слика мултикултуралности 1950-их и 1960-их година" из едиције Звучна ризница Музиколошког института САНУ (Београд 2018).

Музиколошког института, магнетофонске траке са снимцима из те прилике, стицајем околности, не налазе се у архиву ове институције.[5]

Већ 1954. на КиМ се упутио здружени тим сарадника Етнографског института (ЕИ) и Музиколошког института САНУ, у циљу обезбеђивања грађе за монографију Призрена и околине, у којој би посебан акценат био на односима култура етничких група које живе на том простору. Према доступним подацима, истраживачи различитих профила су на терен одлазили у више наврата до 1957. године. За проучавање народне музике и игре задужени су Милица Илијин, дипломирани филолог, запослена у Музиколошком институту, тада као асистент на истраживањима народних игара, и Драгослав Девић, тада професор у Музичкој школи „Станковић" и почетник на пољу истраживања традиционалне народне музике (уп. МИ САНУ А МИ_гр_1019), које ће својим потоњим радом обележити и далекосежно унапредити. Снимци које је у тој прилици начинио Д. Девић део су архивског фонда Етнографског института САНУ,[6] те ће она бити представљена у засебном раду. Овога пута из призренског материјала у разматрање је узета само збирка снимака Милице Илијин као део архива Музиколошког института САНУ. Драгоцену допуну звучним сведочанствима чине теренске белешке: описи игара којима се делимично надокнађује недостатак визуелне компоненте документовања игара као синкретичних израза, али и бројне напомене саговорника на терену и запажања самих истраживача.[7]

---

5 Уз сагласност др Зорицаве Васиљевић, ћерке М. Васиљевића, захваљујући др Милошу Николићу, професору кавала, копије преснимака дела приватног фонда магнетофонских трака са снимцима традиционалне музике које је Васиљевић начинио у различитим крајевима Србије, укључујући и одређене снимке са КиМ, достављене су Музиколошком институту САНУ 2009. Међутим, због за сада неутврђених права власништва над њима као интелектуалном својином, ову збирку не можемо да третирамо као део колекције Института.

6 Трагање за подацима који би допринели контекстуализовању пројекта истраживања Призрена довело је и до сазнања да се снимци које је начинио Д. Девић не налазе у архиву Факултета музичке уметности у Београду (како је сугерисано у Петровић 1988: 158), већ у Етнографском институту САНУ. Наиме, међу материјалима прикупљеним у оквиру поменутог пројекта похрањеним у ЕИ је и збирка магнетофонских трака која још није аналитички обрађена, а у каталогу колекције је истраживач који их је начинио остао неидентификован (уп. Рогановић 2017). Упознајући се са снимљеним садржајем, Д. Лајић Михајловић је утврдила да се ради о гласу Д. Девића, чему иду у прилог и његов рукопис и иницијали на писаним материјалима из те колекције. Колегама из Етнографског института САНУ, посебно др Драгани Радојичић и Милошу Рашићу, МА, изражавамо велику захвалност за помоћ око увида у садржај ове збирке.

7 Систематичан увид у сакупљене звучне и писане материјале са КиМ омогућен је захваљујући пројектима дигитализације архивске грађе, које су реализовали сарадници Института уз подршку Министарства културе и информисања РС и Секретаријата за културу Града Београда, у периоду од 2005–2012 (руководиоци пројеката: др Д. Петровић, др Р. Јаковљевић, др Ј. Јовановић, др Д. Лајић Михајловић).

Колекција снимака Милице Илијин начињена је у новембру 1954. и октобру 1955. године, када је боравила само у граду, у Призрену, као и у августу 1957, када су у оквиру истраживања региона Шар-планине обухваћена насеља Враниште и Драгаш у Призренској Гори и Штрпце у Сиринићкој жупи. Планирана монографија Призрена није објављена, а прикупљена грађа је коришћена за само неколико мањих радова саме М. Илијин и других истраживача (видети даље у раду).

Деценију касније, средином 1960-их, у више наврата је на КиМ одлазила Радмила Петровић, као (стални) сарадник Музиколошког института САНУ. Током првог боравка који је трајао недељу дана, 19–25. септембра 1963, истраживала је и снимала на северу Покрајине, у Комуни Лепосавић, у српским насељима (њихов редослед је овом приликом наведен по хронологији снимања): Доњи Крњин, Лешак, Доње Јариње, Базићи, Бело Брдо, Остраће, Гњеждане, Сочаница и Крушевље. Три године касније (30. новембра 1966) у Звечану је снимила Смотру изворних група, свирача и певача из различитих крајева КиМ. Наредне, 1967. године, редовно годишње окупљање чланова Савеза удружења фолклориста Југославије уприличено је у Призрену, па је то био повод за још један одлазак Радмиле Петровић на КиМ. Локални организатори су се потрудили да учесницима Конгреса приуште концерте и студијске излете на којима им је представљен музички и играчки фолклор Покрајине, а ове прилике Р. Петровић је искористила да сними репрезентативни материјал из различитих крајева КиМ. Забележила је два концерта осмишљена као представљање сеоског фолклора (на Радничком универзитету у Призрену, 10. и 12. септембра 1967) и трећи, као слику градских обичаја, попут приказа „Призренска свадба" (Летња позорница у Призрену, 11. септембра 1967).[8] Долазак на КиМ поводом Конгреса Р. Петровић је искористила и за индивидуални истраживачки боравак у Средачкој жупи под Шаром. Према подацима из студије „Народна музика Средске", која се у рукопису чува у архиву Музиколошког института САНУ (МИСАНУ А РП_1), истраживана је народна музика у Средској и њеним засеоцима (*ма`алама*), а „прикупљени су и подаци о народном певању из Горњег Села, Локвице, Драјчића и Мушникова".[9]

8 Као учесник Конгреса, Зорислава Васиљевић је након првог од ових концерата дошла на идеју да ове прилике искористи и са екипом ТВ Београд, која је извештавала о раду Конгресу, сними материјал за телевизијску емисију. Комбинацијом овог документарног материјала и накнадно снимљеног у албанском селу Жур код Призрена, настао је филм Планински гласови Метохије (Ристић 1968). Слично, приказ призренске свадбе је у основи филма Облак се вије, јунак се жени (Узелац 1973). Назив «Призренска свадба» је, такође, носила важна културна и туристичка манифестација у овом граду (уп. Gaši 1974: 134).

9 У недостатку теренских бележака, није сасвим јасно да ли је Р. Петровић у осталим поменутим насељима и боравила или посредно бележила информације о тамошњој музици.

Као и у случају снимака које је на КиМ начинила М. Илијин, мали број снимака Р. Петровић је искоришћен као грађа за научне радове (као целина, само збирка из Комуне Лепосавић, уп. Petrović 1964), а тек понеки од њих објављен је у форми нотних записа. Тако се за колекцију снимака са КиМ из архива Музиколошког института САНУ може рећи да није позната ни научним круговима, а посебно не широј јавности. Њено представљање у овој студији је, у складу са тим, не само део одговорног односа према културном и научном наслеђу, већ и израз поштовања према колегиницама које су заслужне за настанак ових снимака и њиховим сарадницима на терену.

СНИМЦИ ТРАДИЦИОНАЛНЕ МУЗИКЕ ИЗ ЕТНИЧКИ РАЗЛИЧИТИХ СЕОСКИХ СРЕДИНА

Српска музичка грађа из сеоских средина чини највећи део ове колекције, што је несумњиво последица утицаја усмерености конкретних истраживача на основу (не)познавања језика и сразмерно кратких боравака на терену (више у Лајић Михајловић и Јовановић, у штампи). Апсолутно доминира вокална музика, док се инструменти појављују спорадично, као пратња гласу у традиционалним вокално-инструменталним жанровима, попут певања уз гусле, и као средства за извођење музике за игру. Снимљени су примери већине жанрова песама из животног циклуса и многих из годишњег циклуса, у односу на познате жанрове у српском фолклору. С обзиром на то да су снимци, као што је указано, продукти „истраживачких ситуација" – певања и свирања за потребе снимања, не могу се са сигурношћу третирати као потврде присуства свих илустрованих жанрова у културној пракси појединаца и заједница тога времена. Ипак, јасна сећања на њих и убедљива извођења сугеришу да се ради о „живом наслеђу", да су их многи од извођача од којих су снимљене лично изводили и у основној, традиционалној функцији, у време ових истраживања или макар не много пре њих. Нажалост, у пратећим подацима о извођачима често изостају њихова годишта,[10] па се не може поуздано говорити колико су били стари они који су те традиционалне, посебно архаичне форме познавали. На основу доступних биографских података и звучних утисака о старости певача формира се представа да су то били средовечни људи, зрели, али не сасвим стари. Надаље се намеће закључак да је начин живота који је укључивао све

10 Најаве на снимцима садрже махом само локацију и датум снимања, име(на) певача или свирача, назив нумере (према почетном стиху) и, евентуално, напомену о традиционалној функцији песме, форми и/или начину извођења. Нажалост, писани пропратни подаци нису на располагању. Наиме, Радмила Петровић, која је начинила највећи део фонда снимака са српском сеоском музиком, педантно је водила теренске свеске, али се оне не налазе у њеној заоставштини у МИ САНУ.

констатоване обреде и обичаје био актуелан у младости снимљених певача, приближно до Другог светског рата. Генерацијски континуитет и виталност принципа директног преношења јасно је потврђен снимцима певања жена које су у блиском сродству (што се може закључити према њиховим презименима, као у Доњем Јарињу код Лешка) или фамилијарном односу (на пример, свекрве и снахе, што је експлицитно напоменуто уз један од снимака из Средске).[11]

Жанровска анализа показује да су у оквиру фолклора за децу успаванке регистроване, али само на нивоу илустративног узорка („Лула, лула, моје лудо дете", Средска), док су, на пример, дечје разбрајалице снимљене у нешто већем броју, у извођењима саме деце, али и одраслих (попут „Чет'ри гусле на воду", „Иде пута расипута", „Екете, бекете, банда свира" и сличне, Средска). У оквиру снимања у селима, форме тужења за покојником нису снимљене, али снимак изузетно упечатљивог извођења на сцени, као дела репрезентативног корпуса музичког фолклора Ибарског Колашина (групе из Зубиног Потока), сугерише могућност да је на терену испоштован неформални табу извођења тужбалица ван контекста (или, у крајњој линији, да овај жанр није био део интересовања истраживача). Из оквира животног циклуса очекивано најбројније су свадбене песме. Снимљени примери не само да текстовима детаљно одсликавају ток обредног дела свадбе у одређеним крајевима (у околини Лешка: „Барјактаре, приподигни барјак"; „Идете ли, летите ли, муштулугџије"; „Приступај, снале, у дворе"; у Средској: „Подизај се, куме и старојко"; „Добро дошли, кићени сватови"), већ убедљиво реконструишу мање уочљив, али у матичној друштвеној заједници функционалан, музички симболички систем – комуницирање музичким формама, мелодијским моделима, тонским бојама, орнаментиком и сл.

Документовани систем музичкофолклорних жанрова везаних за обичаје из годишњег – календарског циклуса је, упркос непотпуности, завидан. Поврх тога, сведочења казивача са терена указују да је музика имала још значајније присуство у овим обичајима него што то илуструју снимљене песме. Тако, на пример, нису забележени примери певања везаног за празновање Божића, иако су вербално потврђени, али су зато (претежно на терену Средске) снимљени изузетни примери песама које су се изводиле у склопу пролећних обичаја (уп. Петровић 1962). На првом месту треба поменути архаично, стилски изузетно упечатљиво певање везано за лазарички опход, снимљено у извођењу старијих жена, и силабичан напев у живљем темпу, којег су за снимање, поред старијих, извеле и (судећи по гласовима) девојке

11 Предвиђени обим овог рада, на жалост, не допушта навођење имена свих казивача и њихових биографских података. Они ће, међутим, наћи своје место у звучном издању које је у припреми, те ће такође бити свима доступни.

и девојчице. Такође, забележен је сразмерно значајан број песама уз обредно љуљање – *нишање* („Заниша се лако перо“ / „Чија мома на нишаљка“, Средска, „Шта се оно зелени“, Призрен), које је некада било породична, а потом шире друштвена пракса.[12] Основни циљ је обезбеђивање здравља и плодности у години која започиње, а у том ритуалном деловању важну улогу има и музика (више у Вукичевић-Закић 2006). Међу жанровима који припадају годишњем циклусу заступљене су и *јеремије* – песме које су се изводиле при опходима села на Јеремијин дан (1/14. мај), у циљу заштите заједнице од змија отровница („Јеремије уз поље“, Базиљи село, Лешак). Такође су снимљени и илустративни примери додолских песама („Додолица бога моли“, Средска), какве су некада изводиле девојчице при обиласку села током дугих сушних периода.

У колекцији се налазе и снимци специфичних песама које су пратиле сезонске послове, посебно жетву, као посао важан за обезбеђивање опстанка. Снимци и уз њих забележене напомене певача указују да су песме биле повезане са врстом посла (*за жетву, за косидбу, за копање*), а постојала је и нарочита веза са конкретнијим временом извођења при летњим пословима: *за ручне* (за подне), *за обед*, а крај радног дана обележавао се *вечерачким* песмама („Тодоре, невен Тодоре“, „Мало село рано вечерало“, „Огрејала јасна месечина“). Пажња коју је Радмила Петровић посвећивала емским аспектима доживљавања и разумевања музичке традиције на овим снимцима се експлицитно показује: драгоцена сведочења казивача су одговори на њена директно постављана питања.

Када се заврше пољски радови, у јесен и зиму, вечери су биле прилика за дружења – *ручеверинке*, на којима је извођен широк репертоар, укључујући и новије, варошке и градске песме, па и оне пореклом из других крајева (од „Ој, голубе, сив голубе“, до „Ленче попово, девојче мори“ и „Под оном гором зеленом“ и сл). Чини се да су овакве песме биле од секундарне важности за истраживаче (макар подсвесно), с обзиром на то да их је снимљено сразмерно мало у односу на обредни корпус и, с друге стране, на вероватно значајнију заступљеност у пракси.

Музика је била присутна, такође, при прослављању светаца заштитника породица и домова – обреду слава или свети. За ту прилику везано је обредно певање мушкараца са јасним утицајем црквеног појања, под називом господање (попут „Господи, помилуј нас“, снимљен у Доњем Јарињу, иначе карактеристично за област Лешка).

Посебне прилике у којима је музика била значајан део регулисаног понашања били су сабори, друштвена окупљања о црквеним празницима, па је

12 Према истраживањима 1950-их, обредно љуљање је ритуал присутан у прослављању Ђурђевдана код свих етничких група у Призрену (уп. Антонијевић 1974: 198). Један од примера песама уз љуљање који је снимила М. Илијин у Штрпцу под Шаром 1955. транскрибовала је Р. Петровић, а запис је објављен у Илијин 1963: 279.

снимљен значајан фонд *саборских* песама.[13] Оне су се наменски певале *сабор кад се скупља*, односно *сабор кад се бере* (млађе жене позивале су и благосиљале окупљање песмом, на пример „Бери се голем саборе", Средска). Следило је извођење игара са магијском конотацијом за плодност, а мушкарци су засебно разговарали или слушали гуслара. Међу снимљенима је и песма „Разбивај се, дивно коло", којом је назначавано да се жене повлаче, а наступају мушкарци да *праве град* – коло на колу (МИСАНУ А РП_1_Петровић 1986), са чијег врха један од учесника благосиља и *здрави* – наздравља, а народ се прикључује *аминовању*.

О (под)жанру певања уз игру, према снимцима из колекције, може се закључити да се уз игру певало групно и (приближно) унисоно, али се не могу извести закључци у правцу родних односа у игри и певању које је пратило у традиционалној култури. Наиме, велики број снимака песама које су изведене уз игру начињен је у школама, те се не разазнаје да ли су гласови родно хомогене или хетерогене групе, а песме за игру забележене од одраслих извођача снимане су ван контекста, махом од солиста или дуета, па нису релевантни за закључивање у том смислу. Поред солистичких, највећи број снимака је дуетски изведених песама (ок. Лешка; Средска), у којима однос гласова одговара дискретној или „случајној", „стихијној" хетерофонији, односно „квази унисону". Карактерише га спорадично разилажење гласова при специфичним гипким мелодијским кретањима у малом обиму, тако да се веома ситним трајањима постиже богата мелизматика. Поред тога, уочавају се локалне специфичности израза које се могу довести у везу са пореклом становништва, те отварају могућности за шира компаративна проучавања и у оквиру традиционалне музике једне (српске) етничке културе, као прилог геокултурним студијама музике. У односу на организацију музичког тока треба поменути да неколико примера групног извођења песама уз игру указује на постојање антифоног/антиподног односа играчко-певачких формација.

Из родне перспективе запажа се доминација жена међу извођачима песама снимљених у сеоским срединама, што треба повезати и са намером да се овековече извођења архаичних обредних музичких жанрова. Мушкарци су углавном изводили обредне славске и песме везане за славску/свечарску или свадбену гозбу („Алај ми је добра воља", Лешак; „Што је лепо под ноћ погледати", Призрен) и путничке („Тешко ми је, те запеват> нећу", ок. Лешка). Мушко певање је снимљено махом као солистичко, евентуално у дуетима. Специфичан акустички жанр „на размеђи" представља извођење епских песама уз гусле, који по традицији припада

13 Према казивачима Радмиле Петровић, сабори су организовани у сваком селу одређеног и посебног дана: у Средској – на Јовандан и на други дан Ускрса, а у Горњем Селу – на Ђурђевдан итд (МИСАНУ А РП_1_Петровић 1986).

мушком роду. У колекцији са подручја КиМ неколико је изузетно вредних снимака певања уз гусле. У смислу музичког обликовања од посебног значаја је снимак из Белог Брда (снимак Р. Петровић из 1964), којим се илуструје архаични однос поетске и музичке целине у коме конструктивне границе поетског и музичког тока наступају асинхроно (више у Лајић Михајловић 2014б). Осим тога, гуслари су наступали и у оквиру помињаних репрезентативних програма, па су тако документовани и различити стилови: певање кога обележава проток слогова приближно једнаких трајања (изохронија), као и певање према говорном ритму – у парландо систему, са више мелизматике, што су примери основних принципа певања уз гусле уопште (уп. Лајић Михајловић 2014а).

Осим гусала, које су потврђене као један од веома присутних инструмената у српској музичкој традицији КиМ, забележено је и такође широко распрострањено свирање на дугој свирали – *свирајки*. У питању је свирање чобанских мелодија импровизационог карактера и кола (*козарац, ђурђевка, ситница*), на старински начин, са грленим, „гутуралним" звуком. Насупрот, сразмерну раритетност представља снимак свирања на шупељки, конкретно инструментална верзија песме „Цвето, мори, Цвето", изведена на две шупељке и то направљене од алуминијумских цеви. У односу на инструментаријум Срба из других крајева, на КиМ је регистровано специфично присуство зурли (не у пару, већ само једног инструмента), у комбинацији са тапаном, као музичка подлога играчима из Коретишта код Гњилана на концерту у Призрену.

Специфичан део колекције о којој је реч су најаве нумера од стране истраживача са додатним напоменама, понекада и самих извођача (али сасвим ретко шири коментари). Оне у збиру одражавају високу свест људи о функцији музике у животу појединца и заједнице. Сложена народна терминологија индиректно констатује промене у традицији, те старинске песме одређује као *ӣојке*, а нове као *ӣесме*, одређује, као што је поменуто, њихову функцију и време извођења (*лазарички, свадбени ӣлас*[...]; *за ӣладне, вечерачка*[...]), повезује форму и функционално одређен жанровски систем појки (големе, мицке и на танец), сугерише чак и естетске категорије – начин певања према интензитету (*ӣо ӣолемо* и *ӣо ӣиво*).

Колекција снимака традиционалне музике са подручја КиМ, поред примера српске традиционалне сеоске музике, садржи и мањи број примера традиционалне шиптарске/албанске музике. Певање Шиптара/Албанаца снимљено је на концерту у Призрену у оквиру Конгреса фолклориста (1967), где су наступиле групе из Влашког Дреновца (алб. Llashkadrenoc), Гњилана (алб. Gjilan или Gjilani), Хоче Заградске (алб. Noçë e Qytetit/Haqa e Zagragjesë) и Жура (алб. Zhuri), као и у Руговској клисури (алб. Gryka e Rugovës) на студијском излету учесника Конгреса, а наступ Руговаца забележен

је и на Смотри изворних група претходне године у Звечану (1966). Тако је, практично, реч о сразмерно малом узорку музичког и играчког фолклора – избору који је, основано је претпоставити, процењен као високорепрезентативан од стране самих извођача и заједница чији фолклор је представљен, али и локалних ауторитета – културних и/или политичких активиста задужених за обликовање програма фолклорних група, као и од стране стручњака-организатора ових концертних програма. У најавама наступа музичара и играча истиче се да је реч о групама које су наступале на бројним такмичењима и концертима, што сугерише полупрофесионални статус ових извођача, те осмишљене и увежбане наступе не само на репертоарском, већ и на експресивном нивоу.

Интересантно и индикативно је да су се у шиптарском/албанском програму нашле махом вокално-инструменталне форме: жене су певале засебно, солистички или групно, претежно унисоно или у благој хетерофонији (слично двогласној фактури карактеристичној за традицију Призренске Горе и, донекле, Средске; в. Ранковић 2016: 114; Ранковић 2013, нумере 1–15 и др), уз окретање тепсије (алб. këngë tepsish) и уз велике даире (алб. dajre, def; Ругово, Жур),[14] као и соло уз пратњу ћителије (алб. këngë me çifteli), мушкарци су певали солистички уз дуо кавала (алб. fyell-fyej/kavall-kafaj; Хоча Заградска), солистички или дуетски уз ћифтелију и/или шаргију/шаркију, као и уз ансамбле формиране од присутних свирача жичаних трзачких инструмената, свирале и листа (дрвета, алб. gjethe; извођачи из Ругова и Жура) и уз лахуту (алб. kangë me lahutë; извођач из Ругова). Снимци шиптарске/албанске инструменталне традиције указују да су кавали коришћени и само за свирку (на Шари и у селу Врбица код Гњилана), међу репрезентативним примерима традиционалног музицирања нашло се и свирање на листу (као дуо свирача на листу или у ансамблу мешовитог састава), а свакако најтипичнији ансамбл је онај кога чине две зурле и велики бубањ – тапан, односно гоч (алб. surle, tupan; извођење снимљено у Руговској клисури).

Велики део збирке снимака шиптарске/албанске музике чине примери музике за игру, инструменталне мелодије (на виолини) или песме („Ani mori nuse", „Na ka ću Dudija letër", „Moj Hatidže", „Loja e Zhurit", „Hura vaporit", „Loja Korçare" и друге). Иако су у контексту описивања обреда и обичаја помињане и обредне игре, например „за заветину против гра̀да" (МИСАНУ А МИ_гр_3064), већина снимљених игара није коментарисана у том правцу.

14 Илустративно је сведочење З. Васиљевић да је договор о снимању извођења фолклорне групе из Жура постигнут кроз преговарање са (стручним, уметничким) руководиоцем групе, који је, дакле, имао и улогу менаџера (уп. Ристић 1968, 7.43), што је компатибилно са праксом и у другим крајевима Србије у приближно истом временском раздобљу (Hofman 2012: 96–97).

Из истраживачке перспективе специфично интересантни снимци начињени су у горанском селу Врањишту, на свадби на којој су два зурлаша са тапанџијом снимљени прво у контексту (уп. МИСАНУ А МИ_св_7009), а потом су у посебној, судећи по „аутонајави" – за снимање уприличеној ситуацији, зурлаши извели неколико таксима и мелодија игара. Доступни пропратни подаци не омогућавају поуздано етничко квалификовање музике на овим снимцима према учесницима породичног/друштвеног догађаја на којем је извођена. С обзиром на то да су у Врањишту апсолутно већинско становништво Горанци, може се претпоставити да се ради о њиховој традиционалној музици. Међутим, како је често бивало, па и у овом случају, професионални музичари на свадби – зурлаши, *свиралџије* и тупанџије – били су Цигани/Роми из околине (овде конкретно из села Млике и Бучје, према МИСАНУ А МИ_св_7010; такође: Traerup 1974: 212). У том правцу илустративан је и податак који се односи на снимљено музицирање чланова КУД-а „Агими" (алб. agimi – зора) из Призрена, међу којима и свирача на виолини, најављеног као „Циганина" који је извео „шиптарску игру" (МИСАНУ А МИ_гр_3003).

Детаљније анализирање снимљене шиптарске/албанске музике, посебно песама, изискује професионално познавање ове музичке културе и лингвистичку компетенцију – познавање тог језика и његових дијалекатских варијаната, квалификације које ауторке овог текста, нажалост, немају. У односу на то, овом приликом могуће је само констатовати да снимљени примери, према основним карактеристикама, представљају типичне примере шиптарског/албанског музичког фолклора (уп. Antoni 1974), те поменути неке од нумера као илустрације жанрова, односно поетских садржаја песама.[15] Тако су, на пример, уз гусле певани одломци епа о Мују и Халилу (алб. *Eposi i Mujit dhe Halilit*) – песма о боју Албанаца против Османлија на прелазу Чакор (алб. „N'at' Çakorr"), уз ћителију су извођене песма о Хајредину паши (алб. „Kanga e Hajredin Pashës"), која опевава устанак против Османлија у области Дибер (алб. Dibër) у Албанији 1843 - 44, али се међу снимљеним нашла и песма о Азему Бејти, познатијем као Азем Галица (алб. „Këngë për Azem Galicën"), албанском националисти и једном од лидера качака који су се борили за издвајање Косова из Краљевине Југославије и његово уједињење са Албанијом. Осим тога, жене су уз тепсију певале

15 Захвалност за помоћ око идентификовања садржаја снимака шиптарске/албанске музике изражавамо колеги др Ардијану Ахмедаји (Ardian Ahmedaja), из Института за истраживање народне музике и етномузикологију Универзитета за музику и извођачке уметности (Institut für Volksmusikforschung und Ethnomusikologie der Universität für Musik und darstellende Kunst) у Бечу, Аустрија, као и Ганију Морини (Gani Morina), професору Филолошког факултет у Београду у пензији, сада преводиоцу и судском тумачу.

популарну песму о несрећној љубави црнооке девојке „Qan syzeza per jaran“ („Црноока девојка плаче за драгим“), коју иначе певају и мушкарци, а група из Ђаковице извела је љубавну песму „Ku je nis, ku je tuk shkue“ („Где си пошла, где идеш“).

МУЗИКА ПРИЗРЕНА КАО КУЛТУРНО СПЕЦИФИЧНОГ УРБАНОГ ЛОКУСА

Град Призрен се за колекцију снимака о којој је реч испоставља као важан локус који је пружио пресек фолклорне музичке културе читавог подручја, укључујући и сеоску музику.[16] Ово место је препознатљиво као градска средина изразито мултикултурног карактера у дугом временском континуитету. Иако је истакнуто да је значајан део примера традиционалног сеоског музицирања снимљен у Призрену на концертима од стране гостујућих извођача, важно је имати у виду да је сеоска музика пристизала континуирано са становништвом које се досељавало у ту градску средину. Њено је практиковање било донекле маргинализовано, лимитирано на приватне сфере (М. Илијин је забележила сећања казивача да су се у Призрену „раније“ играле само турске игре, а да су „шиптарске игре“ дошле из околних села и Ђаковице; МИСАНУ А МИ_гр_3063). Начини „пробијања“ сеоске музике и игара у градску средину и њихова „видљивост“ мењали су се са образовним програмима и политикама институционализације јавног културног живота кроз рад културно-уметничких друштава у социјалистичком друштву. Тако је значајан део корпуса грађе снимљене у тамошњим школама такође сеоска музика коју су деца преузимала и по традиционалним линијама – као део породичног наслеђа, али и као део образованих програма. Наиме, сеоска музика и игра коришћене су у то време као есенција традиционалне културе (прилагођена, међутим, естетским мерилима „новог грађанства“, уп. Jovanović 2005: 134). Културна и етничка хетерогеност градског становништва имала је за последицу утапање стилских специфичности различито приспелих сеоских традиција у генерализоване, симболичке изразе чија се препознатљивост заснивала на макро-стилским квалитетима – форми и језику (преко поетске компоненте песама). Посебно индикативно је у том правцу указивање на квалитативне промене сеоског фолклора током живота у градској средини, па „у Журу Шиптари играју *Калачојну* у три фигуре и уз мелодију која има три различита ритма, кораци су компликовани и веома

16 Иако се речено донекле односи и на Звечан, макар на основу снимака са Смотре изворних група, уочљиве су и разлике у културолошким профилима ових градова, пре свега стога што је развој савременог Звечана значајно усмерен експлоатацијом рудних богатстава краја и на њима заснованој индустрији.

тешки, док исту игру у Призрену изводе простије, у једном ритму" (МИСАНУ А МИ_гр_3042). Наравно, у граду се стварао и посебан, градски израз у етничким варијантама, као продукт међусобних утицаја етнички и социјално различитих културних пракси.

Међу снимцима начињеним у Призрену (М. Илијин 1954) значајан део су примери турске музике. То је специфичан аспект музичке културе овог града, који је историјско-политички и културно био један од најзначајнијих центара Турака у Србији.[17] Године 1954. у турској основној школи и турској гимназији деца су изводила традиционалне игре уз које у појединим случајевима стоје напомене да су „старе", односно обредне по некадашњој функцији: *ста̄ри клч* (тур. kılıç – сабља), *качамак ајуну / ојуну* (тур. kaçamak oyunu – игра скривања), коментарисан као „стара турска игра", затим турски растанак, појашњен на терену као мелодија која се изводи на крају свадбе, иако се њен поетски садржај односи на растанак војника од драге (тур. „Ey Gaziler – Hej, gazije"). Осим што је турско становништво на овом подручју било у то време у највећој мери концентрисано у граду, околност да се не располаже снимцима турске музике из сеоских средина (на пример оближње Мамуше, у којој су Турци били већинско становништво) онемогућава сагледавање релације сеоско-градско код њихове етничке музике. С друге стране, начињени снимци отварају другу важну перпективу, а то је однос религијске и народне музике у ужем смислу. Наиме, међу снимљеним материјалом налази се и игра *мевљане* (тур. mevlana) – пореклом мевлевијска, дервишка игра, која се, како видимо, до средине 20. века задржала на играчком репертоару Турака у Призрену као женска игра уз даире (снимљена у извођењу девојчица из турске основне школе, опис игре МИСАНУ А МИ_гр_6019).[18] Интересантно је да су сами извођачи своју игру одредили као мевљане призренско, да би истакли разлику у односу на варијанту истоимене игре из Скопља (уп. МИСАНУ А МИ_св_2023).

Поред инструментално изведених музичких компоненти игара, у турском КУД-у „Догри јол" (тур. „Doğru Yol" – прави пут)[19] снимљен је низ

17 Према неким проценама, на Косову и Метохији је после Другог св. рата било око сто хиљада Турака, али се значај део тог становништва, посебно после 1950-их, иселио у Турску, а део је асимилован у Албанце (према: Курејш 2000: 75). Пописом становништва Југославије из 1953. у Призрену је регистровано преко 20% становништва који су се изјаснили као Турци (Попис 1953).

18 Забележена је напомена сарадника на терену о «арабљанском» или «дервишком» пореклу игре (уп. МИ САНУ А МИ_св_2023). Осим тога, приликом истраживања у Призрену делимично је снимљен и верски обред дервишког реда руфаије / рифаије (снимак у колекцији Етнографског института САНУ, ЕИБ 3 2 К1 мт. 4).

19 Друштво је основано 1951. и временом су оформљене бројне секције: секција за народну музику, фолклорна група, хор за извођење народне музике, драмска и рецитаторска секција, а бавили су се и издаваштвом – објављивали су часопис и књиге

песама за игру уз пратњу виолине или ансамбла и мелодија игара у извођењу чалгија – типичног ансамбла који је у овом случају био у суженом саставу: виолина, кларинет и дарабука.[20] Међу осталим, снимљене су песме играчког карактера: *Осман-аīа* (тур. *Osman Ağa*, односно „Sabahlara dayanamam Osman Ağa", румелијска туркија која се по опису призренских Турака игра по кружној линији, свако за себе), као и игра забележена као Кониалим (тур. *Konyalım*, чије је значење *Мој драīи из Конује*).[21] Такође, снимљене су инструментално изведене игре, попут оне назване једноставно хорај (тур. horay – оро, игра), која се према опису игра у колу, играчи се држе за руке, али и дечја песма *Јаша, јаша* (тур. *Yaşa, yaşa – Живела, живела* – Република). На основу накнадних издвојених снимања вокалних деоница појединих нумера (на пример, песме уз игру *Олан, олан*, тур. *Oğlan, oğlan – Момче, момче*), вероватно зарад разумљивости текста, а могуће и зарад прецизнијег документовања стилских обележја извођења – закључује се да је у призренској (градској) турској традицији инструментална пратња певању била уобичајена. То је и логично, с обзиром на чињеницу да је сама отоманска музичка култура синтетичног карактера, јер је апсорбовала елементе култура обухваћених политичком влашћу Империје, превасходно елементе персијске и арапске културе (уп. Tanrıkorur 2004).

У односу на то важно је запазити да су српске песме градског стила („Славуј-пиле, не пој рано", „Симбил-цвеће, мави и зелено" и сл) снимљене без пратње, солистички – у а капела извођењима Јована Лукића, учитеља,[22] али су на концертима, посебно у сценском приказу призренске свадбе, махом извођене групно уз пратњу хармонике или инструменталног ансамбла у коме овај инструмент доминира („Што је лепо под ноћ погледати"). С друге стране, групно певање на српским селима, као и оно снимљено од деце у граду је у основи унисоно, док су чланови културно-уметничког друштва у оквиру приказа призренске свадбе песме са

на турском језику (Čičo 2014). Ово друштво постоји и ради у континуитету до нашег времена (Güçlütürk 2012).

20 У белешкама М. Илијин стоји објашњење секретара друштва Азиса Бушија (Aziz Buşi) да оркестар друштва има 25 чланова, а инструментални састав чине: виолина, уд, ђумбуш, деф, мандолина, прим и дарабука. Он је истакао да турске чалгије обухватају деф, кларинет и виолину/ћемане, док су инструменти новијег датума који се укључују у саставе оваквих ансамбала ђумбуш (тур. cümbüş), канун (тур. kanun) – врста цитре и хармоника (МИСАНУ А МИ_гр_3044; уп. Aykut 2017, 46–53).

21 За помоћ око обраде турског материјала ауторке се срдачно захваљују др Хасану Тахсину Сумбулу (Hasan Tahsin Sümbüllü), професору на Факултету лепих уметности Универзитета Ататурк у Ерзуруму, Турска и др Ксенији Ајкут (Aykut), професору турског језика на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

22 Јован Лукић је био казивач и сестрама Љубици и Даници Јанковић, које су истраживале народне игре, као и поменутом Миодрагу Васиљевићу, а његову мајку („Лукићку") снимао је још Коста Манојловић.

„медитеранским“ или са „оријенталним“ обележјем (Девић 1997: 218–219) изводили двогласно, па и трогласно, са хармонизацијама по угледу на класичну, у дистрибутивном или аксак ритму. Овоме стилски слично је певање Албанаца из Ђаковице, такође снимљено на једном од концерата. Као што се у сеоском инструментаријуму налазе заједнички елементи – инструменти етничких музичких традиција (уп. Пешић 1974), тако се присуство новијих инструмената, посебно у вокално-инструменталним извођењима, снимцима из Призрена испоставља материјалном основом сличности у музичким изразима. Фонд примера градске музике укупно је мали за поузданије закључке о културним интеракцијама, али је веома индикативан и потврђује оправданост избора Призрена као топоса компаративног истраживања у то време.

Коначно, у градовима је значајније присутан и одраз значајније покретљивости становништва, као и утицаја владајуће политичке идеологије. Тако, уз игру Скаче врабац у колу, забележену од шиптарских девојака у Призрену, стоји да је „донета из Крагујевца – са слета средњошколаца“ (МИСАНУ А МИ_св_7005). Мада су и у оквиру сеоске традиције забележени показатељи утицаја нових политика (песма „Друже Тито, ми ти се кунемо“, на испраћају у војску у Доњем Крњину), посебно је упечатљиво да су се на репертоару српских основношколаца у Призрену налазиле и песме о Другом светском рату као народноослободилачкој борби и/или револуцији, попут познате „Крај Сутјеске, хладне воде“.

ОД ДОКУМЕНТАРИСТИЧКОГ ТЕРЕНСКОГ РАДА ДО КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ

Потенцирање појединачних теренских искустава у савременој етномузикологији и то чак као стицања истраживачких искуства изнад задатка документовања, снимања материјала (уп. Barz, Cooley 2008) утиче на драстично маргинализовање историографски оријентисаних истраживања и укупно обезвређивање архивских извора и ка њима оријентисаних истраживања. Ипак, искуства сваког истраживача потврђују изузетну важност архива, макар и због саме потребе да се резултатима претходних подухвата утемељи фонд знања о одабраној проблематици. Када су истраживања музике у питању, апсолутна примарност међу изворима припада (аудио или видео) снимцима, као најдоследнијим репликама музичког перформанса. Они се најчешће користе за проучавање музичког текста, али је познато да у ствари представљају комплексе информација, потенцијале за „читања“ из различитих перспектива. Анализа снимака примењена овом приликом указала је на спектар података који директно сведоче о фолклорној музици и култури

Косова и Метохије у петој и шестој деценији 20. века. Употребна вредност колекције је и много већа ако се она „чита" као део друштвене реалности тог времена, а посебно ако се непосредни увиди повежу са резултатима других истраживања ове геокултурне области, синхронијски и дијахронијски оријентисаним.

Разматрање колекције јасно указује да су драстичне економске и опште друштвене промене, започете на КиМ непосредно после Другог светског рата, биле у релацији са значајним репозиционирањем музике у животу тамошњих људи. Како су ове промене различитом брзином захватале области и насеља КиМ, колекција се, преко очуваности трагова архаичних култура, може сматрати индикатором динамике промена у култури. У том правцу, теренска грађа даје назнаке о томе да је нови културно-политички систем захватио не само град, већ и средине које су сматране изолованим, те ставио у своју службу и традиционалну народну музику, са тежњом да је преобликује и претвори у жељене симболе и поруке. Колекција сугестивно сведочи о транзицији функције одређених жанрова традиционалне музике (пре свега свадбеног жанра), од средства које је доприносило обезбеђивању добробити заједнице преко својих психолошко-енергетских квалитета, снаге веровања у њену магијску моћ и/или акустичко-психолошког дејства звука, у облик забаве. Све је јаснија подела учесника у фолклорној музичкој пракси на произвођаче забаве – (полу)професионалне музичаре и „менаџмент" извођачких група и догађаја, и, с друге стране, на конзументе – пасивне и за ту музику често неуке слушаоце (уп. Turino 2008). Културолошке промене као последице описмењавања становништва, доступности штампаних извора, све већег присуства технолошких средстава, попут радија, грамофона и грамофонских плоча – другим речима: ширење могућности комуницирања, водиле су ка губљењу потребе за усменим преносом, традицијом каква је по том критеријуму била вековима пре. Управо овако комплексно сведочење чини колекцију снимака традиционалне музике са КиМ културно-историјском драгоценошћу и архивским благом Музиколошког института САНУ од посебног значаја.

ИЗВОРИ

МИСАНУ А РП_1= Музиколошки институт САНУ, Архив, Радмила Петровић (колекција), 1 (кутија/регистратор)_Петровић 1986: Петровић, Радмила. „Народна музика Средске", рукопис (студија базирана на излагању на 33. Конгресу СУФЈ у Приштини 1986).

МИСАНУ А МИ_гр= Музиколошки институт САНУ, Архив, Милица Илијин (колекција) _грађа_скенови (2023, 3003, 3042, 3044, 3063, 3064).

МИСАНУ А МИ_гр= Музиколошки институт САНУ, Архив, Милица Илијин (колекција) _свеске_скенови (2006).

ЕИБ=Етнографски институт САНУ, библиотека, [Збирка Призрен] 3 2 К1 мт. 4.

Попис становништва Југославије 1953. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1953/Pdf/G19534001.pdf>. [16. 06. 2018].

Ристић 1968: Јован Ристић, редитељ. *Планински гласови Метохије*. РТВ Београд. <www.youtube.com/watch?v=vjtXR26eXws; www.youtube.com/watch?v=e6p24QifRok>. [20. 06. 2018].

Узелац 1973: Мића Узелац, редитељ (Драгослав Девић, сценариста). *Облак се вије, јунак се жени*. РТВ Београд. <www.youtube.com/watch?v=N0DBXvFMk-g>. [20. 06. 2018].

ЛИТЕРАТУРА

Aykut 2017: Ksenija Aykut. *Turski folklor*. Lapovo: Kolor pres.

Antoni 1974: Lorenc Antoni. „Osnovne karakteristike šiptarskog muzičkog folklora Kosova i Metohije". Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Призрену 1967. Ур. Душан Недељковић. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије, 109–122.

Антонијевић 1974: Драгослав Антонијевић. „Ђурђевдански фолклор као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена". Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Призрену 1967. Ур. Душан Недељковић. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије: 193–202.

Barz–Cooley 2008: Gregory Barz – Timothy J. Cooley (eds.). *Shadows in the Field: New Perspective for Filedwork in Ethnomusicology*. Oxford Univesity Press.

Васиљевић 1974: Зорислава Васиљевић. „Приказ мелографских записа српских и црногорских народних песама на Космету". Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Призрену 1967. Ур. Душан Недељковић. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије, 101–108.

Вукичевић-Закић 2006: Мирјана Вукичевић-Закић. „Шта и како значе песме уз обредно љуљање". *Историја и мистерија музике. У част Роксандре Пејовић*. Ур. Ивана Перковић Радак, Драгана Стојановић Новичић и Данка Лајић Михајловић. Београд: Факултет музичке уметности, 483–490.

Gaši 1974: Musa Gaši. „Uticaj folklora na razvoj turizma KiM". Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Призрену 1967. Ур. Душан Недељковић. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије: 133–136.

Güçlütürk 2012: Taner Güçlütürk. *Balkanların Gökkubbesinde Sönmeyen Yıldız*. Prizren: [DoğruYol, Türk Kültür Sanat Derneği].

Девић 1997: Драгослав Девић. „Стилско-генетска особеност тоналног односа у српским народним песмама". *V међународни симпозијум Фолклор–музика–дело, Изузетност и сапостојање*, Београд: Факултет музичке уметности, 216–244.

Думнић 2013: Марија Думнић. „Градска музика на Косову и Метохији у истраживањима српских етномузиколога током XX века". *Гласник Етнографског института САНУ*, LXI / 2 (2013), 83–98.

Ilijin 1959: Milica Ilijin. „Međusobni uticaji narodnih igara raznih etničkih grupa u Prizrenu". *Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957 (IV kongres)*. Ur. Vinko Žganec. Zagreb: Savez udruženja folklorista Jugoslavije, 153–157.

Илијин 1963. Милица Илијин. „Обредно љуљање у пролеће". Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу од 16. VIII до 23. IX 1962. Ур. Јован Вуковић. Сарајево: [Савез удружења фолклориста Југославије], 273–286.

Jovanović 2005: Jelena Jovanović. „The Power of Recently Revitalized Rural Songs in Urban Settings", у: Annie J. Randall (ур.), *Music, Power, and Politics*. New York and London: Routledge, 133–142.

Јовановић–Томашевић–Ластић 2016: Јелена Јовановић – Катарина Томашевић – Пера Ластић. „Реч уредника". *Бела Бартók и српска музика*. Ур. Јелена Јовановић – Катарина Томашевић – Пера Ластић. Будимпешта: Српски институт, 9–11.

Курејш 2000: Зејнелабидин Курејш. „О положају турске националне заједнице на Косову и Метохији од Рамбујеа, Париза и доласка КФОР-а и УНМИК-а у јужну српску покрајину". *Горанци, Муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије. Проблеми садашњих услова живота и опстанка*. Зборник радова са округлог стола одржаног 19. априла 2000. у Српској академија наука и уметности. Ур. Милан Бурсаћ. Београд: Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, 75–78.

Лајић Михајловић 2014а: Данка Лајић Михајловић. *Српско традиционално певање уз гусле: гусларска пракса као комуникациони процес*. Београд: Музиколошки институт САНУ.

Лајић Михајловић 2014б: Данка Лајић Михајловић. „Певање епских песама уз гусле са асинхроном сегментацијом музичког и поетског тока". *Промишљање традиције. Фолклорна и литерарна истраживања*, Зборник радова посвећен Мирјани Дрндарски и Ненаду Љубинковићу. Ур. Бошко Сувајџић и Бранко Златковић. Београд: Институт за књижевност и уметност (Посебно издање, књ. XXXVII), 391–406.

Лајић Михајловић 2017: Данка Лајић Михајловић. „Траг музике урезан у воску: колекција фонографских снимака из Музиколошког института САНУ". *Музикологија*, 23 (II/2017), 237–255.

Лајић Михајловић и Јовановић 2018: Данка Лајић Михајловић и Јелена Јовановић. „Снимци традиционалне музике Косова и Метохије из архива Музиколошког института САНУ: теренско истраживање у служби науке и културе". Рукопис достављен уреништву зборника *Савремена српска фолклористика V*.

Matzinger *2013:* Joachim Matzinger. "Shqip bei den altalbanischen Autoren vom 16. bis zum frühen 18. Jahrhundert", in *Zeitschrift für Balkanologie* 49(1), 103–122.

Петровић 1963: Петровић Радмила. „Народне мелодије у пролећним обичајима". Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу од 16. VIII до 23. IX 1962. Ур. Јован Вуковић. Сарајево: [Савез удружења фолклориста Југославије], 407–416.

Petrović 1964: Radmila Petrović. „Narodna muzička tradicija u Komuni Leposavić". *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, VII–VIII (1962–1963), 435–453.

Петровић 1988: Радмила Петровић. „Етномузиколошка истраживања на Косову". Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова одржаног 26. и 27. фебруара 1985. године. Ур. Павле Ивић. Београд: САНУ (Научни скупови, књ. XLII), 155–161.

Пешић 1974: Љиљана Пешић. „Народни музички инструменти на Косову и Метохији", Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Призрену 1967. Ур. Душан Недељковић. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије, 87–99.

Ранковић 2013: Сања Ранковић, прир. *Врбице, врбо зелена* [*Звучни снимак*]: традиционално музичко наслеђе Призренске Горе, компакт диск са пропратном књижицом, Ур. Александра Павићевић. Београд: Етнолошко-антрополошко друштво Србије.

Ранковић 2016: Сања Ранковић. „Традиционална музика Призренске Горе у сенци Отоманске империје", *Музикологија* I(20): 101–132.

Радојичић 2017: Радојичић Драгана, ур. *Призори, звуци и речи заборављеног Призрена*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Рогановић 2017: Владимир Рогановић. „О песмама забележеним на магнетофонским тракама дигиталне призренске грађе". *Призори, звуци и речи заборављеног Призрена*. Ур. Драгана Радојичић. Београд: Етнографски институт САНУ.

Tanrıkorur 2004: Cinuçen Tanrıkorur. «The Ottoman music», *Internet Archive, Wayback Machine*. <www.turkmusikisi.com/osmanli_musikisi/the_ottoman_music.htm>. [11. 11. 2018].

Traerup 1974: Birthe Traerup. „Народна музика Призренске Горе". Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије у Призрену 1967. Ур. Душан Недељковић. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије, 211–223.

Turino 2008: Tomas Turino. *Music as social life. The Politics of Participation*. University of Chicago Press.

Hofman 2012: Ana Hofman. *Socijalistička ženskost na sceni. Rodne politike u muzičkim praksama jugoistočne Srbije*. Beograd: Evoluta.

Čičo 2014: Edin Čičo. KUD „Doğry Yol", seminarski rad iz predmeta turski folklor. Beograd: Filološki fakultet, Katedra za orijentalistiku.

Danka R. LAJIĆ MIHAJLOVIĆ
Jelena Lj. JOVANOVIĆ

RECORDINGS OF TRADITIONAL MUSIC FROM THE ARCHIVE OF THE INSTITUTE OF MUSICOLOGY SASA AS THE SOURCES FOR HISTORY OF THE FOLK CULTURE OF KOSOVO AND METOHIJA REGION

Summary

this study represents almost unknown sound sources – recordings of traditional music from the 1950s and 1960s, made on the territory of Kosovo and Metohija region by Miica Ilijin and Dr Radmila Petrović, fellows of the Institute of Musicology of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade. This huge collection consists of several corpuses that arose as results of documenting traditional music in different occasions: from field research, on the one hand, to representative situations, such as concerts, on the other. Thus, the collection shows private and public musical practice in geographically and socio-culturally different settings of Kosovo and Metohija (Prizren, Sredačka zupa, Leposavić and surroundings, Zvečan, and numerous places whose representative performers took part at concerts in towns). Besides, the collection is marked by a multicultural quality: it consists of recordings of music of different ethnic/national groups (on the first place of Serbs, Shqiptars/Albanians, and Turks; it also documents involvement of Roma people in musical life, traditional musical culture of Goranci ethnic group, etc.). Numerous folklore genres witness a plenty of functions that music used to have in traditional life of local inhabitants (from ritual rural music, to music making in towns – singing and playing for entertainment, as primarily artistic expression), while the stylistic features of these musical expressions point to isolation of communities, e.g. to cultural pervasions.

The collection shows a trace of extremely important historical period in the process of changing the cultural landscape of Kosovo and Metohija that appeared as a consequence of accelerated industrialisation and urbanisation, as well as of influence of the media and cultural industry. Referring to those, here the collection has been discussed at the first place as a material / substance for fundamental research of traditional music of Kosovo and Metohija, for areal studies, and for cultural history of this region. The interested readers have been directed to other scientific readings of this collection (see: Lajić Mihajlović and Jovanović, in print). Its applicative potential has been recognized widely – from the field of revitalization of traditional music, to engaged projects of overcoming conflicts through arts.

Key words: Kosovo and Metohija, traditional music of Serbs /Albanians/ Turks, audio recordings, field research, the archive of the Institute of Musicology SASA, Milica Ilijin, Dr Radmila Petrović.

Рад је предат 16. септембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 398.332.47(=163.41)(497.115)"2018"
394.3(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

„МАВАЊЕ КУМБАРА" – ПАЉЕЊЕ ПОКЛАДНИХ ВАТРИ У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ**

Апстракт: Празновање Белих поклада, уочи почетка ускршњег поста, један је од важних елемената традиционалног културног наслеђа Срба у Сиринићкој жупи. Овај догађај, у говору локалног становништва познат под називом *Прочка*, састављен је из више радњи колективног типа, међу којима се по свом значају посебно издваја „мавање кумбара", односно паљење обредних ватри. У раду настојим да прикажем обичај паљења покладних ватри у Сиринићкој жупи, и то уз осврт на обредну праксу у Штрпцу као средишту ове области. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у току 2018. године.

Кључне речи: Беле покладе, Прочка, „мавање кумбара", обредне ватре, Сиринићка жупа, Штрпце, Косово и Метохија.

У раду износим део резултата истраживања Белих поклада у Сиринићкој жупи, области смештеној на североисточном подножју Шар-планине, на граници Косова и Метохије са Македонијом, која се под истим именом и као посебна административна јединица помиње још у српско средњовековно доба (Урошевић 2001: 194). Ова област данас се подудара са општином Штрпце, једном од десет већински српских општина на Косову и Метохији преосталих после рата 1999. године, чије средиште представља истоимено насеље, са статусом мањег града или варошице. Поред насеља Штрпце, општина обухвата још петнаест села, од којих су четири села насељена Албанцима (Фирај, Брод, Коштањево, Ижанце), четири Србима и Албанцима (Сушиће, Горња Битиња, Доња Битиња, Вича), док су остала села (Севце, Јажинце, Готовуша, Драјковце, Врбештица, Беревце, Брезовица) насељена Србима. Као локални центар, Штрпце је уједно и највеће насеље у општини, са изразито српском већином. Према проценама његових житеља, у овом месту данас живи до пет хиљада људи, док у целој општини има око 11–12 хиљада становника.

* научни сарадник, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У говору Срба из Сиринићке жупе Беле покладе називају се *Прочка*. Овим празником означава се последњи дан у недељи уочи почетка ускршњег поста. Прославу Прочке одликује сложен обичајни комплекс састављен из више колективних радњи обредног типа, са бројним примесама друштвено-забавног карактера. Једну од незаобилазних радњи у склопу прославе Прочке представља паљење обредних ватри, односно *мавање кумбара*, како се овај покладни обичај у говору локалних Срба зове. Реч је о обичају који српско становништво у Сиринићкој жупи третира као важан елемент свог традиционалног културног наслеђа, али који у научној литератури до сада није описан. Сходно томе, циљ овог рада мотивисан је управо настојањем да поменути обичај буде представљен и расветљен са аспекта значења које за локалне Србе има.

Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у току 2018. године. Главно истраживање обављено је на Беле покладе, и то у Штрпцу, средишту Сиринићке жупе, где се Прочка на нивоу целе области прославља на најсвечанији начин. Истраживање је спроведено методом квалитативног типа, што значи да је етнографска грађа прикупљена непосредним посматрањем проучаваних појава, као и вођењем разговора са њиховим учесницима, односно становницима Штрпца, уз бележење чињеничног материјала помоћу видео камере, фотоапарата и диктафона.

ОБИЧАЈИ О ПРОЧКИ У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ

Прочки у Сиринићкој жупи у стручној литератури до сада није посвећено довољно пажње. Нема практично ниједног конкретног описа на основу којег би обичаји у склопу овог празника могли бити научно анализирани, нарочито у дијахронијској перспективи која би омогућила сагледавање евентуалних промена до којих је у њиховој структури услед деловања различитих историјских и друштвених чинилаца до данас могло доћи. Из студија више аутора може се закључити да су под називом *Прочка* Беле покладе забележене не само у Сиринићкој жупи, него и шире на Косову и Метохији,[1] али и у другим деловима Србије – Лесковачкој Морави, Горњој Пчињи, Врањском Поморављу, околини Бујановца, као и у кумановском крају у Македонији (Радовановић 1996: 108). Сâмо име *Прочка* потиче од термина *Прошт̄ене п̄окладе*, као ознаке за дан уочи ускршњег поста када људи једни другима опраштају увреде и замерке (Петровић 1998а: 355), тј. као ознаке за труд који на овај датум људи посвећују „уређењу и неговању склада у друштвеним односима у породици, у ширем сродству и сеоској заједници“ (Радовановић 1996: 108). Татомир Вукановић наводи

1 Да се под овим називом Беле покладе срећу и другде на подручју Косова и Метохије забележио сам и сâм, и то у Великој Хочи, Ораховцу и селима у околини Гњилана – Пасјану, Шилову, Ранилугу и др.

да је *Прочка* назив којим Срби на Косову и Метохији означавају Беле покладе и да је то дан када се они који су међу собом завађени „помире, опросте један другоме увреде, па 'лака срца и душе' запосте велике посте" (1986: 383).

Празновање Прочке у Сиринићкој жупи, како то сиринићки Срби данас тврде, има дугу традицију. Не зна се, међутим, од када се овај празник тачно слави, мада међу становницима ове области преовлађује мишљење да се то чини од давнина, још од, како се често каже, *времена Турака* или *турскоī доба*. У најважније структурне елементе овог празника убраја се више радњи, које се једним делом одвијају у кругу породице, односно домаћинства, а другим делом у јавности, у форми колективних светковина, и то на прикладним местима, улицама, трговима, и слично. Смисао ових радњи сиринићки Срби повезују са значењем које Прочки приписују као празнику којим се обележава „одлазак зиме и долазак пролећа", тј. као дану када људи једни другима треба да праштају увреде, интриге и свађе, а како би у вишенедељни ускршњи пост ушли очишћени од грехова. Обичаји о Прочки се, стога, доживљавају као догађаји који би својим садржајем требало да обилују шалом и весељем, а како би тиме допринели ширењу доброг расположења и обнављању солидарних односа унутар породице и шире заједнице.

Прослава Прочке у Сиринићкој жупи садржи углавном све елементе ускршњег покладног ритуала који су забележени и у другим крајевима Косова и Метохије, али и широм целе Србије. Заједнички корен ових елемената представља уверење да се њиховим практиковањем може утицати на постизање добробити породице и друштвене заједнице, здравља, плодности и родности поља, људи и стоке, као и заштите од штете, злих сила и демона (Радовановић 1996: 108). У групи обичаја који се поводом овог празника одвијају стриктно у кругу породице, односно домаћинства, данас су у Сиринићкој жупи најчешћи припремање покладне вечере и „амкање јаја". Међу обичајима који се практикују у јавности, у форми колективних светковина, најзначајнији су опход маскираних поворки, са једне стране, и паљење покладних ватри, или „мавање кумбара", са друге стране.

Припремање покладне вечере подразумева спремање посебних јела, која се на породичну трпезу на дан Прочке износе увече, уочи сâмог почетка ускршњег поста. Ова јела се у говору сиринићких Срба зову *бела храна*, а обухватају неколико саставних елемената, међу којима су најважнији *вариво*, или кувани купус са сланином, затим различите врсте пита (најчешће са купусом), сир, млечни производи, месо и месне прерађевине, итд. Незаобилазно јело на покладној вечери представљају кувана јаја. Са овим јелом повезан је обичај под називом „амкање јаја", који се изводи после вечере, и то тако што се неољуштено кувано јаје пробуши, веже концем или гајтаном, а затим окачи да виси са лустера или таванице.[2]

2 Обичај „амкања јаја" забележен је међу Србима готово свуда где је забележено и прослављање Белих поклада. Најчешће се среће под називом „ламкање", док се у неким крајевима

Укућани, пре свега деца, окупе се испод јајета које виси и труде се да га ухвате устима без помагања рукама. За оног укућанина који јаје ухвати сматра се да ће имати среће. Након завршеног *амкања* јаје се љушти и сече се на пола, а ако је јаје меко кувано некоме од укућана кога боли грло даје се да попије беланце уз шаљиве жеље за брзим оздрављењем.[3]

Главно место међу обичајима о Прочки у Сиринићкој жупи припада опходу маскираних поворки које приказују свадбу једне од најомиљенијих личности из српске епске традиције – Марка Краљевића. На подручју Сиринићке жупе овај обичај, који се по имену јунака коме је посвећен зове „Женидба Краљевића Марка", данас се сваке године организује у Штрпцу и селу Готовуши, док се у осталим селима практикује са мањом редовношћу.[4] У Штрпцу, као локалном средишту, „Женидба Краљевића Марка" приређује се на најсвечанији начин. Овде у поворци учествује близу стотину лица, углавном мушкараца млађе животне доби, маскираних у маске антропоморфног и зооморфног изгледа, направљене већином од вуне, коже, крзна и других материјала животињског порекла. Међу учесницима поворке, који представљају сватове, издваја се неколико главних улога – *Краљевић Марко*, *млада* или *снаша*, *барјактар*, *девер*, *кум*, *стари сват*, итд. Маскирани опход одвија се у преподневним часовима, тако што се *сватови* крећу улицама Штрпца, оглашавајући се

јавља као „клоцање" (Бандић 2004: 314). Обичај је одувек имао претежно забаван карактер, мада се одликовао и појединим елементима гатања и магијских радњи. Помоћу конца који је висио са таванице, рецимо, предсказивана је судбина. Сматрало се добрим предзнаком ако конац одједном догори до краја. Ако би се он угасио пре тога, веровало се да ће из куће неко умрети (Бандић 2004: 315). Негде се, након „ламкања", конац којим је јаје било привезано спаљивао из уверења да ће тако бити спаљене вештице (Петровић 1998б: 287). У Скопској котлини, на пример, брачни парови су се после „ламкања" ваљали да би се „ваљала и беричет" (Филиповић 1939: 390).

3 Порекло и значење обичаја „амкања јаја" Србима у Сиринићкој жупи данас је непознато. Углавном су мишљења да термин амкање потиче од речи „ам", као израза који се изговара приликом отварања уста да би се кувано јаје „ухватило", односно загризло (слично изразу „њам"). Према неким стручним тумачењима, корен овог обичаја може се повезати са религијско-митолошким представама јајета као извора живота, сходно чему се покладна јаја могу схватити као жртва демонима и прецима, али и као симбол васкрсења и стварања новог живота што нарочито долази до изражаја у току ускршњих празника (Ивановић-Баришић 1996: 105).

4 Старина „Женидбе Краљевића Марка" и порекло назива овог обичаја за Србе у Штрпцу и Сиринићкој жупи обавијени су велом тајне. Поједини међу њима сматрају да повезаност покладног опхода са ликом Краљевића Марка потиче од некада давно распрострањеног култа овог епског јунака у Сиринићкој жупи, у прилог чему наводе податак да у овој области дан-данас постоји више локалитета који носе његово име. Свадбени мотив, пак, на којем „Женидба Краљевића Марка" почива, са научног аспекта није нимало необичан за овај догађај, нарочито ако се има у виду заснованост ускршњих покладних ритуала на уверењу да се управо приказивањем свадбе, као догађаја који означава склапање брака, којим се имплицира рађање потомства, односно плодност, по принципу имитативне магије може утицати на изазивање плодности природе, усева, људи и стоке (Петровић 1998в: 31).

виком и буком, при чему од мештана поред чијих кућа пролазе добијају дарове. Поворка описује круг око ужег језгра насеља, након чега се опход завршава у његовом средишњем делу, где следи „церемонија венчања Краљевића Марка“ у којој више главних учесника овог догађаја изводи хумористичко-сатирични програм са циљем да се Штрпчани окупљени у великом броју забаве.[5]

„МАВАЊЕ КУМБАРА“

Обичај „мавања кумбара“, поред „Женидбе Краљевића Марка“, најважнији је догађај јавног, колективног карактера у склопу празновања Прочке у Сиринићкој жупи. Под овим обичајем подразумева се паљење обредних ватри, по чему се он може посматрати у контексту истих или сличних обичајних пракси забележених у многим областима насељеним српским становништвом, и то не само на Косову и Метохији и Србији, него и шире. Иако од Срба у Сиринићкој жупи данас нико са сигурношћу не може да каже од када се овај обичај у њиховом крају практикује, не треба сумњати у то да његова старина сеже у далеку прошлост. Употреба ватре у обредне сврхе, уопштено посматрано, феномен је древног порекла и датира још од праисторије, од доба када је на основу њених природних својстава (светлост, топлота) и значаја у животу људи човек ватри почео да указује религијско поштовање. Овакав однос према ватри у великој мери остао је непромењен и у потоњим епохама, захваљујући чему се код свих народа, па тако и код Срба, поштовање овог природног елемента развило у веома сложен и изди-ференциран култ (Бандић 2004: 70). Улога ватре у овом култу била је вишеструка, међутим доминантно место у схватању њеног значаја заузимале су представе по којима су јој приписиване чистилачке (лустративне) и заштитне (апотропејске) моћи. Реално својство ватре да спаљује материјалне ствари преносило се, по аналогији, на оностану стварност, која је замишљана да постоји паралелно са овоземаљским светом, спрам чега се веровало да се њоме могу „спалити“, тј. уништити оностране силе и оностране бића (Бандић 2004: 70–71).

Из уверења да се „мрачне невидљиве силе могу ватром одагнати: утваре, вештице, караконџуле, ђаволи, итд“ (Тројановић 1990: 13) паљење ватре постало је саставни, а често и централни део многих ритуала. Ове обредне, ритуалне ватре могу се поделити на две основне групе – пригодне и периодичне. У прву групу спадале би ватре које се пале у неким посебним приликама (пригодама), односно онда када околности то налажу. Мада су до данашњег времена оне већином нестале из употребе, у прошлости је било много прилика у којима се њихово паљење сматрало неопходним.

5 Више о „Женидби Краљевића Марка“ у Штрпцу видети у: Павловић 2018.

Паљењем ватри били су праћени кључни моменти у животу појединца, као што су рођење, свадба, смрт, али исто тако и неки важни тренуци у животу породице (грађење куће, усељавање у нови дом). Међу пригодним ватрама најзначајније су биле колективне, сеоске ватре које су паљене нарочито у време великих епидемија, у време масовних помора људи или стоке (Бандић 2004: 71–72). Периодичне ватре, са друге стране, везиване су за одређене празнике, тј. за одређене датуме у календарској години. И оне су, исто као пригодне ватре, паљене са замишљу да се њима уништавају и отклањају зли утицаји, с тим да им је улога у зависности од празника могла бити другачија. Периодичне ватре највише су се палиле на Беле покладе, Младенце или Цвети, Бадњи дан, Ивандан (Бандић 2004: 72–73).

За разлику од паљења пригодних ватри, паљење периодичних ватри показало се као дуговечније, вероватно из разлога што је овај обичај повезиван са празницима који до најновијих времена нису изгубили много на свом значају. Карактеристика по којој су се периодичне ватре одувек одликовале била је да су често паљене колективно, на јавним местима, због чега су се, као обичај од важности за ширу заједницу, такође показале као отпорне на заборав и нестанак. Етнографска грађа сакупљена у минулим деценијама обилује описима паљења ватри поводом појединих празника, из којих се види распрострањеност овог феномена, али и разноврсност његових саставних елемената. За покладне ватре, заједно са другим периодичним ватрама, забележено је да се не срећу само код Јужних Словена, него код свих словенских, па и других народа (Петровић 1927: 12). Специфично за ове ватре било је то да су најчешће паљене из уверења да се њима терају вештице, за које се сматрало да се у близини људи највише појављују управо у ноћи уочи Белих поклада. У источној Србији покладне ватре називане су *олалије*, у селима Јужног Поморавља *каравеш̄тице*, у ђердапском подручју *ӣривеī* (Петровић 1998а: 355), док су међу другим, локалним именима забележени називи *ора̄тнице*, *машале*, и тако даље (Бандић 2004: 314). Начин паљења ових ватри могао је бити различит. У неким крајевима паљене су велике ватре на средини села, негде су паљене мање ватре на сеоским сокацима, а понекад су то биле само буктиње од запаљене сламе (Бандић 2004: 314).

Термин *мавање кумбара*, којим се означава паљење покладних ватри у Сиринићкој жупи, у етнолошкој литератури није познат. У описима обичаја о Белим покладама прикупљеним међу Србима и другим јужнословенским народима овај термин не помиње се практично нигде. Осим у Сиринићкој жупи, он је и данас непознат на ширем подручју Косова и Метохије, али и целе Србије.[6] Термин се састоји од две речи, где прва реч долази од глагола „махати“,

6 Паљење покладних ватри на Косову и Метохији, према истраживањима која сам на овом подручју спровео, осим у Сиринићкој жупи данас је присутно у метохијској области

тј. глаголске именице „махање“, а на основу појаве у говору сиринићких Срба по којој се у појединим речима глас „х“ изговара као „в“ (*махање – мавање*, *махала – мавала*, и слично). Друга реч представља множину од именице „кумбара“, о чијем пореклу Срби у Сиринићкој жупи данас не могу много тога са сигурношћу да кажу, иако се могу чути мишљења по којима је ова именица преузета из турског језика, у време османске владавине. Мада је сâмо значење речи „кумбара“ за сиринићке Србе углавном непознато, наведено становиште није нетачно. Према речнику *Турцизми у срѣскохрваѣском језику*, наиме, реч „кумбара“ (*kumbàra*) оригинално је персијског порекла, што значи да је у српски језик могла доћи управо преко Турака и турског језика. У свом основном, оригиналном значењу ова реч означава врсту „старинске гранате или бомбе; и сами топ који баца кумбаре називао се понекад овако“; у прилог овом значењу у поменутом речнику наводи се и стих из народне песме: „Из кудуза топа великога, што кумбару у градове баца“ (Škaljić 1966: 424).

И док је, по свему судећи, термин *мавање кумбара*, или *мавање кумбаре*, како се у говору сиринићких Срба још каже, јединствен за Сиринићку жупу, за начин паљења покладних ватри на овом подручју може се рећи да није толико специфичан колико показује извесне сличности са начином паљења забележеним и у другим областима. Обичај „мавања кумбара“, у том смислу, по свом изгледу најближи би био оном, напред поменутом начину паљења покладних ватри где су оне паљене као буктиње од запаљене сламе. Реч је о пракси која је забележена као најраспрострањенији облик паљења ватри на Беле покладе, са том карактеристиком да су је упражњавали подједнако и одрасли и деца (Бандић 2004: 314). Ова пракса се није сретала само код Срба, него и код осталог јужнословенског становништва, и то не само о Белим покладама, већ и о другим празницима. Забележено је више етнографских описа паљења буктиња, од којих се може издвојити овај из Хомоља:

> „У Омољу се пале буктиње олалије уочи Белих Поклада. Чобани нађу дивљу трешњу у шуми, огуле с ње кору, [...] натакну је на дугачку букову мотку и оставе је на промајно место да се добро просуши. Кад буде на Беле Покладе, намажу кору катраном и пред ноћ, још пред селом, запале је и пронесу кроз село“; „У Лужници и Нишави [...] дању деца спреме своје олалије (оратнице), да би биле готове за први мрак. Обично се нађе једно рачвасто омање дрво, и између оних рачва, као у процеп, натрпа се доста сламе и увеже. Свако дете направи по неколико ових оратница. И кад буде увече на покладе [...] онда се скупе сва деца у селу са овим својим оратницама по раскршћима, те упале ове буктиње и врте са највећим уживањем и радошћу“ (Петровић 1927: 8).

и гњиланском крају. У Великој Хочи и Ораховцу, средиштима Срба у Метохији, покладне ватре немају неки посебан назив и обично се зову по имену празника поводом којег се пале, а то је Прочка. У селима у околини Гњилана – Пасјану, Шилову, Ранилугу, и др. – покладне ватре најчешће се називају каравештице.

Наведени описи указују на два начина паљења покладних буктиња: први укључује проношење буктиња кроз насеље, а други вртење, тј. махање буктињама по раскршћима или другим местима у селу. Обичај „мавања кумбара", онако како се он данас изводи у Сиринићкој жупи, по свом изгледу био би налик другом од два поменута начина паљења буктиња. Отуда и сâм назив овог обичаја постаје јаснији: у преводу, узимајући у обзир оригинално, персијско значење појма *кумбара*, он би гласио „махање гранатама" или „махање бомбама", односно „махање буктињама" ако се израз „буктиња" узме као синоним за речи „граната" или „бомба".

Идентификовање начина извођења „мавања кумбара", међутим, није довољно за опис сâме *кумбаре*, тј. онога што сиринићки Срби под овим појмом подразумевају. О каквој се, дакле, буктињи ради? – У питању је предмет који обликом подсећа на бакљу, а који се састоји из два дела: 1) лесковог штапа, са једне стране, и 2) конструкције налик глави, постављене на врх поменутог штапа, са друге стране. Други део начињен је од смреке или коре трешњиног дрвета. Спрам својих димензија кумбаре не морају бити истоветне, што значи да се по величини често разликују. Највише се праве кумбаре већих димензија, са дужином штапа од два до три метра, док се у мањем броју праве кумбаре са штаповима који су краћи. Разлика између кумбара огледа се и у томе што су на већим кумбарама „главе" направљене од смреке, а на оним другим, мањим, од коре трешњиног дрвета. Пречник „глава" направљених од смреке може бити већи од пола метра, понекад чак близу читавом метру (сл. 1), док код „глава" направљених од коре трешњиног дрвета пречник готово никада не прелази тридесетак сантиметара. Кумбаре већих димензија *мавају* младићи и одрасли људи, а кумбаре мањих димензија, чија дужина штапа обично износи око један метар, углавном деца.

Прављење кумбара одвија се неколико недеља уочи Прочке. Према традицији, правило је да се у домаћинству праве самостално, међутим данас није неуобичајено да се оне и купују.[7] Израђују се тако што се при врху штапа од лесковог дрвета направи расцеп у облику крста, у који се затим густо наслажу, а затим добро повежу гране смреке. На исти начин праве се и кумбаре код којих се уместо смреке користи кора од трешњиног дрвета.[8]

7 Прављење кумбара захтева време: да би се добило лесково дрво или смрека потребно је отићи у шуму. Овај посао захтева и умеће. Из ових разлога, а у условима савременог живота испуњеног бројним свакодневним обавезама и пословима, кумбаре је понекад једноставније купити него направити. У Штрпцу их, на пример, израђују и продају поједини мештани, који на тај начин остварују извесну зараду.

8 Употреба смреке, лесковог и трешњиног дрвета у прављењу кумбара не треба да чуди, нарочито ако се имају у виду она својства која су у контексту традиционалне културе Срба овим врстама дрвећа приписивана, а која се могу довести у директну везу са веровањима у заштитну, односно чистилачку моћ ватре. Лесково дрво је третирано као апотропајон, нарочито против удара грома или града. За ово дрво се сматрало

Слика 1. Неколико великих кумбара, непосредно пред *мавање*

Када буду направљене, кумбаре се остављају да се суше како би зимзелене гране смреке, односно кора трешњиног дрвета, након паљења лакше горе ле.

На дан Прочке кумбаре се износе испред куће, где наслоњене на зид куће, обично поред улазних врата, стоје до предвечерја. У Штрпцу, средишту Сиринићке жупе, оне се у сумрак, када ноћ почне да пада, *мавају* по махалама, тј. сокацима и улицама испред кућа. Поступак „мавања кумбаре“ изводи се тако што се након паљења „главе“ кумбара врти у круг не би ли се буктиња разгорела. Кумбара се при дну лесковог штапа држи обема рукама, да би је убрзо пошто се буктиња разгори особа која је *мава* подигла изнад тла и кружним покретима вртела око свог тела. На овај начин *мава* се велика кумбара, са „главом“ направљеном од смреке, и то све до оног момента док се пламен буктиње не угаси. Мале кумбаре, које *мавају* деца, још увек недовољно вична извођењу овог чина, врте се кружним покретима испред тела, такође док не изгоре. Циљ „мавања кумбара“ по махалама, према веровању локалних Срба, јесте да се од кућа, укућана и чланова породица отерају недаће, болест, зле силе и штетни утицаји свих врста.

да је лековито, али и да поседује такву моћ да се њиме може убити ђаво, оживети човек, и слично. Смрека је такође третирана као дрво које има апотропајско дејство. Веровало се да је лековито, да штити од болести и зараза, као и од демона попут вампира. Лековита својства приписивана су и трешњи. Ово дрво извесну улогу имало је и у врачањима и гатањима, док су од њене коре прављене лиле које су ритуално паљене уочи Ивањдана и Петровдана (Чајкановић 1994: 53–54, 137–140, 199–200).

Слика 2. „Мавање кумбаре“

Мавањем кумбара по махалама не завршава се паљење покладних ватри у Штрпцу. Оно се наставља у старом центру ове вароши,[9] на месту које је у локалном говору познато под именом „на улицу“, где се одвија као главни колективни чин паљења обредних ватри о Прочки. Овде се, на правоугаоном простору окруженом кућама и стамбеним зградама, који подсећа на пространи трг, мештани окупљају одмах након *мавања* кумбара по махалама, и том приликом доносе кумбаре, углавном оне велике. Када се одређени број људи окупи почиње се са *мавањем*. Свако *мава* своју кумбару, коју је од куће донео, при чему се то чини на међусобној удаљености, довољно безбедној да пламен настао разгоревањем буктиње од смреке не захвати никога од окупљених мештана, како оних који *мавају*, тако и оних који одвијање овог догађаја посматрају са стране (сл. 2).

Како број Штрпчана који пристижу „на улицу“ расте, тако расте и број кумбара које се *мавају*. Поступак *мавања* траје неколико минута, па док једни обављање овог поступка завршавају, други га започињу, и тако редом. С обзиром на то да је реч о физички прилично захтевној активности, имајући у виду да тежина велике кумбаре може да износи више, па чак и десетак килограма,

9 Под термином „стари центар“ подразумева се средиште Штрпца из времена када је ово насеље било структурирано као село збијеног типа, а пре проширења и прерастања у насеље варошког типа у другој половини 20. века. Прерастањем у варошицу, Штрпце је добило нови центар, који постаје главни простор свакодневних активности, сусретања и окупљања становника насеља, међутим стари центар и поред тога није изгубио на значају. Ту се Штрпчани дан-данас свакодневно сусрећу, као што се окупљају поводом прослављања појединих празника, посебно оних старијих, традицијом наслеђених, чија дуговечност сеже до времена када је Штрпце још увек било село.

Слика 3. Мноштво запаљених кумбара

у чину *мавања* учествују претежно младићи, односно мушкарци у успону животне снаге. За младиће овај догађај представља прилику за доказивање пред широм заједницом, због чега многи међу њима настоје да кумбаре *мавају* што боље, под чиме се подразумева да се њима уједначеним кружним покретима око тела што дуже врти. Прилику за доказивање представља и настојање да се успе у намери да се *мавају* што веће кумбаре, што доводи до комичних ситуација које код окупљених мештана изазивају шалу и смех. Ове ситуације, проистекле најчешће из неуспелих покушаја да се велике кумбаре „правилно“ и дуго врте, доприносе управо ономе што према схватању локалних Срба треба да представља важну компоненту целог догађаја, а то је подстицање доброг расположења међу људима. Отуда и сâм чин „мавања кумбара“ подсећа више на какву народну светковину, него на стриктно прописану обредну праксу: он је испуњен хумором, весељем, дружењем итд.

Кулминација „мавања кумбара“ догађа се у тренутку када се Штрпчани окупе у оноликом броју да својим присуством испуне простор на којем се овај обичај одвија. Тада се у старом центру Штрпца може видети на десетине кумбара које се истовремено *мавају*, што одаје слику мноштва пламених буктиња које се једне поред других, под окриљем мрака, по кружним путањама крећу (сл. 3). Наведени призор употпуњен је облацима густог дима, честицама пепела и варницама који се ослобађају услед горења смреке, као и бројним пуцњима петарди које окупљена деца бацају.

Мавање кумбара „на улицу“ траје око једног часа. Укупан број кумбара које се за ово време *измавају* тешко је прецизно утврдити, али он сигурно износи

најмање стотину. Разлог због којег се овај чин практикује, према веровању Штрпчана, исти је као и код паљења ватри које се претходно обавља по махалама: тиме се из насеља терају штетни утицаји који наводно могу довести до нежељених догађаја и последица. Још пре него што последња кумбара изгори мештани почињу да се разилазе и улућују домовима, чиме се овај догађај полако приводи крају. Оно што следи јесте вечера и гошћење уз покладну трпезу. Изгореле кумбаре носе се кући и тамо се, из уверења да ће донети берићет, пободу у двориште или у земљу негде другде на имању где остају док не иструле и пропадну.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Резултати презентовани у раду донели су приказ једног од најзначајнијих обичаја у склопу прослављања Белих поклада Срба у Сиринићкој жупи, односно Штрпцу као средишту ове области. Истраживање је показало да паљење покладних ватри, у говору локалних Срба познато као *мавање кумбара*, представља обичајну праксу која је у Сиринићкој жупи сачувана све до данас. Специфичност ове праксе уочљива је превасходно у њеном имену, с обзиром на то да термин *мавање кумбара* у етнографској грађи до сада није забележен као појам за означавање паљења покладних ватри, као што се он ни данас, осим у Сиринићкој жупи, нигде на Косову и Метохији, у централној Србији, па и шире, такође не може срести. Специфичност назива, ипак, не односи се и на специфичност сâмог начина извођења „мавања кумбара", имајући у виду да овај обичај, онако како се он данас у Штрпцу и Сиринићкој жупи изводи, показује сличности са раније већ забележеним начинима паљења покладних ватри, који се могу описати као паљење буктиња којима се на раскршћима или другим местима у насељу врти, тј. маше. Чин „мавања кумбара", у том смислу, по свом изгледу био би близак оном начину паљења покладних ватри које је Петар Ж. Петровић још у првој половини двадесетог века описао као „покретне ватре", а под којима је подразумевао буктиње којима се тежи „да се учини чаробни круг [...] преко кога не могу да пређу зла бића" (1927: 16).

Иако се за „мавање кумбара" не може тврдити да по начину извођења представља усамљен случај, вредност овог обичаја са аспекта његове очуваности несумњиво лежи у томе што је он у данашњем времену, не само по имену, него управо и по начину извођења, по свему судећи јединствен. Међу Србима на Косову и Метохији, у областима где се празнују Беле покладе, тј. Прочка, покладне ватре пале се по улицама или средиштима насеља, и то тако да се млади окупљају око њих и прескачу их.[10] Слично је и у централној

10 Ово је случај у Великој Хочи, Ораховцу и гњиланском крају. У деловима централног Косова и Метохије, као и на подручју северно од реке Ибар, ватре се на дан Белих поклада углавном не пале.

Србији. За „мавање кумбара“, као праксу паљења покладних буктиња, отуда се може рећи да данас представља обичај карактеристичан вероватно само за Сиринићку жупу, што овом феномену посебно даје на значају. Његово очување сиринићки Срби не доводе у питање, и то управо из разлога што га заједно са осталим обичајима о Прочки виде као аутентично обележје своје традиције, самим тим и као важан део свог културног наслеђа. Вредност „мавања кумбара“, као колективног чина, за Србе у Штрпцу и Сиринићкој жупи утолико је већа јер осим обредних елемената овај обичај садржи и елементе друштвено-забавног карактера, захваљујући чему се јавља као чинилац са увек важном улогом унутар заједнице, а то је улога интегративног типа.

ЛИТЕРАТУРА

Бандић 2004: Душан Бандић. *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.

Vukanović 1986: Tatomir Vukanović. *Srbi na Kosovu II*. Vranje: Nova Jugoslavija.

Ивановић-Баришић 1996: Милина Ивановић-Баришић. „Покладе у околини Београда“. *Традиционална култура у годишњем циклусу обичаја*. Зборник радова. Ур. Сретен Петровић. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 102–106.

Павловић 2018: Александар Павловић. „'Женидба Краљевића Марка' на дан Белих поклада у Штрпцу“. *Баштина*, св. 44, 469–497.

Петровић 1927: Петар Ж. Петровић. „Лила, олалија и сродни обичаји“. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 2, 4–17.

Петровић 1998а: Петар Ж. Петровић. „Покладе“. *Српски митолошки речник*. Уредник Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 354–356.

Петровић 1998б: Петар Ж. Петровић. „Ламкање“. *Српски митолошки речник*. Уредник Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 287.

Петровић 1998в: Петар Ж. Петровић. „Бела недеља“. *Српски митолошки речник*. Уредник Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 31.

Радовановић 1996: Миљана Радовановић. „Прочка“. *Традиционална култура у годишњем циклусу обичаја*. Зборник радова. Ур. Сретен Петровић. Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 107–109.

Тројановић 1990: Сима Тројановић. *Ватра у обичајима и животу српског народа*. Београд: Просвета.

Урошевић 2001: Атанасије Урошевић. *О Косову: Антропогеографске студије и други списи*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“: Институт за српску културу; Гњилане: Књижара „Свети Сава“.

Филиповић 1939: Миленко С. Филиповић. „Обичаји и веровања у Скопској котлини“. *Српски етнографски зборник*, књ. LIV, 279–566.

Чајкановић 1994: Веселин Чајкановић. *Речник српских народних веровања о биљкама. Сабрана дела из српске религије и митологије*, књ. 4. Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод: Просвета: Партенон.

Škaljić 1966: Abdulah Škaljić. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

"MAVANJE KUMBARA" – BURNING THE SHROVETIDE FIRE IN SIRINIĆKA ŽUPA

Summary

The paper discusses the event named "mavanje kumbara" that is practiced in Sirinićka župa, the area in southern Kosovo and Metohija. This event is related to the act of burning the ritual fire and represents a part of the celebration of the White Shrove, on the eve of the Eastern fasting. The results presented in this paper were obtained from the field research of qualitative type carried out during 2018, mainly in Štrpce, the centre of Sirinićka župa.

The study showed that "mavanje kumbara" is a unique name used for the burning the Shrovetide fire recorded among the Serbs. The practice connected to the act of „mavanje kumbara" shows the characteristics similar to the practice of the burning the shrovetide fire recorded in some earlier periods, but the fact is, according to everything, that nowadays this practice is also unique phenomenon, which is not reported anywhere else among the Serbs in Kosovo and Metohija, central Serbia and wider. The act of „mavanje kumbara" is derived from belief that in the transition from winter to spring season harmful effects and evil forces will be driven out of settlements and houses by fire. It is the act of collective character, performed in the streets, on one hand, and in the middle of the settlement, on the other hand, by rotating the flame torches around the body. Beside ritual elements, this event contains elements of social and entertainment character, with the goal of contributing to a good mood, according to what it can be described as a kind of folk festivity or a collective joy.

Key words: White Shrove, Pročka, "mavanje kumbara", ritual fire, Sirinićka жupa, Štrpce, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 8. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

О ЈЕДНОМ ТИПУ СРПСКЕ ТЕРМИНОЛОШКЕ ЛЕКСИКЕ У 18. И 19. ВЕКУ

(Исидора Г. Бјелаковић, *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку* (*математичка географија и картографија*), Нови Сад: Два пера, 2017, 542)*

Монографија Исидоре Г. Бјелаковић, која је под називом *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку* (*математичка географија и картографија*) 2017. године објављена у Новом Саду, настала је на основу ауторкине знатно измењене докторске дисертације *Географска терминологија код Срба у 18. и 19. веку*, одбрањене на Филозофском факултету у Новом Саду 2012. године. Монографија садржи четири поглавља: *I. Теоријско-методолошки оквир истраживања* (11–35), *II. Анализа* (36–192), *III. Речник* (193–476), *IV. Закључак* (477–490).

У оквиру првог поглавља најпре су наведени подаци о појму географије и развоју ове научне дисциплине (11–13), а потом дефинисани предмет, корпус и задаци истраживања (14–17). За предмет свог истраживања Исидора Г. Бјелаковић узела је анализу предстандарног лексикона, „тематски ограниченог на терминологију из области математичке географије и картографије, регистровану у делима научног карактера (у најширем смислу) и уџбеницима, писаним код Срба у периоду од 1783. до 1867. године“ (14). Забележен терминолошки регистар ауторка је упоредила не само са ситуацијом у савременој српској терминологији него и са стањем у нашој средњовековној терминологији. При анализи грађе у обзир су узети следећи критеријуми: 1. порекло; 2. структура; 3. степен ванконтекстуалне транспарентности; 4. присуство синонимије; 5. семантичко варирање како унутар терминолошког регистра тако и приликом терминологизације појединих лексема општег лексичког фонда (17). У последњој целини у оквиру првог поглавља, посвећеној терминологији (18–35), након дефинисања појма терминологије и термина (18–21), било је речи о развоју терминологије код Срба (22–30) и истраживању терминологије српског језика у 20. веку (31–35).

* Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* (ев. бр. 178001), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Друго поглавље монографије (36–192) подељено је на шест потпоглавља: 1. *Структура терминолошког регистра* (36–84), 2. *Однос према савременој терминологији* (58–131), 3. *Синонимија* (132–139), 4. *Однос забележеног терминолошког регистра према терминологији код Срба од 13. до 18. века* (140–148), 5. *Процеси у формирању терминологије* (149–189), 6. *Семантичка трансформација у терминолошком регистру* (190–192).

У првом делу овог поглавља говори се о параметру порекла, параметру структуре, именицама, придевима и прилозима као терминима и степену њихове ванконтекстуалне транспарентности и, на крају, о морфосинтаксичким обележјима појединих термина и стању у савременом српском језику. Ауторка је регистроване термине према пореклу разврстала на: *речи страног порекла*, које обухватају интернационализме, германизме, талијанизме, латинизме, турцизме, грецизме, хунгаризме и галицизме, *славенизме, славеносрбизме и(ли) књишке речи* и *термине домаћег порекла*. Узимајући у обзир критеријум структуре, издвојила је *једночлане терминолошке јединице*, које поздразумевају неизведене речи и деривате, и *вишечлане терминолошке јединице*, које се у анализираној грађи јављају у дванаест структурних модела (придев + именица, именица + именица (генитив), именица (генитив) + именица, именица + придев...). У одељку о структури термина посебна пажња је посвећена *елидираним вишечланим изразима*, насталим захваљујући деловању језичке економије (нпр. *географијска дужина*: *дужина*). У следећем одељку ауторка истиче да је највећи број регистрованих термина репрезентован именицом, као и да међу њима има више оних који су контекстуално условљени него оних који остварају висок степен транспарентности и изван контекста. У последњем делу овог потпоглавља представљена су уочена морфосинтаксичка обележја која не одговарају стању у стандардном српском језику (нпр. проширење основе на *-ес-* код именица средњег рода, проширење основе на *-ов-/-ев-* у множини именица мушког рода и сл.).

У другом делу другог поглавља истакнуто је да је поређење 1114 регистрованих термина са стањем у савременој српској терминологији показало да је „у уџбеницима и приручницима из предстандардне епохе био присутан систем термина који се у знатној мери разликује од савременог“ (85), као и да је регистровано свега 155 неизмењених терминолошких јединица (*август, глобус, екватор*...). Желећи да пружи прегледну слику развоја терминолошког система, ауторка је анализу односа савремених термина према регистрованим терминима спровела у оквиру шест терминолошких скупина (*математичка географија и картографија – називи за научне дисциплине и научнике*; *општи називи за параметре важне приликом описивања небеских тела и њихових кретања*; *Земља* (*назив, Земљин омотач и становници*); *временске јединице*; *стране света*; *картографија, мерни инструменти, мерне јединице за простор*) и табеларно приказала.

Истраживање спроведено на уџбеницима и приручницима из математичке географије и картографије насталим у 18. и 19. веку показало је да је синонимија у њима била развијена у мери коју језик није могао прихватити, „те је временом дошло до потискивања једних и фаворизовања других форми“ (139).

У четвртом потпоглављу другог поглавља указано је на однос забележеног терминолошког регистра према терминологији код Срба од 13. до 18. века. Дошло се до закључка да се терминолошки систем присутан у српским рукописима од 13. до 19. века знатно разликовао од оног у анализираним делима, као и да већина заједничких термина потиче из периода у којем је приметан утицај рускословенског језика (17–18. век).

Одељак о процесима у формирању терминологије доноси класификацију проучаване грађе с обзиром на то „у којој мери и коликом заступљеношћу одговара савременом терминолошком систему у савременом српском језику“ (149). Исидора Г. Бјелаковић је регистроване термине поделила у две групе – прву групу чине *термини који одговарају савременом терминолошком систему српског језика*, а другу *термини који се нису инкорпорирали у терминолошки систем стандардног српског језика*. У оквиру обеју група издвојене су по три подгрупе: *термини забележени искључиво у стандардној језичкој форми* (ЗАПАДНО, НОЋНИ, МЕСЕЦ), *термини забележени и у различитим фонетским или морфолошким варијантама, нетипичним за савремени терминолошки систем српског језика* (јануар и јануариј, ноћ и ношч), *термини према којима је живео известан број еквивалената, који нису укључени у савремени терминолошки систем српског језика* (АНТИПОД, ЗЕНИТ, ЗОДИЈАК), односно *термини који више не представљају појмове савремене географске науке код нас* (*историзми*) (аустријска миља, тоаз, клафтер), *формално једнаки, а семантички различити термини* (атмосфера), *термини који се нису задржали у језику, а према којима су се временом стабилизовале форме које нису регистроване у анализираној грађи* (перихелиум, бесени, општа година).

У последњем одељку другог поглавља пажња је усмерена на синегдоху, платисемију и метонимију као поступке на којима је засновано семантичко варирање унутар анализираног терминолошког регистра.

У оквиру трећег и најобимнијег поглавља монографије (193–476) издвојене су четири целине: *Историјски терминолошки речник* (193–197), *Лексикографска обрада* (198–215), *О транскрипцији* (216–258), *Речник* (259–476).

Исидора Г. Бјелаковић најпре терминолошки одређује историјски речник, а потом даје одговоре на централна питања у вези са врстом, макроструктуром и функцијом историјског терминолошког речника. Из одељка који је у оквиру *Лексикографске обраде* посвећен макроструктури речника (198–202) сазнајемо следеће: све одреднице у њему транскрибоване су и

уређене према азбуци стандардног српског језика; ради се о терминолошко-историјском речнику са енциклопедијским елементима; у њему су наведене искључиво именице, придеви и прилози са статусом термина, као и вишечлане терминолошке јединице у чијој су структури именице или придеви. Део посвећен микроструктури речника (202–215) пружа информације о структури речничког чланка. У наредном одељку трећег поглавља наведена су „транскриптивна решења за свако анализирано дело, писано традиционалном предстандардном ћирилицом и нефонолошким правописом" (216), праћена репрезентативним примерима из ексцерпиране грађе. Завршни део овог поглавља представља речник термина из области математичке географије и картографије из 18. и 19. века, у којем један лексикографски чланак изгледа овако:

астрономически зреник *йрави, маѣемаѣички, асѣрономски хоризонѣ*. в. прави хоризонт. – Оваковый правый зренникъ зовесе такодьеръ Астрономическїй (звездогледный) (ВБ 1824: 100) (262).

Последње поглавље монографије, *Закључак* (477–490), је синтеза резултата истраживања у вези са терминологијом из области математичке географије и картографије код Срба у 18. и 19. веку. Након закључних напомена, наведени су и списак коришћене литературе (491–510), списак анализираних докумената (511–514), табеле коришћене у раду (515–540) и резиме преведен на енглески језик (541–542).

Бавећи се терминологијом из области математичке географије и картографије у српским уџбеницима и приручницима из 18. и 19. века, Исидора Г. Бјелаковић је дала значајан допринос анализи предстандардног лексикона српског књижевног језика. Чињеница да је исцрпна анализа терминологије праћена и речником насталим на основу ексцерпиране грађе указује на то да је ова монографија важна не само за историју српског књижевног језика већ и за нашу лексикографију.

*Александра М. АНТИЋ**

* Филозофски факултет Универзитета у Нишу, ДАС Филологије
aleksandraantic1993@gmail.com

О ВОЈНОИСТОРИЈСКИМ, ЕКОНОМСКИМ И ДРУШТВЕНИМ ОДНОСИМА У РАШКОЈ ОБЛАСТИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

(Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније" и окупиране Србије: Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2018, 440)

Структура монографије Милутина Живковића базира се на хронологији, Свака од четири главне целине бави се по једном ратном годином, од 1941. до 1944. У предговору аутор излаже податке о коришћеним изворима и литератури, али и терминолошким проблемима. Уводни део студије посвећен је Априлском рату.

У делу који се односи на 1941. годину, аутор је на првом месту пажњу посветио територијалној организацији окупационих и колаборационистичких власти на територији која је у фокусу студије, али и ширих подручја. Студија се бави и новим друштвено-политичким устројством, уз истицање његовог проалбанског и антисрпског карактера. Пре него што анализира веће етничко-верске оружане сукобе, аутор образлаже њихове почетке и узроке и страдања становништва. Посебан значај свакако има излагање о нападима Срба на Нови Пазар као и муслимана и Албанаца на Рашку, новембра и децембра 1941, где су ови догађаји приказани и у ширем контексту. На крају овог дела студије, аутор доноси посебно поглавље о материјалним и људским жртвама током 1941.

Друга велика целина односи се на 1942. На почетку су истакнути мировни напори српских власти из Рашке и албанских из Новог Пазара, као и проблеми функционсања Недићеве власти. Треба истаћи да је 1942. година великог страдања Јевреја овог краја. Знатна пажња аутора посвећена је организацији ЈВуО на овом подручју, а нарочито боравку генерала Михајловића на Голији и приликама у Јаворском корпусу 1942. У овом контексту аутор је сагледао и долазак СС дивизије „Принц Еуген" у новопазарски крај. Приказ функционисања СГС на јужној граници Дежевског среза сагледан је кроз анализу шверца и црне берзе.

Почетак 1943. обележио је долазак Бугара као окупационих трупа и специфичан однос који су они имали према домаћем становништву. У наставку анализе делатности ЈВуО Живковић се нарочито осврће на проблеме ове

војске, пре свега са људством који ће доћи до изражаја крајем године у једном пучу. Након краћег дела о делатност КПЈ у Новом Пазару 1943. године, аутор је анализирао страдања муслимана у околини Сјенице и Срба око Новог Пазара, Тутина и Рожаја током 1943. Аутор је нарочиту пажњу посветио формирању јединица Вафен СС-а од муслиманског становништва, пре свега јединица СС „Ханџар" и „Скендербег", као и ХИПО. Капитулација Италије означена је као догађај који је пресудно утицао на ревитализацију планова о „Великој Албанији", али и на обнављање великих сукоба ЈВуО са окупаторима и квислинзима, као и на нова страдања домаћег становништва.

Током 1944. примећује се континуитет репресивне политике окупационих и колаборационистичких власти против Срба на подручју које је аутор обухватио својом студијом. Живковић потом темељно излаже чињенице о стању јединица ЈВуО, константним проблемима које су имале, као и борбама против НОВЈ. Примећује се да је опште стање, као и неспоразум и прекид са Британцима, имало пресудну улогу на судбину покрета, како на локалу тако и шире. Оовакав положај одвео ЈВуО ка покушајима сарадње са муслиманима и Албанцима, па чак и окупатором, који су били углавном неуспели. Јесен 1944. године Живковић је означио као време колапса снага ЈВуО. Четврто поглавље завршава се излагањем чињеница о ослобођењу Косовске Митровице, Новог Пазара, Тутина, Рашке и Сјенице новембра 1944. од стране НОВЈ. У закључном делу монографије аутор истиче најважнија питања по хронолошком редоследу и закључке у вези са њима.

Монографија Милутина Живковића уклапа се тематски у његова досадашња истраживања. Ова чињеница допринела је томе да Живковић са великим истраживачким искуством одличног познаваоца овог периода и подручја приступи теми, што је донело одговарајуће резултате. Важно је напоменути и разноврсне историјске изворе и литературу који су коришћени. Нарочито је вредна помена коришћена архивска грађа, која потиче из неколицине домаћих и из страних архива (Немачке, Италије, Албаније). Бројни квантитативни подаци изражени су у табелама, нарочито важних када се ради о материјалним и људским жртвама, које су излагане и по имену, занимању и сл. Бројне илустрације уводе нас и визуелно у земљу и време о којима аутор пише. Монографија Милутина Живковића, својим квалитетом и обимом, незаобилазно је штиво за сваког историчара који се бави овим подручјем, али и Србијом у периоду Другог светског рата.

*Милош Г. ЧОРБИЋ**

* Филозофски факултет Београд
miloscorbic@gmail.com

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Башшина* излази два пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе иза наслова, у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Рукописе, који морају бити правописно и језички коректни и уређени према овом упутству, редакција *Башшине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен.

Текстови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правойисом срйскоїа језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, као и на свим словенским језицима; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата A_4, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Баштина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (Word). Пре слања Редакцији рад сачувати у верзији Word 1997–2003 (File – Save as type – Word 1997–2003) ради избегавања техничких проблема услед некомпатибилности различитих верзија Word програма на рачунарима.

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово и **презиме** аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Испод тога треба да стоји афилијација (званичан назив и седиште институције у којој је запослен), а иза презимена звездицом обележити напомену, у којој ће стајати научно звање и адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака, капиталним словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 150 речи, пише се испод наслова, с једним редом разамака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком *Апстракт*.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и цитиране литературе пише се на крају текста, након два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 300 речи, треба да стоји испод списка литературе.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правописа* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,7 инча од леве маргине и куцати их величином слова 10 компјутерских тачака.

5. Пожељно је да се **цитати дужи од три реда** издвајају у засебни параграф са по једним празним редом, увлачењем 0,5 инча од леве маргине и величином слова 10 тачака.

6. Примењује се **парентетички начин цитирања** (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена цртом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић–Клајн и др. 2007).

– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тешић 1997).

– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута“ треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може определити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абецедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).

– Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Буīаршīице* 1979: 5).

– Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Полиīика,* 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко“ 2013: 3).

– Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130). Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се са три тачке у угластој загради: […].

– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Фусноте треба обележавати арапским бројевима (у тексту увек иду иза знака интерпункције) и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада. Треба их куцати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „ “ / ’ ’; не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично). За цитирање литературе на страном језику користи се онај облик наводника који се употребљава у том (а не у српском) језику.

9. За наглашавање користити *курзив* (*italic*), а не **масна слова** (**bold**), изузев за наслов некролога.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом).

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абецедним ако је основно писмо латиница. Презименима на страним језицима, у тексту писаном ћирилицом, припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

1. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик српског песништва.* Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Кратак преглед српске књижевности*. Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек–Ворен 2004: Рене Велек–Остин Ворен. *Теорија књижевности*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања. Издавач: година.

Нпр: *Буквар-птице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању". *Историја и легенда:* Есеји, огледи и чланци. *Сабрана дела Иве Андића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– У складу с *Правопису*м (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми.* Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин: Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски.* Београд: Београдска филхармонија.

2. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевност*, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

3. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме." *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Ако се може утврдити аутор одреднице:

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman". *Rečnik književnih termina.* Ur. Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

5. Дневна штампа

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

6. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма". (Петар Милосављевић. *Логос и парадигма.* Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба* 29. јун, 18.

7. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов.* <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs–Fowler 2006: Peter Childs–Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literay Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. Наслов чланка. *Наслов часописа*, датум часописа. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, март 2006. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>. [5. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana.* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

Вранеш, Александра. *Од рукойиса до библиоӣеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL,* Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/01/>. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Баштине*

Рецензенти овог броја:

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини;

Проф. др Ненад Аврамовић, редовни професор, Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија, Нови Сад;

Проф. др Сунчица Денић Михаиловић, редовни професор, Учитељски факултет у Врању, Универзитет у Нишу;

Проф. др Урош Шуваковић, редовни професор, Учитељски факултет, Универзитет у Београду;

Проф. др Дејан Мировић, ванредни професор, Правни факултет, Универзитет у Приштини;

Проф. др Владан Виријевић, ванредни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини;

Проф. др Божидар Зарковић, ванредни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Учитељски факултет у Призрену, Универзитет у Приштини;

Др Биљана Павловић, ванредни професор, Учитељски факултет у Призрену, Универзитет у Приштини;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Учитељски факултет у Призрену, Универзитет у Приштини;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Драгана Јањић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Драган Танчић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Јелена Јовановић, виши научни сарадник, Музиколошки институт САНУ;

Др Ђорђина Трубарац Матић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Др Александра Костић Тмушић, доцент, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини;

Др Велибор Лазаревић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Иван Бецић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Александар Павловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Гордан Бојковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА
INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE – PRISTINA